

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції «Флагмани освіти і науки України»

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

Розміщений на платформі
«Наукова періодика
України»
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2021. № 1 (83)

Рік видання 22^й

Заснований у 2000 році

Виходить двічі на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

КАТЕГОРІЯ «Б» ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 24738–14678 ПР, видане 23 березня 2021 року
Міністерством юстиції України

ISSN: 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print), DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Передплатний індекс Укрпошти: 21985

Вебсторінки журналу: pis.wunu.edu.ua (офіційна), psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія
економічного життя**

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України категорії “Б” у галузі психологічних наук, спеціальність — 053 Психологія
(Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Західноукраїнський національний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 7 від 24 січня 2021 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної ради: **Андрій КРИСОВАТИЙ** (д. е. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Шеф-редактор: **Володимир МОВЧАН** (д. е. н., проф.)

Головний редактор: **Анатолій В. ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Заступник головного редактора: **Сергій БОЛТІВЕЦЬ** (д. психол. н., проф., Бюро Міжнародного інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО “Освіта дорослих України”),

Заступник головного редактора: **Оксана ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Відповідальний за випуск: **Юрій МОСКАЛЬ** (Західноукраїнський національний університет)

Англомовний редактор: **Мар’яна ЛИПКА** (Західноукраїнський національний університет)

Руслана КАЛАМАЖ (д. психол. н., проф., Національний університет “Острозька академія”),

Зіновія КАРПЕНКО (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Юрій МАКСИМЕНКО (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Віктор МОСКАЛЕЦЬ (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Петро М’ЯСОЇД (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),

Віталій ПАНОК (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України),

Олексій ПОЛУНІН (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),

Мирослав САВЧИН (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),

Ольга САННИКОВА (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Михайло ТОМЧУК (д. психол. н., проф., Вінницька академія неперервної освіти),

Анатолій А. ФУРМАН (д. психол. н., доц., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Сергій ШАНДРУК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет),

Наталія ШЕВЧЕНКО (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),

Тетяна ЩЕРБАН (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),

Тамара ЯЦЕНКО (д. психол. н., проф., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького),

В’єра БАЧОВА (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачької Республіки),

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА (д. психол. н., проф., Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),

Райнер КЛУВЕ (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),

Ігор РАКУ (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),

Роман ТРАЧ (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

Редакційна рада: **Іван ДАНИЛЮК, Микола СЛЮСАРЕВСЬКИЙ** (заступники голови),

Віль БАКІРОВ, Юрій КУЗНЕЦОВ, Ігор ПАСІЧНИК, Віктор РИБАЧЕНКО,

Олексій ЧЕБИКІН, Юрій ЯКОВЕНКО

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-356
електронна поштова скринька: a.furman@wunu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ: ВПЦ ЗУНУ “УНІВЕРСИТЕТСЬКА ДУМКА” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 26.01.2021. Підписано до друку 30.03.2021. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 20,6. Обл.-вид. арк. 20,8. Наклад 300 пр. Зам. № P004-21/1.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 190 грн 90 к.

ЗМІСТ

Методологія як сфера миследіяльності	5	<i>Анатолій В. ФУРМАН</i> Методологічна реконструкція системомиследіяльнісного підходу до розуміння свідомості
	36	<i>Петро М'ЯСОЇД</i> Теорія в історичному поступі психологічного пізнання
Теоретична психологія	66	<i>Володимир САБАДУХА, Олексій САБАДУХА</i> Тайна Одкровення та Апокаліпсису: узмістовлення символіки
	82	<i>Олег ХАЙРУЛІН</i> Діапазон розвивального потенціалу гри як суб'єктної програми
	117	<i>Віктор МОСКАЛЕЦЬ</i> Функціонування і розвиток свідомої здатності у спілкуванні, грі, художній діяльності
Історія психології та сьогодення	132	<i>Сергій БОЛТІВЕЦЬ</i> Павлівська сесія триває: роковини семи десятиліть для психології в Україні
	150	<i>Роман ТРАЧ</i> Психоаналіз Зигмунда Фрейда як основа людинознавства
Програмово- методичний інструментарій	160	<i>Анатолій В. ФУРМАН</i> Авторська програма дисципліни “Психологія як сфера миследіяльності”

TABLE OF CONTENT

Methodology as a sphere of thinking activity	5	<i>Anatoliy V. FURMAN</i> Methodological reconstruction of system-thought-activity approach to understanding consciousness
	36	<i>Petro MYASOID</i> Theory in the historical progress of psychological cognition
Theoretical psychology	66	<i>Volodymyr SABADUKHA, Oleksii SABADUKHA</i> The mystery of revelation and apocalypse: the content of symbolics
	82	<i>Oleg KHAIRULIN</i> The range of developmental potential of the game as a subject program
	117	<i>Viktor MOSKALETS</i> Functioning and development of conscious ability in communication, play, artistic activity
History of psychology and the nowadays	132	<i>Sergii BOLTIVETS</i> The Pavlov's session continues: the anniversary of seven decades for psychology in Ukraine
	150	<i>Roman TRATCH</i> Sigmund Freud's psychoanalysis as the basis of anthropology
Program- methodical toolkit	160	<i>Anatoliy V. FURMAN</i> Author's program of the discipline "Psychology as a sphere of thinking activity"

Анатолїй В. ФУРМАН

МЕТОДОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ СИСТЕМОМИСЛЄДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ

Anatoliy V. FURMAN

METHODOLOGICAL RECONSTRUCTION OF SYSTEM-THOUGHT-ACTIVITY APPROACH TO UNDERSTANDING CONSCIOUSNESS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>

УДК: 159.966 : 167/168

“...Що ж до предметів, котрі розум мислить як необхідні, але (принаймні так, як їх мислить розум) взагалі не можуть бути даними в досвіді, то спроби мислити їх (оскільки мислити їх усе ж таки можна) є витонченим пробним каменем того, що ми припустили як змінений метод способу мислення, а саме, що ми можемо пізнавати про речі а прїорї лише те, що ми самі в них вклали”
(Іммануїл Кант [14, с. 26–27])

“Свідомість – це перш за все свідомість іншого. Але не в тому значенні, що ми усвідомлюємо, бачимо *інший предмет*, а в тому сенсі, що людина відчужена від звичного їй, буденного світу, в якому вона перебуває. У цей момент вона дивиться на нього немов би очима іншого світу, і він починає здаватися їй незвиклим, не самим собою зрозумілим. Як білці, котра б зіскочила з відомого колеса і з боку раптом подивилася на це колесо. Це і є *свідомість як свідчення*. Відтак я підкреслюю, по-перше, що є свідомість і, по-друге, що термін «свідомість» принципово означає якийсь зв'язок або співвіднесення людини з іншою реальністю поверх чи через голову навколишньої реальності. Назвемо це умовно *загостреним почуттям свідомості*, котре водночас пов'язане з якоюсь інобуттєвою ностальгією”
(Мєраб Мамардашвілі [23, т.1, с. 184])

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні серед мислителів і науковців загальноновизнана суперечність і неоднозначність сучасних уявлень про свідомість, її сутнісні властивості та феноменальні прояви, а також про широке багатоманіття, часто не взаємопов'язаних і навіть контрверсійних, підходів до її аналізу

та інтерпретації. Крім того, все більше виголошується думка, чи є сам сенс обговорювати проблему свідомості на даному етапі розвитку наукового дискурсу, тому що наявні істотні відмінності у визначенні поняття “свідомість”, коли цим терміном позначають різні феномени [1; 3; 13; 18]. Але не лише це неймовірно проблематизує процес пізнання і мислєдїяльностї роботи зі *сферою свідомості* як надважливим,

хоча й утаємниченим, зрізом людського буття. *По-перше*, різноманіття феноменології свідомості аж ніяк не рівноцінне її реальному буттєвому горизонту; *по-друге*, існуючий емпіричний базис явищ і фактів свідомої активності особи, що традиційно характеризують потік чи розвиток свідомості, часто насправді стосується інших психодуховних змістовлень (сприймання, пам'яті, уяви, мислення, переживання, волі); *по-третє*, інтелектуалізація свідомості у філо- та онтогенезі, починаючи від Л.С. Виготського (1896–1934), це хоча й надважливий канал розширення її смислосових обріїв, проте далеко не єдиний і, можливо, не головний; *по-четверте*, свідомість унаслідок не лише семантичними засобами в усупільненому людському житті, тобто мовою, мовленням (причому як зовнішньому, так і внутрішньому), а ще й чимось потойбічним, трансцендентним, ноуменальним, себто тим, що перебуває по той бік природних явищ і становить непізнану сутність (передусім мовиться про душу, дух, Бога); тому задіяння семантичного ресурсу не забезпечує вираження “надлишку дійсності” свідомого досвіду (М.Ю. Савельєва).

Все зазначене свідчить про те, що розкодування таємниці свідомості – це передусім *методологічна проблема*, що вимагає пошуку непередметно центрованих методів і засобів, рішучого переходу від об'єктивних теорій свідомості до їх ґрунтовної рефлексії на нових методологічних засадах, тобто до повноцінної **метатеорії свідомості**. І саме цей перехід покликане окреслити пропоноване дослідження.

Постановка методологічної проблеми. Загалом, якщо відійти від численних парадигмальних течій і систем створення *теоретичної ладу свідомості*, то є підстави аргументувати наявність щонайменше двох **дослідницьких стратегій** конструювання проблемного поля пізнання того, що являє собою *свідомість як вершинна форма і самобутній спосіб людського буття*.

Перша стратегія полягає у вивченні *свідомості як реального природного феномену* (або в напрямку межових абстракцій і формалізацій, або в розитковому контексті пізнавальних, інтелектуальних та когнітивних процесів, станів, властивостей, тенденцій) і водночас як надскладної наукової проблеми, причому більш чітко упередметненої й часто суб'єктивно узалежненої. Власне таку стратегію, незважаючи на істотну відмінність у наукових предме-

тах і масивах здобутого емпіричного матеріалу, здійснюють логіка, епістемологія, лінгвістика, нейробіологія, когнітологія і, звісно, психологія. Поєднує їх те, що вони досліджують свідомість шляхом і засобами *предметоцентрованого теоретизування*, щонайперше ресурсами ідеалізації та абстрагування, що уможливорює отримання фрагментарних, локальних проєкцій цього атрибутивного факту людського життя як своєрідної сферної дійсності. У підсумку цими науками, як і їх окремими дисциплінарними відгалуженнями, створені і продовжують створюватися численні раціозмістові концептуальні версії та моделі екзистенційно безкрайої феноменальної мозаїки свідомості, які відображають її ізольовані аспекти, виміри, формовияви (детермінанти, склад, структуру, стан, змістовлення, функції, режими роботи тощо). Останні характеризують свідомість або як *непозбутню даність* психодуховного світу людини (а також групи, соціуму, людства), з якою треба рахуватися, або як *пояснювальний принцип* для розв'язання дослідниками ключових чи внутрішньодисциплінарних проблем. Тому, скажімо, загальноприйняте у психології визначення того, що свідомість є вища стадія розвитку людської психіки і що вона “завжди передбачає *пізнавальне ставлення до предмета*, що знаходиться поза нею”, тоді як її стрижень становлять “суспільно накопичені знання, об'єктивовані в слові”, й відтак без “мови немає свідомості” (С.Л. Рубінштейн [21, с. 243–245]), не стільки пояснюють самодостатню буттєву квінтесенцію цієї фундаментальної властивості людського (душевного) життя, скільки по-різному інтерпретують її подієву очевидність, ситуаційну явність, водночас задаючи раціоналізовані приписи і культурні норми того чи іншого розуміння. Примітно, що ці приписи і норми здебільшого обмежені як певними світоглядними рамками, так і онтологічними картиними досліджуваних окремою наукою реальностей. Проте головне, що отримувана *онтологічна картина свідомості* нагадує безладну павутину гіпотез, фактів, моделей, концепцій, теорій, у яких саме поняття “свідомість” позначає різні якісні характеристики і функціонали ідеального засвіту людського буття, а проблемно-діалогічне поле дійсного життя свідомості у природничо-наукових дискурсах підміняється “вирішальними” чи “допоміжними” артефактами (схематизмами, мудраціями, фантомами), що редукують і спотворюють її достеменну сферну дійсність,

примножуючи у такий спосіб лавину недостовірною наукового знання. Звідси – безвихідь указанного шляху пізнавальної творчості, яку нещодавно чітко відрефлексував А.А. Піскопель: “Якщо й можна отримати якийсь осмислений методологічний висновок із наявного кола обговорення проблем свідомості, то, мабуть, він має полягати в тому, що на даному етапі неможливо вказати на загально значиме уявлення про свідомість, яке виникло б на базі існуючих точок зору, ані на пріоритетне відношення між наявними підходами до свідомості” [18, с. 35].

Друга дослідницька стратегія не розглядає свідомість ні як наукову проблему, ані як об’єкт пізнання, а вивчає її опосередковано, тобто у непрямий спосіб, – через розуміння умов функціонування свідомої здатності людини і через опис-інтерпретацію свідомості як свідомого досвіду (удіяльнення актів усвідомлення) й відтак шляхом з-мислового проникнення у сферу трансценденції. Причому розуміється та інтерпретується вона у її сутнісному осередку, а не з боку власного змісту, коли заноситься до шерегу логічних чи психологічних процесів. У цьому разі свідомість не тільки щось сферно більше, ніж самоочевидний феномен, а й ніж факт людського життя, хоча події-факти соціального повсякдення можуть бути безпосередньо задіяні у формотворчий засвіт буттєвого тривання свідомості. Отож у цьому разі мовиться про вихід на якісно інший рівень рефлексивної мислєдїяльності – на метатеоретизування у контексті визнання *метафізичного статусу свідомості* поза знаковим простором. Тому за цього стратегічного погляду *форма* справді становить сутність свідомості. Звідси закономірно, що метатеорія свідомості обстоює і прагматично застосовує формальний метод, себто “постає порожнім змістом відносно філософії постмодерну” (М.Ю. Савельєва [22, с. 15]), адже здатна як матеріал використати досвід будь-яких філософських і наукових течій (до прикладу, епістемні організованості трансцендентальної феноменології, семіотики, психоаналізу, постструктуралізму, психософії вчинку та ін.), уникаючи як переважання одного методу над іншим, так і їх хаотичного поєднання через суто формальний вжиток.

Отже, констатуємо разливу альтернативність предметоцентризованих теорій свідомості та її метафізичної теорії за низкою засадничих епістемологічних параметрів (ідей, проблематики, принципів, визначень, концепцій, фактичного матеріалу та ін.) й головне – за ме-

тодологічним підходом до з’ясування дійсного існування цього вершинного субстанційного зрізу буття. Тому є нагальна потреба з’ясувати ступінь евристичності тих *систем методологування*, котрі зреалізують більший чи менший відхід від суто наукового (раціонального) теоретизування й пропонують оригінальні виходи за рамки дихотомії “суб’єкт – об’єкт” у процесі пізнання та конструювання свідомості як якісно іншого засвіту відносно до матеріального світу, що, проте, проникає й наповнює смислосенсовою та концептною енергетикою останній.

Мета дослідження: здійснення методологічної реконструкції *системомислєдїяльнїсного підходу* (СМД-підходу) до розуміння свідомості як до атрибутивного інваріанту-способу людської буттєвості у єдності ноуменального і феноменального, трансцендентного та іманентного, непізнаваного і пізнаваного, безмовного і мовленнєвого, неозначеного і названого.

Мета конкретизується у трьох завданнях *методологічного пошуку*:

а) окреслити проблемний контекст філософського методологування *у роботі дослідника зі свідомістю*;

б) обґрунтувати основні модули розуміння свідомості у форматі інтегральних напрямів розвитку теоретичної філософії;

в) висвітлити принципи, умови та особливості системомислєдїяльнїсного підходу до опрацювання *категорії свідомості* як концептуального засобу методологічної роботи й інтелектуального базису (ресурсу) колективної та індивідуальної мислєдїяльності.

1. ПРОБЛЕМНИЙ КОНТЕКСТ ФІЛОСОФСЬКОГО МЕТОДОЛОГУВАННЯ У РОБОТІ ЗІ СВДОМІСТЮ

“Рефлексія виявляє себе в метатеорії свідомості як спосіб, а не як метод в епістемології, [тобто як] спосіб розуміння себе [у стані] філософування відносно використання (і застосування до опису ним самого себе) тих термінів і понять, які вже (завжди “вже”!) вживаються не ним, точніше – ним як не ним... Тому **позиція** філософа має бути універсальною, де рефлексія слугує способом універсалізації (рівно позитивної і негативної) цих термінів і понять. Не будучи відрефлексовані, вони залишаються псевдооб’єктами, фрагментами чужої онтологізованої свідомості”
(Олександр П’ятигорський [16, с. 11–12])

Професійне методологування, будучи прикладним застосуванням або прагматичною стороною методології (див. [7; 16; 27; 30 та ін.]), істотно відрізняється від останньої за умовами часоплину й за інваріантами утвердження інтенційності самих свідомих дослідних зусиль особистості мислителя. Так, *методологія* може мислитися у її безособових і навіть у персонально непоіменованих результатах, що уможлиблює їх використання у вигляді ідей, концептів, понять та формулювань в інших й загалом будь-яких дослідницьких контекстах. Тому її інтелектуальний ресурс завжди належить історично наявній системі напрацьованих достойниками людства й суб'єктивованих у свідомісному вимірі буття *раціональних знань* про форми, методи, способи та знаряддя пізнання, конструювання, перетворення реальної чи уявної дійсності. У цьому сенсі методологія, як і філософія, – це сфера вже викінчених, довершених результатів і формулювань, що організовані людським розумом як окремий самобутній світ (див. мою статтю “Світ методології” [34]) із власними історією, культурою, сукупністю ресурсних засобів і форм практикування. Проте у призначенні й осмислюваних об'єктивуваннях філософія і методологія багато в чому розходяться між собою, хоча й зберігають спільність типу мислення – його *рефлексивність*. Зважаючи на те, що “*предметом методології є мислення і світ, заданий через це мислення*” (Г.П. Щедровицький), методологія стосується історії як мислення про вже здобутий нею до цього моменту арсенал засобів та інструментів мислєдїяльності, себто того, що постає добре усвідомлюваним у її здійсненні конкретним методологом чи науковою школою.

Натомість *методологування*, особливо найвищого, універсального шабля – *філософського*, насамперед полягає в конкретній мислєдїяльності самого методолога, тобто у його мисленні “тут” в цілком певній *проблемно-діалогічній ситуації* з іншими філософами і науковцями. Причому у виконанні ним власної справи більше присутня екзистенція “тут” (субстанційне удїяльнення мислення посеред цих умов та обставин), аніж “тепер”, котре є плинним, нетривким, змінним феноменальним потоком. Отож мовиться про *ситуаційний контекст* рефлексивного методологування, котрий зорганізовує той, ким заволоділо мислення і хто в цю мить займається чітко визначеною методологічною роботою. Інакше кажучи, понятійні межі контексту в цьому,

особистісно центрованому, разі змістовно охоплюють час “тепер”, “ось цей момент”, характеризуючи даний контекст як текстуальну структуру, що описує певний ситуаційно обмежений простір. У стислих напружених рамках “тут” і “тепер” завжди існує розмежування між актуальною прагматикою свідомого методологування і зовнішнім світом (історією, культурою, соціальним досвідом), де подібного методологування не відбувається і де його кінцеві результати і формулювання отримують пристанок. Там вони “вкорінюються” і “застосовуються”, а потім лише з волі філософськи компетентного методолога ці результати і формулювання повертаються для наступного прискіпливого рефлексування над власним мисленням як над потоком фактів чи свідоцтв свідомості.

У такий спосіб для інтелектуального опрацювання отримуємо *таємницю свідомості* у її самобутньому трансцендентному життєпотопі та опосередкованих феноменальних оприявленнях, котра, на довершення її надзвичайної складності, ще й утворює *напружений проблемно-діалогічний контекст філософського методологування у роботі зі свідомістю*. Тому шлях до *метатеорії свідомості* (від гр. μετά – за, після, через), як впливає із його логічної реконструкції, багатопроblemний і важко піддається раціональному поясненню. Він щонайменше має *чотирьохпоясове* проблематичне плетиво: *перше* проблемне поле становлять завдання сутнісного визначення життя свідомості як головного атрибуту буття людини і людських спільнот, зважаючи на її метафізичний статус й, отже, на переважаюче функціонування поза знаковим простором; *друге* – інтерпретація форм вияву (символів, свідоцтв, функціоналів, маркерів тощо) свідомості у феноменальній плеромі повсякдення на особистісному, груповому й масовому рівнях прожиття, за якими насправді перебуває її сутнісне осереддя – *чиста форма*, тобто пустий зміст, огорнутий взаємним розташуванням точок простору сфери свідомості; *третє* – конструювання методологічних засобів (зокрема й оригінального поняттєво-категорійного апарату) опрацювання свідомості як трансцендентного засновку і водночас як онтично вкоріненої дійсності-властивості людського буття; *четверте* – здійснення методологом рефлексії як способу розуміння себе і власних свідомих зусиль у витлумаченні тих термінів і понять, що ним актуально використовуються, проте немов не ним, а як іншими, та їх уні-

версалізація й водночас рефлексування того, як він методологує над своїм мисленням в аспекті зворотного зв'язку між світом (історією, культурою, соціальним досвідом та ін.) й обстоюваними філософією свідомості результатами і формулюваннями. Причому ці проблемні пояси накладаються один на одного, що породжує *метапроблемний контекст розуміння свідомості*, котрий навіть не порівнюваний зі знаменитим Гордієвим вузлом, який можна розрубати, як це, за відомою легендою, у 333 році до н.е. зробив Олександр Македонський.

А тепер, імовірно, найголовніше: свідомість, якою займається філософська методологія в особі конкретного мислителя, є *матеріал іншого* (зокрема й свого власного) мислення із його семантичними засобами та інтелектуальними інструментами з об'єктом і суб'єктом останнього у їх синтетичному *рефлексуванні*. Тому мислення методолога – це розмірковування про інше мислення, що має об'єктивне або/і предметне спричинення, яке, проте, повно формалізується цим розмірковуванням в актах рефлексії. Причому тут *рефлексія є спосіб розуміння*, а не метод як особливе епістемологічне утворення. Іншими словами, розуміння – це базова умова роботи зі свідомістю як із своєрідним джерелом пізнання. “Розуміється лише те, – пише М.Ю. Савельєва, наслідуючи М.К. Мамардашвілі, – що вкладено свідомим зусиллям у чужий текст, тобто те, що вже зрозуміло. А якщо і з'являються якісь нові поняття..., то вони стосуються не його предметних характеристик, а самого розуміння як умови функціонування свідомого досвіду...” [22, с. 105].

Отож, на ґрунті розуміння мислення дослідника немовби вивільняє, розчищає місце для *думки*, створює для неї певний благодатний вакуум, хоча й не продукує саму думку. Ось чому вірогідність спонтанного виникнення думки в розуміннево супроводжуваному методологічному мисленні набагато більша, ніж поза ним. У цьому метатеоретичному ракурсі свідомість – самобутня сфера, що охоплює пограниччя трансцендентного і феноменального, тому в ній увесь час відбувається доведення до функціональної повноти всього того, що до неї потрапило, себто у цю сферну дійсність її символічно наповненого життя. А це врешті-решт й зумовлює те, що робота зі свідомістю проводиться безвідносно до її буттєвої сутності прагматично аргументованими

інтелектуальними засобами (термінами, поняттями, визначеннями, інтерпретаціями тощо) і становить абсолютно особливий спосіб пізнання. Так власне й *конструюється мета-свідомість як пізнавальна платформа непересічної методологічної конструкції*, до котрої сама свідомість як така вже не належить. По-іншому, свідомість у цьому форматі рефлексивного методологування стає пізнанням та набуває атрибутивних ознак метасвідомості, а її концепти, поняття, засновки і визначення, що задіяні в особистій екзистенції “тут” і “тепер”, умовно названі М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським *метатеорією свідомості* (див. [16]).

Фундатори метатеорії свідомості (М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський, а також М.Ю. Савельєва) висловили сумніви стосовно того, що пошук *методології свідомості* може увінчатися успіхом. Річ у тім, що, на їхню думку, в цьому разі по суті мовиться про спроби вибудувати раціональну конфігурацію засобів і процедур в нераціональній сфері. Тому це швидше *пошук ідеалу*, ніж стрункої системи знань про методи і способи пізнання цієї буттєвої дійсності. Звідси логічно слідує, що метатеорія свідомості не перетворюється на метод у разі її вмілого застосування дослідником у змінених пізнавальних ситуаціях, як це має місце у випадку з науковими (предметними) теоріями, а перебуває у стані безупинного пошуку все більш досконалої багатоскладової методології, точніше, *полі-методології* із її всеможливим поєднанням методологом, стратегій і методів пізнання-конструювання-творення окремих фрагментів, вимірів, кластерів чи функціоналів уприсутненого людиною буття як результат реалізації принципу тотожності цих засобів методологування відносно трансцендентального засновку буттєвої мозаїки суцього. Не становить винятку у цьому аспекті метатеоретизування і свідомість, розуміння і розсекречення сутності якої проблематизує питання методології не лише “у ситуації співпадіння онтології і метафізики у свідомості” (М.Ю. Савельєва), а ще й вимагає детального рефлексивного опрацювання *синтезу методологій феноменологічного, метафізичного та онтологічного унапрямування*. А це логічно ставить завдання розробки модусів (від лат. *modus* – міра, спосіб, образ, вид) розуміння свідомості як буттєвствердної, онтологічно вкоріненої даності та їх адекватного поняттєвого поіменування й опису.

2. МОДУСИ РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ ЯК ОНТОЛОГІЧНО ВКОРИНЕНОЇ ДАНОСТІ

“...людина, на відміну від усіх решти відомих нам істот, володіє свідомістю. А це означає, що вона має змогу переживати, випробувати ті речі чи стани, які природним чином, як продукт, скажімо, якого-небудь фізичного механізму, одержати не можна. Наприклад, не можна мати думки, отриманої простим продовженням відпущених людині природних психічних сил, тому що це будуть не її думки, або мати почуття через знову ж таки лише даних їй природних психічних здібностей. У філософії такі речі за традицією називають зазвичай “чистими” (“чиста свідомість”, “чиста думка”, “чиста любов” і т. ін.)...”
(Мераб Мамардашвілі [15, с. 20])

У нашому витлумаченні **модус свідомості** – це спосіб розуміння опису її інваріантів існування-функціонування як свідомої здатності у різних форматах людського (зокрема психічно, соціально, культурно і суто інтелектуально наповненого) буття. Як показує критичний аналіз наявного метатеоретичного матеріалу, оптимальне число таких модусів – чотири (щоправда із п’ятим елементом), як і чотири похідні інтегральні розділи чи напрями розвитку теоретичної філософії, котрі утворюються у бінарному взаємодоповненні цих модусів (**рис. 1**). Оскільки нещодавно нами контурно окреслена *методологічна оптика пізнання свідомості із метатеоретичних позицій* [28, с. 17–23, 39–40], то наразі реінтерпретуємо канони та особливості *філософського методологування* у кожному із названих сегментів обстоюваних модусів розуміння життя свідомості. Лишень окремо зауважимо, що центральна ланка пропонованої методологічної моделі становить *мислесхему*, яка створена за вимогами *принципу квінтетності* (див. [27, с. 182–209]).

Свідомість-феномен – поняття, що описує ті умови, коли свідомість як явище людського життя стає феноменом (від. гр. *φαινόμενον* – те, що з’являється, явище). Щонайперше феномен свідомості “не повинен мати позитивного чи негативного змісту, тому що є метафізичним принципом розрізнення буття і суцього” й відтак “розведення їх по різні сторони сприймання”; до того ж він “уже має у собі певний

абсолютно закритий зміст, що перетворює Ніщо у щось з допомогою словесного описання...” [22, с. 37]. Словесна артикуляція понять спричиняє їх інакшання, виходить за межі феноменологічного у знакові простори спілкування (мислекомунікації), розширюючи сферу ковітальної людської буттєвості. Водночас “феномен свідомості” – це найближча мисленнево структура щодо форми свідомості, хоча й відстає від неї на “довгість думки, – а це все одно, що на “довжість безконечності” (М. Савельєва). У цьому вимірі філософського методологування при роботі зі свідомістю її форма виявляє себе як феномен, але в докорінно іншому розумінні самого феномену, ніж це має місце у трансцендентальній феноменології. Оскільки “свідомість існує тільки на власному засновку в співмірності із собою, себто виникає скрізь, де може мати місце” (М. Мамардашвілі), і становить самостійну від культури сферу, “сферу Іншого”, а не “другу реальність”, то ніякі “соціальні ситуації розвитку” (Л. Виготський) чи “соціальні середовища” неспроможні прояснити її походження [Там само, с. 39]. Очевидність свідомості оманлива, адже її сутнісні функціонали перебувають у потаємних і незбагнених для розуму смугах чи обрях буття. Тому інстанція (від лат. *instantia* – безпосередня близькість) свідомості – це не стільки показник і зовсім не критерій її предметності, а “явище “всередині” самої свідомості як одне із її структур, зумовлене трансцендентальним Я або формою. Тоді свідомість неможливо спостерігати стороннім поглядом, і вона не може бути об’єктом дослідження самої себе як [чогось] іншого. Вона залишається вільним – спонтанним й органічним – процесом, тому що усувається із предметного світу. І якщо засновок свідомості складає саму свідомість, то це означає, що вона сама вже є суть чогось межового (граничного Ніщо), така, що сама здатна визначати...” [Там само].

Для змалювання альтернативного контексту зішлемося на цікаві роботи Ю. Швалба (див. [37; 38]), котрий створює психологічну теорію свідомості на методологічних засадах вдалого поєднання культурно-історичного, системного і діяльнісного підходів та концептуального обґрунтування двох предметних форм зупинки Світу – Ситуації (де світ становить композицію предметностей, що утворюють умови та обставини життєдіяльності індивіда) і Культури (де світ унааявлений знаково-символічною системою розуміння цілей і сенсу життя людини). Причому обидві ці форми існують тільки через

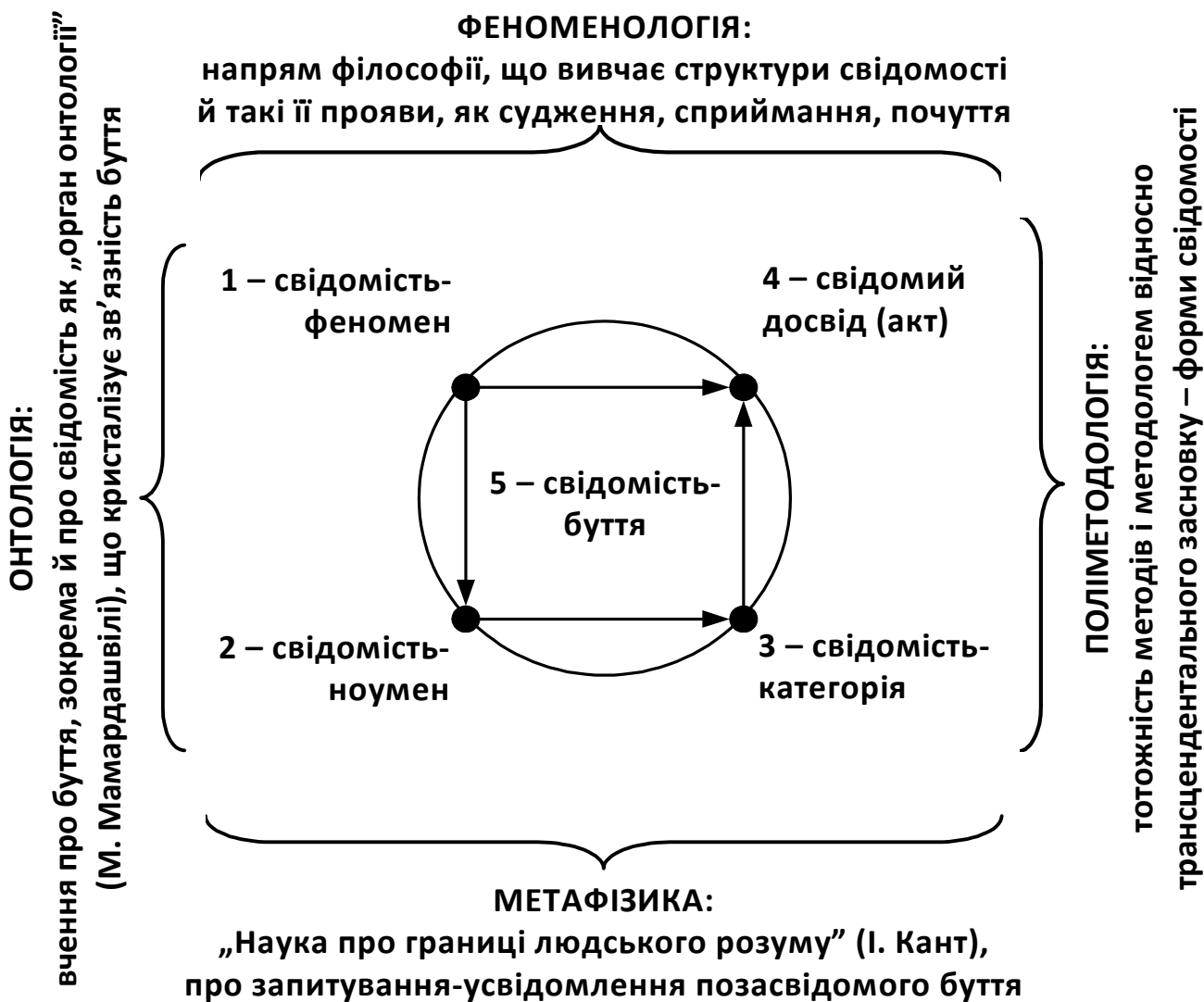

Рис. 1.
Основні модули розуміння свідомості
у форматі інтегральних напрямів розвитку теоретичної філософії
(автор А.В. Фурман, створено 19.01.2021, друкується вперше)

взаємозв’язок зі свідомістю, котра “утримує” в актах відображення і породження їх обопільну залежність, унеможливаючи нескінченну плинність (хаотичність) світу. Як творчий продукт, він пропонує авторську модель порівневої організації простору (пласти Світу, Буття і Побуту, просякнуті Свідомістю як функцією Життя) життєдіяльності особистості. За такого (чітко упредметненого) підходу мовиться “про дійсну множинність реальностей, у котрих проживає людина й котрі утворюють об’єктивний пласт нашого існування і свідомості” [38, с. 162].

Отже, із метатеоретичних позицій свідомість як атрибутивне явище людського життя стає онтологічно вкоріненим феноменом, коли спонтанно і миттєво, позачасово і всюдиусо виникає як співпадання (інтерференція) форми і змісту (тобто факту рефлексії над цією формою) в ній, а відтак не проявлено, латентно передуює і дослідженню, і поясненню. В цьому разі описанням актуальної феноменної єдності сьогомоментного свідомого акту буде *ідеяція* (безпосереднє углядіння, уявне споглядання сутності), або *ейдетична інтуїція* (здатність без усвідомлення пригадувати-уявляти). До

прикладу, відомий американський аналітичний філософ Д. Даннет прагне з'ясувати сутність свідомості, пояснюючи її “магію”, точніше – порівнюючи її функціональний перебіг до магічного дійства. Зокрема, він характеризує дежавю як відчуття раніше баченого, виокремлюючи особливу частину магічної фази у житті свідомості (див. [13]). Примітно те, що свідомість як феномен-у-собі, актуалізуючись із середини самої себе увесь час заново, постійно перебуває поза фізичним часом, але в теперішній миті одвічно відновлюваного буття, що засвідчує одне: вона завжди функціонує на метарівні і як свідомий акт-зусилля безперервно своїм спонтанним прожиттям виходить на нові горизонти власної буттєвості, феноменально стає *метасвідомістю*, тобто не просто є “усвідомленою свідомістю”, а постає умовою досягнення такого надприродного ритму життя, за якого призупиняється перебіг свідомості як природного мимохідного процесу.

Свідомість-ноумен – поняття, що відображає конкретне змістовлення людської свідомості не як феномену (явища), а як ноумену (від грец. νοούμενον – мислене, доступне розуму, розумінню), тобто як умоглядне осягнення її сутності як думки про неї, як трансцендентної ідеї. Тому свідомість у цьому аспекті метатеоретизування мислиться не як реальний об'єкт, що викликає відповідний природний феномен – оприявлену безпосередню свідому здатність чи свідомий акт-когіто особи, а як той відеальний об'єкт нашого розуму (передусім уявлення, ідеації, інтуїції), що не спирається на досвід, уможливорює підстави апріорної ідеї *чистої свідомості* (чистої у сенсі повно незалежної від досвіду чуттєвого сприймання). *Чиста свідомість* – це здатність самої свідомості звільнитися від людських настановлень і предметних уявлень та формувати власні феномени свого життєпотокі і символізувати їх. Тому вона як теоретичний конструкт відмінна від *емпіричних змістів* свідомості – психіки і логіки. Більше того, як слушно зауважує М. Савельєва, “словесна логіка приглушує чисту свідомість настільки, що вона перестає розуміти себе і вже не чинить опору самобезчуттєвості у структурах роздумування...” [22, с. 92].

Вочевидь, попри те, що свідомість-ноумен є мисленневою конструкцією про сутнісне визначення “не до кінця пізнаваної сфери свідомості” (І. Кант), котра “абсолютна у своїй відмінності від предметного світу” (М. Савельєва), сама ідея чистої свідомості важлива й евристично плідна, адже постає своєрідним

принципом синтезу багатоманітних знань про цю атрибутивну сферу людського життя; фактично мовиться про можливість отримання дистильованого у рефлексивних фільтрах філософського методологування *метазнання*. Окрім того, існує тенденція чистого практичного (тобто морального) розуму приймати свідомість, як і інші ноумени (до прикладу, субстанційність душі, особисте безсмертя, свободу як передущу причинність, чисте мислення, Бога) як об'єкт віри й у такі способи допускати їх дійсне, щоправда гіпотетичне або імовірнісне, існування. Звідси (за Кантом) постає “змінений метод способу мислення”: “...ми можемо пізнати про речі *a priori* лише те, що ми самі в них вклали” (цит. за [36, с. 139]), причому як шляхом чистого споглядання й надання тому, що внутрішнім взором споглядається, певного (переважно схематичного) оформлення, так і ресурсами творення чистого поняття як форми упредметненого мислення. Загалом чисті поняття розсуду можна свідомо застосовувати до явищ тільки за умови, коли уявлення-опосередкування є повністю чистими, хоча одночасно інтелектуальними та чуттєвими. Це у Кантовій філософії – *трансцендентальна схема* як місток між категорією і явищем, між чистим поняттям розсуду і чуттєвістю, як своєрідний третій сполучник, що уможливорює виокремлення з ноуменальної дійсності чистих понять і категорій та подальшу розумову роботу з ними не за допомогою абстрагування, а шляхом мисленневого конструювання як задіяння продуктивної сили-здатності виобразити у дійсності уявного усвідомленого споглядання.

У нашому досвіді філософського методологування цей буттєвий пласт життя свідомості характеризують численні одинарні, подвійні та синтетичні *мислесхеми* кватерного і квінтетного типів, що впорядковують хаотичне розвиткове знання у його поняттєво-категорійній визначеності. Саме вони є важливим інструментом методологічної роботи, забезпечуючи засобами ідеального надприродного (штучного) конструювання різноманітну знаннєву презентацію вітакультурного досвіду особи, групи, співтовариства в чотири такти: а) від ідей та архетипів до чистих споглядань, б) від останніх до чистих понять-уявлень, в) від них до категорій, які надають чистій синтезі єдність, г) й аж до оформлення *мислесхеми* як ідеальної відкритої моделі згармонювання мислення і діяльності, свідомості і ковітальної досвідченості (див. [7; 17; 27, с. 191–209]), адже “чисте мислення дає форму, а досвід дає

зміст, без якого форма була б абстракцією: “Поняття (форма мислення) без споглядання (досвіду) порожні. Споглядання без понять сліпе” [36, с. 147].

Свідомість-категорія – це форма організації екзистенції думки і водночас засіб рефлексивного мислення, що утворюються на неемпіричному ґрунті як *самосвідомість* або як те, що презентується відомим “Я мислю”. Цей модус існування свідомості, фундується на раціонально опрацьованому культурному матеріалі та формуючи універсальні світоглядні картини буття людини у світі, характеризується певною метафізичною протяжністю, завдяки якій пов’язується з іншими категоріями та їх понятійними упредметненнями і набуває своїх феноменальних проєкцій-оприявнень в об’єктивний світ, спричиняючи кристалізацію розлогого й часто неузгодженого розуміння-знання про саму себе (передусім знання законів логіки, психіки, життя психодуховного). У такий спосіб досягається не лише *предметна категоризація*, себто поіменування того, що у філософуванні Е. Гусерля названо *інтенційністю* – вихідною віднесеністю феноменологічної свідомості до предметності та її усвідомлення як єдиної смислової структури через взаємопрониклі акти реального змісту переживань (ноезис) і предметного наповнення думки чи предметного смислу (ноема) [11; 12], а й *причинна категоризація*, коли дослідженню підлягає не категорійна протяжність свідомості, а причини її сутнісного розуміння та інтерпретації. У будь-якому разі повні мав рацію М.К. Мамардашвілі, обстоюючи засадничу тезу про неможливість теоретичного описання свідомості як речі [15; 23, т.1, с. 184–199]. І це закономірно, адже сенс свідомості ніколи повністю не охоплюється думкою, котра здебільшого втілює у життя одну з багатьох можливих ідей, мислесхем, методологем. А це означає, що свідомість у своєму ідеальному буттєвому у змістовленні ніколи вичерпно не реалізується в культурі. Інакше кажучи, коли, здавалося б, відшукані всі поіменування, терміни і значення, щоб висвітлити сутність життєпотіку свідомості, то швидко з’ясовується, що все ж мовиться не зовсім про те, а саме “про перетворення свідомості в не-свідомість: у психологічні або логічні структури” (М.Ю. Савельєва [22, с. 29]) – почуття, судження, мовлення, письмо та ін.

Однак складність рефлексивного опрацювання *свідомості-як-категорії* полягає не тільки в неможливості досягти всеосяжного

поняттєво-категорійного опису цього атрибутивного пласта людської буттєвості, а й у тому, що категорійні функціонали метафізичного думання неозоро об’ємні, зважаючи на постійну плинність буття і суцього, між якими й узаasadнюється спонтанна джерельність сфери свідомості. У цьому висвітленні, скажімо, у феноменології Е. Гусерля здійснюється виокремлення просякненого бездонними коридорами буття до рефлексивного пласта (рівня) свідомості та схарактеризування її у достеменній “чистоті” і феноменальному оприявненні, тоді як свідоцтвами її непроявленої життєвої плину є як відвойовані у сфері несвідомого світлом усвідомлення архетипи і символічно приховані психічні змісти, так і привласнені із царини культури мовні й суто мовленнєві організованості (семантика, тексти, висловлювання, промови тощо).

Отож маємо неабияку проблематичність на шляху категорійної визначеності свідомості, котра у своєму прориві із ноуменального вмістилища в земний феноменальний вимір існування перетворюється на щось сутнісно інше (до прикладу, на живе мовлення, яке огорнуте особливим психодуховним простором співрозмовників як особистостей). Водночас тут виявляється і позитивний аспект: свідомість стає засновком будь-якого актуалізованого предметно-практичного (логічного, психологічного, соціального тощо) мислення, причому сама вилучаючись із цього процесу своєю інобуттєвістю. Тут вона – *метафізичний принцип*, який виявляється у своєму канонічному вигляді на рівні мови і мовлення, коли за допомогою створених текстів, їх проговорювання, висловлювань, реплік розпізнаються певні свідомісні функціонали (смислоформи), уможливаючи, зі свого боку, оперування мислителем чи науковцем емпіричними поняттями-уявленнями.

Однак, рефлексивно опрацьовуючи вказаний модус життя свідомості, передусім у розвитковому форматі культури і творення її світоглядних універсалій, існує небезпека хибності категорійного підходу, на яку вказують Е. Гусерль [11, с. 10–11] і М. Савельєва [22, с. 121–137]. Річ у тім, що він провокує постановку так званого “основного питання” (“що первинно – буття чи свідомість?”) у термінах предметної дійсності, а не в термінах можливості, коли надзавданням метатеоретичного опису є не розширення обсягу науково-предметного знання (у нашому випадку про людську свідомість), а наближення думки як

осереддя мислення до буттєвої адекватності світу, досягнення нею чистої достеменності у відриві від предметного відношення до свідомості. А це означає, що “метатеоретичні поняття [предметно] пусті, виражаючи собою лише чисту можливість понять як знаків предметів. А пустота вказує на повну їх відповідність предмету, на точність мови” [Там само, с. 121]. Але навіть за феноменологічного опису категорійна опозиція “свідомість – буття” не зникає, тоді як у метатеорії вона замінюється терміном “свідомість-буття”, де вони не розрізнявані у процесі трансцендування (див. далі).

Свідомий досвід – суб’єктивно актуалізована сфера “неперебірливої думкою” (М.К. Мамардашвілі), “поза-логічного буття” (В.С. Біблер), де свідомий акт постійно проривається кудись назовні, у закутки буттєвого безмежжя, за кордони реальності цього світу, не віднаходячи свого кінцевого втілення (об’єктивації) у поняттях чи предметах (сприймання, думання, уявлення). Це спричинено двома фундаментальними моментами: непересічною *самобутністю* свідомості, яка у своїй актуальній спонтанності завжди цілісно перевершує себе, та її *інаковістю* стосовно можливості посісти окреме місце в матеріальному світі, що робить неможливим її як практичну локалізацію, так і суто теоретичну. Зокрема, людина у своїй метафізичній екзистенції, виосібнившись від конкретних ситуацій у сфері своєї свідомості, не стільки втрачає свою суб’єктивність, скільки віднаходить себе в актах утримання думки як того осереддя, що пронизує вітакультурні здобутки людства. Внаслідок цього своїми мисленнєвими зусиллями вона вактуальнює певний масив культурного змісту, сприймає, переживає, самісно приймає та рефлексує його, долаючи просторово-часові рамки не лише власного життя, а й історичних періодів і навіть епох. І тут, як справедливо констатує М.Ю. Савельєва, потрібно “розрізнати два рівні метавикладу: *перший*, коли свідомість просто функціонує у своїх уявленнях, виражаючи цим не знання про себе, а тільки умови самоздійснення; і *другий*, який є власне метатеорією, що виявляє деяке систематичне уявлення про свідомість, але не як данісне, а як моменти самої свідомості всередині сфери свідомості” [22, с. 107].

Отож, свідомий досвід – це сукупність подій у житті людини як усвідомлення самої себе, власних здібностей, своїх думок, ідей,

особистих знань у спонтанному потоці актів трансцендування як певне, постійно відновлюване, зусилля, передусім зусилля думки, думання, волі для тримання екзистенційної межовості сфери свідомості. Важливо те, що цей досвід не становить знання законів чи принципів логіки і психіки, адже це плінно самоорганізована спонтанність. Ось чому як чиста спонтанність він “не розрізняє для себе знання і розуміння” [22, с. 94], тому феноменально становить їх удіяльнену єдність, хоча й не для інших, а лише для себе. Та й апріорні судження підтверджують факт, що свідомий акт як зусилля виходить за межі самооприятненого, кудись у незвідані пласти буття.

З іншого боку, свідомий досвід – це і спосіб розуміння, самоінтерпретації і самоопису того, хто усвідомлює, своєї позиції як “внутрішньої” стосовно власної свідомості. Тому свідомий акт як осереддя актуалізованого притомного досвіду особи виявляється тільки через певні уявлення про самобутнє сферне життя самої свідомості, у яких, проте, “знищуються умови їх буття; тому мова інтерпретації свідомої здатності як метамова, – пише М.Ю. Савельєва, – не становить нового знання про неї”, тобто це не “знання про нову мову як про дублікат свідомості, але є вираження умов існування свідомості у мові і найближча експлікація в культуру; [отож] мова інтерпретації свідомого досвіду – це інша інтерпретація предметної мови (інтерпретація свідомості як Іншого у його метавідношенні до речі)...” [22, с. 18]. Оскільки з позиції метатеоретичного опису свідомість не може бути досягнута як об’єкт чи як суб’єкт, то вона сама себе розуміє у тому сенсі, що завжди розуміється лише те, що вкладено свідомим зусиллям у чужий текст, себто те, що вже смислово досягнуто (М. Мамардашвілі, О. П’ятигорський [16]). А якщо на порозі усвідомлення з’являються нові поняття чи неологізми (скажімо, “робота зі свідомістю”, “сфера свідомості”, “боротьба зі свідомістю”, “стан свідомості”, “опанування свідомості”, “функціонал свідомості”, “думкоутворення”, “мислесхема” та ін.), то вони аж ніяк не описують предметні характеристики життєпотoku свідомості, а саме її сутнісне розуміння як першоумови функціонування свідомого досвіду (див. також [28]). У такий спосіб описання й “виникає світ трансцендентного досвіду свідомості” [22, с. 120]. Зазначений погляд, як відомо, бере свій початок від філософських студій І. Канта, котрий аргументував помилковість інтерпретації свідомо-

мості зі сторони змісту – логічних, психічних чи соціальних процесів, а не сутності [14]. Мовиться “не про перебування у трансцендентному, а про постійне прагнення до нього у процесі трансцендування”, яке “є тим станом, що повністю перетворює усвідомлюваного на внутрішнього спостерігача свідомого досвіду...” [22, с. 112, 117]. До прикладу, такі душевні стани у житті-переживанні свідомості, як безмірне ущасливлення, депресивна байдужість, повне незнання, відчайдушність, смиренне упокорення, катарсис, самісне переображення – це фрагменти-події звичайної свідомої праці людини над собою у її осерді – постійних значних зусиллях думки-думання, котрі інтенціює й енергетично зреалізовує свідомість задля буттєвого утвердження себе як досвіду.

Свідомість-буття – термін метатеорії, що: а) унеможливорює предметну спорідненість і категорійне протиставлення буття і свідомості; б) дає змогу філософськи, а не в термінах науки, говорити про ці онтичні даності у їх оприявленні як чистих можливостей поняттєво-знакової інтерпретації; в) не узалежнює ці даності від простору і часу й відтак не приписує останнім невластивих їм функцій відносно онтологічної сфери; г) нарешті, унерозрізняє їх у процесі трансцендування, де свідомий досвід переживання й становить *буття свідомості*, яке перебуває у першооснові будь-якої об’єктивізації, хоча саме як таке не може бути об’єктивоване; тому для нього предметність є вторинною, похідною.

Отже, у висвітлюваній метатеорії дихотомія “свідомість і буття” замінюється терміном “свідомість-буття”, знаменуючи словесну спробу передати ресурсами мови ніяк не відтворюване, тобто те, що годі висловити логікою понять (див. детально: М.Ю. Савельєва [22, с. 121–137]). Наразі підкреслимо головне: свідомість-буття як своєрідний п’ятий елемент у пропонованій нами мислєсхемі основних модусів розуміння-опису свідомості (рис. 1) – це повно той буттєвий вимір, що належить трансцендентній сфері. Й увесь викладений матеріал підтверджує це. Загалом в авторській системі професійного методологування (див. [7; 17; 27; 30; 31]) чотири- і п’ятикомпонентні *типологічні мислєсхеми* відіграють роль ключового методологічного засобу конструювання думки-думання, який, у даному випадку, на прикладі життя свідомості, забезпечує розуміння найскладніших, ноуменально вкорієних, феноменів у їх самодостатності, функціонуванні, самоорганізації.

3. СИСТЕМОМИСЛЄДІЯЛЬНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ

“...Ми творимо і створюємо дещо, заповнюючи свою свідомість і певним чином організуючи її. Організація свідомості є умова продуктивності наших мислення і діяльності, того, що нам дає справжні значущі продукти...”
(Георгій Щєдровицький [39, с. 288])

Проблематика свідомості в системомислєдіяльній методології (СМД-методології), починаючи з другої половини ХХ століття і до наших днів, рефлексивно висвітлювалося в особливий спосіб її мислєдіяльного опрацювання, чому підтвердженням є роботи як очільника школи (Г.П. Щєдровицький [39–46]), так і окремих учасників Московського методологічного гуртка (А.А. Піскопель [18] та ін. [8]). Для адекватної історичної реконструкції СМД-підходу до розуміння свідомості скористаємося, на наш погляд, *оптимальною методологічною оптикою*, яку пропонує розроблений нами в останнє десятиліття **циклічно-вчинковий підхід** (див. [7; 17; 23, т. 4; 32]). Згідно із принципами, закономірностями і нормативами цього підходу є підстави говорити про повновагомий *учинок колективної мислєдіяльності* або про *канонічне мислєвчинення*.

Ситуаційний етап мислєвчинення характеризується тією примітною особливістю, що концептуальне і категорійне опрацювання проблеми свідомості здійснювалося не на фундаменті здобутків тогочасної психології, а на досягненнях логіки з її основним предметом – мисленням, й до того ж не самодостатньо, а у форматі створення спочатку методології науки і потім загальної методології у її неklasичному варіанті раціокультурного утвердження. Так, вихідно це було переосмислення проблемного поля функціонування свідомості під час вирішення ключового завдання – побудови *змістово-генетичної* (нормативно-логічної) теорії мислення. На протигагу формальній логіці, змістово-генетична була покликана досліджувати процеси історичного розвитку мислення як поступу у виокремленні якісно нового змісту й у зміні основних мисленнєвих форм. У такий спосіб категорія “зміст” виявила ідеально об’єктивну сторону перебігу мислення, адже витлумачувалася не у психологічному сенсі (до прикладу, як наочне зобра-

ження чи суб'єктивний образ), а в діяльнісному, це передусім означає, що “зміст мислення не даний сприйманню безпосередньо, він є продукт застосування тих чи інших пізнавальних процесів і засобів, котрі мають ідеально узагальнювальний характер” [4, с. 964].

Відтак використання ресурсного потенціалу *діяльнісного підходу* до розуміння осереддя свідомісного життєпотоків усупільненої особи на зорі становлення СМД-методології дало змогу зберегти настановлення на змістовність мислення, уникати при цьому обтяжливого хибного психологізму. Як на той час, так і сьогодні, його нездоланною вадою було і є еклектичне поєднання в науковому пізнанні результатів двох несумісних описів змісту свідомості – натуралістичного і феноменального, причому поза обґрунтуванням методологічної оптики їх скільки-небудь доладного знанневого комбінування. І це зрозуміло чому, адже перша інтерпретація здійснює раціооб'єктивну реконструкцію змісту свідомості як чогось позабуттєвого, тоді як друга виявляє цей зміст шляхом внутрішньо достовірного його отожднення зі змістом свідомості дослідника. Натомість за діяльнісного підходу змістова палітра свідомості виноситься за межі розгляду, тому що предметом думки поставав діяльнісний зміст мислення, який визначається операційно за допомогою відтворення різних схем – оперування з об'єктами, їх зіставлення, типологізації тощо, а потім проектується на їх певну ідеальну узагальнену знакову структуру...

Вочевидь у цих ранніх розмірковуваннях-напрацюваннях представників відомої філософської школи наявний обмежений позитив з позицій метатеорії: відхід дослідницької думки від традиційного психологізму й, отже, від суто науково-предметного розгляду сфери свідомості, проте сповідування нової (альтернативної до формальної) логіки як дослідження реальних історичних форм людського мислення, котре трактується із діяльнісний позицій, тобто як предметно спрямована активність, організована завдяки спеціальним знаковим засобам. Інакше кажучи, тоді не вдалося уникнути логіко-діялісної предметної свідомої роботи думки-мислення на цьому початковому програмному етапі самоутвердження Московського методологічного гуртка (ММГ). А це вказує на відсутність метатеоретичної інтенції у керівників та учасників цього гуртка, хоча, щоправда, проглядаються контури першого рівня *метавикладу*, коли сві-

домість у її центральній ланці – мисленні – функціонує у своїх уявленнях, виявляючи цим не знання про себе, а лише умови самоздійснення.

Мотиваційний етап мислевчинення пов'язаний із такою, переважно колективною, груповою, роботою зі *свідомістю*, коли вона осмислювалась не як реальний (конкретно емпіричний) феномен в усьому багатоманітті його якісних проявів, що підлягає різноаспектному пошуковому упредметненню, а передусім як *інтелектоємний концептуальний засіб*. Тому на всіх етапах еволюції дослідницьких програм-стратегій ММГ (змістово-генетична, діялісна, нормативно-діялісна, системодіялісна, системомиследіялісна) ця рефлексивна інтенція інструментального ставлення до свідомості залишалася незмінною, а її постулати і принципи з роками і десятиліттями лише уточнялися, диференціювалися, деталізувалися. Це стосується як теоретичного визначення *місця категорії свідомості* серед таких категорій, як людина, розум, інтелект, мислення, діяльність, система, розвиток, розуміння, рефлексія, організація, комунікація, гра та ін., так проектування і розробки адекватних засобів свідомої мисленнєвої діяльності; наразі вивчення свідомості як окремого феномену і як предмета наукового пізнання було похідним і навіть залишковим.

Однією з передумов такого підходу стало уявлення Л.С. Виготського (1896–1934) про виняткове значення у соціокультурному розвитку дитини, тобто у формуванні плетива її вищих психічних функцій (довільні та опосередковані форми сприймання, уваги, пам'яті, уяви, мислення і мовлення, зокрема письма), *знаку* як засобу психічної діяльності, як знаряддя інтелектуального розвитку, що опосередковує натуральне і культурне, зовнішнє і внутрішнє, суб'єктивне та об'єктивне, соціальне і психічне [6]. Саме різні види знаків і є тими *знаряддями*, що уможливають керівництво поведінкою у процесі соціальних стосунків людей, їх міжособистого та опосередкованого спілкування. Відтак *знак як інтелектуальне знаряддя сфери свідомості* становить конкретну й водночас універсальну форму опосередкування і взаємопроникнення протилежностей: “він об'єктивний через об'єктивність свого значення і суб'єктивний через той смисл, котрий вирізняє у знаку суб'єкт; він натуральний як елемент природи і культурний як елемент соціуму; він зовнішній, тому що має зовнішню матеріальну оболонку, і

внутрішній, оскільки знаходить відображення у психіці дитини” [6, с. 9]; нарешті, він соціальний, адже функціонує тільки у процесі спілкування, тобто як посередник міжлюдських (соціальних) контактів, і психологічний, з огляду на те, що стає дієвим засобом поведінки особи, зняряддевим важелем її психорегуляційної взаємодії зі світом та іншими людьми.

Важливо зауважити, що всі ці концептуально ємні узагальнення відомого вітчизняного психолога першої третини ХХ століття виконані в інтелектуальній проєкції на “більш обширну, ще більш глибоку, і ще грандіознішу, ніж проблема мислення, – на проблему свідомості” [6, с. 508]. І хоч він не розв’язав її, а лише окреслив напрям розробки власної психологічної теорії (це, зокрема, засвідчують образні максими: “...мислення і мовлення виявляються ключем до розуміння природи людської свідомості”, тоді як “слово є малий світ свідомості. Висловлене слово є мікрокосм людської свідомості” [Там само, с. 509]), усе ж його методологічне настановлення цілком очевидне: довільність вищих психічних функцій означає їх усвідомленість, підпорядкованість волі людини, тоді як опосередкованість вказує на використання засобових ресурсів культури (знакових систем, семантичних знарядь, інтелектуальних інструментів, символівокідів тощо) для свідомого вольового контролю функційної психорегуляції у життєвих ситуаціях повсякдення.

Отже, СМД-підхід, розвиваючи ідеї, концепти і тематизми культурно-історичної психології Л.С. Виготського, наповнює їх методологічним змістом і прокладає інший шлях опрацювання змісту понять мислення, розуму, свідомості, рефлексії тощо – спочатку діяльнісний, а потім мислєдіяльнісний. Зокрема, свідомість розглядає не як самотутній феномен та його численні форми емпіричного оприявлення, а як концептуальний засіб у теорії діяльності, тобто інструментально серед плетива її базових уявлень, схем та епістемних організованостей (вочевидь до внутрішніх умов функціонування свідомої здатності людини також належать інтелектуальні і суто мисленнєві засоби та інструменти), і як категорію й відтак як чітко окреслений світоглядний курс на культурно-діяліснє перетворення світу і самої людини, себто інтелектуально, мислєвчинково (передусім уведення поняття “акту перетворювальної діяльності” та опрацювання його змісту,

структури, механізму розвитку і т. ін.). На підтвердження цього культура витлумачується як механізм відтворення діяльності шляхом трансляції культурних еталонів, зразків, норм, реалізація яких забезпечує самототожність діяльності, її буття у часопросторі. Отож категорія діяльності репрезентує межову реальність, людський світ, до яких зводяться всі соціокультурні предмети і явища, тільки відтепер як види і форми самовияву діяльності, історичне існування якої й уможлиблюється культурними механізмами самовідтворення. Звідси, власне, постає принцип пріоритету діяльності над знаннями, свідомістю, що аргументується як переважання породжувального джерела над відображувальним сенсом, цілого над частиною, системи над компонентом.

Із вищевикладеного є підстави висновувати, що в СМД-підході свідомість розглядається як: а) фундаментальна, але всього-на-всього одна з організованостей людської діяльності; б) не як окрема субстанція (першооснова буття), а як функціональний феномен; в) суб’єктний орган притомного опанування людиною, колективом, соціумом, світом-у-собі і світом-поза-собою; г) потік суб’єктивних образів, що продукує інтенційні відношення особи чи загалу до предметного світу й у своїй цілісній функціональності забезпечує перетворення трансцендентної дійсності буття в іманентну реальність людського свідомого досвіду. При цьому СМД-методологія визначально віддала перевагу інтерсуб’єктивному плану життєдіяльності людства, соціокультурній реальності та її зорганізованостям (мова, техніка, знання, інженерія тощо) як провідним на протигагу окремій людині із її свідомістю, психікою, переживаннями, самотутніми цінностями і цілями та ін. Саме у рамках такого підпорядкування понятійне розуміння свідомості незмінно посідає місце веденого і дочірнього, того, що належить окремій особі. До того ж, щоб уникнути суб’єктивізму на початках (до 1960 р.), при обґрунтуванні “об’єктивної структури мисленнєвої діяльності у форматі створення теорії мислення”, поняття “свідомість” загалом не задіявалося ні в ролі пізнавального засобу інтерпретації мисленнєвих операцій і процедур, ані у значенні пояснювальної категорії.

Діяльний етап мислєвчинення полягає у засобово-інструментальній експлуатації концепту і категорії свідомості. Так, при створенні теорії діяльності із середини 1970 років у ММГ було введено поняття “табло

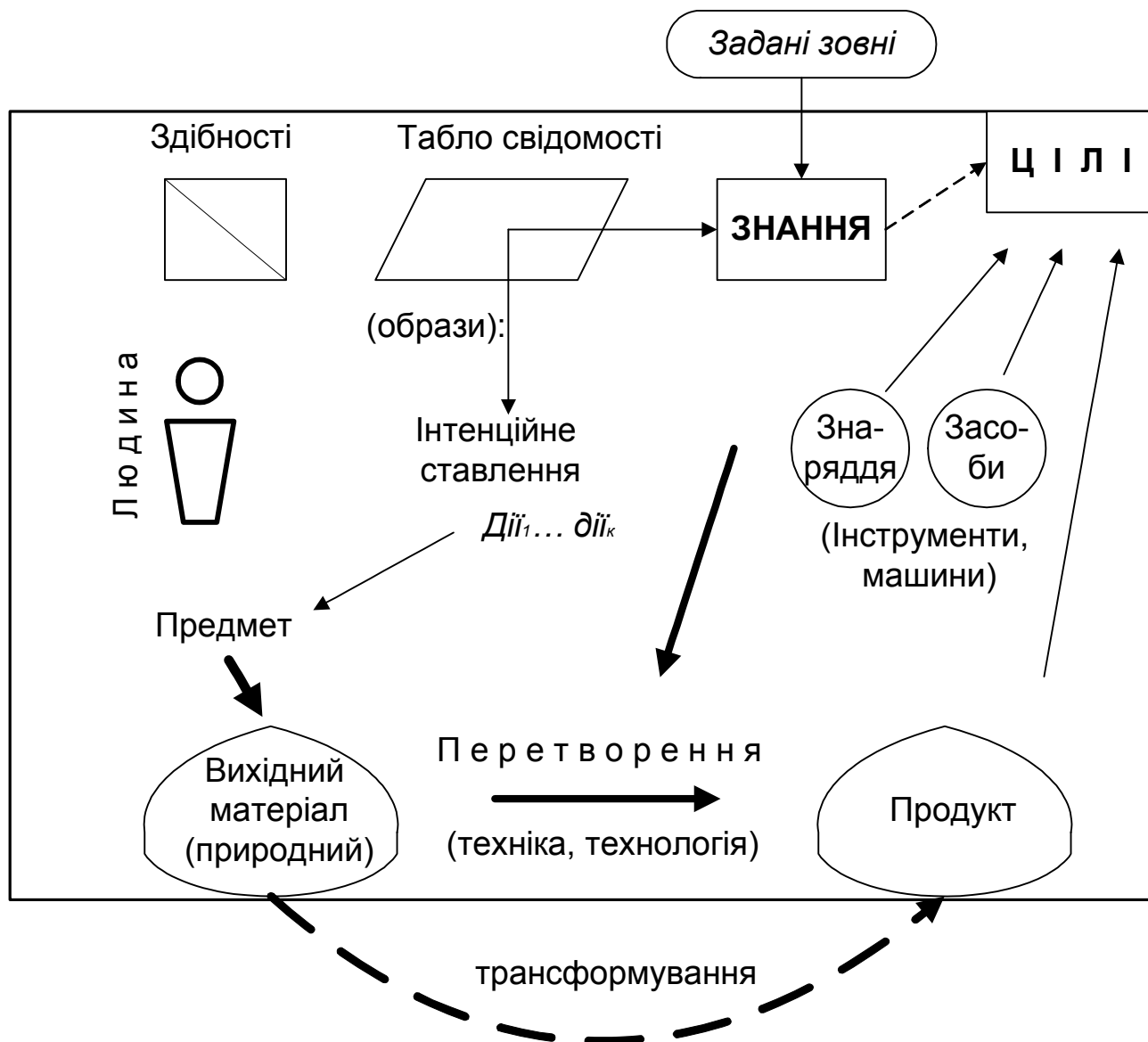

Рис. 2.

Схема акту як елементарної клітинки діяльності
(реконструйована схема Г.П. Щедровицького) [21, с. 14; 40, с. 267]

свідомості”, що фіксувало структурно-функціональний елемент схеми акту діяльності (рис. 2), який рефлексивно відображає у собі сам акт. Зокрема, намальована людина – це окремий згусток матеріалу із певними здібностями та інтеріоризованими (внутрішньо прийнятими особою) засобами (мова, символіка, графіка тощо) і найголовніше – із таблом свідомості, на котрому виникають і фіксуються образи із їх інтенційною спрямованістю як на упредметнені дії, так і на знання. “Свідомість, як зауважує Георгій Щедровицький, завжди працює на “виносних” відношеннях, світ

організується нами завдяки роботі свідомості як поза нас улаштований. ... Свідомість завжди активна, а не пасивна” [20, с. 14]. Отож мовиться про табло свідомості як про теоретичну абстракцію, що презентує в наведеній схемі акту діяльності зміст свідомості. Водночас примітно те, що “у мисленні та інших “діяльностях” свідомості існують такі структури, які не мають ніяких організованостей матеріалу, на котрих би ці структури базувалися і з яких вони походили б чи впливали би. Всі ці структури здійснюються та існують поза “підосною” з матеріалу” [40, с. 65]. Вочевидь

ця теза близька до метатеоретичного уявлення, що у буттєвій мозаїці життя свідомості існують беззмстові горизонти чи закутки, тобто наявна її ідеальна пуста форма.

Другим прикладом інструментального опертя на категорійне поняття “свідомість” є четвірна мислесхема Г.П. Щедровицького, що упрозорує співвідношення сприймання і мислення як різних дійсностей буттєвої присутності людини, уможлиблюючи здолання одвічної проблеми зв’язку і відмінностей раціоналізму, емпіризму і психологізму у філософії науки. Фактично це мислесхема про співвідношення мислення (зокрема його об’єктивно-діяльнісного витлумачення як руху-розвитку в площинах оперування з об’єктом і заміщення виявлюваного у такий спосіб об’єктивного змісту в ракурсі знакової форми й відносно до цього самого змісту) і свідомості. При цьому за постулат було прийнято таке твердження: поєднання у мислездійсненні особи чи групи знарядь і засобів із діями утворює механізми, машини. У цьому сенсі мовиться про *механізми свідомості*, які “лише “відображають” мислення в чуттєвій формі, у вигляді образів об’єктивного змісту (оперування) та образів знакових форм, асоціативний зв’язок котрих посідають зв’язки заміщення і віднесення у мисленні як такому...” [18, с. 42]. Відтак відрадно констатувати, що сприймання і мислення, бачення і пізнання визначаються у своєму актуальному функціонуванні різними дійсностями буттєвої мозаїки людської свідомості (Г.П. Щедровицький, Х. Ортега-і-Гасет та ін.), хоча введення поняття “механізм свідомості” являє собою явну поступку природничо-науковому ідеалу/типу раціональності, переважання технічного погляду над метафізичним.

Загалом складність проблемного поля свідомості за СМД-підходу як ефективного логіко-епістемного засобу філософського методологування полягає в тому, що весь універсум людської життєдіяльності так чи інакше відфільтрований і просякнутий свідомістю, а тому є вираженням форм її незліченних упредметнень. Звідси очевидно, що кожна особиста (інтрапсихічна) свідомість тільки в абсолютній потенційності еквівалентна тій родовій (інтерпсихічній, окультуреній) свідомості, яка створює так звану другу природу людського спілкування – *світ психокультури* [23, т. 1, с 148-153; 33]. Отож первинним завданням методології є пошук місця свідомості у структурі миследіяльності у ролі ме-

ханізму ситуаційного синтезу комунікації, розуміння, мислення, рефлексії, котрі, зі свого боку, постають як функціональні органи або функціонали (здібності, вищі психічні функції, внутрішні умови особистісного буття і самісного розвитку тощо) психічного апарату особи, що й відіграють роль засобів організації її повної екзистенційної палітри повсякдення, керуючись персонально прийнятими до зреалізування планами, програмами, смислами буття і сенсами життя (див. [25; 26]). Прикметно, що такі діяльнісні поняття, як *здібності* і *здатності* пов’язують парадигматичний (ковітальний, загальнолюдський) і синтагматичний (окремої людини) виміри функціонування свідомості. Так, у прямому відношенні позачасова значуща структура миследіяльності (скажімо, колектив методологів та ігротехніків) набуває в актуалізованій свідомій здатності своє утемпоральнене (часово визначене) існування, програмує чи організовує деякий процес (до прикладу, колективну миследіяльність учасників методологічного семінару чи оргдіяльнісної гри [35; 44; 45]) і здебільшого здійснює груповий *учинок свідомого удіяльнення*, у якому ситуаційний компонент становить мисленневе окреслення змісту діяння, мотиваційний – інтенційне настановлення на його виконання як готовність до вчинення, діяльний – розгортання самого акту удіяльнення, післядіяльний – підсумкова рефлексія здійсненого. У зворотному відношенні має місце переведення діяльності із модусу суб’єкта у сферу культури, що схарактеризовується як *означування* чи акультурація суб’єктивної форми діяльності в об’єктивну.

Отож, СМД-методологія, виявляючи діяльнісно-інструментальний потенціал людського мислення, переважно зосереджена на інтерпсихічному вимірі життя свідомості. А це означає, що такі атрибутивні явища людського ковітального повсякдення, як діяльність, комунікація, розуміння, мислення, рефлексія за походженням і сутнісним наповненням належать культурі. Тому в життєдіяльності окремої особистості вони виявляють свої окремішні особливості, специфічність і навіть непересічність, проте не свою сутність. Кожна особа на суб’єктно-самісному рівні лише привласнює (інтеріоризує) ці культурні організованості, використовуючи їх для цілеспрямованого впорядкування й облагородження свого життєвого шляху як відповідального спілчанина єдиного соціального організму. До слова, такий погляд насправді суголосний фундамен-

тальному засновку теоретизувань Л.С. Виготського, котрий відштовхувався від суто онтологічного припущення: людська свідомість існує об'єктивно поза нами як явище інтерпсихічне у формі знаків і значень. Зокрема, він писав: “Загалом немає знаку без значення. Смыслоутворення є головна функція знаку. Значення існує всюди, де є знак. Це – внутрішня сторона знаку. Але у свідомості є ще щось, що нічого не означає” [5, с. 162].

У цьому стилі методологічного виконання СМД-підхід витлумачує також *мислення* як самотутню дійсність створення і використання ідеальних форм (об'єктів, задумів-упредметнень, цінностей, норм, смислів і т. ін.) опанування та привласнення світу в їх знаково-символічному вираженні, що концентровано (передусім узагальнено) оприявнюють суспільно-історичний досвід людства. В ролі регуляторів мислення як діяльності особливого гатунку постає не логіка як наука, а розглядаються логіки як системи історичних правил (законів), що нормують мисленнєву діяльність відповідно до типологічних особливостей свідомісно породжуваної ідеальної дійсності. Вочевидь і тут наявна концептуальна дотичність об'єктивного спричинення свідомості із засадничою ідеєю Л.С. Виготського “про те, що за спиною окремих фігур історичного процесу діють “із силою сталеної пружини” об'єктивні закони. Від їх повеління, а не від примх героїв історичної доби народжуються і гинуть, вишукуються і змінюють одна одну концепції, школи, течії” (М.Г. Ярошевський, Г.С. Гургенідзе [5, с. 457]). Це, звісно, відхід від засновків метатеоретичних роздумів про свідомість, уперше аргументованих М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським [16]. Однак дещо пом'якшує цей відхід вище окреслене розмежування двох екзистенційних вимірів вітакультурно спричиненого перебігу таких ідеальних організованостей-засобів, як *рідні мова і мовлення*. І справді, мова – це етнонаціональне ментальне утворення зі своїми законами функціонування і розвитку, що вельми далекі від індивідуальної свідомості у її буттєвій екзистенції. Натомість живе мовлення – засіб безпосереднього спілкування між людьми, функціональний орган їх ковітального прожиття “тут” і “тепер”. Кожний із нас використовує мову для налагодження комунікації з навколишніми. Проте у процесі мовленнєвого контактування мова лише засіб порозуміння, обміну думками, враженнями, смислами, поглядами між діячами в умовах спільного життя.

Зазначений проблемний контекст осмислення людської свідомості врешті-решт привів методологів названого інтелектуального табору до потреби відповісти на два питання: а) чи існує індивідуальна свідомість й у якій формі до того, як формуються в ході інтеріоризації функціональні органи, що відновлюють відповідні культурні утворення, і б) у чому полягає відмінність існування таких суто персоніфікованих організованостей свідомості від їх усупільнених (ковітальних) прообразів?

Відповідь на перше питання була отримана шляхом уведення і дихотомійного розрізнення таких теоретичних конструктів, як “чиста свідомість” та “організована свідомість”. *Чиста свідомість* – це пізнавальна абстракція, що утворена повним дистанціюванням від всеможливих емпіричних оприявнень свідомості, оформлених у вигляді інтерпсихічних, психокультурних (щонайперше розуміннєвих, мисленнєвих, комунікаційних, рефлексивних) організованостей; вона спонтанна, безмістовна і безструктурна, становить те “живе джерело”, що аналогічне Кантовій “чистій здатності уявлювання”, Леонтьєвій “чуттєвій тканині свідомості”; її функціонали (віддзеркалення, уява, осмислення тощо) позбавлені будь-якої залежності від досвіду чуттєвого сприймання, а існування самопричинне, самоіманентне, абсолютно вільне стосовно відображуваного, уявлюваного, породжуваного. На наш погляд, понятійно концепт чистої свідомості дає змогу не лише співвіднести динаміку суспільного та індивідуального вимірів буттєвої екзистенції сфери свідомості у процесі соціоантропогенезу людства, а й зафіксувати онтогенетичну первинність *усвідомлюваності* як такої, утвердити притомність як першооснову людського (психодуховного) життя.

Організована свідомість у концепції Г.П. Щедровицького – це такий збалансований ритм чи режим її функціонування, коли вона наповнена інтерпсихічними, психокультурними, тобто парадигматичними, системами комунікації, мислення, розуміння, категоризації, рефлексії і т. ін., є передумовою продуктивності мислєдіяльності, добуванням людським духом справжніх значущих продуктів. Ці системи, будучи привласнені у процесі онтогенезу й перетворені у *здібності* особистості, використовуються як засоби під час вирішення новопосталих життєвих завдань і проблем, для досягнення тактичних і стратегічних цілей. Мовиться про інший, ортогональний до парадигматичного аспект-вимір організації свідомості – синтагматичний, що похідний від

життєвого і творчого шляху особистості. Проте організованість свідомості є нетривкою, ситуаційно плинною, адже вимагає неабияких внутрішніх зусиль для її утримання від конкретної окультуреної особи. Останні свідомо чи підсвідомо спрямовані на *опанування сферним життєпотокотом самої свідомості*, себто на уможливлення такої роботи з нею, коли вона входить “у більш-менш оптимальний режим згармонування всього наявного у її формотвірному “розпорядженні” суб’єктно-об’єктного, психодуховного матеріалу, що певною мірою аналогічний регуляційно-оцінкової функції свідомості...” [28, с. 41], котра інтенційована на утримання в керованих рамках проблемного співвідношення мотиваційно-афективних і пізнавально-креативних процесів. Про цю онтофеноменальну залежність Георгій Петрович пише так: “...Але вона, як чиста свідомість, при цьому руйнується. Вона дубіє, вона догматизується, вона стає нетворчою. Тому наступні покоління повинні увійти в життя із чистою свідомістю і незатуманеним механізмом (не затуманеним в абсолютній дзеркальній перейнятливості), й тому чиста свідомість – вільна, проте вона постійно та завжди організується, і як організована вона повсякчас невільна” [39, с. 289].

Отже, у цих розмірковуваннях відомого методолога наявні метатеоретичні мотиви, хоча й висвітлені вони у дещо іншому – системомиследіальнісному – форматі методологування. Якщо М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорський уводять в інтелектуальний простір поняття “розуміння свідомості”, “робота над свідомістю”, “боротьба зі свідомістю” [16], а ми, реалізуючи циклічно-вчинкову схему розгортання основних напрямків метатеоретизування, додаємо термін “опанування свідомості” [28; 29], для того щоб вивчати й описувати свідомість опосередковано, в непрямий спосіб, тобто не теоретично як предмет наукового пізнання, а метатеоретично як певну наукову дійсність і канон людської буттєвості, то Г.П. Щедровицький застосовує поняття “організована свідомість”. Йдеться, власне, не про засоби непрямого уможливлення розуміння, пізнання чи конструювання цієї людиноствердної буттєвої даності, а про її: 1) процес-механізм соціокультурного унапрямування – про організацію свідомості, 2) одну з фундаментальних якісних (атрибутивних) характеристик цього процесу – про *організованість свідомості*. Це бачення вже не суто науково-предметне, теоретичне, але ще й

не метатеоретичне у повному сенсі з’ясування структури і методів, можливостей та обмежень наявних на сьогодні теоретичних систем, концепцій, моделей. Фактично в СМД-методології створена *методологічна концепція свідомості*, що упрозорює горизонти конструктивного рефлексивного використання цього поняття як концепту, категорії і засобу миследіяльності та філософування загалом.

Очевидно, що постання названої концепції зумовлено чітким методологічним розведенням природних і соціокультурних явищ, що знайшло відображення в обґрунтуванні опозиції натуралістичного і системомиследіальнісного підходів (див. [8; 42]). Так, натуральні явища пізнаються в дихотомійній наявності “суб’єкт – об’єкт”, тому спосіб їх існування не залежить від знання про них як про самих по собі, де ці знання є відносно цих явищ позамежовими, у певному сенсі “трансцендентними”. Натомість для соціокультурного явища гносеологічна опозиція “суб’єкт – об’єкт” не виправдана через те, що рефлексивне знання належить їм самим, конституючи їх і будучи їм внутрішньо притаманними, “іманентними”. Відповідно натуралістичний підхід виходить з того, що об’єкт пізнання вже даний і протистоїть дослідникові, який застосовує певний набір пошукових процедур та операцій, добуваючи нові знання про нього. Відтак “свідомість натураліста у предметно-теоретичній формі фіксує тільки об’єкт дослідження, зосереджена тільки на ньому, лишень його помічає і бачить – і в цьому, мабуть, найбільшій простоті і силі натуралістичного підходу, його беззаперечна практична перевага...” [42, с. 42]. На противагу останньому системодіяльнісний підхід розпросторюється за рамки суб’єкт-об’єктного відношення і стосується самих систем діяльності і мислення у взаємодоповненні їх засобів, процедур та операцій, образів “табла свідомості”, текстових фрагментів мовлення-думки, норм і схем миследіяльності, зокрема й категорій, з допомогою яких створюється онтологічна картина досліджуваного об’єкта. Тому свідомість мислителя-діяча працює з найскладнішими структурами мислення та діяльності, долучає об’єкт опрацювання у живу тканину миследіяльності, котрий є її функціональним і морфологічним елементом.

Отже, буттєвість соціокультурних явищ в історичній розгортці філогенезу безпосередньо пов’язана із їх самовідображенням, самоуявленням, самовизначенням, самотворенням,

що на рівні індивідуальної свідомості (онтогенезу) виявляється як їх непозбутня *усвідомлюваність, рефлексивність*. А це означає, що перебування людини в притомному стані – це не тільки її те чи інше актуальне переживання, але й самовідчування, бодай мінімальне знання і самозвітування про нього. Однак у цьому програмному пункті напрацювань СМД-методології вбачаємо перехід до четвертого, завершального, етапу вчинку колективної мислєдїяльностї її представникїв як культурно впливової філософської школи другої половини ХХ ст.

Післядїяльний етап мислєвчинення сутнісно зводиться до обґрунтування *рефлексивностї* як одного із першорядних визначникїв ефективностї кооперації кількох актів діяльностї і водночас зрілостї та досконалостї свідомостї. Саме на рефлексію покладається відповідальна *функція організації свідомостї*, хоча за базовою схемою Г.П. Щєдровицького основоположною структурою, що задає *дїйсність рефлексії*, є не свідомість, а діяльність, точніше – **мислєдїяльність**, у якій та (на відміну від рефлексії у свідомостї) може здійснюватися завдяки комунікації і в процесі комунікації. Тому в цьому разі рефлексія постає як особливий тип кооперації і як окрема сув'язь кількох актів діяльностї, мовлення-комунікування і мислення, де одні акти стають змістом інших актів. Про це керівник ММГ пише так: “Ми мало що зрозуміємо у природі і механізмі рефлексії, якщо будемо розглядати її як процес, що належить сфері і плану свідомостї. Цим я не хочу сказати, що свідомість не бере участь у процесах і механізмах рефлексії, що загалом не можна вивчати останню в ролі певного механізму свідомостї. Я лише стверджую, що природа і механізм рефлексії визначаються не процесами і механізмами свідомостї – існування рефлексії у свідомостї є буттям другого і третього порядку, – природа і механізм рефлексії першочергово визначаються пов'язкою-кооперацією кількох актів діяльностї; і лише потім ця пов'язь “відображається” особливим чином у свідомостї” [43, с. 304].

Відтак розвиток мислєдїяльностї, як і будь-якої цілісної діяльностї, в осередді її цілєсмилових координат життєздїснення становить *рефлексивна переорганізація* та інтенційне переналаштування свідомостї, передусім на підґрунті особистого досвїду розв'язання життєвих проблем і завдань. Мовиться переважно про довільне продукування з-мислїв,

оперування ними, їх злиття і розмежування, протистояння та ототожнення, або рідше про їх самодостатню замкненість у персоніфікованих рамках життєпотоків індивідуальної свідомостї. Тут все залежить від змістовностї та інтенсивностї соціального повсякдення особи, від рівня та якостї її співдїяльностї в комунікативному полі з іншими людьми, яка й спричиняє напружений *обмін смислами у сферній дїйсностї свідомостї*, виявляє й реалізує можливостї їх окультуреної об'єктивності, щонайперше у висловлюваннях (мовленні) і повідомленнях (текстах). Скажімо, колективна мислєдїяльність як форма групового методологічного практикування – це перш за все продумане чи навіть чітко спроектоване плетиво взаємопов'язаних між собою поглядів і позицій її учасникїв. Особистісне мислєдїяння в кожній окремій позиції являє собою унікальний за характером стиль *смислопродукування*, але завдяки порозумінню (суголоссю з-мислових траєкторій співусвідомлення) між усіма присутніми та оргуправлінським впливом лідера вдається утвердити один об'єктивований і більш-менш унормований сенс й у такий спосіб досягнути мети спільної інтелектуальної роботи.

Підкреслимо, що для СМД-методології достеменний механізм перебігу всіх “процесів свідомостї закладений не в ній самій, а у зовнішній організації діяльностї, у тих самих ситуаціях кооперації...”, причому “структури спільної діяльностї й пов'язані з ними комунікативні лінії утворюють той “простір”, у якому існують інтелект, думка і мислення, мова і мовлення, психіка, свідомість і т. ін.” (Г.П. Щєдровицький [43, с. 116, 305]). Емпірично на синтагматичному рівні вони становлять синкретичну єдність символічної поведінки особи. І лише задїяння ресурсів рефлексивного розуму дає змогу домогтися відповідних розмежувань і деталізацій. На підтвердження цього звернімося до не так давно проведеного методологічного дослідження, що здійснює рефлексивну реконструкцію проблемного поля двох інваріантних способів створення багатопараметричного і поліфункціонального, ситуаційно напруженого та комунікативно розвивального часопростору (довкілля) – освоєного в СМД-методології і новаційного, конструйованого в авторській науковій школі (див. [31], а також [17; 27]). У нашому випадку пропедевтичний досвїд проведення *вчинково-методологічних сесій* показав, що організація такого простору умож-

ливає проблемно-полілогічні розмірковування і суб'єктивно втягує у свою синергійну динаміку всіх учасників, породжуючи в них чисте мислення як осереддя методологічного думання з виходом на схематизацію, зреалізовану в контексті топологічно розгорнутої логіки рефлексії. У результаті отримана друга (оновлена) версія схеми-матриці модульно-розвивального оргпростору професійного методологування, що обіймає сто функціональних місць (позицій) у чотирьох вимірах-координатах: пояси мислевчинення, наскрізні процеси миследіяльності, періоди методологування і часова тривалість методологічної сесії.

Взагалі однією із центральних категорій за СМД-підходу прийнято не суб'єктивний образ предмета, як це, до прикладу, має місце у психологічній теорії діяльності О.М. Леонтьєва, а *соціокультурний знак* як засіб комунікації-спілкування, де символічна організація життя свідомості є сутнісною, первинною, тоді як образа – вторинною, похідною. І це зрозуміло чому, адже символічна функція свідомості, на якій наполягав Е. Кассіер (запропонував наочне зображення символічних форм) і яку з різних методологічних позицій пізніше висвітлювали Г.П. Щедровицький, М.К. Мамардашвілі, О.М. П'ятигорський та інші мислителі, належить до основоположних, найбільш фундаментальних, що впливає із концепції знаково-семіотичної і комунікативної природи знання і свідомості. При цьому *поняття смислу* безпосередньо співвідносяться із процесами *розуміння*, воно відображає відносно стійкий структурний інваріант актуалізації розумінневих актів, що пов'язують у цілісність елементи тексту-повідомлення і характеристики ситуації, у пліні якої соціальна комунікація реально відбувається. Причому самоорганізація тут становить первинне призначення розуміння, тому що тільки вона уможливає перенос певної діяльності як окультуреного взірця на себе за умов осмисленої вербальної співпраці в контекстних обставинах ситуаційної взаємодії, де на рівні особистості й досягається її *саморозуміння* у ході діалогічного спілкування як з іншими, так із самою собою. Відтак у цьому разі *усвідомлення* постає як *саморозуміння* у процесі внутрішнього діалогу особи. Водночас у створюваному просторі комунікації та організації колективної кооперованої діяльності в рамках СМД-методології розуміння є *базовою функцією миследіяльності*, важливим підпроцесом і осмислення, і рефлексії. Воно “висхід-

но пов'язане з текстами та забезпечує можливості переходу від текстів мовлення в комунікації або до *дійсності* ідеальних об'єктів мислення, або до *ситуацій* практичного миследіяння і до його об'єктів” (А.А. Піскопель [18, с. 53]).

Отже, в СМД-методології рефлексія від самого початку – це не здатність розуму чи свідомості, не внутрішній механізм розвитку останньої від простих ідей першого порядку (відчуття і сприймання) до складних ідей другого, узагальненого гатунку – до потоку думок-суджень (Дж. Локк), а в розрізі онтологічного опрацювання завжди особливий кооперативний зв'язок двох актів (типів) діяльності, у якому “другий акт продукується чи здійснюється з причини першого, досить складного акту, що охоплює у своєму складі комунікацію, процеси розуміння тексту і процеси відновлення через текст і з допомогою тексту предметів думки і діяльності... Рефлексія виникає тому, що люди, працюючи у складних системах розподілу діяльності та кооперації, мають у цих діяльнісних системах відмінні одна від одної позиції й унаслідок перед собою принципово різні ситуації, і навіть у тих випадках, коли їхня робота пов'язана одним і тим же текстом, вони повинні розуміти його по-різному, покликані відновлювати в ньому різний смисл відповідно до відмінностей своїх позицій і тими, що ситуаційно визначені. Але ці особи обов'язково повинні спілкуватися між собою, мають розуміти одна одну й вимушені обмінюватися своїми різними смислами, [притім що] у системах діяльності ці смисли повинні бути усупільнені” (Г.П. Щедровицький [43, с. 111–113]). Із сказаного впливає, що текст із його претензією на об'єктивування і цілісну значущість – це своєрідний *медіатор* між суб'єктами соціальної взаємодії і життєпотоків їхньої свідомості, якому притаманна все та ж знаково-семіотична природа. Тоді особистісне розуміння розгортається як спосіб опанування ідеальних змістів з допомогою найбільш адекватних їм знакових засобів, тобто як окрема інтелектуальна функція, що спрямована не на багатоупредметнювальний об'єкт, а на *культурні знаки* і на рефлексивне оперування ними.

Окремо зауважимо, що в СМД-підході здійснена конструктивна розробка *методологічної ідеї рефлексії*, котра належить іншому розвитково-функціональному рівню інтелектуального опрацювання, ніж мислення і розуміння.

По-перше, доведено, що “розуміння – це основна людська функція, а мислення – функція вкрай рафінована” [20, с. 49]. Адже й насправді остання не виявляє себе в комунікативному тексті за умови володіння особою мовою, себто за прямої вказівки під час спілкування на об’єкти безпосереднього словесного оперування, тоді як потреба в мисленні виникає у проблемній ситуації, а саме за неможливості завершити інтенційний акт інтерпретації знакової форми й одночасно за неусувної необхідності сконструювати відповідний ідеальний зміст (ідеальний об’єкт), що виходить у незвідані горизонти свідомісної буттєвості, долаючи межі конкретної ситуації комунікації. Тому *категорія мислення*, крім самобутньої культурної вагомості як світоглядної універсальї, отримує низку понятійних експлікацій, що уконкретнюють її змістові інваріанти у площині використання співзначних понять – “роздумовування”, “судження”, “мисленнєва діяльність”, “думка-комунікація”, “мислєдїяння”, – кожне з яких фіксує свою ідеальну дійсність, що не зводиться до решти.

По-друге, у пропонованому методологічному підході саме на рефлексію покладається координувальна та інтегрувальна функції, що й забезпечують розрізнення й обґрунтування взаємозв’язків свідомісних дійсностей онтології, логіки, діяльності та комунікації. Остання як термін, що описує фундаментальне соціокультурне явище людського життя, введено для опису практико зорієнтованої діяльності, що уможлиблює розмежування за обсягом і змістом інших трьох понять. Зокрема, завдяки комунікативній інтерпретації розуміння і мислення отримують чітку визначеність у рамках зіставлення і протиставлення їх рефлексії як генетичному механізму розпросторення спілкування у його всеможливих формах, аспектах, засобах. Водночас аргументоване виникнення-постання мислення і рефлексії в ситуаційній розгортці комунікації впливало із потреби створення суспільно значущого та культурно впливового унормованого *тексту*, призначеного для підтримки і розпросторення сфери рефлексивного комунікування. Причому таке співвідношення рефлексії і мислення притаманне як екзистенції окремого акту думання (існування думки), так і дійсності еволюції самого людського мислення загалом.

По-третє, висновується, що розуміння і мислення, будучи спричинені рефлексією, у розвитковому плані свідомої співбуттєвості людей ставали *формою її упередження* (Не

дивно, що в діяльнісній схемі акту комунікації схематично прийнято, що розуміння формально однакове за побудовою із мисленням, тоді як відмінне всього лише за позиціонуванням відносно спрямованості цього акту.) Тому зв’язки між цими базовими інтелектуальними станами-функціями визначалися не їх предметними характеристиками, а ситуаційною структурою кооперації, у якій вони відіграють роль організаційних важелів рефлексії. У такий спосіб досягався онтологічний поділ всього діяльнісного простору на *царину предметної діяльності* і на протилежний їй *простір рефлексії*. Примітно, що простір предметних форм діяльності перебував усередині більш об’ємного рефлексивного простору (за принципом “мотрійки”), що сутнісно й становить простір свободи, творчості, інтуїції, спонтанності свідомості. Останній за своїм функціональним навантаженням схожий на так зване *підсумкове поле рефлексії* за постнекласичного ідеалу типу / наукової раціональності в теорії еволюції психологічного знання М.С. Гусельцевої (див. [9; 10]).

По-четверте, запропонована у рамках ММГ методологічна програма опрацювання ідеї рефлексії спричинила введення в інтелектуальний дискурс такого категорійного поняття, у якому мислення, діяльність, розуміння, комунікація і рефлексія були б узгоджені між собою на нових засновках. І таким поняттям, починаючи із 1980 року, став неологізм “*мислєдіяльність*” [8; 41; 46]. Її робоча схема, з одного боку, покладає на комунікацію (думку-комунікацію) роль опорної конструкції, своєрідного містка між мисленням і мислєдїянням, з іншого, – головню за допомогою функціональної актуалізації рефлексії, домагається їх узмістовлень у текстах комунікації, де сама рефлексія набуває чистої форми, поєднуючи процеси об’єктивізації, онтологізації, предметизації та інструментизації у рамках свідомого співбуття творців мислєдіяльності. Саме цю архітектоніку філософського методологування переконливо підтверджує унікальна для духовної культури людства практика СМД-методології – *організаційно-діяльнісні ігри* [35; 44; 45], що у досвіді постання авторської школи центруються довкола новаційного осереддя – структурно-функціональної *схеми мислєвчинення*, що уможлиблює (звісно, за спеціальних умов) створення модульно-розвивального простору рефлексивно компетентного професійного методологування (див. [27; 31]).

ВИСНОВКИ

“[У ситуації] “тут” філософування передбачає один момент, надзвичайно важливий *метатеоретично*: воно чітко встановлює межу між ситуацією того, хто філософує, і місцем (чи місцями), де цього філософування не відбувається. Інакше кажучи, між сферою покриваною, так би мовити, прагматикою філософії свідомості, та сферою, куди воно виноситься у вигляді своїх кінцевих результатів і формулювань. Останню можна умовно і лише в цьому сенсі позначити як “світ”, “історія” чи “культура”...”
(Олександр П’ятигорський [16, с. 13–14])

1. Зважаючи на достатню непізнаваність сфери свідомості як утаємниченого зрізу людського буття, розкодовування законів і принципів сутнісно прихованого життєпотуку свідомості вимагає не стільки використання інтелектуальних ресурсів *наукового підходу* до вивчення її феноменальних проявів і структурно-функціональних утворень, який у багатьох відношеннях є екстенсивним і навіть тупиковим, скільки дієвих методологічних стратегій-розв’язків на шляху більш адекватного трансцендентній суті розуміння та опису свідомості. Мовиться про узагальнену потребу рішучого переходу від об’єктивних теорій до їх ґрунтовної рефлексії на нових, головню поліметодологічних, засадах, тобто до створення повноцінної *метатеорії свідомості*.

2. Проблемно-дискурсивне поле філософського методологування, якщо дистанціюватися від численних теоретичних систем, концепцій і моделей того, що є свідомість, у вказаному напрямку розумінневого осягнення сутнісних горизонтів “непізнаваної до кінця сфери свідомості” (І. Кант) розпросторюється у безкрай конкурентного протистояння *двох дослідницьких стратегій* пізнання-конструювання, що формують панорамно різні *онтології-картини свідомості* як вершинної форми і своєрідного унікального способу людської буттєвості. П е р ш а полягає у вивченні свідомості як *реального природного феномену* і водночас як надскладної наукової проблеми; її втілюють у життя логіка, епістемологія, лінгвістика, нейробіологія, когнітологія, психологія шляхом і засобами предметоцентрованого

теоретизування (передусім ресурсами як ідеалізації та абстрагування, так і емпіричної верифікації, експериментування); тому свідомість інтерпретується або як *непозбуття даність* психодуховного світу людини, групи, соціуму, або як *пояснювальний принцип* для розв’язання дослідниками ключових дисциплінарних проблем; у результаті отримувана *наукова картина свідомості* містить безладну павутину гіпотез, фактів, моделей, концепцій, теорій, у яких саме поняття “свідомість” позначає різні якісні характеристики і функціонали цього ідеального засвіту людського буття, редукуючи й спотворюючи істинну сферну дійсність свідомості і примножуючи у такий спосіб лавину недостовірного раціонального знання.

Д р у г а стратегія не розглядає свідомість ні як наукову проблему, ані як об’єкт безпосереднього пізнання, а вивчає її *у непрямий спосіб* (опосередковано) – через *розуміння* умов функціонування свідомої здатності людини і через опис-інтерпретацію *свідощів свідомості* як *свідомого досвіду* (удіяльнення актів усвідомлення) й відтак шляхом з-мислового проникнення *у сферу трансценденції*; філософське методологування такого рівня забезпечує перехід до *метатеоретизування*, яке утверджує *метафізичний статус свідомості* поза знаковим простором, де її сутність становить не зміст, а форма як порожній зміст, і засобом її осягнення – *формальний метод*, що інтенційно спроможний формалізувати будь-який міфологічний, філософський, науковий, мистецький та інший матеріал.

3. У роботі дослідника з трансцендентно утаємниченою сферою свідомості методологія і методологування філософського рівня зреалізування актуалізуються домінантно різними умовами часового плину-виміру і взаємозалежно відмінними інваріантами утвердження *сислової інтенційності* його свідомих зусиль як суб’єкта та особистості. Зокрема, методологія мислиться у її безособових, часто персонально непоіменованих, викінчених результатах, що постають у культурно-історичному форматі людської буттєвості як система і навіть самобутній світ форм, методів, засобів та інструментів пізнання, конструювання і перетворення реальної чи уявної дійсності. Натомість методологування полягає в конкретній мислєдіяльності самого дослідника, здійснюваній у певній проблемно-діалогічній ситуації внутрішнього дискурсу в

стані свідомісної екзистенції думання “тут” (“ці обставини”) і “тепер” (“цей момент”). Він особисто стає не стільки носієм окремої рефлексивної думки, скільки інструментом трансцендування, котрим заволоділо мислення. Метапроблемний контекст розуміння свідомості має щонайменше чотирипоясове плетиво утруднень-загат на шляху створення цілісної *метатеорії*: а) проблема сутнісного визначення життєпотуку свідомості з метафізичних позицій; б) нелегка робота із чистою формою як осереддям буттєвості свідомості на відміну від її багатолікої феноменальної плероми; в) непряшене конструювання методологічних засобів опрацювання свідомості як трансцендентного засновку та атрибутивної властивості людського буття; г) утруднена актуалізація рефлексії як способу розуміння себе і власних свідомих зусиль у різномодальному витлумаченні задіяваних термінів і понять.

4. Повновагоме постановня *метатеорії свідомості* вимагає створення *поліметодологічної оптики* в намаганні “вбудувати раціональну конфігурацію засобів і процедур у нераціональній сфері”, якою є людська свідомість. По суті мовиться про безупинний *пошук ідеалу* філософського методологування і якомога адекватніше наближення до нього через системне поєднання методологем, стратегій і методів розуміння-пізнання-творення сфери свідомості, що, крім того, потребує детального рефлексивного опрацювання синтезу методологій феноменологічного, метафізичного та онтологічного унапрямування. У будь-якому разі методологічне мислення в окресленому поліпроблемному полі пошукування – це завжди розмірковування дослідника про інші (всеможливі сторонні і власні) способи і траєкторії мислення, що формалізуються в актах рефлексії як у головному каналі смисленсової хмарності розуміння – базової умови його інтелектуальної роботи зі свідомістю як своєрідним джерелом саморефлексивного пізнання. Саме на ґрунті персонально розпростороного розуміння мислення створює для думки благодатний вакуум, хоча й не продукує її. У сфері свідомості як пограниччі трансцендентного і феноменального увесь час відбувається доведення до функційної повноти символічно наповненого життя всього того, що до неї потрапило. У цьому сенсі мислерефлексивна робота із цією сферою становить абсолютно особливий спосіб пізнання: відеально конструюється *метасвідомість* як пізнавальна платформа непересічної методологічної конст-

рукції, до котрої сама свідомість як така вже не належить. Фактично концепти, поняття, засновки і визначення так інтерпретованої метасвідомості й отримують умовну назву “*метатеорія свідомості*”.

5. *Модус свідомості* – це спосіб розуміння-опису її інваріантів функціонування як свідомої здатності у різних форматах людського існування-буття. За *принципом квінтетності* виокремлено оптимальне число модусів розуміння свідомості (прийнята в науковій школі формула “3+1=1”), поєднання яких утворює чотири (формула “3+1”) похідні інтегральні напрями розвитку теоретичної філософії (онтологія, метафізика, феноменологія, поліметодологія). Центральну ланку пропонованої методологічної моделі становить *мислєсхема*, що у поснекласичному стилі взаємоузгоджує такі розумінневі модуси:

1) *свідомість-феномен* – поняття, що описує умови, коли свідомість як явище людського життя стає феноменом, що набуває ваги метафізичного принципу розрізнення буття і сущого, інтерпретується як найближча мисленнево структура щодо її форми; феноменальна близькість свідомості оманлива, адже її функціонали перебувають у незбагненних для розуму смугах буття, тому вона не може бути об’єктом дослідження самої себе як чогось іншого, вона завжди – суть чогось межового, відсутнього (небуття), сама здатна визначати або сьогомоментним актом ідеації, або ейдетичною інтуїцією; як функція-у-собі, свідомість, самовідновлюючись увесь час заново, постійно перебуває поза фізичним часом, але в теперішній миті одвічно відтвореної буттєвості, себто функціонує на метарівні як акт-зусилля, що виходить на нові горизонти екзистенціювання, феноменально стає *метасвідомістю*;

2) *свідомість-ноумен* – поняття, що містить умоглядне осягнення сутності свідомості як думки про неї, як трансцендентної ідеї, тоді свідомість постає як відеальний об’єкт нашого розуму (уявлення, ідеації, інтуїції), що не спирається на досвід й уможливує підстави апріорної ідеї *чистої свідомості*; остання як теоретичний конструкт характеризує здатність самої свідомості звільнитися від людських настановлень і предметних уявлень та формувати і символізувати власні феномени, постає своєрідним *принципом синтезу* багатоманітних знань про цю атрибутивну сферу людського життя та уможливує отримання рефлексивно дистильованого *метазнання*, у тому числі

конструювання *трансцендентальних схем* (І. Кант) і *мислесхем* (А.В. Фурман);

3) *свідомість-категорія* – форма організації екзистенції думки і водночас засіб рефлексивного мислення, що утворюються на неемпіричному ґрунті як самосвідомість, або як те, що презентується відомим “Я мислю”; водночас це модус існування свідомості, який, маючи соціокультурне опертя, характеризується певною метафізичною протяжністю та отримує окремих спектр своїх феноменальних проєкцій-оприявнень в об’єктивному світі; уможливорює не лише *предметну категоризацію* в лоні ситуаційного розвитку *інтенційності*, а й *причинну*, за якої вивчаються джерела і передумови сутнісного розуміння та інтерпретації свідомості; оскільки категорійні функціонали метафізичного думання неозоро об’ємні, то завжди існує ризик перетворення інобуттєвого життєпотoku свідомості в не-свідомість, себто у психологічні чи логічні організованості;

4) *свідомий досвід* – суб’єктивно актуалізована сфера неперехідною думкою позалогічного буття, де свідомий акт проривається назовні – у закутки буттєвого безмежжя, за кордони реальності цього світу, не віднаходячи своєї об’єктивації у поняттях чи предметах; водночас це також сукупність внутрішніх учинків-подій у житті людини як усвідомлення власної притомності (здібностей, вражень, ідей, особистісних вірувань, переконань, знань тощо) у спонтанному потоці актів трансцендування як певне, постійно відновлюване, зусилля думки, думання, волі для тримання екзистенційної межовості сфери свідомості; як плинно самоорганізована, чиста спонтанність, цей досвід виявляється тільки через певні уявлення про сферне життя самої свідомості, організується як канал чи спосіб її розуміння, самоінтерпретації і самоопису того, хто усвідомлює, своєї позиції як суто глибинно самісної стосовно стану власної свідомості; тоді постійне прагнення до трансцендування перетворює усвідомлюваного на внутрішнього спостерігача свідомого досвіду;

5) *свідомість-буття* – термін метатеорії, що: а) долає дихотомійне протиставлення буття і свідомості, б) філософськи висвітлює ці онтичні даності у їх оприявненні як чистих можливостей поняттєво-знакової інтерпретації, в) не узалежнює ці даності від простору й часу і г) унерозрізняє їх у процесі трансцендування, де свідомий досвід переживання й становить *буття свідомості* як першооснови

будь-якої об’єктивації, передусім упредметнення як похідного чи вторинного акту перетворення свідомих сутнісних сил людини.

6. Опрацювання проблеми свідомості в СМД-методології (лідер Г.П. Щедровицький), починаючи з другої половини ХХ ст., є унікальним, по-перше, зважаючи на відхід її представників від науково-предметного розгляду *феномену свідомості*, а зреалізування суто методологічного підходу, по-друге, враховуючи особливості обстоюваного ними способу використання *категорії свідомості*, а саме як концептуального засобу, мислеінструментально. Для адекватної історичної реконструкції СМД-підходу до розуміння свідомості нами втілена як надзавдання *оптимальна методологічна оптика*, яку обстоює авторський **циклічно-вчинковий підхід**. Відповідно до його принципів, закономірностей і похідних нормативів є підстави стверджувати, у сорокарічній життєдіяльності Московського методологічного гуртка здійснено повновагомий *учинок колективної мислєдіяльності* або *компетентне канонічне мислєвчинення*, зокрема й у розуміннєвій роботі зі сферою свідомості.

7. **Ситуаційний етап** мислєвчинення характеризувався тим, що концептуальне і категорійне опрацювання проблеми свідомості здійснювалося на досягненнях логіки, а пізніше методології, з їх основним предметом – *мисленням* і настановленням на створення його змістово-генетичної теорії. Для цього було використано ресурсний потенціал *діяльнісного підходу* до розуміння осереддя свідомісного життєпотoku усупільненої особи, що дав змогу винести змістову палітру свідомості за межі розгляду, тому що предметом думки поставав діяльнісний зміст мислення, який визначався операційно за допомогою відтворення різних схем маніпулювання з об’єктами із наступним їх проєктуванням на певну ідеальну узагальнену знакову структуру. Отож, СМД-підхід першопочатково, відійшовши від психологізму й окресливши *контури метавикладу*, коли свідомість і мислення з’ясовують умови власного самоздійснення, все ж не зумів уникнути логіко-діяльнісної предметності свідомої роботи думки-мислення.

8. **Мотиваційний етап** мислєвчинення пов’язаний із такою колективною роботою зі свідомістю, коли вона осмислюється як *інтелектуальний концептуальний засіб*, причому ця рефлексивна інтенція інструментального ставлення до свідомості залишалася незмінною

упродовж наступних десятиліть, хоча й ускладнювалися та деталізувалися її постулати і принципи. Одним із впливових ідейних джерел на цьому етапі оформлення СМД-підходу вочевидь стали концептуальні уявлення та рефлексивні узагальнення культурно-історичної теорії розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського, котра надає визначальну роль соціальній ситуації розвитку дитини, її спілкуванню з дорослими і *знаку* як базовому засобу окультурення психічної діяльності і водночас як інтелектуальному знаряддю розширення сфери свідомості, де мислення і мовлення – “ключ до розуміння природи людської свідомості”. При цьому довільність вищих психічних функцій означає їх усвідомленість, підпорядкованість волі особи, тоді як опосередкованість вказує на використання засобових результатів культури для свідомого вольового контролю (психорегуляції) її поведінки і вчинків. Відтак, обстоюючи *принцип пріоритету діяльності над знаннями, свідомістю*, зазначений підхід розглядає свідомість як: а) фундаментальну організованість, але в структурі діяльності, б) функціональний феномен мислення, в) суб’єктивний орган притомної особи, колективу зі світом-у-собі і світом-поза-собою, г) потік суб’єктивних образів, що продукує інтенційні відношення індивідуальних та групових діячів до предметного світу й функційно забезпечує перетворення трансцендентної дійсності буття в іманентну реальність людського свідомого досвіду. Оскільки СМД-методологія відпочатково віддала перевагу інтерсуб’єктивному плану життєдіяльності груп і спільнот (передусім комунікації, імітаційно-рольовим та оргуправлінським формам міжособистісного контактування), то понятійне розуміння свідомості на рівні особистості відходить на другий план, незмінно посідає місце веденого, дочірнього.

9. Діяльний етап мислевчинення зводиться до широкого засобово-інструментального використання концепту і категорії свідомості в колективній та індивідуальній мислєдіяльності лідером і членами ММГ. Зокрема, у 1970-х роках було введено поняття “*табло свідомості*”, що фіксувало структурно-функціональний елемент схеми акту діяльності, який рефлексивно відображає у собі сам акт. Тому наповнення цього табла становлять *образи*, котрі виникають і фіксуються в лоні їх інтенційного спрямування як на упредметнені дії, так і на знання. Завдяки такій, винесеній на-

зовні, роботі зі свідомістю організується світ навколо нас. У такий спосіб, незважаючи на те, що табло свідомості є теоретичною абстракцією, все ж її задіяння дало змогу наповнити мислєдіяльнєсним змістом сферу свідомості, хоча, на переконання Г.П. Щедровицького, в ній “існують такі структури, які не мають ніяких організованостей матеріалу”. Явно це бачення близьке до метатеоретичного уявлення: у буттєвому всесвіті свідомості існують беззмістові горизонти і порожнини, себто ідеальна пуста форма. Інший центр інструменталізації методологічних пошуків – це зосередження дослідницької уваги на *механізмах свідомості*, які породжують мислення в чуттєвій формі у вигляді образів об’єктивних узмістовлень та образів знакової форми. У цьому разі розведення сприймання і мислення, бачення і пізнання як різних функціоналів (дійсностей) свідомості в цілому становить вдалу знахідку, але введення поняття “механізм свідомості” являє собою поступку природничо-науковому ідеалу раціональності, технократичній традиції в культурі. В цьому контексті було визначено *первинне завдання* методології – віднайти місце свідомості у структурній динаміці розвитку мислєдіяльності як механізму ситуаційного синтезу комунікації, розуміння, мислення, рефлексії на двох свідомісний рівнях здійснення: спочатку на парадигматичному (ковітальному) і потім на синтагматичному (окремій людині) за домінування колективно-вчинкової мислєкомунікації. Відтак СМД-підхід зреалізовує, що-правда власно створеними методологічними засобами, відоме онтологічне припущення Л.С. Виготського, що людська свідомість існує об’єктивно поза нами як явище інтерпсихічне у формі знаків і значень, хоча в ній “є ще щось, що нічого не означає”, тобто те, що не належить культурі (зокрема й мові), але ментально властиве людству й іноді проривається на суб’єктивному рівні у ситуаційній екзистенції живого мовлення з іншими у вигляді архетипного матеріалу, оприявнюваних змістів колективного та індивідуального несвідомого. Для уконкретнення окреслених світоглядних позицій були уведєні й дихотомічно розрізнені теоретичні конструкти “*чиста свідомість*” та “*організована свідомість*”. Перша спонтанна, беззмістовна, безструктурна, самопричинна – незалежна від досвіду чуттєвого сприймання, від дії будь-якої емпірії, друга, навпаки, ритмічно збалансована у функціонуванні, наповнена психокультурним організованостями,

хоча й не тривка, плинна, вимагає неабияких внутрішніх (мотиваційних, інтелектуальних, креативних, вольових тощо) зусиль особи для свого утримання, згармонювання всього наявного (суб'єкт-об'єктного, психодуховного) матеріалу, що потрапив до її сферного життєпотoku; і головне – *чиста свідомість, організуючись, втрачає свою спонтанність, уневілюється*. Очевидно, що ці тематизми дистанційовані від науково-натуралістичного погляду на свідомість, проте ще й не належать метатеорії. Вони перебувають на їх перетині – *у системомиследіальнісному парадигмальнoму вимірі*. В цілому висновуємо, що на цьому етапі колективного мислевчинення відомої філософської школи була створена *методологічна концепція свідомості*, що упрозорує горизонти конструктивного рефлексивного використання цього поняття як концепту, категорії і засобу компетентної миследіальності та філософування загалом.

10. Післядіяльний етап мислевчинення пов'язаний з обґрунтуванням рефлексивності як одного з головних визначників ефективності кооперації кількох актів діяльності й одночасно зрілості та досконалості свідомості. Саме рефлексія відповідальна за *організацію свідомості*, хоча за базовою схемою миследіальності, звершуваної у процесах комунікації та кооперації, не свідомість, а діяльність є тією найважливішою структурою, що задає *дійсність рефлексії*. Її існування першочергово спричинене кооперацією кількох актів діяльності, а вже потім зумовлене буттям другого і третього порядку у свідомості (Г.П. Щедровицький). За цих умов має місце *рефлексивна переорганізація та інтенційне переналаштування* свідомості, з одного боку, через стимуляційні впливи часопростору спільного миследіяння, з іншого – через дію особистого досвіду розв'язання кожним життєвих проблем і завдань. Загалом інтенсивне мислекомунікативне поле призводить до напруженого обміну з-мисловими образами, уможливорює смислопродукування та воб'єктивування і певне унормування сенсу здійснюваної інтелектуальної роботи. Йдеться про проєктування й локалізоване створення особливого – розвитково-комунікативного чи модульно-розвивального – *оргпростору* методологічних семінарів і сесій, де засобом спілкування є *соціокультурні* знаки (коди, норми, мови тощо), головним актуалізаційним каналом – смислове суголосся (порозуміння) діячів-контактерів, тоді *функціонали свідомості знаходять свій знаково-семантичний*

прихисток, свідоцький осідок (передусім у текстах, схемах, моделях, рисунках). У будь-якому разі СМД-підхід пропонує найприскіпливішим інтелектуалам евристичну розробку *методологічної ідеї рефлексії*, котра належить якісно іншому, ніж розуміння і мислення, рівню філософського опрацювання, що підтверджують такі аргументації: **а)** розуміння визнається основною людською функцією, тоді як мислення – винятковою, унікальною, рафінованою, тому що потреба в ньому виникає лише у *проблемно-діалогічній ситуації*, коли особа чи група не може завершити інтенційний акт інтерпретації знакової форми за умов неусувної необхідності мисленнево сконструювати ідеальний зміст (об'єкт), що виходить у незвідані горизонти свідомісної буттєвості, вириваючись за ситуаційні межі безпосередньої комунікації; **б)** рефлексія виконує координаційну та інтегративну функції, що забезпечують розрізнення й обґрунтування взаємозв'язків свідомісних даностей онтології, логіки, діяльності та комунікації, **в)** розуміння і мислення завдяки спричинювальному впливу рефлексії постають формою упредметнення свідомої співбуттєвості мовців, причому миследіальний простір онтологічно розмежовується на царину предметної діяльності і на протилежну, більш об'ємну й усеохватну, широчінь рефлексії, що суголосний обширу спонтанності, свободи, інтуїції, творчості (у термінах постнекласики це “підсумкове поле рефлексії”); **г)** уведене в інтелектуальний дискурс категорійного поняття “*миследіальність*” уможливило узгодження на сутнісно інших засадах мислення, діяльності, розуміння, комунікації, рефлексії. Закономірно, що в робочій схемі *думка-комунікація* виконує роль опорної конструкції, своєрідного містка між мисленням і миследіянням, а рефлексія забезпечує їх узмістовлення у текстах комунікації, набуває чистої форми, поєднуючи процеси об'єктивзації, онтологізації, предметизації та інструменталізації в загальному життєпотoci свідомого співбуття тих, хто через культурно вагомі вчинки сьогодення творить майбутнє. І це переконливо підтверджують філософсько-методологічні практики *оргдіяльнісних та організаційно-вчинкових ігор*.

Перспективи подальшого дослідження убачаємо у здійсненні методологічних пошуків щонайменше у двох напрямках: *по-перше*, у більш ґрунтовному висвітленні онтологічного статусу фундаментальних для метатеоретичного дискурсу, взаємопрониклих, проте й

істотно відмінних, категорійних понять “свідомість” і “рефлексія”; по-друге, у з'ясуванні внутрішніх умов та особливостей інтенційності як означальної властивості свідомої здатності людини у двох форматах самобутнього життєпотоків свідомості – *атрибутивному і мислевчинковому*. Ідею такого розрізнення нещодавно аргументував А.А. Фурман, виокремивши структурні компоненти особистісного спричинення інтенційності (див. [27]). Зважаючи на це й на вищевикладене, видається можливою методологічна реконструкція бісинергійного (“ноемно-ноезного” в термінах К. Гусерля, або ідеально-реального) взаємопрониклого поєднання цих двох складників-аспектів інтенційного переживання у сфері буттєвого вкорінення свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Агафонов А.Ю. Сознание: где искать “черней ящик”. *Методология и история психологии*. 2009. Т. 3. Вып. 1.
- Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
- Акопов Г.В. Классическая и/или неклассическая психология сознания. *Методология и история психологии*. 2009. Т. 4. Вып. 1.
- Бабайцев А.Ю. Содержательно-генетическая логика. *Всемирная энциклопедия. Философия* / гл. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. Москва: АСТ, Минск: Харвест, Совр. лит-тор, 2001. С. 964–965.
- Выготский Л.С. Проблема сознания. *Собрание сочинений: в 6-ти т. Т. 1*. Москва: Педагогика, 1982. С. 156–167.
- Выготский Л.С. Психология. Москва, 2002. 1008 с.
- Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
- Георгий Петрович Щедровицкий / под. ред. П.Г. Щедровицкого, В.Л. Даниловой. Москва: РОССПЕН, 2010. 600 с.
- Гусельцева М. С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 39–55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>
- Гусельцева М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): монография. Москва: Акрополь, 2013. 367 с.
- Гуссерль Э. Идея к чистой феноменологии и феноменологической философии / пер. с нем. Москва: Акад. Проект, 2016. 326 с.
- Гуссерль Е. Картезианські медитації. Вступ до феноменології / пер. з нім. Київ: Темпора, 2021. 304 с.
- Деннет Д. Пояснення “магії” свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 5–12. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.005>
- Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. Київ: Юніверс, 2001. 324 с.
- Мамардашвілі М. проблема свідомості і філософське покликання. *Психологія і суспільство*. 2015. №4. С. 19–27.
- Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание (Метафизические рассуждения о сознании, символе и языке). Москва: Прогресс-Традиция, Фонд М. Мамардашвили, 2011. 320 с.
- Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
- Пископпель А.А. СМД-подход к категории сознания в современной психологии. *Этнология: проблемы, подходы, концепции*. Вып. 21. Москва, 2016. С. 34–59.
- Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
- Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматія по работам Г.П. Щедровицкого / гл. ред. А. Г. Реус; сост. А.П. Зинченко. Москва: Дело, 2003. 160 с.
- Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
- Савельева М.Ю. Введение в метатеорию сознания. Київ: Видавець ПАРАПАН, 2002. 334 с.
- Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с.
- Фурман А.А. Інтенційність як сутнісна ознака смисложиттєвого буття особистості. *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4. С. 118–137. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.118>
- Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. №1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.05>
- Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
- Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
- Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13–50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>
- Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.9.1.5-11>
- Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдіяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 40–69.
- Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення.

Психологія і суспільство. 2017. №1. С. 34–49. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.034>

32. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72–85.

33. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. 168 с.

34. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 47–60.

35. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.

36. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія: пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, Ін-тут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018. 544 с.

37. Швалб Ю.М. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*. 2004. №4. С. 154–166.

38. Швалб Ю.М. Сознание как феномен жизни: методологические подходы. Харьковская школа психологии: наследие и современная наука / отв. ред. Т.Б. Хомуленко. М.А. Кузнецов. Харьков, 2012. С. 153-164.

39. Щедровицкий Г.П. Дизайнерское движение и перспективы его развития. *Анналы ММК*: 1979 (1). Москва, 2013. 348 с.

40. Щедровицкий Г.П. Знак и деятельность. Кн. 2. Москва, 2006. 360 с.

41. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископель, Л.П. Щедровицкий. Москва: Шк. культ. политики, 1995. 760 с.

42. Щедровицкий Г. Методологічне значення опозиції натуралістичного і системодіяльнісного підходів. *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 40–47.

43. Щедровицкий Г.П.. Мышление. Понимание. Рефлексия. Москва, 2005. 410 с.

44. Щедровицкий Г. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдіяльності. *Психологія і суспільство*. 2006. №3. С. 58–69.

45. Щедровицкий Г.П. Организационно-деятельностная игра: Сборник текстов (2). Из архива Г.П. Щедровицкого. Т. 9. Москва: Наследие ММК, 2004. 320 с.

46. Щедровицкий Г.П. Схема мислєдіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29–39.

psykholohii. 2009. Т. 4. Вип. 1 [in Russian].

4. Babayucev, A.Yu. Soderzhatelno-henetycheskaia lohyka. Vsemyrnaia entsyklopedyia. Fylosofyia / hl. nauch. red. y sost. A.A. Hrytsanov. Moskva: AST, Mynsk: Kharvest, Sovr. lyt-tor, 2001. S. 964–965 [in Russian].

5. Vygotsky, L.S. Problema soznaniya. Sobranye sochynenyi: v 6-ty t. T. 1. Moskva: Pedahohyka, 1982. S. 156–167 [in Russian].

6. Vygotsky, L.S. Psykholohyia. Moskva. 2002. 1008 s. [in Russian].

7. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana [Viticaltural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's Scientific School]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

8. Shchedrovitskiy, P. H. & Danylova, V. L. (Eds.). (2010). *Georgiy Petrovich Shchedrovitskiy*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

9. Huseltseva M. S. (2017). Metodolohichna optyka yak instrument piznannia [Methodological optics as a tool of cognition]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 39–55 [in Ukrainian].

10. Guseltseva, M. S. (2013). *Evolutsiya psihologicheskogo znaniya v smene tipov ratsionalnosti (istoriko-metodologicheskoe issledovanie) [Evolution of psychological knowledge in the change of types of rationality (historical and methodological research)]*. Moscow: Akropol [in Russian].

11. Gusserl, E. Ideia k chystoi fenomenolohii i fenomenolohycheskoi fylosofii / per. s nem. Moskva: Akad. Proekt, 2016. 326 s. [in Russian].

12. Gusserl, E. Kartezianski medytatsii. Vstup do fenomenolohii / per. z nim. Kyiv: Tempora, 2021. 304 s. [in Ukrainian].

13. Dennet, D. (1918). Pojasnennia “magiya” svidomosti [Explaining the “magic” of consciousness]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 5–12 [in Ukrainian].

14. Kant, I. (2001). *Krytyka chystoho rozumu [Critique of pure reason]*. (Trans. from german). Kyiv [in Ukrainian].

15. Mamardashvili, M.K. (1915). Problema svidomosti I filofske poklikanniya [Problem consciousness and pfilosoficat calling]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 19–27 [in Ukrainian].

16. Mamardashvili, M. K. & Pyatigorskiy, A. M. (2011). *Simvol i soznanie (Metafizicheskie rassuzhdeniya o soznanii, simvole i yazyike) [Symbol and consciousness (Metaphysical reasoning about consciousness, symbol and language)]*. Moscow: Progress-Traditsiya [in Russian].

17. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

REFERENCES

1. Agafonov, A.Yu. Soznanie: hde yskat “chernei yashchyk”. *Metodolohyia i istoryia psykholohii*. 2009. Т. 3. Вип. 1 [in Russian].

2. Miasoid, P. A. & Shatyрко, L. O. (Eds.). (2016). *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi [Akademic V. A. Romenets: creativity and work]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

3. Akopov, G.V. Klassycheskaia i/ili neklassycheskaia psykholohyia soznaniya. *Metodolohyia y istoryia*

18. Piskoppel, A.A. (2016) SMD-podkhod k katehorii soznannya v sovremennoi psikhologii. Etnometodolohiya: problemy, podkhody, kontseptsii. Vyp. 21. Moskva. S. 34–59.
19. Myasoid, P. A. & Furman, A. V. (Eds.). (2012). *Psykholohiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia [Psychology act: the way of creativity, of Roments V. A.]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
20. Reus, A. G. & Zinchenko, A. P. (2003). *Putevoditel po metodologii Organizatsii, Rukovodstva i Upravleniya: hrestomatiya po robotam G. P. Schedrovitskogo [A guide to the methodology of Organization, Leadership and Management: a reader on the work of G.P. Shchedrovitsky]*. Moscow: Delo [in Russian].
21. Rubinshtejn, S.L. (2003). Bytije I soznaniye. Chjelovjek I mie. Sankt-Peterburg: piter [in Russian].
22. Saveleva, M. Y. (2002). *Vvedenie v metateoriyu soznaniya [Introduction to the metatheory of consciousness]*. Kyiv: Vidavets PARA-PAN [in Russian].
23. Furman, A. V. (Ed.). (2015). *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
24. Furman, A.A. (2019). Interzijnist yak sutnisna oznaka smuslozuttevogo buttij osobystosti [Intentionality as an essential feature of the persnality's meaning-life existence]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 118–137 [in Ukrainian].
25. Furman, A. A. (2020). Metodolohiia psykholohichnoho piznannia smyslozhyttievoi sfery osobystosti [ethodology of psychological cognition of the meaning of life sphere of personality]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5–34 [in Ukrainian].
26. Furman, A. A. (2017). *Psykholohiia smylozhyttievoho rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning-life personality development]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
27. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
28. Furman, A. V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti [Metatheoretical mosaic of the life of consciousness]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 13–50 [in Ukrainian].
29. Furman, A. V. (2018). Metateoretychni kontsepty piznannia svidomosti [Metatheoretical concepts of cognition of consciousness.]. *Psykholohiia osobystosti – Personality psychology*, 1 (9), 5–11 [in Ukrainian].
30. Furman, A. V. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia [Modular and developmental organization of thinking - a scheme of professional methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40–69 [in Ukrainian].
31. Furman, A. V. (2017). Modulno-rozvyvalnyi orhprostir metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia [Modular-developmental organizational space of methodology: arguments of expansion]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 34–49 [in Ukrainian].
32. Furman, A. V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72–85 [in Ukrainian].
33. Furman, A. V. (2011). *Psykholokultura ukrainskoi mentalnosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
34. Furman, A. V. (2015). Svit metodolohii [The world of methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 47–60 [in Ukrainian].
35. Furman, A. V. & Shandruk, S. K. (2014). *Orhanizatsiyno-diyalnisni ihry u vyshchii shkoli [Organizational-activity games in high school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
36. Shvalb Yu.M. Svidomist yak vidnoshennia liudyny do svitu. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2004. №4. S. 154–166 [in Ukrainian].
37. Schvalb, Yu.V. (2004). Svidomist jak vidnoschennja do svitu. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 154–166 [in Ukrainian].
38. Schvalb, Yu.M. (2012)/ Soznaniya jak fenomen zhyzny: metodolohicheskye podkhody. Kharkovskaia shkola psykholohyy: nasledye y sovremennaia nauka / otv. red. T.B. Khomulenko. M.A. Kuznetsov. Kharkov, 2012. S. 153-164 [in Russian].
39. Shchedrovitskyi, G.P. (2013). Dyainerskoe dvyzhenye y perspektivi eho razvytyia. *Annaly MMK: 1979 (1)*. Moskva, 2013. 348 s. [in Russian].
40. Shchedrovitskyi, G. P. (2006). *Znak i dejatel'nost'*. Kn. 2. Moskva [in Russian].
41. Shchedrovitskiy G. P. (1995). *Izbrannye trudy [Selected Works]*; Piskoppel, A. A. & Shchedrovitskiy, L. P. (Eds.) Moscow: Shk. kult. politiki [in Russian].
42. Shchedrovitskyi, H. (2013). Metodolohichne znachennia opozytii naturalistychnoho i systemodiialnisnoho pidkhdov [Methodological significance of the opposition of naturalistic and systemic approaches]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 40–47 [in Ukrainian].
43. Shchedrovitskyi, G. P. (2005). Muschleniie. Ponimanie. Refleksija. Moskva [in Russian].
44. Shchedrovitskyi, H. (2006). Orhanizatsiino-diialnisna hra yak nova forma orhanizatsii ta metod rozvytku kolektyvnoi myslediialnosti [Organizational-activity game as a new form of organization and method of development of collective thinking]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 58–69 [in Ukrainian].
45. Schedrovitskiy, G. P. (2004). *Organizatsionno-deyatelnostnaya igra: Sbornik tekstov (2). Iz arhiva G.P. Schedrovitskogo [Organizational-activity game: Collection of texts (2). From the archive of G.P. Shchedrovitsky]*. Vol. 9. Moscow: Nasledie MMK [in Russian].
46. Shchedrovitskyi, H. P. (2005). Skhema myslediialnosti – systemno-strukturna budova, znachennia i zmist [The scheme of mentality – the system-structural structure, meaning and content]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 29–39 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович.

Методологічна реконструкція системомислєдїяльнїсного пїдходу до розумїння свїдомостї.

Цїлевизначальним орієнтиром пропонованого дослїдження є докорінна реорганїзація на циклічно-вчинкових засадах етапів історичного становлення методологічної концепції свїдомостї у рамках теорії діяльності та СМД-методології як відомої вітчизняної філософської течії другої половини ХХ ст. (Г.П. Щєдровицький і його школа). Процес оновлення принципів і нормативів СМД-пїдходу до розумїння категорії і механїзму свїдомостї став можливим завдяки *мета-теоретичному настановленню* у її витлумаченні як атрибутивного інваріанту-способу людської буттєвості у взаємопроникненні та єдності її таких модальностей, як ноуменальне і феноменальне, трансцендентне та іманентне, непізнаване і пізнаване, безмовне й мовленнєве, неозначене (непоіменоване) й означене (назване). Для вирішення цього надзавдання здійснено *три кроки пошукування*, що виявляють як авторське бачення проблемного контексту філософського методологування у роботі зі свїдомістю та основних модусів її розуміннєвого осягнення (свїдомість-феномен, свїдомість-ноумен, свїдомість-категорія, свїдомий досвід, свїдомість-буття) у форматі інтегральних напрямів розвитку філософії (онтологія, метафізика, феноменологія, поліметодологія), так і принципи, умови та особливості системомислєдїяльнїсних уявлєнь про свїдомість як про концептуальний засіб методологічної роботи та інтелектуальний базис і водночас ресурс колективної та індивідуальної мислєдїяльності. Передусім, відштовхуючись від аргументованого розрізнення *двох дослїдницьких стратегій* пізнання-конструювання реальності (науково-природничої і метафізичної), що формують сутнісно різні *онтологічні картини свїдомостї*, висновується про екстенсивність і навіть тупиковість першої та евристичність і продуктивність другої. Остання вимагає не лише критично-рефлексивного задїяння наявного обшїру філософських знань, а й здійснення *компетентного філософського методологування* на шляху створення *метатеорії свїдомостї*. Власне така робота, в межах окресленого кола мети й завдань, і здійснена у форматі цього дослїдження: за принципом квінтетності виокремлено оптимальне число *модусів розуміння свїдомостї*, де кожен з них пїдданий *метаопису* за визначенням, сутнісними ознаками і функційними характеристиками, та побудована п'ятерна *мислєсхема*, що у постнекласичному стилі взаємоузгоджує ці розуміннєві модуси. В головній частині змістового метарозгляду пїднятої методологічної проблематики доведено, що культурні здобуткм СМД-методології в осмисленні ресурсного потенціалу людської свїдомостї є унікальними, по-перше,

зважаючи на відхід її представників од науково-предметного розгляду феномену свїдомостї, а зреалїзування суто методологічного пїдходу, по-друге, враховуючи особливості обстоюваного ними способу використання категорії свїдомостї, а саме як концептуального засобу, мислєінструментально. Так, є всі пїдстави стверджувати, що Г.П. Щєдровицьким і його гуртківцями здійснено повновагомий *учинок колективної мислєдїяльності*, зокрема й у спільній розуміннєвій роботі зі сферою свїдомостї, яка реконструйована нами за *етапами канонічного мислєвчинення*: 1) *с и т у а ц і й н и й* етап – концептуальне і категорійне опрацювання проблеми свїдомостї здійснено на досягненнях логїки, а пїзніше методології, з їх основним предметом – *мислєнням* і настановленням на створення його змістово-генетичної теорії засобами діяльнїсного пїдходу; 2) *м о т и в а ц і й н и й* – свїдомість, відштовхуючись від узагальнєнь культурно-історичної теорії розвитку вищих психїчних функцій Л.С. Виготського, була осмислена як інтелектуальний засіб окультурення і соціалїзації особи через опанування нею знаками як знаряддям визначального впливу інтерсуб'єктної спївдїяльності з навколишніми на противагу другорядному значенню знань, функціоналів свїдомостї; 3) *д і я л ь н и й* – широке знаково-інструментальне використання концепту і категорії свїдомостї в колективній та індивідуальній мислєдїяльності, зонайперше у таких поняттєвих зорганїзованостях, як *"табло свїдомостї"* (потїк образів свїдомостї, що інтенціюються як на упредметнєних діях, так і на знаннях), *"механїзми свїдомостї"* (породжують мислєння в чуттєвій формі як плин образів або об'єктивних змістовлєнь, або знакової форми), *"чиста свїдомість"* (спонтанна, беззмістовна, безструктурна, самопричинна – незалежна від досвіду чуттєвого сприймання, від дії будь-якої емпїрії), *"органїзована свїдомість"* (ритмічно збалансована у функціонуванні, наповнена психокультурними утвореннями, хоча й не тривка, плинна, вимагає неабияких внутрїшніх (мотиваційних, інтелектуальних, вольових тощо) зусиль особи для свого утримання, згармонування всього наявного матеріалу, що потрапив до її сферного життєпотоку), при цьому *чиста свїдомість, органїзуючись, втрачає свою спонтанність, уневільнюється*; 4) *п і с л я д і я л ь н и й* – обґрунтування *рефлексивності* як одного з головних визначників ефективності кооперації кількох актів діяльності й одночасно зрілості та досконалості свїдомостї; на рефлексію покладається відповідальність за органїзацію свїдомостї, котра, проте є допомїжною, тоді як діяльність сама структурно задає *дійсність рефлексії*; тільки в рефлексивно збагаченому, мислєкомунїкаційному оргпросторі методологічних семїнарів і сесій, оргдіяльнїсних та органїзаційно-вчинкових ігор *функціонали свїдомостї знаходять свій знаково-семантичний прихисток, свїдоцький осїдок* (передусім у текстах, формулах, схемах, моделях, рисунках).

Ключові слова: свідомість, буття, людина, мета-теорія, дослідницька стратегія, онтологічна картина свідомості, трансценденція, філософія, методологія, філософське методологування, мислення, розуміння, робота зі свідомістю, інтенційність, рефлексія, мета-свідомість, поліметодологія, метафізика, модус свідомості, методологічна оптика, мислесема, свідомість-феномен, свідомість-ноумен, свідомість-категорія, метазнання, свідомий досвід, свідомість-буття, СМД-методологія, циклічно-вчинковий підхід, теорія діяльності, мислєдіяльність, мислєвчинення, мова, мовлення, текст, засіб, знак, значення, акт діяльності, табло свідомості, психокультура, вчинок, чиста свідомість, організована свідомість, комунікація, рефлексія, смисл, сенс, учинково-методологічна сесія, оргдіяльнісна гра.

ANNOTATION

Anatoliy V. Furman.

Methodological reconstruction of system-thought-activity approach to consciousness understanding.

The goal of the proposed study is a radical reorganization on a cyclical-deed basis of the stages of the historical formation of *methodological concept of consciousness* in the theory of activity and STA(system-thought-activity)-methodology as a well-known domestic philosophical trend of the second half of the XX century. (G.P. Shchedrovitskiy and his school). The process of updating the principles and norms of the STA-approach to understanding the category and mechanism of consciousness became possible due to *metatheoretical guidance* in its interpretation as an attributive invariant-way of human existence in interpenetration and unity of its modalities such as noumenal and phenomenal, transcendent and immanent, unknowable and cognizable, speechless and speechful, indefinite (unnamed) and signified (named). To solve this supertask, *three search steps* were performed, which reveal as the author's vision of the problematic context of philosophical methodologization in working with consciousness and the main modes of its comprehension (consciousness-phenomenon, consciousness-noumen, consciousness-category, conscious experience, consciousness of being) in the format of integral directions of philosophy development (ontology, metaphysics, phenomenology, polymethodology), as well as principles, conditions and features of *system-thought-activity ideas* about consciousness as a conceptual means of methodological work and intellectual basis and, at the same time a resource of collective and individual thinking activity. First of all, starting from the reasoned distinction of *two research strategies* of cognition-construction of reality (scientific-natural and metaphysical), which form essentially different *ontological pictures of consciousness*, it is concluded about the extensiveness and even deadlock of the first and heuristics and productivity of the second. The last one requires not only the critical-reflexive usage of the existing scope of philosophical knowledge, but also the implementation of *competent philosophical methodo-*

logization on the way to creating a metatheory of consciousness. In fact, such work, within the defined range of goals and tasks and carried out in the format of this study: according to the principle of quintessence, the optimal number of modes of consciousness understanding is singled out, where each of them is subject to *meta-description* by definition, essential features and functional characteristics, and constructed a fivefold *thought-scheme*, which in the post-non-classical style mutually reconciles these understanding modes. In the main part of the semantic meta-consideration of the raised methodological issues it is proved that the cultural achievements of STA-methodology in comprehension of the resource potential of human consciousness are unique, firstly, considering the departure of its representatives from the scientific-subject consideration of the phenomenon of consciousness, and the implementation of a purely methodological approach, secondly, considering the peculiarities of their advocated way of using the category of consciousness, namely as a conceptual means, thought-toolkit. Yes, there is every reason to believe that G.P. Shchedrovitskiy and his circle members carried out a full-fledged *act of collective thinking activity*, particularly in joint understanding work with the sphere of consciousness, which we reconstructed at *the stages of canonical thinking-deed*: 1) *s i t u a t i o n a l* stage – conceptual and categorical elaboration of the problem of consciousness is carried out on the achievements of logic, and later methodology, with their main subject – *thinking* and setting for the creation of its content-genetic theory by means of activity approach; 2) *m o t i v a t i o n a l* – consciousness, starting from the generalizations of the cultural-historical theory of the development of higher psychic functions of L.S. Vygotskiy, was comprehended as an intellectual means of domestication and socialization of the person through the mastery of signs as an instrument of determining influence of intersubjective cooperation with others as opposed to the secondary value of knowledge, the functionalities of consciousness; 3) *a c t i o n* – a wide sign-instrumental use of the concept and category of consciousness in collective and individual thinking activity, especially in such conceptual organizations as “*scoreboard of consciousness*” (the flow of consciousness, which is intended for both objective actions and on knowledge), “*mechanisms of consciousness*” (generate thinking in sensual form as images or objective perceptions, or sign form), “*pure consciousness*” (spontaneous, meaningless, unstructured, self-causal – independent of the experience of sensual perception, from the action of any empiricism), “*organized consciousness*” (rhythmically balanced in functioning, filled with psychocultural formations, although not durable, fluid, requires considerable internal (motivational, intellectual, volitional, etc.) efforts of the person for its maintenance, harmonization of all available material which has got to its spherical flow of life), herewith *pure consciousness, organizing, loses its spontaneity, is freed*; 4) *a f t e r - a c t i o n* – substantiation of *reflexivity* as one of the main determinants of the cooperation

effectiveness of several acts of activity, and at the same time maturity and perfection of consciousness; reflection is responsible for the organization of consciousness, which, however, itself structurally determines *the reality of reflection*; only in the reflexively enriched, thought-communicative organizational space of methodological seminars and sessions, organizational and organizational-action games do the *functionalities of consciousness find their sign-semantic shelter, witness settlement* (primarily in texts, formulas, schemes, models, drawings).

Key words: *consciousness, being, human, metatheory, research strategy, ontological picture of consciousness, transcendence, philosophy, methodology, philosophical methodologization, thinking, understanding, work with consciousness, intentionality, reflection, metaconsciousness, polymethodology, metaphysics, mode of conscious-*

ness, methodological optics, thinking scheme, consciousness-phenomenon, consciousness-noume, consciousness-category, meta-knowledge, conscious experience, consciousness-being, STA-methodology, cyclic-action approach, theory of activity, thinking activity, thinking-deed, language, speech, text, means, sign, value, act of activity, scoreboard of consciousness, psychoculture, deed, pure consciousness, organized consciousness, communication, reflection, meaning, sense, action-methodological session, organizational activity game.

Рецензенти:

**д. психол. наук, проф. Гусельцева М.С.,
д. психол. наук, проф. Карпенко З.С.**

Надійшла до редакції 10.01.2021.

Підписана до друку 04.02.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Методологічна реконструкція системомислєдїяльнїсного пїдходу до розумїння свїдомостї. *Психологія і суспїльство*. 2021. №1. С. 5–35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>

Петро М'ЯСОЇД

ТЕОРІЯ В ІСТОРИЧНОМУ ПОСТУПІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Petro MYASOID

THEORY IN THE HISTORICAL PROGRESS OF PSYCHOLOGICAL COGNITION

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.036>

УДК: 167/168 : 159.901

“Психіка становить собою своєрідний спосіб самовідображення світу”.
(Володимир Роменець)

“Той, хто досліджує історію, є ідентичним тому, хто її створює”.
(Вільгельм Дільтей)

“Розум людський ніколи не зупиниться на подвійному поясненні.
Це невикорінне прагнення людського розуму привело
до визнання єдності всього існуючого, до монізму”.
(Олександр Лазурський)

Постановка проблеми. Окреслюючи предметне поле теоретичної психології, А. В. Фурман відзначає, що А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський, у книзі, присвяченій обґрунтуванню цієї дисципліни, “не висвітлюють фундаментальні питання розвитку теорії у її поліаспектній, багатопараметричній мозаїці”, саму ж теорію розуміють класично, що унеможливує її розгляд у “постнекласичному вимірі” (Фурман, 2019б, с. 11). Теоретичну психологію вони називають “саморефлексією” науки, “теорією теорій”, “місцем зустрічі теорій”, “інструментом пізнання” як системи категорій, що відкриває шлях “інтеграції психології” (Петровський, Ярошевський, 2003, с. 7, 34).

Чому теорія психології глибокого змісту не може бути місцем зустрічі теорій, теорією теорій, інструментом пізнання? Хіба вона не утілює намагання автора подати психологію як певну систему знань? Чому позначена теоріями історія психологічної думки не є

поступом теоретичної психології? Зрештою, яке відношення має ця дисципліна до того, що називають практичною психологією?

Актуальність дослідження. Ідея теоретичної психології як системи категорій проговорюється у першому розділі книги, складеному А. В. Петровським у співавторстві з В. А. Петровським, та неважко побачити: це ідея “Історії психології” М. Г. Ярошевського, де він характеризує *категорії* (образ, мотив, дія, спілкування, особистість), *пояснювальні принципи* (детермінізму, системності, розвитку), *ключові проблеми* (психофізична, психофізіологічна, психогностична) *психології* (Ярошевський, 1985). Здійснюється “історична реконструкція психологічного пізнання”, “рефлексія над психологічною думкою”, досліджується “надсвідоме” у мисленні вченого, стверджується, що науковим у психології є тільки детерміністичне пояснення й що саме зміна його історичних форм (передмеханістичний,

механістичний, біологічний, біопсихічний, соціопсихічний детермінізм) утримує в собі логіку історії психології. Ці позиції М. Г. Ярошевський викладає у третьому, складеному ним, розділі “Теоретической психологии”. Книгу “Теоретическая психология” утворюють різномірні тексти. У другому розділі книги А. В. Петровський і В. А. Петровський за “схемою сходження від абстрактного до конкретного” збільшують кількість виділених М. Г. Ярошевським категорій до 35 і подають їх як систему, що охоплює психічну реальність у зв'язках із “психосферою”, утвореною природою і соціумом. Система категорій оголошується “принципом побудови психології як цілісної галузі знань”, що слугує “інтеграції і розвитку часткових психологічних досліджень” (Петровський, Ярошевський, 2003, с. 35). *Про пояснювальні принципи та проблеми психології не згадується*¹. До інтеграції справа не доходить, а розвитком стає удосконалена версія системи категорій і твердження, що саме таким чином утілюється ідея теоретичної психології як “теорії теорій” (Петровський, Петровський, 2014; Petrovsky, Petrovsky, 2018). *Сходження від абстрактного до конкретного завершується абстрактним*. Йдеться про відображення психічної реальності в категоріальних структурах мислення, питання про природу і сутність цієї реальності навіть не ставиться. *Зміст поняття теоретична психологія вихолощується*.

В. Д. Балін розуміє теоретичну психологію як дисципліну, в якій би знайшли місце фундаментальні питання сучасної психології, й також вважає, що вона покликана слугувати інструментом інтеграції психології. Складові цієї дисципліни – методологічна, міждисциплінарна, генетична. Перша складова включає в себе категорії, закони, принципи, теорії психології, організацію психологічного дослідження та інтерпретацію його результатів. Другий належить забезпечити синтез знань про людину шляхом застосування існуючих підходів, інструментів інтеграції знань, узагальнення досягнень наукових шкіл та математи-

зації психології. Третя складова має охопити різні аспекти й закони розвитку психіки і свідомості. Має постати “логічна конструкція, яка упорядковувала б накопичений матеріал й робила його осяжним” (Балін, 2012, с. 7). *Теоретична психологія постає дисципліною майбутнього*.

Програму принципово іншого змісту розгортає Т. Тео: теоретична психологія – “епістемологічний проєкт”, завдання якого – подолати орієнтацію психології на природознавство та точні науки. Предмет теоретичної психології – суб’єктивність, вона “закладена в історії, суспільстві, культурі”, її дослідження передбачає виокремлення “одиночки”, звертання до мистецтва, усіх людинознавчих наук, до питань онтології, гносеології, етики, естетики. Необхідно розкрити співвідношення поняття суб’єктивності з іншими поняттями психології, долучаючи дані і кількісних, і якісних досліджень. Теорія суб’єктивності “залишається неповною”, та саме вона дає змогу інтегрувати знання про психологію людини, важливі для вирішення проблем суспільної практики, а здобутки філософії дають підставу сподіватись на вирішення цього завдання в майбутньому (Тео, 2015, 2017). У певних моментах (психологія – гуманітарна дисципліна філософського змісту, культурологічний, міждисциплінарний підхід до проблеми людини) програма теоретичної психології Т. Тео узгоджується зі спрямуванням творчості В. А. Роменця (див.: Академік..., 2016), та вона не досягає стадії реалізації (див.: Тео, 2018). *Як і в попередніх версіях теоретичної психології, мовиться про не існуюче*.

Версії теоретичної психології об’єднує неприйняття стану, в якому перебуває психологічна наука, та завдання вибудувати логічну конструкцію, яка охоплювала б предмет цієї науки, утримувала в собі можливість вирішення її проблем і виводила на якісно новий рівень розвитку. Версії суттєво відрізняються, жодна не доводиться до стадії реалізації, узяті разом, вони тільки підтверджують: *складність психічної реальності з необхідністю зумов-*

¹ У тексті психолога об’єктивуються властивий йому спосіб мислення. О. М. Ткаченко у дослідженні, виконаному під керівництвом М. Г. Ярошевського, суттєво поглиблює ідею провідних категорій, пояснювальних принципів та ключових проблем психології (Ткаченко, 1979). М. Г. Ярошевський був і науковим консультантом О. М. Ткаченка при написанні ним докторської дисертації, де зроблені наступні кроки (Ткаченко, 1982), проте на ці дослідження він жодного разу не посилається. В теорію перспектив Д. Канемана і А. Тверського, що пояснює процес прийняття людиною рішень, Д. Канеман по смерті А. Тверського вводить поняття про інтуїтивну і дискурсивну системи цього процесу й цим порушує її будову (Кононович, М’ясоїд, 2019). З’ясовується, що перша є домінуючою у Д. Канемана, а друга – у А. Тверського (Кононович, М’ясоїд, 2020). *Проблема індивідуальних відмінностей у психології – це і проблема відмінностей між психологами* (Kononovych, Myasoid, 2020).

лює розмаїття пояснень її природи та сутності. Будь-яка спроба створити щось на кшталт теорії теорій, позбавлена реального, зумовленого проблемою природи психічного, змісту. *Поставлене завдання не має розв'язку.*

Мега дослідження: з огляду на теорії психічного, наповнити поняття теоретична психологія конкретним – історико-логіко-психологічним – змістом.

Авторська ідея. А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський вважають безперспективними пошуки одиниці або “клітинки” психології – вихідного поняття “однієї-єдиної, все пояснюючої теорії психології” (Петровський, Ярошевський, 2003, с. 34). Прикладом слугує Л. С. Виготський, котрий “клітинкою” спочатку вважав “мовний рефлекс”, потім – “культурний знак”, “значення”, “переживання” (див.: Ярошевський, 1993). Пошуки “клітинки” психології заперечують й інші дослідники (Гарбер, 2007; Гусельцева, 2007; Мазилів, 2017; Юревич, 2005; Янчук, 2018б), але ж пошуки одиниці психологічного пояснення не припиняються (Олпорт, 2002). Питання у тому, де шукати? “Для того, щоб вивчати світ психічних явищ, потрібно вийти за їхні межі і знайти таку одиницю аналізу психічного, яка сама б до сфери психічного не належала” (Асмолов, 2002, с. 395). Для С. Л. Рубінштейна такою одиницею є дія (Рубінштейн, 1989, т. 1), В. А. Роменець, продовжуючи його пошуки, клітинку психології знаходить у вчинку (Татенко, Роменець, 1995²); “клітинку-вчинок” вбачають в теорії О. М. Леонтьєва (Соколова, 2007). *Психічне пояснюється з огляду на непсихічне.* Розкривається зміст “клітинки” психології – розгортається теорія психічного. Вона не “одна-єдина” і пояснює не “все”, проте це саме пояснення, а не вправи з формальної логіки.

А. В. Фурман виокремлює особливість “клітинки” теорії В. А. Роменця: це не зведення психічного до якогось елемента, а виведення до “повноцінно-життєвого” у його “довершеній цілості” і “буттєвій повноті” (Фурман, 2019б, с. 20). Логічним завершенням цього процесу стає *ідея канонічної психології*, і це можливість окреслити предметне поле теоретичної психології, де знаходиться місце і історії, і теорії психології (Фурман, 2019б,

2019в). Теорія В. А. Роменця органічно вписується в загальнонаукову методологію й визначає напрям пошуків у цій царині (Фурман, 2019а). Водночас утримує в собі те, про що говорять А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський. *Теорія В. А. Роменця – і місце зустрічі теорій, й інтеграція психології, й інструмент психологічного пізнання* (М'ясоїд, 2016а).

Теорію порівнюють з гештальтом (Кун, 1975), називають “здогадкою про світ” (Поппер, 1983), “унікальним поглядом автора” (Фойерабенд, 2007). *Теорія – свідчення безпосередньої присутності її автора у пізнанні дійсності.* Теорії психології це стосується найближчим чином: її оголошують “вираженням власних переконань автора” (Вільш, 2018, с. 101), “авторським винаходом” (Хьелл, Зиглер, 1997, с. 31), “авторським патерном” (Фрейджер, Фейдимен, 2006, с. 18). *Автор теорії психології присутній у пізнанні способом властивого йому мислення.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея теоретичної психології у версіях А. В. Петровського і М. Г. Ярошевського, В. Д. Баліна, Т. Тео – реакція на ситуацію “багатьох теорій”, у якій перебуває психологія. Л. С. Виготський, з огляду на цю ситуацію, говорить про методологічну кризу цієї науки, пояснюючи її відсутністю теорії загального змісту (Виготський, 1982а). Вихід із кризи він пов'язує із вибудованою на основі марксистської *категорії практики* теорією психічного, проте ні йому, ні іншим психологам-марксистам вирішити це завдання не вдається (М'ясоїд, 2015а). Точніше, вирішення знаходяться, та щоразу це різні пояснення природи і сутності психічного (М'ясоїд, 2018б). Констатують, що ситуація залишається без змін (Корнилова, Смирнов, 2006; Юревич, 2005; Hughes, 2018; Маммен, 2017; та ін.). *Пошуки виходу із ситуації “багатьох теорій” тривають і породжують нові ідеї.* Ідеї перетинаються, проте підлягають кваліфікації та оцінці.

Ідеї А. В. Петровського та В. А. Петровського – ідеї *системного підходу в психології* (Асмолов, 2007; Балл, 2012; Будилова, 2009; Ломов, 1984; Ушаков, 2016; Шрагіна, 2018; та ін.). Б. Ф. Ломов так само стверджує, що тільки система категорій (вже інших – “відоб-

² Як і книга А. В. Петровського та М. Г. Ярошевського, – це різні тексти, об'єднані назвою. В. А. Роменець говорить про вчинок суб'єкта (вчинок як вирішення історичних суперечностей людського буття), а В. О. Татенко – про суб'єкта вчинку (вчинок як онтогенетичне самотворення людини). *Текст у царині психології, складений двома чи кількома авторами, є неоднорідним за визначенням* (М'ясоїд, 2011б).

раження”, “діяльність”, “особистість”, “спілкування”, “біологічне”, “соціальне”) охоплює предмет психології й відкриває шлях до “загальної теорії”. О. О. Будилова під системним підходом розуміє поєднання різних способів історико-психологічного дослідження. У О. Г. Асмолова це вже “система принципів історико-еволюційного підходу до розуміння феномену людини”. Г. О. Балл вбачає в “системних уявленнях”, покладених в основу раціогуманістичного підходу, який розвиває, можливість поєднати конкуруючі підходи й вийти на “цілісний образ людини”. Л. І. Шрагіна удосконалює понятійний апарат “функціонально-системного підходу як універсального методологічного інструмента” для усіх “соціально-психологічних наук”, а Д. В. Ушаков, посиляючись на теоретичну фізику та теоретичну біологію, покладає надію на “теорії другого рівня”, покликаним принести психології бажану “цілісність”. *Жодна версія системного підходу не стосується проблеми природи психічного й не досягає стадії реалізації.*

Ідею інтеграції психології висловлює кожен, хто намагається подолати ситуацію “багатьох теорій”, для деяких дослідників ця ідея є провідною (Гусельцева, 2013; Мазилів, 2017; Медінцев, 2020; Healy, 2012; Henriques, 2003; Welwood, 1997; та ін.). Р. Healy, хоча й очікує “звинувачень в утопізмі”, покладає надію на “герменевтико-діалогічну пропозицію” як підставу комунікації між психологами та інтеграції психології. J. Welwood апелює до “психології самопізнання” – дисципліни, що охоплює дані про три рівні розуму (оперування словами, застосування досвіду, свідомість), охоплює предмет психології в цілому й покликана допомогти людині розкрити її власну природу. G. Henriques зводить в одну систему пояснення три рівні психологічного дослідження, категоріям яких є *життя, розум, культура*, й таким чином вирішує проблеми психології. В. О. Мазилів пропонує розробляти “інтегративну методологію” – плюралістичний, зорієнтований на комунікацію та практику, інструмент, який дав би змогу зіставляти теорії і напрями психології та створювати системи психологічних знань. А. В. Юрєвич умовою інтеграції знань вважає подолання “горизонтального” (між теоріями і школами), “вертикального” (між рівнями детермінації психічного) і “діагонального” (між дослідницькою і практичною психологією) “розривів”. М. С. Гусельцева обстоює ідею “сітьового плюралізму” як поєднання історико-культурно

зумовлених дослідницьких настановлень задля побудови “метатеоретичних конструкцій”. В. О. Медінцев з цією метою впорядковує “трансдисциплінарну термінологію”. *Інтеграція психології здійснюється в межах ґрунтовної теорії й магістрального напрямку поступу цієї науки.*

Поширеним є поняття *гарна теорія* як об’єднаної логічними залежностями організації психологічних знань, що всебічно характеризує об’єкт пояснення. І. Вільш, наприклад, виокремлює 17 умов (термінологічна конвенційність, незмінність визначень, точність, дотримання законів науки, відкритість, узагальненість, інтегрованість, доказовість, об’єктивність, прагнення до істини, узгодженість і логічність, слідування принципу причинності, прогностичність, повнота, синтетичність, прозорість, єдність критеріїв), яким має відповідати теорія психології (Вільш, 2018). Щоправда, теорій такого ґатунку дослідники не знаходять (Хьелл, Зиглер, 1997; Lincoln, Lynham, 2011; Thomas, 2005; Hao-Sheng, Stam, 2013; Higgins, 2004). *Теорії психології не витримують порівняння з тим, чого не існує.*

Змістовнішим є поняття *метатеорія* (Янчук, 20186; Duntley, Buss, 2008; Edwards, 2010; Тео, 2015; та ін.). J. D. Duntli і D. M. Buss висвітлюють позиції еволюційної психології, на підґрунті яких має постати теорія, що вирішує усі проблеми всіх інших напрямів психології. Т. Тео під метатеорією розуміє мислення, що здійснюється з огляду на онтологічні, епістемологічні, етичні, естетичні виміри людського буття. За М. Edwards’ом, метатеорії належить узгоджувати психологічний і інші описи реальності й утворювати концептуально узгоджену та верифіковану систему знань. Необхідність метатеорії В. О. Янчук вбачає в “різноякісності природи, сфер психічного і галузей його дослідження” й у цьому зв’язку описує “три чотиривимірних простори”, що охоплюють “розмаїття психологічних знань, підходів”. *Багатовимірне охоплення психічного можливе в теорії психології глибокого змісту.*

У цьому шерезі – ідея *метапсихології* як “багаторівневої теорії”, покликаної стати “інструментом виправлення помилок і суперечностей психології” (Гарбер, 2007). Спроба реалізації такої ідеї приводить до оголошення проблем психології (психофізична, психофізіологічна, свободи волі, свідомого і несвідомого, психічного як частини і цілого, сенсу людського життя) “паралогізмами” та “антиноміями”

та їхнього, способом подолання яких, з посиланням на принцип доповнюваності у природознавстві, є “те і інше водночас” (Пискун, 1995). Іншим випадком вирішення проблем психології (цього разу – етичної, гносеологічної, онтологічної) є “психологіка” – опрацьована автором система процедур логічно досконалого мислення (Аллахвердов, 2003, 2020). *Вирішити проблеми психології – означає зупинити її історичний поступ.*

Методологія плюралізму – ще один спосіб навести лад в теоретичному світі психології (Гусельцева, 2013; Watanabe, 2010; та ін.). Т. Watanabe характеризує психологію з огляду на відношення “внутрішнє – зовнішнє” та “пояснення – розуміння” й у “двовимірному просторі” будує систему “квадрантів”, що охоплюють “усі тенденції в історії психології”. За М. С. Гусельцевою, слід орієнтуватися на релятивістський образ світу та процеси всезагальної комунікації, відмовитись від принципу детермінізму на користь культу невизначеності і неоднорідності, взяти на озброєння культурологічний, міждисциплінарний підходи та принцип доповнюваності, перейти від монізму до “сітвового плюралізму” й здійснити синтез знань про людину на підставі напряму, вибраного залежно від потреб автора дослідження. *Плюралізм – характеристика стану психології, монізм – вектора її історії.*

З методологією плюралізму щільно корелює *методологія лібералізму* (Юревич, 2005). Стверджується, що теорії психології мають однакову ступінь достовірності, тому кожна має право на існування; що теорія є інтерпретацією, а не відображенням дійсності, тому слід позбутися від “методологічних комплексів”, похідних від уявлення про відмінність психології від природознавства; що психологія якщо й відрізняється від природознавства, то тільки за рівнем організації досліджень; що у психологічному поясненні потрібно відмовитись і від принципу детермінізму, і від негативної оцінки явища редукціонізму. *Психологія не стає в один шерг з природознавством. Теорія посідає певне місце в історії психології. Детермінізм – ознака наукового пояснення. Редукціонізм у психології – заперечення своєрідності психічного.*

Крах державної ідеології СРСР, функцію якої виконував марксизм, відгукується у психології ідеями *суб’єктного підходу* (Абульханова, 2006; Леонт’єв, 2010; Татенко, 2006; Титаренко, 2016; та ін.). К. О. Абульханова, відступаючи від своїх позицій, наполягає: суб’єкт – здатність до саморозвитку, само-

детермінації, саморегуляції, самовдосконалення; самосвідомість суб’єкта – основа стратегії його життя. В. О. Татенко, переінакшуючи ідеї В. А. Роменця, ознакою суб’єкта вважає “ініціативну самоактуалізацію”, а його самого називає “автором і відповідальним виконавцем проекту власного буття”. Про людину, що “конструює себе”, говорить Т. М. Титаренко. Те ж саме стверджує Д. О. Леонт’єв: “людина – носій суб’єктності як здатності бути рушійною силою своїх дій”. *Суб’єктний підхід актуалізує проблему співвідношення ідеології та психології й загострює проблему логіки історії цієї науки, виокремленої на підґрунті принципу детермінізму.*

За *антропологічного підходу* “частковими проекціями психології людини” вважаються побутуючі парадигми психології – натуралізм, соціоморфізм, гносеологізм, культуралізм, теологізм (Слободчиков, Исаев, 2000). Тільки антропологічна парадигма пояснює становлення суб’єктивності як основи буття людини у часі й просторі її біографії, в історії, культурі, світі, й дає змогу бачити людину і природно-суспільною, і духовно-практичною істотою, й автором свого життя. *Антропологічний підхід у психології на часі, питання в тому, яким чином тлумачити категорію буття.*

У шерг намагань подолати ситуацію “багатьох теорій” стають ідеї, які можна кваліфікувати як *еклектизм* – твердження, що тільки взяті разом теорії психології охоплюють предмет пояснення (Оллпорт, 1998); *логізм* – виокремлення в існуючих формах пояснення “дедуктивних схем” вирішення психофізіологічної проблеми та обґрунтування “абстрактної моделі”, що вирішує цю проблему на основі положення про ізоморфізм фізіологічного і психічного (Пиаже, 1966); *еволюціонізм* – намагання поєднати напрями психології і вирішити проблеми цієї науки, узагальнюючи дані про походження та розвиток живого (Buss, 1995). *Будь-яка спроба навести лад у розмаїтті психологічних пояснень висвітлює спосіб мислення її автора.*

Численність та різноспрямованість ідей виходу із ситуації “багатьох теорій” сприяє враженню, що психологія знаходиться у стані перманентної методологічної кризи. Насправді це свідчення, що психологічне пізнання здійснюється розмаїтим й водночас закономірним чином (Мясоед, 2020).

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Те, що мало складати б зміст теоретичної психології, виявляється сукупністю версій та ідей, спільною ознакою

яких є: *антиісторизм, беззмістовність, еклектизм, незавершеність, безпредметність*. Заперечується, що історія психології має логіку; ігноруються намагання збагнути природу і сутність психічного; узагальнюються поняття різного змісту; ідея інтеграції психології усього лиш проголошується; галузь називається теоретичною психологією, проте теорії предметом досліджень не стають. Пошуки “клітинки” психології – поняття, що моністично характеризує відношення “суб’єктивне – об’єктивне”, оголошуються безперспективними, хоча інтерпретації саме цього відношення дають підставу бачити: *теоретична психологія – не формально-логічні побудови, а позначений вагомими внесками історичний поступ психологічного пізнання, що здійснюється у певному напрямі*. На часі змістово-психологічне дослідження цього процесу.

Методологічна оптика дослідження. Дослідження ґрунтується на *концепції історичного метатеоретичного аналізу психологічного пізнання*, що складається під час вивчення творчості В. А. Роменця (М’ясоїд, 2012, 2016в; Мясоєд, 2013а, 2013б, 2015, 2016а) та спроб систематизації психологічних знань (М’ясоїд, 1998, 2011а, 2013б, 2016б). *Творчість В. А. Роменця – і базис концепції, і модель психологічного пізнання, й орієнтир дослідження поступу цього процесу*. Згідно з концепцією, психологічне пізнання є історико-логіко-психологічним процесом, що здійснюється на епістемологічному підґрунті й пролягає у напрямі від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму; етапами процесу є способи вирішення основної проблеми психології, котра фіксує необхідність схарактеризувати суб’єктивне з огляду на об’єктивне; закономірності процесу висвітлює мислення автора теорії психічного під час вирішення цієї проблеми.

Концепція визначає оптику дослідження вже на етапі аналізу ідей, висловлених у царині теоретичної психології. Наступні кроки – і верифікація концепції, і конкретизація її позицій. Долучаються результати попередніх досліджень автора.

Виклад основного матеріалу дослідження та отриманих результатів. Знаменником схарактеризованих вище ідей є заперечення зв’язку між теорією та історією психології. *Показати, що такий зв’язок – необхідна умова психологічного пізнання є завданням цього дослідження*. Концепція дослідження дає змогу конкретизувати: *потрібно схарак-*

теризувати явище доповнюваності у психологічному пізнанні, з’ясувати епістемологічні засади та виокремити джерело цього процесу, показати, що процес здійснюється в мисленні автора теорії психічного, продовжити ідеї В. А. Роменця.

Автори ідей у царині теоретичної психології утворюють “опонентне коло” (М. Г. Ярошевський) автора цього дослідження, звідси його діалогічний, полемічний, небайдужий характер. Позиції автора принципового змісту, як і раніше, виокремлюються курсивом.

Теорія психології, творчий діалог, доповнюваність ідей. Поняття “гарна теорія” (В. Вільш) не відповідає суті психологічного пізнання. Будь-якому визначенню психічного можна знайти йому протилежне, так само достовірне (В. М. Пискун). Система категорій психології (Б. Ф. Ломов, А. В. Петровський, В. А. Петровський, М. Г. Ярошевський) є щоразу іншою й це саме охоплення, а не пояснення предмета цієї науки. Його “багатовимірні” характеристики (В. О. Янчук, М. Edwards, J. Welwood) також не стосується природи психічного й слугують ідеї “еклектичної психології” (Г. Олпорт). Спроби вирішити проблеми психології за допомогою особливої логіки (В. М. Аллахвердов, В. М. Пискун, Ж. Піаже) залишають ситуацію без змін. Теорії психології співіснують не тому, що кожна має право бути (А. В. Юревич), а тому, що вони по-різному характеризують психічну реальність. *Психологія приречена на співіснування багатьох теорій*.

Намагання поставити теорії психології в один шеріг з теоріями природознавства (В. М. Пискун, А. В. Юревич) не відповідають стану природознавства, де на зміну одній теорії приходить інша й вже повніше за попередню пояснює набуті дані й де відбувається перерване науковими революціями поглиблення знань про дійсність (Т. Кун, В. С. Стьопин). *У природознавстві, на відміну від психології, є критерії для визначення гарної теорії*. Твердження, з посиланням на співіснування корпускулярної і хвильової теорій світла, що у психології діє “принцип доповнюваності” (М. С. Гусельцева, В. М. Пискун), суперечить розумінню цього принципу у фізиці, котрий стосується теорій, що описують різні властивості світла. І тоді, коли теорія сходиться зі сцени психологічного пізнання, вона посідає в історії цього процесу своє, окреслене поясненням сутності психічного, місце. *Теорії, що по-різному характеризують психічну реальність, не можуть доповнювати одна одну*.

Автор теорії психології має реальних або ж уявних співбесідників, на зауваги яких відповідає, знаходить прогалини в їхніх позиціях, висловлює свої. Відбувається *творчий діалог*, утворюється певна послідовність ідей. У психології має місце *доповнюваність не теорій, а ідей*. Дослідники, котрі вбачають у психології відсутність прогресу (О. М. Ждан, А. В. Юревич), знаходять, що свідченням прогресу є відмінність сучасного етапу розвитку психології від попередніх (М. С. Гусельцева) чи то наростання індетерміністичних пояснень (В. О. Янчук), не беруть до уваги явище творчого діалогу. Останній визначає напрям руху психологічного пізнання й висвітлює місце кожного учасника у цьому процесі. *Діалог триває, теорія поглиблюється, поступ психології триває*. Висвітлюється відстань, який проходить ініціатор діалогу, та його внесок в історію психології.

В. А. Роменець вступає в діалог з кожним, хто збагачує психологічне пізнання, продовжує хід його думки, висловлює власну й розгортає теорії принципово нового змісту³. Історична лінія творчості В. А. Роменця позначена діалогом із М. Г. Ярошевським, власне теоретична – із С. Л. Рубінштейном, це головні дійові особи його *опонентного кола*. У діалозі із М. Г. Ярошевським, якого В. А. Роменець називає “одним із найвизначніших істориків психології ХХ століття”, відзначає, що в його теорії історія психології узалежнюється від історії європейської науки, предмет цієї науки потрапляє в лещата природничо-наукового бачення психічного й істотно звучується; що науковим вважається лише детерміністичне пояснення, поза увагою залишається багатство ідей, висловлених як на Заході, так і на Сході, в яких закарбовується культурно-історичний поступ людського самопізнання; що недооцінюється роль і справжнє призначення психічного у житті людини, його унікальна й водночас всезагальна сутність, що категорії психології, встановлені М. Г. Ярошевським, узгоджуються зі структурою вчинку: категорія образу відповідає ситуації вчинку, категорія мотиву – мотивації вчинку, категорія дія – вчинковій дії, категорії спілкування та

особистості проливають світло на суспільну природу й глибоко індивідуалізований характер вчинку. У діалозі із М. Г. Ярошевським В. А. Роменець обґрунтовує *культурологічний підхід та вчинковий принцип аналізу історії всесвітньої психології*.

Діалог із С. Л. Рубінштейном пронизує творчість В. А. Роменця й охоплює широке коло тем, часто неявних. В. А. Роменець запитує: Якщо психічне формується в діяльності, то чому тільки в предметно-матеріальній її формі? Чому варто шукати місце психічного серед матеріальних явищ, а не вбачати його невід’ємним моментом людського способу буття? С. Л. Рубінштейн, як і М. Г. Ярошевський, тлумачить історію психології в дусі “європоцентризму”, що позбавляє можливості будувати психологію на культурологічних засадах. Наука, філософія, мистецтво, міфологія, теологія – рівноцінні культурно-історичні феномени, які характеризують знання людини про світ і про себе. Потрібно відшукати “справжній психологічний детермінізм”, вийти на дієво-практичні, художні, філософські, етичні аспекти психології й “вбудувати гуманістичну систему психологічних знань”. С. Л. Рубінштейн “клітинкою” психології називає дію, якщо ж взяти до уваги, що розгорнутою дією є вчинок, то з огляду на його компоненти (ситуативний, мотиваційний, дійовий та післядійовий) можна бачити спосіб буття людини у світі, відтак – історичне, а також онтогенетичне становлення властивого їй психічного. *Творчий діалог із С. Л. Рубінштейном – підґрунтя теорії вчинку В. А. Роменця*.

Історична й власне теоретична лінії творчості вченого переплітаються, розходяться і сходяться, утворюючи теорію, зміст якої характеризують теорія творчості, теорія історії всесвітньої психології, теорія історичної психології, теорія життєвого шляху людини, філософія минушого, теорія джерел людського життя, теорія людини як натхненної особистості, канонічна психологія. *Це одна й та ж теорія об’єктивації психічного у вчинку як наріжному способі людського буття*. Людина характеризується як конечне, що утримує в собі безконечне; індивідуальне, що перебуває

³ В. О. Татенко вступає в діалог із В. А. Роменцем з метою обґрунтування *суб’єктно-вчинкового підходу в психології* (Татенко, 2006). Насправді відбувається не діалог, а спотворення ідей: на місці ідеї детермінізму – ідея преформізму, на місці відношення “людина – вчинок – світ” – відношення “людина – суб’єкт – вчинок”, на місці поняття “вчинок суб’єкта” – поняття “суб’єкт вчинку” (М’ясоїд, 2019). Ні *категорії світу*, ні *категорії способу буття*, через які В. А. Роменець передає сутність людини. Т. М. Титаренко також розпочинає з того, що приписує В. А. Роменцю думку “які впливи – така й людина” (Титаренко, 2001, с. 27), а завершує твердженням, що “особистість конструює себе...” (Титаренко, 2016, с. 4). Усе це – “психологія Мюнхгаузена, що сам себе витягає за волосся” (Роменець, Маноха, 1998, с. 826).

зв'язках зі всезагальним; унікальне, що виражається через оригінальне; переживає трагізм свого життя; знаходиться у пошуках смислу життя, а також смерті, у прагненні досягти повноти буття здійснює екстатичний поступ до взірцевого, канонічного. *Творчий діалог – свідчення поступу психологічного пізнання у певному напрямі.*

На питання про співвідношення теорії та історії В. А. Роменець відповідає так: теорія – інтерпретація психічної реальності, остання виявляється однобічною, пізнання триває; коли теорія підсумовує історичне, воно стає логічним; при спробі розірвати теорію й історію психології “гинуть обидві”; логічним осередком мислення у психології є вчинок, відбувається рух теорії за “принципом спіралі”, за цим же принципом здійснюється психологічне пізнання. *Проблему співвідношення теорії і історії психології В. А. Роменець ілюструє процесом власної творчості. Теорія психології постає історико-логіко-психологічним продуктом.*

Поглибити характеристику теорії психології – означає схарактеризувати її співвідношення з теорією пізнання, епістемологією.

Епістемологія, ... Епістемологічним підґрунтям науки Нового часу є *суб'єктоцентризм Р. Декарта* (В. А. Лекторський). Необхідною умовою пізнання вважається опре-явленість у свідомості суб'єкта явищ дійсності; пізнання постає здатністю людини сумніватися в своїх знаннях, мислити й таким чином утверджувати своє існування; наявність двох субстанцій, де перша характеризує властивості суб'єкта, а друга – властивості об'єкта, потребує відсторонення суб'єкта від об'єкта, це засаднича умова набування істинних знань, на нього ж покладається відповідальність за метод пізнання. Ознакою епістемології Нового часу стає *принцип спостереження*: суб'єкт досліджує об'єкт й знаходить йому місце в зовнішній системі координат. *Суб'єкт оголошується точкою відліку пізнавального процесу, це наріжна ознака суб'єктоцентризму.*

Б. Спіноза опонує Р. Декарту: субстанція – буття сущого, що, oprіч себе, не потребує нічого іншого, протяжність і неділимість – його атрибути. Протиставлення ідеального

матеріальному на підставі просторово-геометричної властивості природи відбувається в мисленні як властивості природи; спосіб пізнання – узгодження мислення з його предметом; пізнання – здатність природи через людину відкривати свою потаємну сутність. *Суб'єктоцентризму протистойть субстанціалізм: картезіанській ідеї роз'єднаної на несумірні сутності світу – спінозівська ідея самовідображення світу в особі людини.* Б. Спіноза, а також Г. В. Ляйбніц – ідеєю монади як “дзеркала Всесвіту”, мовлять про пізнання як форму присутності людини у світі. *На противагу принципу спостереження утверджується принцип причетності.* Мислителі Нового часу апелюють до Бога, *свідомість людини виключається з розгляду як джерело неістинних знань.* Йдеться про пізнання природи, *питання про пізнання людини не ставиться.*

І. Кант знімає картезіанську опозицію “суб'єкт – об'єкт” на іншій підставі: природа не об'єкт спостереження, а предмет розуміння; розуміння – конструювання об'єкта мисленням суб'єкта відповідно до апріорно даної просторової схеми природи; розум узагальнює досвід, те, якою є природа поза досвідом, – невідомо; суб'єкт виходить за межі досвіду та, завдячуючи трансцендентальному у пізнанні, залишається у царині раціонального; не пізнання слід узгоджувати з об'єктом, а об'єкт – зі способом пізнання. *В епістемології утверджується процесуалізм. Властиву Новому часу концепцію визначеного пізнанням людини світу заперечує властива Просвітництву концепція визначеного людиною пізнання світу.*

Суб'єктоцентризм ґрунтується на ідеї суб'єктивного та об'єктивного світів, субстанціалізм – на ідеї присутності людини у світі, процесуалізм – на ідеї присутності людини у пізнанні. Людина оголошується суб'єктом пізнання світу, органом самопізнання світу, носієм здатності осягати об'єкт світу у межах свого мислення. Визначенню місця людини у пізнанні відповідає дуалістична або ж моністична логіка пояснення феномена пізнання. Як долається логіка Р. Декарта в епістемології – такою є епістемологія. Логіка Р. Декарта – класична в епістемології, логіка Б. Спінози і наступні кроки – ознака некласичної епістемології⁴.

⁴ Ознакою класичної епістемології вважають критицизм, фундаменталізм і нормативізм, суб'єктоцентризм, наукоцентризм; некласичної, поява якої датують ХХ ст., – посткритицизм, відмову від фундаменталізму, суб'єктоцентризму, наукоцентризму (Лекторський, 2009). *Пошуки місця людини у пізнання – підстава принципово іншого бачення етапів історії епістемології.* Класична епістемологія дуалістично, а некласична – моністично характеризує місце людини у пізнання, філософія науки здійснює поступ у напрямку постнекласичних визначень (М'ясоїд, 2018в). Точкою відліку тут є ідеї Б. Спінози, це ХVІІ ст.

Г. В. Ф. Гегель “знімає” визначення Р. Декарта, Б. Спінози, І. Канта: у світі немає обмежень, які перешкоджали б пізнанню; мислення – не специфічна властивість людини, а думка Бога під час створення Ним світу: Абсолютна ідея відчужує своє буття у формі кінцевого духу; пізнання людиною законів світу – пізнання продуктів Абсолютної ідеї. Формальна логіка І. Канта є непридатною, тільки *сходження від абстрактного до конкретного* дає змогу осягнути інобуття Абсолютної ідеї в її упредметненнях. Спінозівська ідея тотожності субстанції у всіх її проявах означає тотожність мислення і буття. Індивідуальне – тотожне універсальному, суб’єктивне – об’єктивному. Способом своєї присутності в універсальному індивідуальне виражає його сутність. *В епістемології це субстанціалізм суттєво збагачений ідеєю тотожності мислення і буття форми. Принцип причетності* постає новим змістом.

К. Маркс, опонуючи Г. В. Ф. Гегелю, утверджує положення про матеріальну єдність світу: людина здійснює своє буття в формі суспільно-історичної практики, сутність людини криється в історії виробництва предметів для задоволення її потреб; історія “відриває” органи чуттів людини від її індивідуальності, робить їх “дзеркалом і відлунням Всесвіту”; світ пізнається засобами, виробленими в процесі практики, відбувається сходження від абстрактного до конкретного, саме таким чином мислення стає тотожним буттю; істина полягає у відповідності ідеї об’єктивній дійсності; змінюється і світ, і людина, змінюється світ ідей; психології належить досліджувати “історію і буття промисловості як розкрити силу людських сутнісних сил”. *В епістемології це субстанціалізм з принципово іншим змістовим наповненням ідеї тотожності мислення і буття*⁵.

Гегелівська і марксова теорії пізнання суттєво відрізняються, та позиція аналізу історії

епістемології – *пошуки місця людини у пізнанні* – дає змогу бачити те, що їх об’єднує. Місце відношення “суб’єкт – об’єкт” посідає відношення “мислення – буття”. *Усвідомлюється безпосередня присутність людини у пізнанні буття, способом буття яким є її мислення. Принцип причетності постає у якісно новому вимірі.*

За А. Бергсоном, буття – *тривалість*, людина з’являється на вістрі цього процесу, так тривалість усвідомлює себе; наука і філософія – інтелектуальне пізнання, “тільки інтуїція освітлює життя зсередини”; для *філософії життя* немає ні суб’єктивного, ні об’єктивного, є тривалість та її форми. Е. Гусерль стверджує: тільки в “чистому світі ідеального буття” криються смисли речей; слід відмовитись і від раціоналізму, і від психологізму як таких, що залежать від емпіричного змісту свідомості, здійснити “феноменологічну редукцію” – очистити свідомість від чуттєвості й в одиничному осягнути універсальне. За М. Гайдеггером, розглядати буття поза людиною – проходити мимо буття в його позначеній людиною наявності; буття взаємодіє зі свідомістю й таким чином усвідомлює себе; істина відкривається, коли людина занурюється у буття своєю здатністю розуміти суще; пізнання – трансцендування суб’єктивності, у цьому процесі події наділяються значеннями, суще упредметнюється; поглиблюються значення – поглиблюється пізнання.

А. Бергсон апелює до тривалості як “живої” властивості буття; Е. Гусерль проголошує гасло “Назад до речей!”; гасло М. Гайдеггера: “Мова – дім буття”. *Людина пізнає буття, будучи у ньому безпосередньо присутньою.* З огляду на пошуки місця людини у пізнанні, це *субстанціалізм й ідея тотожності мислення і буття*. Проте і за Г. В. Ф. Гегелем, і за К. Марксом мислення як *суб’єктивне* стає тотожним буттю як *об’єктивному* в історичному становленні відношення “мислення

⁵ За К. Марксом, відношення мислення і буття не задається початком існування світу, як у Г. В. Ф. Гегеля, а дається – предметною діяльністю людини у світі в його незалежному від неї існуванні. *Мислення тотожне речі, тому що формується в предметній діяльності, де річ стає поняттям, а поняття – річчю.* Е. В. Ільєнков продовжує: сходження від абстрактного як “однобічного” до конкретного як “єдності розмаїття” відбувається шляхом об’єктивації мислення у всьому, “створеному людиною для людини”; логіка стає діалектикою, наукою про мислення, має місце єдність діалектики, логіки і теорії пізнання дійсності як в матеріальній, так і в ідеальній її формі (Ільєнков, 1991). Учні Е. В. Ільєнкова, розвиваючи його ідеї, говорять, що тотожність мислення і буття ґрунтується на здатності живого, предметного тіла діяти “знаряддево”, відповідно до форми об’єкта, відтворювати його властивості; саме таким чином знімається поділ світу на начебто протилежні сутності (Surmava, 2018). Наступним кроком стає положення про породження матеріальним ідеального як органу свого самопізнання (Науменко, 2011). *Мислення стає тотожним буттю, коли спосіб мислення збігається зі способом буття його предмета. Пізнання людиною світу – самопізнання останнього в особі людини.* Значення ідеї тотожності мислення і буття для розуміння поступу психологічного пізнання є непересічним.

– буття”. І А. Бергсон, Е. Гусерль, і М. Гайдеггер абсолютизують явище присутності людини у бутті. *Тотожність, що перебуває у стані змін, передбачає відмінність. Принцип причетності у його наповненні ідеєю тотожності мислення і буття означає: умовою пізнавального процесу є збіг способу осмислення об'єкта зі способом його об'єктивного існування.*

У ХХ столітті функцію епістемології починає виконувати *філософія науки*. Тут своя історія: позитивізм – неопозитивізм – постпозитивізм. Позитивізм відтіняє місце людини у пізнанні, неопозитивізм знімає це питання з розгляду, постпозитивізм до нього повертається, й це вже новий рівень дослідження мислення людини у пізнанні дійсності.

... мислення, ... В. С. Стьопин звертається до історії природознавства й характеризує *класичний, некласичний, постнекласичний типи наукової раціональності*. Ознакою класичної раціональності є відсторонення суб'єкта від об'єкта пізнання, некласичної – включення суб'єкта разом із властивими йому засобами в процес пізнання, постнекласичної – перехід до дослідження “людинорозмірних” об'єктів, усвідомлення, що наука є феноменом культури, що суб'єкт втручається в життя об'єкта й його змінює, що наукова картина світу має ґрунтуватися на даних не тільки природознавства, а й гуманітарних наук й включати в себе знання про людину. Типи раціональності співіснують, та *історія природознавства має чітку спрямованість і пролягає від дуалістичного до моністичного світобачення*. З позицій епістемології, в основі класичної наукової раціональності лежить *суб'єктоцентризм*, некласичної – *процесуалізм*. Постнекласична раціональність поглиблює процесуалізм, пов'язуючи пізнавальний процес з історією культури. З субстанціалізмом ідеї В. С. Стьопина поєднує розуміння науки як надіндивідуального процесу, роз'єд-

нує – твердження про “суто об'єктивний” спосіб її побудови. *Питання про місце людини у пізнанні знімається з розгляду*⁶.

За І. Пригожиним, універсум ділиться не на внутрішнє і зовнішнє, а на об'єкти з різним способом організації; у безладі є порядок, і навпаки: виникає “історична перспектива” – можливість появи досконаліших форм організації об'єктів, та майбутнє, з огляду на випадкові події, залишається принципово непередбачуваним, у цьому відношенні наука не відрізняється від мистецтва; закони універсуму – продукт пізнавальної діяльності, “людство знову опиняється в самому центрі законів світобудови”. К. Поппер стверджує: наука розпочинається не зі спостережень, а з критичного мислення; відмінність між науковими і ненауковими знаннями є відносною; “мисляча людина знаходить себе частиною світу”. К. М. Мамардашвілі, у свою чергу, говорить: світ не ділиться на суб'єкта і об'єкта; людина – носій здатності розуміти світ; пізнання – спосіб присутності людини у світі, знання – форма останньої. *Мисляча людина оголошується точкою відліку процесу, в межах якого об'єкт пізнання постає у своєму існуванні*. Стосовно попередніх визначень місця людини у пізнанні, в епістемології це – *антропоцентризм*.

Досліджується природознавство, винятком виглядають ідеї М. Фуко, котрий осмислює *людинознавство*. На його переконання, життям людини править історичний закон, та це не неперервний закон виробництва (К. Маркс) речей, а перервний закон набування знань. Історичні структури мислення, *епістемі* породжують конфігурації знань (ренесансна, класична, сучасна), визначають спосіб думок людини й утворення ідей, характеризують культуру епохи й обмежують появу нових ідей. Такого об'єкта науки як *людина* до ХІХ століття не існувало, це продукт сучасної епістемі, що складається під час *дискурсивної*

⁶ З приводу психології науки В. С. Стьопин говорить: вона правомірна, якщо спирається на логіко-методологічні розробки й враховує механізми включення досягнень науки в культуру та вплив останньої на науку через її філософські основи (Степин, 2004). Наука – культурно-історична система набування об'єктивних знань про світ; наукова картина світу – систематизація знань на підґрунті світоглядних універсалій; людина – “один із об'єктів суто об'єктивного способу побудови науки” (Степин, 2000). *Психологи, котрі послуговуючись ідеями В. С. Стьопина характеризують психологію в термінах “класична”, “некласична”, “постнекласична”, не беруть до уваги його визначення науки.*

Дослідники науки характеризують історію природознавства і якщо й звертаються до психології, то тільки для ілюстрації своїх ідей (Мясоед, 2018в). *Психологія не витримує порівняння з природознавством й виносить за рамки науки*. Психологи, котрі досліджують науку, за прикладами також звертаються до природознавства. Так М. Г. Ярошевский вбачає у вченому виразника надіндивідуальних, категоріальних структур мислення (Ярошевский, 1995), А. Маслоу – прагнення до самоактуалізації (Maslow, 1966). *Питання про місце людини у пізнанні психологи, як і епістемологи, вирішують принципово по-різному.*

практики у формі біології, політекономії, лінгвістики. Порядок, що встановлюється в “сітці розташувань актів висловлювань”, не передбачає ні “трансцендентного суб’єкта”, ні “психологічної суб’єктивності”. Людина у пізнанні – автор тексту й саме він проговорює істину. До психології М. Фуко критичний: емпіричне вважається тим, що характеризує психічне; людину слід розуміти через те, що кристалізується в продуктах культури, історії, тільки так психологія може подолати суперечність між суб’єктивним і об’єктивним, людиною і світом. *М. Фуко описує шлях, яким рухається В. А. Роменець. На перешкоді поширення його ідей у психології – винесення за думки поняття суб’єкт пізнання.*

Завдяки суб’єкту пізнання здійснюється. І. Пригожин, К. Поппер, М. К. Мамардашвілі говорять саме про це, а творчість М. Фуко є тому свідченням. Питання в тому, як саме індивідуальне у пізнанні узгоджується із загальним? Для психології, де поняття індивідуальне стосується і суб’єкта, і об’єкта, і процесу пізнання, це питання питань.

... психологія. Психологія наслідує природознавство й у намаганні досягти об’єктивних знань досліджує зовнішні кореляти психічного. Суб’єкт виноситься за межі пізнання, вважається, що знання, які набуває один суб’єкт, відтворюються іншим й що це жодним чином не позначається на об’єкті. Психологія століттями крокує, дотримуючись *принципу спостереження*, бігевіоризм взагалі будується “на аксіомі абсолютного зовнішнього спостерігача”⁷. То ж у психології на місці відношення “суб’єкт – засоби – об’єкт” постає – відношення “суб’єкт – засоби – суб’єкт”. *Людина пізнає людину, будучи людиною, це принципово інша, ніж у природознавстві, ситуація пізнання.* Підстави для порівняння психології з природознавством залишаються: *суб’єкто-*

центризм, процесуалізм, субстанціалізм, антропологізм – характеристики місця людини у пізнанні у будь-якій формі останнього.

Історики психології, котрі за точку відліку беруть лабораторію В. Вундта (Woring, 1950; та ін.), протиставляють експеримент *само-спостереженню* як методу “донаукової” психології. Встановлюються об’єктивні залежності, перевіряються отримані дані, психологія стає в шерех наук, що таким чином поглиблюють знання про дійсність. *Діє принцип спостереження.* Суб’єкт відокремлюється від об’єкта, знання про суб’єктивне вважаються об’єктивними, *не діє принцип причетності.* Начебто протилежні способи психологічного пізнання мають спільне епістемологічне підґрунтя, і в тому, і в іншому випадку це – *дуалістична психологія: психічне не включаються в систему координат, позначену присутністю людини.*

Дуалізм і монізм – принципово різні способи вирішення *основної проблеми психології*, котра фіксує необхідність співвіднесення суб’єктивного і об’єктивного, людини і світу. *Психологія пов’язана з епістемологією спільною підставою, розколотою навпіл логікою Р. Декарта.* Висвітлюється сутнісний зміст цієї проблеми. Коли предметом психології вважається суб’єктивність чи то форми її об’єктивації, від неї легко відсторонитися. Проблема виходить на перший план, коли постає питання: *Що становить собою суб’єктивне як психічне та як воно узгоджується з непсихічним? Основна проблема психології – проблема природи і сутності психічного й джерело його пізнання.* Вирішення проблеми набуває особливої гостроти з огляду на те, що, *досліджуючи психічне, психолог послуговується власним психічним.* З епістемологічної точки зору, це – *коло пізнання, з психологічної – свідчення безпосередньої присутності психолога у досліджуваному процесі.* І тоді,

⁷ “Будь-яка психологія, котра включає в себе у тому чи іншому аспекті аксіоми поведінки, включає в себе аксіому зовнішнього абсолютного спостерігача... Ось я і говорю зі своєї точки зору філософської: а чи не є і сам спостерігач психологічним суб’єктом і об’єктом мого спостереження?” (Пятигорський, 2006). *Лунає запитання виняткової ваги: спостерігач за проявами психічного перебуває у цьому процесі.*

Навіть при вивченні сенсорних реакцій “дослідник і результати його дій принципово не усуваються із ситуації дослідження” (Пузырей, 1993, с. 31). “Ті, кого досліджують, так само, як і дослідник, є суб’єктами...” (Балл, 2015, с. 74). “В історичних науках суб’єкт і об’єкт належать до однієї реальності” (Гараи, Кечке, 1997, с. 88). “Особливість об’єкта психології, яка не виявляється в загальнонаукових підходах, – збіг об’єкта і суб’єкта пізнання... у психологічному пізнанні об’єкт є одночасно і суб’єкт” (Слободчиков, Исаев, 2000, с. 141). *Психолог є безпосередньо присутнім у процесі пізнання.* Принципово іншими є категорії гуманітаристики (Патяева, 2018). За М. М. Бахтіним, це *текст, знак, значення, смисл, слово, мова, зміст, форма, цінності, розуміння, інтерпретація, контекст, діалог, особистість, подія, відповідальність, зустріч, буття.* “Запитання тут задає той, хто пізнає, не собі самому і не третьому в присутності мертвої речі, а тому, кого він пізнає” (Бахтин, 1979, с. 409). *Запитання – свідчення присутності того, хто запитує, у пізнанні.*

коли наявність кола пізнання усвідомлюється (Г. О. Балл, Л. Гараї і М. Кечке, В. І. Слободчиков і Є. І. Ісаєв, В. О. Татенко, В. О. Янчук), наслідки цієї – *відмітної особливості психологічного пізнання* не осмислюються, а це можливість простежити рух цього процесу від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму.

Основна проблема психології та її моністичні вирішення. Психологія долає дуалізм зумовленим моністичним вирішенням її основної проблеми чином й до дуалізму повертається, коли епістемологічним підґрунтям вирішень стає картезіанський суб'єктоцентризм. Промовистим свідченням цьому є історія радянської та пострадянської психології.

Л. С. Виготський і С. Л. Рубінштейн заперечують постулати дуалістичної психології, оперують *марксистською категорією практики* й розгортають теорії, за якими психічне є породженням історико-економічних процесів. “Клітинкою” теорії у першому випадку є “культурний знак”, у другому – “дія”. *Утверджується ідея єдності суб'єктивного і об'єктивного, на протизвагу дуалістичній, класичній – моністична, некласична психологія.* Л. С. Виготський тлумачить практику як опосередковане знаряддями праці спілкування людей, у процесі якого над “натуральними функціями” надбудовуються “культурні”, С. Л. Рубінштейном – як “розупредметнення об'єкта й упредметнення суб'єкта” в діяльності, що реалізує суспільні відносини. *Різні визначення практики – різні моністичні вирішення основної проблеми психології – різні теорії психічного.* Ідей Л. С. Виготського С. Л. Рубінштейн не приймає й формулює *принцип детермінізму*: “Ніщо не входить у процес розвитку ззовні, без всіляких внутрішніх на то умов”. Учень Л. С. Виготського О. М. Леонт'єв заперечує і вчителю, і С. Л. Рубінштейну: не спілкування, а поняття предметної діяльності кладеться в основу марксистської психології; “не зовнішнє через внут-

рішнє”, а “внутрішнє через зовнішнє”. *Основна проблема психології отримує різні вирішення.* Між школами марксистської психології й усередині шкіл триває протистояння. *Історико-логічне щільно переплітається з психологічним*⁸.

Наприкінці творчого шляху Л. С. Виготський переходить від поняття *знак* до поняття *значення* й зосереджується на проблемі свідомості, а С. Л. Рубінштейн проводить “основну лінію виходу за межі марксизму” й висуває *ідею “внутрі-буття”*. Категорія практики у творчості першого відступає на задній план, другий практикою називає будь-які взаємини людини з дійсністю, включаючи споглядання. О. М. Леонт'єв знаходить, що Л. С. Виготський “замкнувся у колі свідомості”, а у С. Л. Рубінштейна має місце “подвійна детермінація психічного” (і з боку діяльності, і з боку мозку), відтак, стверджує, що ні тому, ні іншому не вдається моністично пояснити природу психічного. У власній теорії долає протиставлення суб'єктивного об'єктивному ідеєю тотожності будови зовнішньої і внутрішньої форм діяльності. Відбувається перехід від положення про породження психічного історичним (Л. С. Виготський) до положення про психічне як продукт інтеріоризації діяльності (О. М. Леонт'єв) й далі – до положення про психічне як ознаку присутності людини у культурно-історичному бутті світу (С. Л. Рубінштейн).

Причина різних тлумачень категорії практики криється в марксизмі: практика редукується до зміни способу виробництва й мислиться як процес, що здійснюється за законом необхідності. *Суб'єктивне оголошується похідним від об'єктивного.* Питання про самоцінність суб'єктивного, міру повноти його вияву у взаєминах людини зі світом втрачає сенс, психологи-марксистки потрапляють у глухий кут й вдаються до різної логіки. Саме у цьому зв'язку С. Л. Рубінштейн вже принципово по-іншому характеризує сутність психічного, а

⁸ Учні С. Л. Рубінштейна пам'ятають, як поводили себе учні Л. С. Виготського під час звинувачень вчителя у “безрідному космополітизмі” (див.: Страницы..., 1989), а ті не можуть забути неприйняття С. Л. Рубінштейном ідей Л. С. Виготського (див.: Леонт'єв, 1990). З боку школи С. Л. Рубінштейна активним критиком ідей Л. С. Виготського і О. М. Леонт'єва є А. В. Брушлинський. На його переконання, перший теоретизує під гаслом “Спочатку було слово!”, другий – під гаслом “Спочатку була справа!” (Брушлинський, 2001), а “принцип “від соціального до індивідуального”, за яким психічне є перенесеним у” внутрішній план” і перетвореним “зовнішнім”, – це трактування людини, характерне для “ідеології і практики тоталітаризму (зокрема, для сталінізму і неосталінізму)” (Брушлинський, 2003, с. 10). Протистояння шкіл марксистської психології висвітлює особливості психологічної думки радянської доби (М'ясоїд, 2016а; М'ясоїд, 2018а, 2018б).

Б. С. Братусь спільною рисою психології дорадянського і радянського часу вважає “втрату вертикалі буття людини”, а свідченням психології пострадянського часу – появу гуманітарного, морально та християнсько зорієнтованого підходів, що означає “повернення в психологію душі” (Братусь, 2000). *Вирішення основної проблеми психології показують: психологія не втрачає, а, долаючи труднощі, шукає вертикаль буття людини.*

О. М. Леонт'єв доходить висновку, що на місце тріади “діяльність – свідомість – особистість” слід поставити тріаду “психологія образу – психологія діяльності – психологія особистості”. Йдеться не про *предметність образу*, а про *образ предмета*, де предметом є світ⁹. Думка О. М. Леонт'єва сягає царини, де розгортається думка С. Л. Рубінштейна. *Відкривається можливість і нового тлумачення категорії практики, і нового моністичного вирішення основної проблеми психології*, проте історія марксизму в російській психології добігає кінця.

Відповідаючи на запит пострадянської дійсності, учні згаданих учених категорією практики не мислять й відмовляються від того, що стверджували раніше¹⁰. *Історико-логічне, як і раніше, щільно переплітається з психологічним*. Наріжними стають поняття *суб'єктності, суб'єктивності, самодетермінація*. Якщо суб'єктивне є самодетермінованим, потреби співвідносити його з об'єктивним немає. Місце *принципу детермінізму* займає *принцип самовизначення*: людина оголошується “автором свого життя”, “господарем своєї долі” (К. О. Абульханова, Д. О. Леонт'єв, В. А. Петровський, В. О. Татенко). *У психології, усупереч діяльнісному, утверджується суб'єкт-*

ний підхід. Дискусії з приводу природи психічного не ведуться, основна проблема психології знімається з розгляду. Разом із марксизмом за межами психології опиняється категорія практики: точкою відліку аналізу відношення “суб'єктивне – об'єктивне” стає суб'єктивне. З епістемологічної точки зору, це – *суб'єктоцентризм*, з історико-психологічної – *крок у зворотному напрямку*

Людина належить світу, світ – людині, психічне присутнє в олюдненому бутті світу. Це ідея останніх кроків С. Л. Рубінштейна і шлях до *постнекласичної психології*. Доповнюючи С. Л. Рубінштейна, В. А. Роменець цим шляхом рухається: наріжним способом буття вчинок як суперечлива єдність суб'єктивного і об'єктивного, людини і світу; збагнути історію і логіку розгортання вчинку – означає розкрити природу, сутність і призначення властивого людині психічного. Для *класичної психології* суб'єктивне та об'єктивне є несумірними сутностями, для *некласичної* – сторонами однієї реальності, для *постнекласичної* – сторонами наріжного способу людського буття. *Психічне суб'єктивізується, об'єктивізується, олюднюється*.

За “суб'єктного” (В. О. Татенко, Г. Л. Тульчинський), а також “діяльнісного” (О. Є. Со-

⁹ З цього приводу пишуть: “До яких меж концепція може доповнюватись і розвиватись, не втрачаючи своєї якісної своєрідності? Рано чи пізно настає момент, коли теорія перетворюється або в еkleктичний набір несумісних принципів, або в зовсім іншу теорію, котра заперечує постулати попередньої” (Корнилова, Смирнов, 2006, с. 186). Радше, третє: у творчості вченого настає момент коли, переосмислюючи зроблене, він виходить на шлях, пройти який вже не встигає. У С. Л. Рубінштейна є слова: “Великий перелом” (Рубінштейн, 1989б, с. 420), ймовірно, йдеться про ідею “внутрі-буття”. *Марксизм дає поштовх психологічній думці й він же її обмежує*. Перелом відбувається і в творчості О. М. Леонт'єва, і у творчості Л. С. Виготського (Мясоед, 2015а, 2018б). В. А. Роменець не обмежений жодною філософською доктриною, його творчість – розгортання “спіралей учинкового мислення” й синтез у формі *ідеї канонічної психології* (М'ясоїд, 2016а). *Мислення у психології здійснюється по-різному, за індивідуальною траєкторією розвитку*.

¹⁰ Провідні історики і теоретики психології радянської доби говорять: “Відхід психології від цих, здавалось би непорушних і незламних позицій (марксизму – П. М.) ... за минуле десятиліття привів до незворотних змін у змісті і структурі наукових знань... Подолати начотницькі штампи не становило жодних проблем у зв'язку з тим, що за виключення їх із тексту серйозних змістовних змін у ньому не відбувалося” (Петровський, Ярошевський, 1996, с. 275–276). Очевидно, говорять про себе, що ж стосується “незворотних змін”, то, з огляду на творчість психологів-марксистів Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонт'єва, на користь психології вони не пішли (Мясоед, 2018а).

Цікаво порівняти статтю К. О. Абульханової під назвою “Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології” (Абульханова, 2006) з розділом під такою ж назвою у книзі, опублікованій раніше (Абульханова-Славская, 1977). Тези розділу: тільки марксизм дає змогу ввести в психологію поняття індивіда як суб'єкта власної життєдіяльності і показати залежність індивідуальної свідомості від суспільного буття; у С. Л. Рубінштейна відсутня методологічна ланка – виведення функцій психічного з суспільної життєдіяльності індивіда; спосіб останньої – відтворення суспільної сутності індивіда в процесі вирішень суспільних завдань. Тези статті: С. Л. Рубінштейн розробив концепцію суб'єкта, на яку ідеологи тоталітаризму наклали табу; суб'єкт – здатність до активності, саморозвитку, самодетермінації, самовдосконалення; самосвідомість суб'єкта – основа стратегії його життя і показник міри його задоволеності. Неважко переконатися: С. Л. Рубінштейн стверджував протилежне (див.: Рубінштейн, 1989, 2003а, 2003б). Не відповідає реальному стану речей і твердження К. О. Абульханової, що всі ідеї С. Л. Рубінштейна від початку є “реалізацією суб'єктного підходу в психології” (Абульханова, 1989, с. 28).

колова) визначення вчинку втрачається можливість розуміння його як *практики* – спільнотного освоєння-творчості, в процесі якого людина виявляє свою сутність (Ш. Г. Алієв, П. А. М'ясоїд, А. В. Фурман). Суб'єктивне співвідноситься не з предметом (О. М. Леонтьєв), а з упредметненим світом, й зумовлюється не дією чи спогляданням (С. Л. Рубінштейн), а вчинком (В. А. Роменець)¹¹. Вчинок – “дзеркало Всесвіту”. *У вчинку віддзеркалюється світ, пізнання світу – його самовідображення в особі людини*. В епістемології це – *субстанціалізм*, у наукознавстві – *антропоцентризм*, у психології – підґрунтя *антропологічного підходу, збагаченого розумінням вчинку як практики*.

Творчість В. А. Роменця є ілюстрацією “безнадійності подолати дуалізм пізнання і життя зсередини теоретичного пізнання”, абстрагуючись від факту “присутності людини у бутті” (М. М. Бахтін). Тоді що у психологічному пізнанні означає “зсередини” і як відбувається вихід за межі властивого цьому процесу кола пізнання?

Людина у пізнанні і психолог як автор теорії психічного. Протиставлення суб'єкта об'єкту в епістемології відлунюється у психології протиставленням суб'єктивного об'єктивному, подолання цього протиставлення породжує моністичні теорії як в епі-

стемології, так і в психології. Зв'язки між дисциплінами досліджуються, та психологія тлумачиться як когнітивна наука¹². Якщо ж це наука про природу, сутність, покликання психічного, слід шукати зв'язки між теорією пізнання людиною світу і теорією пізнання людини. На перший план пошуків виходить *питання про місце людини у пізнанні*. Терміни “*теорія пізнання*” та “*епістемологія*” варто розмежовувати, розуміючи першу як сукупність конкретних внесків в історію епістемології. Відтак в епістемології в один шерг з поняттями “*суб'єкт*” і “*об'єкт*” стає поняття “*автор теорії пізнання*”, у психології в один шерг з поняттями “*суб'єктивне*” та “*об'єктивне*” – поняття “*автор теорії психічного*”.

Автор теорії пізнання відсторонюється від власної присутності у цьому процесі. *Коли вирішується питання про місце людини у пізнанні, діє принцип причетності, коли постає питання про місце автора теорії пізнання у цьому процесі, з'ясовується, що діє принцип спостереження*. Суперечність, що утворюється, можна пояснити визначенням пізнання як способу набування об'єктивних знань про дійсність. *Питання про співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у пізнанні вирішується на користь об'єктивного*¹³. Пізнання здійснюється шляхом спільних зусиль, знання перевіряються на

¹¹ З теорією вчинку В. А. Роменця корелюють ідеї М. М. Бахтіна про загальнокультурну значущість вчинку (Бахтін, 2003). В. А. Роменець погоджується: кожен психічний феномен, включаючи думку, є вчинком, із сукупності вчинків складається людське життя, й продовжує: у вчинку світ стає буттям в його “змістовності й неповторній фактичності” (Роменець, Маноха, 1998, с. 133–138). Мислителі занурюються у смисложиттєві аспекти буття, показують, що саме вчинок характеризує творчу сутність людини, що так людина виявляє свою безпосередню присутність у світі, де ідеальне стає реальним, кінчене виражає безкінечне, одиничне – всезагальне, висвітлюючи, що і як людина робить у світі й що граничним чином характеризує її саму (Алієв, М'ясоїд, Фурман, 2012; Алієв, М'ясоїд, 2013). *Вчинком людина освоює світ й утверджує себе в освоєному*. Намагання показати, що М. М. Бахтін проголошує властиву російській філософії “метафізику свободи”, а вчинок характеризує як довільну, усвідомлену, відповідальну дію в ситуації вибору (Тулчинский, 2020), не відповідає змісту і глибині думки мислителя.

¹² Ж. Піаже вводить поняття *генетичної епістемології* й показує зв'язок між формуванням логіко-психологічних операцій в дитячому віці і змістом базових понять науки (Піаже, 1994). Г. О. Балл говорить про *психологічну епістемологію*, яка вивчала б становлення людських знань з урахуванням наповненості їх значеннями і смислами (Балл, 2003). В статті про психологічну епістемологію мовиться про дисципліну, що, з огляду на результати досліджень пізнавальних процесів, розробляє вимоги до достовірності знань (Ройс, 2006). Є й інші характеристики зв'язків між психологією та епістемологією, але усі вони ґрунтуються на розумінні психології як когнітивної науки (М'ясоїд, 2018в). Епістемологи, коли звертаються до психології, також послуговуються даними про пізнавальну функцію психічного (див.: Лекторский, 1980, 2009).

¹³ Про це можна прочитати у будь-якій філософській енциклопедії. Наприклад: “Пізнання – суспільно-історичний процес набування, нагромадження і систематизації знання про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ... В суб'єктивному відношенні суб'єкт виступає активною стороною процесу... Об'єкт вимагає адекватних його природі засобів відображення, спричиняє зміст своїх ідеальних образів, що є визначальною умовою істинності знання” (Йолон, 2002, с. 479). *Ідея активності суб'єкта пізнання підпорядковується ідеї об'єктивної істини*. Про те, що це конкретна людина, яка перебуває у пошуках істини, не йдеться. *Абстрагування від реальності пізнавального процесу породжує абстрактне уявлення про нього*.

Знаходять не випадковим, що З. Фройд рано втратив брата (Лейбін, 2000), А. Маслоу у дитинстві зазнавав припинень з боку антисемітськи налаштованих однолітків, Б. Скіннер захоплено конструював різні пристрої (Х'елл Л., Зиглер, 1997), В. Келер мав освіту фізика (Піаже, 1966), Р. Кеттел – хіміка, К. Роджерс – теолога (Первін, Джон, 2001), що Ж. Піаже виховувався в родині протестантів, а Л. С. Виготський жив в епоху революції (Брунер, 2001). *У теорії психології відлунюється життя її автора. Суб'єктивність у пізнанні є невід'ємним моментом осягнення предмета в його об'єктивному існуванні*.

відповідність дійсності, та засобом цього процесу є мислення, й саме мислення визначає зміст теорії пізнання. На непересічній ролі мислення у пізнанні наголошує Р. Декарт, коли формулює “правила для керівництва розуму”, Б. Спіноза, коли долає дуалізм Р. Декарта, І. Кант, коли критикує “чистий розум”, Г. В. Ф. Гегель, коли, усупереч формальній, вдається до діалектичної логіки. *Теорія пізнання утримує в собі спосіб мислення її автора й саме останній висвітлює місце теорії в історії епістемології.*

У психології відбувається так само, як і в епістемології. Автор теорії особистості характеризує людину як особистість, не згадуючи, що такою ж особистістю є він сам. Автор теорії розвитку описує чинники, форми, траєкторії цього процесу, не звертаючись до власного розвитку. З. Фройд описує будову несвідомого конкретних людей, обходячи увагою власне несвідоме. *Автор теорії психології виносить себе за рамки пояснення, попри його виразну присутність у цьому процесі¹⁴.* У теорії психічного, де має місце коло пізнання, це відбувається з очевидністю. Автор знаходить місце своїй теорії серед інших теорій психології, проте не помічає, що вона показує відстань, яку долає історія цієї дисципліни в особі конкретного вченого. Це помічає історик, та коли шукає логіку набування психологічних знань, обходить увагою, що у кожного історика – своя логіка. *Там, де мав би діяти принцип причетності, діє принцип спостереження.*

І епістемологія, і психологія демонструють явище відсторонення автора теорії від предмета пояснення. Для вирішення питання про співвідношення об’єктивного і суб’єктивного у пізнанні потрібно з’ясувати місце суб’єктивності автора пояснення у цьому процесі. Психологія науки ясності не приносить: виокремлюються або категорійні структури мислення, що підпорядковують напрям і зміст пошуків вченого (М. Г. Ярошевський), або прагнення вченого до самоактуалізації, яке й визначає досягнення наукового результату (А. Maslow). *Пізнання або об’єктивізується,*

або суб’єктивізується. Те ж саме відбувається і тоді, коли з “категорійних”, або “мотиваційних” позицій досліджується психологічне пізнання. *Вирішенню питання про співвідношення об’єктивного і суб’єктивного у психологічному пізнанні слугує аналіз теорії конкретного вченого.* На часі – висвітлити дію принципу причетності у цьому процесі, показати, як саме мислення автора теорії психічного співвідноситься з предметом пояснення та як відбувається вихід за межі властивого психології кола пізнання. Предмет дослідження – *теорія вчинку В. А. Роменця.*

Ідея вчинку, що вперше проговорюється у статті “Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології” (1965), вдруге лунає через шість років – у книзі “Психологія творчості” (1971). Стадія “інкубації” (В. А. Роменець) триває шість років, якщо ж взяти до уваги, що вченому на час формулювання ідеї було 39 років, з яких останні 20 років він вивчає психологію та працює у цій галузі, стає очевидним, що ідеї передують тривалий шлях творчих пошуків. У статті, присвяченій аналізу цього процесу, мовиться про “суб’єктивність”, котра, у прагненні бути вираженою, “зникає у творчому продукті” (1972). В “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття” це вже формула: “Творчий продукт долає суб’єктивність індивіда, зводить його до ролі творчого матеріалу, надаючи останньому можливість піти у небуття” (1995, с. 581). *Та ж, не апелюючи до суб’єктивності, продукт не збагнути.*

В “Історії психології” (1978) ідея вчинку стосується тільки становлення наукової психології; в “Історії Стародавнього світу і середніх віків” (1983) – це вже *вчинковий принцип дослідження історії всесвітньої психології і ситуативний рівень становлення психологічних знань*; в “Історії психології епохи Відродження” (1988), “Історії психології ХVІІ століття” (1990), “Історії психології епохи Просвітництва” (1993) характеризується *мотиваційний рівень*, в “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття” (1995) – *дійовий рівень становлення психологічних знань*. В “Історії

¹⁴ Наукова теорія є своєрідним гештальтом, котрий організовує спосіб бачення автором, а також його прибічниками, предмета пояснення (Кун, 1975). Теорія психології висвітлює низку ефектів, що постають таким чином (М’ясоїд, 2015). Серед них – *ефект скутості автора власною теорією*: принцип теоретизування, який він знаходить, вивчаючи ідеї попередників, визначає зміст його теорії й водночас перебиває можливість критичного погляду на власне досягнення й застосування якогось іншого принципу психологічного пояснення. Звідси – *ефект абсолютизації автором своєї теорії*: автор вважає свою теорію досконалою й не припускає, що вже його учні будуть вносити в неї корективи, а то й заперечувати. Наступним іде *ефект розширення пояснювальних можливостей теорії*: через неї автор дивиться на предмет дослідження, за яким йому, зрештою, бачиться увесь світ. *Ефекти психологічного пізнання – свідчення безпосередньої присутності психолога у цьому процесі.*

психології епохи Просвітництва” (1993) вперше мовиться про *післядію* як компонент вчинку, а в “Історії психології ХХ століття” (1998), з огляду на *післядію*, висвітлюється *післядійовий рівень становлення знань*, водночас проводиться *ідея канонічної психології*.

В. А. Роменець описує процес, що розгортається як процес його власної творчості. Початком процесу є визрівання ідеї вчинку, продовженням – розгортання теорії вчинку, завершенням – ідея канонічної психології. Ситуація, мотивація, дія, *післядія* як компоненти вчинку, – це складники його власного мислення. *Мислення про вчинок здійснюється як учинок*: на ситуацію психологічного пізнання накладаються значення, народжується ідея вчинку й *мотивує до дії*, якою є розгортання теорії вчинку. *Мислення вченого конструює предмет пояснення*: історія *всесвітньої психології* постає історією складових *наріжного способу людського буття*, психологія людини – *способом буття в історичній й онтогенетичній динаміці його складових*. Теорія вчинку поглиблюється, ускладнюється, підводить до необхідності рефлексії і це вже *післядія*. Вихід на *післядійовий рівень становлення психологічних знань* відбувається в теорії, де саме цей рівень виокремлюється. Ідея канонічної психології – рефлексія і теорія вчинку в її логічному завершенні. У *поступі мислення автора теорії виражається поступ психології*. Засвідчується *безпосередня присутність психолога у психологічному пізнанні способом властивого йому мислення*. “Принцип спіралі” (В. А. Роменець) у теорії й історії психології, – це і спіраль мислення вченого, кожен виток якої, піднімаючись над попереднім, наближається до свого канону. *Логічне завершення мислення психолога стає логічним завершенням історії психології*.

“Клітинка” теорії й історії психології конструюються мисленням психолога з матеріалу теорії й історії психології, стає “клітинкою” аналізу цього процесу, що таким чином відтворюється. *Теорія вчинку В. А. Роменця – і свідчення безпосередньої присутності автора у психологічному пізнанні, й адекватне відтворення інобуття суб’єктивного в об’єктивному, і логічне завершенням історичних пошуків відповіді на питання про природу, сутність, призначення психічного*.

Природа психічного – не стільки в інтеріоризації (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв), скільки в екстеріоризації. “Світ входить в людину як її визначеність й у вчинку бачить

себе” (В. А. Роменець). Об’єктивне виражає себе через суб’єктивне, суб’єктивне – через об’єктивне. *Екстеріоризацією психічного є спосіб людського буття, теорія останнього – теорія психічного*. Не від психічного – до вчинку (В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Г. Л. Тульчинський), а від вчинку – до психічного. *Способом мислення, тотожним способу буття психічного, психолог розкриває його природу, сутність, призначення*. “Мислення стає тотожним буттю, коли діяльність здійснюється за формою свого предмета” (А. Surmava). *Ідея тотожності мислення і буття, котра логічно завершує пошуки місця людини у пізнанні в епістемології, характеризує унікальне мислення у психології*. “Унікальне – інструмент осягнення універсального” (В. А. Роменець). *Унікальне адекватно осягає універсальне, коли постає у формі універсального*. Властиве теорії психічного *коло пізнання розширюється до меж буття психічного й на перешкоді моністичного вирішення основної проблеми психології вже не стоїть*. *Психологічні знання постають об’єктивними у їхньому суб’єктивному вираженні*. У поглибленнях ідеї тотожності мислення і буття є ще одна позиція: “Матеріальне породжує ідеальне як орган свого самопізнання” (Л. К. Науменко).

Про здатність природи через людину виражати свою потаємну сутність говорить Б. Спіноза, “дзеркалом Всесвіту” називає людину Г. В. Лейбніц, про органи чуттів людини як “відлуння Всесвіту” говорить К. Маркс. В. А. Роменець неодноразово цитує слова Г. С. Сковороди “Одними і тими ж очима, якими людина дивиться на Бога, Бог дивиться на людину”, наводить слова аль-Фаріда: “Всесвіт, люблячи, творить очі і вуха, щоб пізнати себе”, й доповнює визначення С. Л. Рубінштейна “людина – дзеркало Всесвіту” словами “людина – живе дзеркало Всесвіту”: віддзеркалюються взаємозалежні сутності; світ у вчинку людини бачить себе, людина, вчиняючи, себе пізнає; психічне – “своєрідний спосіб самовідображення світу”. *Світ відображається в людині, якщо спосіб її мислення є тотожним способу буття світу*. Історія психологічного пізнання постає історією самопізнання в особі людини світу, написаною конкретним учасником цього процесу. Своєрідне у самовідображенні світу насправді є унікальним.

Пізнання буття відбувається “зсередини” (М. М. Бахтін), саме таким чином постає *принцип причетності у психологічному пізнанні*. До зусиль окремої людини цей процес

не зводиться, та завдяки саме її зусиллям здійснюється. Співвідношення “суб’єктивне – об’єктивне” у пізнанні залишається невичерпним, пізнання – безмежним. Унікальне, яким є спосіб психологічного пізнання, залишається у царині закономірного як історико-логіко-психологічного.

Категорія буття та антропологічний підхід у психології. Психологію буття називають “психологією внутрішньої природи людини” (А. Маслоу). Буття “живе в людині” й спонукає її до самоактуалізації; людина – “задум і детермінанта власного розвитку”, “у самій собі” вона шукає вирішення проблем, реалізує свій творчий потенціал, зростає як особистість. Це позиції гуманістичної психології. Про “буття-з-іншим”, “буття-за-межами-світу” говорять представники екзистенційної психології, та предметом дослідження оголошують “внутрішній час і простір” (Л. Бінсвангер) та світ “для мене” (Р. Мей). Тлумачення буття як “творіння-падіння-спасіння” – ознака християнської психології, покликання якої – вивести людину на шлях спасіння через “уподібнення Христу”, таким бачиться антропологічний підхід у психології (В. І. Слободчиков).

І тоді, коли буття характеризується з огляду на суб’єктивність людини, і тоді, коли виноситься за її межі, суб’єктивне виокремлюється серед об’єктивного. Основна проблема психології вирішується дуалістичним чином. З епістемологічної точки зору, це – суб’єктоцентризм, з історико-психологічної – суб’єктивний підхід, суть якого С. Л. Рубінштейн передає словами про “куций антропологізм, що не враховує об’єктивного місця людини у світі”, а В. А. Роменець – словами про “психологію Мюнхгаузена, який сам себе витягає за волосся”. Тлумачення категорії буття визначає бачення проблеми людини в психології, самої психології та антропологічного підходу в цій науці.

С. Л. Рубінштейн висловлює ідею “внутрі-буття”, В. А. Роменець, продовжуючи, – ідею вчинку як наріжного способу буття. Буття – об’єктивна реальність в її існуванні, ознаменованому присутністю людини. Способом присутності у бутті світу людина надає йому визначеності, коли таким способом є вчинок, буття висвітлюється зсередини. Категорія буття наповнюється змістом категорії практики й характеризує реальний спосіб існування людини в світі. Способом власного буття людина поєднується зі спосо-

бом буття світу й у пізнанні його виражає. Психологія буття набуває принципового іншого, ніж у гуманістичній, екзистенцій чи християнській психології, змісту. Закладаються підвалини антропологічного підходу, предметом якого є психічне, схарактеризоване з огляду на предметно-практичний спосіб людського буття. У цьому відношенні антропологічний підхід протистойть суб’єктивному.

У намаганні збагнути смисл буття, людина звертається до ідеї Христа, переступає межі поцейбічного, та “відношення між поцейбічним і потойбічним залишається і вирішуваним, і не вирішуваним” (В. А. Роменець). У потойбічному немає місця вчинкам. Буття постає у трансцендентному й водночас іманентному вимірі, це – ситуація невизначеності й джерело вчинку, через який людина реалізує взаємини зі світом й виявляє свою сутність. Психічне у цьому процесі висвітлює “власну своєрідність”, котра в аксіологічному наповненні усіх площин людського буття – індивідуальної, соціальної, історичної. Психології належить розкрити відношення “людина – вчинок – світ”, де вчинок є “всеохоплюючим зрізом буття”. Зріз щоразу інший, макросвіт постає мікросвітом, останній, пройшовши через пізнавальні процеси людини, – особистісним світом. “Людина стає в центр світу як точка його відліку”. Це гасло і провідна ознака антропологічного підходу в предметно-практичному наповненні його змісту.

Епістемологічним підґрунтям антропологічного підходу є принцип причетності, що у філософії науки набуває форми антропоцентризму. Фіксується факт присутності людини у світі як об’єкти пізнання. Місце традиційного відношення “суб’єкт – об’єкт” займає відношення “людина – світ”, і це вже зовсім інші – моністичні, співвіднесені зі способом буття людини, яким є пізнання, координати аналізу цього процесу. Дослідження того, як людина пізнає світ стає дослідженням місця людини у пізнанні. У дослідженні психологічного пізнання на антропологічний підхід виводять дані про безпосередню присутність психолога у цьому процесі способом властивого йому мисленням. Пошуки місця людини у пізнанні, здійснені в епістемології, наукознавстві, психології свідчать: пояснити феномен пізнання – означає схарактеризувати його з огляду на буття людини у бутті світу. Творчість В. А. Роменця дає змогу конкретизувати: рішучий крок уперед відбувається, коли спосіб буття психолога, яким є

його мислення, збігається зі способом людського буття. *Ілюструється ідея тотожності мислення і буття.*

На часі – поширення антропологічного підходу в зазначеному розумінні на психологію в цілому. Вже тому, що абстрактні визначення у царині проблеми людини у психології залишаються далекими від способу її реального буття¹⁵. Предмет пояснення постає зовсім по-іншому, ніж у випадку надання людині психологічної допомоги. Започатковується “схиза” – розкол психології на теоретичну і практичну (Ф. Ю. Василюк). *Теоретична психологія втрачає зв'язок з психічним у його конкретному вираженні, практична – з історичним поступом психологічної думки.* Антропологічний підхід у предметно-практичному наповненні його змісту зв'язок з історією психології не втрачає, водночас утримує в собі *ідею живої людини в психології* (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець), що потребує реалізації. *Абстрактне має пояснювати конкретне, конкретне – жити абстрактне. Психології належить бути теоретичною і практичною водночас, психологу – теоретиком і практиком в одній особі.*

У гуманітарних науках відбувається “антропологічний поворот”: проблема людини обговорюється не в термінах “глобальних методологій”, а в термінах “аналітики повсякденності”, постає *психологія повсякденності* й “вивчає суб'єктивні репрезентації індивідуалізованого життєвого світу у його щоденному протіканні” (М. С. Гусельцева), де останні – і “інтерсуб'єктивне відображення повсякденності” (Д. О. Хорошилов), і “суб'єктивний світ особистості” (Т. М. Титаренко). *Межі суб'єктивного розширюються або звужуються, індивідуальне зникає, про об'єктивне не йдеться взагалі.* У біографічних дослідженнях номотетичний метод поєднується з ідіографічним (Т. Thomaе), та дослідження проводяться на вибірках, *метод індивідуалізації підпорядковується методу генералі-*

зації. Застосування ідіографічного методу завершується висновком про “унікально патерновану індивідуальність” (Г. Олпорт), *питання про співвідношення загального та індивідуального не вирішується, а загострюється.* Що ж до психології індивідуальності, то, попри назву, вона вивчає “відповідність власних дій суб'єкта завданням і подіям діяльності” (К. О. Абульханова). Це позиція суб'єктного, а не антропологічного підходу. *Психологія залишається далекою від індивідуальності в її унікальності.*

Поширити антропологічний підхід у викладеному розумінні на психологію в цілому – означає наповнити її даними, отриманими в рамках аналізу відношення “загальне – індивідуальне – всезагальне”, де *індивідуальним є психічне в його унікальному вираженні.* Останнє – і предмет, й інструмент дослідження. *Коло пізнання залишається свідченням безпосередньої присутності психолога у психологічному пізнанні.* Вихід за межі кола потребує моністичного вирішення основної проблеми психології мисленням, що оперує категорією буття в предметно-практичному наповненні її змісту. *Місце психолога в реалізації антропологічного підходу є непересічним.*

В. А. Роменець створює теорію наріжного способу буття людини на історичному, а також онтогенетичному рівні, аналіз буття людини на індивідуальному рівні – завдання наступних кроків. Творчість видатного українського вченого відкриває можливість продовжити пошуки в царині теоретичної психології, конкретизуючи її зміст даними про психічне у його унікальному вираженні.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Ознаками теоретичної психології у її нинішньому стані є антиісторизм, беззмістовність, еkleктизм, незавершеність, безпредметність. Заперечується, що історія психології має

¹⁵ Вирішення проблеми людини вбачається в систематизації та з позицій психології узагальненні даних людинознавства (Ананьев, 1980), у поєднанні ідей психології гуманітарного, морального, християнського змісту (Братусь, 1997), у системному вивченні психічних і психофізіологічних функцій (Логинова 2017). *До категорії буття дослідники не звертаються.* За О. Г. Асмоловим, це – “птолемейська система відліку пізнання людини”, а є “коперніканська діяльнісна концепція аналізу людини” – дослідження “буття людини в світі, яке включає природно-історичний процес становлення людства в ході перетворення природи, суспільства, людини, олюднення світу, вчинки людини як автора і дійової особи своєї життєвої драми, сходження в історії суспільства та історії кожної людини до вільної індивідуальності” (Асмолов, 2007, с. 67). *І тоді, коли в психологічне пізнання людини вводиться категорія буття, в одному реченні поєднуються антропологічний і суб'єктний підходи.*

Антропологічний підхід мав би узгоджуватись з *ідеєю антропології як людинознавства*, та вона “неосяжна за змістом” й “губиться у цілковитій невизначеності” (В. А. Роменець). Спроба викладу антропологічних вчень це підтверджує (див.: Клейн, 2014).

логіку, ігноруються намагання збагнути природу і сутність психічного, узагальнюються поняття різного змісту, ідея інтеграції психології усього лиш проголошується, галузь називається теоретичною психологією, та теорії предметом досліджень не стають. Пошуки “клітинки” психології – поняття, що моністично характеризує відношення “суб’єктивне – об’єктивне”, оголошуються безперспективними, хоча інтерпретації саме цього відношення дають підставу визначити *теоретичну психологію як позначений теоріями психічного поступ психологічного пізнання у певному напрямі*. Концепція аналізу цього процесу складається під час досліджень творчості видатного українського вченого В. А. Роменця й включає позиції: це історико-логіко-психологічний процес, що здійснюється на епістемологічному підґрунті й пролягає у напрямі від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму; етапами процесу є способи вирішення основної проблеми психології, котра фіксує необхідність схарактеризувати суб’єктивне з огляду на об’єктивне; закономірності процесу висвітлює спосіб мислення автора теорії психічного під час вирішення цієї проблеми. Теорія розгортається під час творчого діалогу автора з попередниками, саме таким чином постає теорія історії психології та теорія вчинку В. А. Роменця, що сама стає історією психології. Теорія психології – свідчення непересічного місця автора у психологічному пізнанні.

Людина оголошується суб’єктом пізнання (Р. Декарт), органом самопізнання світу (Б. Спіноза), здатною осягати об’єкт у межах свого мислення (І. Кант). В епістемології це суб’єктоцентризм, субстанціалізм, процесуалізм; принципу спостереження протистоїть принцип причетності, місце людини у пізнанні характеризується або дуалістично, або моністично. Ідея тотожності мислення і буття (Г. В. Ф. Гегель) наповнює принцип причетності новим змістом: умовою пізнання є збіг способу осмислення об’єкта зі способом його існування. Філософія науки принцип причетності або заперечує, або утверджує, те ж саме відбувається у психології науки. Твердження, що психологія здолає протиставлення “суб’єктивне – об’єктивне” через дослідження історії людського способу буття (М. Фуко) характеризує шлях, яким крокує В. А. Роменець, заперечення у цьому випадку принципу причетності насправді показує реальне місце людини у пізнанні.

Суб’єктоцентризм в епістемології відлунюється у психології протиставленням суб’єктив-

ного об’єктивному, подолання цього протиставлення породжує моністичні теорії як в епістемології, так і в психології. У психології це основна проблема, гостроти їй надає коло пізнання, в яке потрапляє психолог, коли, послуговуючись власним психічним, досліджує природу психічного. Проблема – джерело психологічного пізнання, коло – свідчення безпосередньої присутності психолога у цьому процесі. Психологи-марксистки (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт’єв) моністично вирішують основну проблему психології, мислячи *категорією практики*. Вирішення наштовхуються на труднощі, зумовлені “виробничим” тлумаченням практики. Постають ідеї, які поглиблюють зміст категорії практики й відкривають можливість нових вирішень цієї проблеми. Психологи пострадянської доби категорією практики не оперують й, на противагу діяльнісному, утверджують суб’єктний підхід. З епістемологічної точки зору, це – суб’єктоцентризм, з історико-психологічної – крок у зворотному напрямку. Основна проблема психології знімається з розгляду, історико-логічне щільно переплітається з психологічним.

За В. А. Роменцем, наріжним способом практики є *вчинок* як суперечлива взаємодія суб’єктивного і об’єктивного, людини і світу, що закарбовується в історії людського самопізнання. Динаміка складових вчинку (ситуація, мотивація, дія, післядія) висвітлює історичний, а також онтогенетичний шлях людини й сутність та призначення властивого їй психічного; як “клітинка” теорії психології вчинок утримує в собі історичні рівні психологічних знань. В. А. Роменець продовжує ідеї С. Л. Рубінштейна й виводить психологію на постнекласичний рівень розвитку. Для класичної психології суб’єктивне і об’єктивне є несумірними сутностями, для некласичної – сторонами реальності, для постнекласичної – сторонами людського способу буття. Основна проблема психології розв’язується принципово по-різному, розв’язки показують поступ психології від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму.

Відсторонення автора теорії психології від предмета пояснення загострює питання про співвідношення суб’єктивного та об’єктивного, вирішується питання шляхом аналізу теорії вчинку В. А. Роменця. З’ясовується, що у поступі мислення психолога виражається історичний поступ психології коли спосіб мислення збігається зі способом буття психічного. Ілюструється ідея тотожності мислення

і буття, котра логічно завершує пошуки місця людини у пізнанні. Властиве поясненню природи психічного коло пізнання розширюється до меж існування психічного й на перешкоді моністичного вирішення основної проблеми психології вже не стоїть. Теорія вчинку постає і свідченням безпосередньої присутності автора у психологічному пізнанні, і відтворенням інобуття суб'єктивного в об'єктивному, й історико-логіко-психологічним завершенням вирішень цієї проблеми. Пошуки місця людини у пізнанні, здійснені в епістемології, наукознавстві, психології, свідчать: пояснити феномен пізнання – означає схарактеризувати його з огляду на буття людини у бутті світу. Аналіз теорії В. А. Роменця дає змогу конкретизувати: рішучий крок уперед відбувається, коли спосіб буття психолога, яким є його мислення, збігається зі способом буття людини, психічне якої стає предметом осмислення. Учений створює теорію способу буття людини на історичному та онтогенетичному рівні, на часі схарактеризувати спосіб буття людини на індивідуальному рівні на підґрунті категорії буття у предметно-практичному наповненні її змісту, зреалізувати таким чином антропологічний підхід у психології й подолати розрив між теоретичною та практичною гілками цієї науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни (Соотношение философского, методологического и конкретно-научного подходов к проблеме индивида). Москва : Мысль, 1977. 224 с.

Абульханова-Славская К. А. Принцип субъекта в философско-психологической концепции С. Л. Рубинштейна. *Сергей Леонидович Рубинштейн : Очерки. Материалы. Воспоминания* / отв. ред. Б. М. Ломов. Москва : Наука, 1989. С. 10–61.

Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 37–51.

Абульханова К. А. Проблема индивидуальности в психологии. *Психология индивидуальности : Новые модели и концепции* / под ред. Е. Б. Старовойтенко, В. Д. Шадрикова. Москва : НОУ ВПО МПСИ, 2009. С. 14–63.

Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 269 с.

Алієв Ш., М'ясоїд П., Фурман А. В. Вчинкова природа практики (філософсько-психологічна інтерпретація творчого діалогу В. А. Роменця із М. М. Бахтінім). *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 6–23.

Алиев Ш. Г., Мясоид П. А. О поступковой природе практики (в переключке В. А. Роменца с М. М. Бахти-

ным). URL : https://filosofia.ru_o_postupkovoy_prirode_praktiki/ (дата публікації 10.01.2013, дата звертання 20.07.2020).

Аллахвердов В. М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 368 с.

Аллахвердов В. М. Постановка проблем и формулировка гипотез в психологическом исследовании. *Психологические исследования*. 2020. Т. 13. № 70. С. 4. URL : <http://psystudy.ru>

Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. *Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т.* Москва : Педагогика, 1980. Т. 1. С. 16–123.

Асмолов А. Г. По ту сторону сознания : Методологические проблемы неклассической психологии. Москва : Смысл, 2002. 480 с.

Асмолов А. Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека / 3-е изд., испр. и доп. Москва : Смысл ; Академия, 2007. 528 с.

Балин В. Д. Введение в теоретическую психологию. Санкт-Петербург : Издательство Петербургского государственного университета, 2012. 201 с.

Балл Г. До визначення засад рацігуманістичного підходу в методології психологічної науки. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 74–90.

Балл Г. О. Актуальні проблеми психологічної епістемології. *Мова і культура*. 2003. Т. 2. Вип. 6. С. 5–12.

Балл Г. А. Системные представления как медиаторы взаимодействия естественнонаучной и гуманитарной традиций в человековедении. *Развитие психологии в системе комплексного человекознания* / отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. Москва : Институт психологии РАН, 2012. Ч. 2. С. 27–29.

Балл Г. Теоретична психологія як царица науковості і духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша “Структура особи”). *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 72–79.

Бахтин М. М. К философии поступка. *Бахтин М. М. Собр. соч. : в 7 т.* Москва : Русские словари, 2003. Т. 1. С. 7–68.

Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук. *Бахтин М. М. Собр. соч. : в 7 т.* Москва : Русские словари, 1997. Т. 5. С. 159–206.

Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли. *Экзистенциальная психология* / пер. с англ. Москва : Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 308–332.

Братусь Б. С. Проблема человека в психологии. *Вопросы психологии*. 1997. № 5. С. 3–19.

Братусь Б. С. Русская, советская, постсоветская психология : Конспективное изложение. Москва : Московский психолого-социальный институт : Флинта, 2000. 88 с.

Брунер Дж. Торжество разнообразия : Пиаже и Выготский. *Вопросы психологии*. 2001. № 4. С. 3–13.

Брушлинский А. В. Деятельностный подход и психологическая наука. *Вопросы философии*. 2001. № 2. С. 89–95.

Брушлинский А. В. Психология субъекта (страницы последней книги). *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 2. С. 7–14.

Будилова Е. А. Труды по истории психологии. Москва : Наука, 2009. 504 с.

- Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии. Москва : МГППГУ, Смысл, 2003. 240 с.
- Вильш И. Методологические требования к научным теориям гуманитарной сферы. *Методология и история психологии*. 2018. Вып. 4. С. 101–110. Doi: 10.7868/S1819265318040106
- Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование. *Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т.* Москва : Педагогика, 1982а. Т. 1. С. 291–436.
- Выготский Л. С. Проблема сознания. *Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т.* Москва : Педагогика, 1982б. Т. 1. С. 156–167.
- Выготский Л. С. История развития высших психических функций. *Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т.* Москва : Педагогика, 1983. Т. 3. С. 5–328.
- Гараи Л., Кечке М. Еще один кризис в психологии! Возможная причина шумного успеха идей Л.С. Выготского. *Вопросы философии*. 1997. № 4. С. 86–97.
- Гарбер И. Е. Метаспихологический подход к интеграции психологии. *Теория и методология психологии : Постнеклассическая перспектива* / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. Москва : Институт психологии РАН, 2007. С. 484–503.
- Гусельцева М. С. Культурная психология : Методология, история, перспективы. Москва : Прометей, 2007. 290 с.
- Гусельцева М. С. Понятие прогресса и модели развития психологической науки. *Прогресс психологии : критерии и признаки* / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. Москва : Институт психологии РАН, 2009. С. 13–31.
- Гусельцева М. С. Антропологическая оптика в психологии и гуманистике. *Вопросы психологии*. 2012. № 5. С. 3–18.
- Гусельцева М. С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование). Москва : Акрополь, 2013. 367 с.
- Гусельцева М. С. Психология повседневности : методология, история, перспективы. *Психологические исследования*. 2017. Т. 10. № 51. 12. <http://psystudy.ru>
- Ждан А. Н. Критика понятия прогресса. *Прогресс психологии : критерии и признаки* / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. Москва : Институт психологии РАН, 2009. С. 144–150.
- Ильенков Э. В. Диалектика идеального. *Ильенков Э. В. Философия и культура*. Москва : Политиздат, 1991. С. 229–270.
- Йолон П. Пізнання. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 479–480.
- Клейн Л. С. История антропологических учений. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2014. 744 с.
- Кононович Т., М'ясоїд П. Економічна поведінка і процес прийняття рішення : Single case study. *Психологія і суспільство*. 2019. № 2. С. 115–138.
- Кононович Т. А., Мясоид П. А. Теория перспектив в процессах принятия решения : анализ с помощью Single Case Study. *Психологические исследования*. 2020. Т. 13. № 70. С. 2. URL : <http://psystudy.ru>
- Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 320 с.
- Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ., 2-е изд. Москва : Прогресс, 1975. 288 с.
- Лейбин В. М. “Толкование сновидений” как психо-биография З. Фрейда. *Вопросы психологии*. 2000. № 5. С. 99–111.
- Лекторский В. А. Субъект. Объект. Познание. Москва : Наука, 1980. 358 с.
- Лекторский В. А. О классической и неклассической эпистемологии. *На пути к неклассической эпистемологии* / отв. ред. В. А. Лекторский. Москва : ИФРАН, 2009. С. 7–24.
- Леонтьев А. А. Л. С. Выготский. Москва : Просвещение, 1990. 158 с.
- Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. *Леонтьев А. Н. Избр. психол. произв. : в 2 т.* Москва : Педагогика, 1983. Т. 2. С. 94–231.
- Леонтьев А. Н. К психологии образа. *Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология*. 1986. № 3. С. 72–76.
- Леонтьев А. Н. О книге С. Л. Рубинштейна “Основы общей психологии”. Материалы к дискуссии. *Леонтьев А. Н. Философия и психология. Из научного наследия* / под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. Москва : Издательство Московского университета, 1994. С. 226–228.
- Леонтьев А. Н. Учение о среде в педологических работах Л. С. Выготского (критическое исследование). *Вопросы психологии*. 1998. № 1. С. 108–124.
- Леонтьев Д. А. Что дает психологии понятие субъекта : субъектность как измерение личности. *Эпистемология и философия науки*. 2010. Т. XXV. № 3. С. 136–153.
- Логинова Н. А. Проблема человека в современной российской психологии. *Институт психологии Российской академии наук. Человек и мир*. 2017. Т. 1. № 1. С. 81–110.
- Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 444 с.
- Мазилев В. А. Методология психологической науки : История и современность. Ярославль : РИО ЯГУ, 2017. 419 с.
- Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности / 2-е изд., испр. Москва : Лабиринт, 1994. 90 с.
- Маслоу А. Психология бытия / пер. с англ. Москва : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 1997. 304 с.
- Мединцев В. А. Методологические составляющие интеграции психологического знания. *Ярославский педагогический вестник*. 2020. № 1 (112). С. 115–131. DOI : 10.20323/1813-145X-2020-1-112-115-130
- Мей Р. Открытие бытия. Очерки экзистенциальной психологии. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2004. 192 с.
- М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1998 (5-е вид. – 2006 р.). 487 с.
- Мясоид П. А. Антропологический принцип и проблемы психологии развития. *Вопросы психологии*. 2000. № 5. С. 122–125.
- М'ясоїд П. Психогенетична проблема і моністичний принцип у психології розвитку. *Психологія і суспіль-*

ство. 2003. № 3. С. 17–77.

М'ясоєд П. А. Теорії в психології розвитку. *Вопросы психологии*. 2004. № 5. С. 141–144.

М'ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога. *Психологія і суспільство*. 2004. № 3. С. 5–74.

М'ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонтєва та основна проблема психології. *Психологія і суспільство*. 2006. № 1. С. 53–95.

М'ясоїд П. Сергій Рубінштейн : життя висхідною. *Психологія і суспільство*. 2009а. № 2. С. 7–36.

М'ясоїд П. Метатеоретичний аналіз у психології. *Психологія і суспільство*. 2009б. № 4. С. 54–82.

М'ясоїд П. А. Курс загальної психології : підруч. / у 2 т. Київ : Алерта, 2011а. Т. 1. 496 с.

М'ясоїд П. А. Підручник із психології і психологічне пізнання. *Педагогіка і психологія*. 2011б. № 2. С. 135–143.

М'ясоїд П. А. Володимир Роменець : від психології творчості до творчості у психології. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман*. Київ : Либідь, 2012. С. 139–174.

М'ясоїд П. А. Курс загальної психології : підруч. / у 2 т. Київ : Алерта, 2013. Т. 2. 758 с.

М'ясоєд П. А. Творческое наследие В. А. Роменца в историко-психологическом знании. *Психологический журнал*. 2013а. № 3. Т. 34. С. 51–59.

М'ясоєд П. А. Творчество В. А. Роменца и российская психологическая мысль. *Вопросы психологии*. 2013б. № 1. С. 106–115.

М'ясоїд П. Психологічне пізнання як предмет історичного метатеоретичного аналізу. *Система сучасних методологій : хрестоматія в чотирьох томах / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман*. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. Т. 3. С. 189–208.

М'ясоєд П. А. Категория практики и методология психологии. *Вопросы психологии*. 2015а. № 3. С. 106–115.

М'ясоєд П. А. Плурализм и монизм в методологии психологии. *Методология современной психологии*. 2015б. Вып. 5. С. 146–159.

М'ясоїд П. А. Психологічне пізнання : історія, логіка, психологія. Київ : Либідь, 2016а. 560 с.

М'ясоїд П. Творчість В. А. Роменця і проблема людини в психології. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко*. Київ : Либідь, 2016б. С. 126–145.

М'ясоєд П. А. Роменец Владимир Андреевич : данные биографии. *История российской психологии в лицах : Дайджест*. 2016, № 5. С. 51–75.

М'ясоїд П. Психологія та епістемологія (пам'яті Г. О. Балла). *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 56–73.

М'ясоїд П. А. Суб'єктний підхід у психології і людина як предмет пізнання (пам'яті В. А. Роменця). *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2018. № 2. С. 41–44.

М'ясоєд П. А. Советская и постсоветская психология : проблема преемственности. *Вопросы психологии*. 2018а. № 4. С. 128–139.

М'ясоєд П. А. Противостояние двух школ марксистской психологии и проблема природы психического. *Конференциум АСОУ*. Москва : АСОУ, 2018б.

С. 475–490.

М'ясоєд П. А. Человек в теории познания и психологическое познание человека (к вопросу о соотношении эпистемологии и психологии). *Методология и история психологии*. 2018в. Вып. 3. С. 105–126. DOI:10.7868/S181926531803007X

М'ясоїд П. Принцип історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3–4. С. 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>.

М'ясоєд П. А. К содержательному определению понятия “интеграция психологии”. *Интеграция в психологии : теория, методология, практика : материалы III Национальной научно-практической конференции с международным участием / под ред. В. А. Мазилова*. Ярославль : РИО ЯГПУ, 2020. С. 70–75.

М'ясоїд П. А., Шатирко Л. О. Наукова біографія В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко*. Київ : Либідь, 2016. С. 17–34.

Науменко Л. К. Человек в креативной вселенной (“антропный принцип”). *Альтернативы*. 2011. № 3. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/alternativy-3-2011/11457-chelovek-v-kreativnoj-vselennoj-antropnyj-princip.html> (дата звертання 22.06.2020 р.)

Оллпорт Г. В. Горечь и сладость плодов эклектизма. *Оллпорт Г. В. Личность в психологии : пер. с англ.* Москва : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1998. С. 15–44.

Оллпорт Г. В. Общее и уникальное в психологии. *Оллпорт Г. В. Личность в психологии : пер. с англ.* Москва : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1998. С. 72–87.

Оллпорт Г. Какие единицы нам использовать? *Оллпорт Г. Становление личности. Избранные труды : пер. с англ.* Москва : Смысл, 2002. С. 46–61.

Патяева Е. Ю. Классическое, неклассическое и постнеклассическое знание в современной психологии. *Психологическое знание : Современное состояние и перспективы развития / под ред. А. Л. Журавлева, А. В. Юревича*. Москва : Институт психологии РАН, 2018. С. 160–193.

Первин Л., Джон О. Психология личности : теория и исследования / пер. с англ. Москва : Аспект-Пресс, 2001. 607 с.

Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии : в 2 т. Ростов н/Дону : “Феникс”, 1996. Т. 1. 416 с.

Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Теоретическая психология : учеб. пособ. Москва : Академия, 2003. 496 с.

Петровский А., Петровский В. Категориальный строй психологии сегодня. *Развитие личности*. 2014. № 2. С. 92–124.

Петровский В. А. Очерк теории свободной причинности. *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтєва, В. Г. Щур*. Москва : Смысл, 1997. С. 124–144.

Пиаже Ж. Характер объяснения в психологии и психофизиологический параллелизм. *Экспериментальная психология / пер. с фр., ред.-сост. П. Фресс, Ж. Пиаже*. Москва : Прогресс, 1966. Вып. I–II. С. 157–194.

Пиаже Ж. Психология интеллекта. *Пиаже Ж. Избранные психологические труды / пер. с фр.* Москва : Просвещение, 1969. С. 55–231.

- Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. *Вопросы философии*. 1994. № 5. С. 54–63.
- Пискун В. М. Метапсихологія та її паралогізми. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995. С. 132–158.
- Поппер К. Логика и рост научного познания. Избр. раб. / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1983. 605 с.
- Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии*. 1991. № 6. С. 46–57.
- Пузырей А. А. : выступление за Круглым столом “Психология и новые идеалы научности”. *Вопросы философии*. 1993. № 5. С. 26–40.
- Пятигорский А. Философия и психология : лекция. URL : <https://ametalnikova.ru/filosofija-i-psiologija-aleksandra-pjatigorskogo> (дата публікації 2006 р., дата звертання 24.04.2020).
- Ройс Дж. Р. Эпистемология психологическая. Корсини Р., Ауэрбах А. *Психологическая энциклопедия*. Санкт-Петербург : Питер, 2006. С. 1788.
- Роменец В. А. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології. *З історії філософської думки на Україні*. Київ : Наукова думка, 1965. С. 104–118.
- Роменец В. А. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1971. 247 с.
- Роменец В. А. Аналіз творчого процесу. *Філософська думка*. 1972. № 1. С. 52–62.
- Роменец В. А. Історія психології : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1978. 439 с.
- Роменец В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1983. 416 с.
- Роменец В. А. Історія психології епохи Відродження : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1988. 408 с.
- Роменец В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. Киев : Здоров'я, 1989. 192 с.
- Роменец В. А. Історія психології XVII століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1990. 568 с.
- Роменец В. А. Історія психології епохи Просвітництва : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993. 568 с.
- Роменец В. А. Постання канонічної психології : післямова. *Основи психології : підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995а. С. 605–621.
- Роменец В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1995б. 614 с.
- Роменец В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 989 с.
- Рубинштейн, С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории. *Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии*. Москва : Педагогика, 1973. С. 220–235.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. Москва : Педагогика, 1989. Т. 1. 320 с. Т. 2 328 с.
- Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург : Питер, 2003а. С. 43–280.
- Рубинштейн С. Л. Человек и мир. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург : Питер, 2003б. С. 281–426.
- Слободчиков В. И. О личностном, вне- и околичностном способах бытия человека. *Лествица полноты образования человек. Опыт научной дискуссии* / ред. и сост. А. А. Остапенко. Москва : НИИ школьных технологий, 2019. С. 160–173.
- Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. Москва : Школьная пресса, 2000. 416 с.
- Соколова Е. Е. К проблеме методологии построения общепсихологической теории в школе А. Н. Леонтьева. *Методология и история психологии*. 2007. Т. 2. Вып. 4. С. 163–178.
- Соколова Е. Е. Проблема поступка в трудах В. А. Роменця и А. Н. Леонтьева : сравнительный анализ. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця* / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. С. 68–84.
- Страницы истории : о том, как был уволен С. Л. Рубинштейн (из архива МГУ). *Вопросы психологии*. 1989. № 4. С. 73–101. № 5. С. 56–63.
- Степин В. С. Теоретическое знание : Структура, история, эволюция. Москва : Прогресс – Традиция, 2000. 744 с.
- Степин В. С. Важно, чтобы работа не прекращалась : беседы. *Вопросы философии*. 2004. № 9. С. 16–71.
- Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 316–358.
- Татенко В. А. Проблемы субъекта в современной психологии (украинская школа). *Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна* / отв. ред. К. А. Абульханова. Москва : Институт психологии РАН, 2011. С. 371–387.
- Татенко В. О., Роменец В. А. Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995 (6-е вид. – 2006 р.). С. 161–193.
- Титаренко Т. М. Психологія особистості В. А. Роменця у постмодерністському звучанні. “*Ars vetus – Ars nova*” : В. А. Роменец / відп. ред. І. П. Маноха. Київ : Гнозис, 2001. С. 25–43.
- Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : У межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
- Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики конструювання життєвого шляху особистості. *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі* / за ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2016. С. 13–55.
- Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології. Київ : Вища школа, 1979. 198 с.
- Ткаченко О. М. Развитие категориального строя психологической науки (принципы и методологические предпосылки построения современной системы психологических знаний) : автореф. дис... докт. психол. н. Киев-Москва, 1982. 43 с.
- Тулчинский Г. Л. Философия поступка : самоопределение личности в современном обществе. Санкт-Петербург : Алетейя, 2020. 826 с.
- Ушаков Д. В. Теоретическая психология и принцип универсального эволюционизма. *Вестник СПбГУ. Сер. 16. Психология. Педагогика*. 2016. Вып. 1. С. 25–34.
- Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания / пер. с англ. Москва : АСТ; Храни-

тель, 2007. 413 с.

Фрейджер Р., Фэйдимен Д. Личность. Теории, эксперименты, упражнения / пер. с англ., 6-е междунар. изд. Санкт Петербург : Прайм-Еврознак, 2006. 704 с.

Фуко М. Археология знания / пер. с фр. Санкт-Петербург : ИЦ "Гуманитарная академия", Университетская книга, 2004. 416 с.

Фурман А. В. Методологія як сфера науки, мислєдїяльностї, методологування. *Методологія і психологія гуманїтарного пізнання. До 25-рїччя наукової школи професора А. В. Фурмана* / колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019а. С. 6–235.

Фурман А. В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019б. № 3-4. С. 5–37. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>

Фурман А. В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019в. № 1. С. 5–20.

Хорошилов Д. А. Археология повседневности и социальное познание. *Психологические исследования*. 2017. Т. 10. № 54. С. 6. URL : <http://psystudy.ru>

Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Основные положения, исследования и применения / пер. с англ. Санкт Петербург : Питер, 1997. 608 с.

Шрагіна Л. І. Проблеми соціально-психологічних наук в контексті теорії розвитку штучних систем. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Т. 1, вип. 1. С.227–233.

Юревич А. В. Психология и методология. Москва : Институт психологии РАН, 2005. 312 с.

Юревич А. В. Вместо введения : Состав структура и психологического знания. *Психологическое знание: Современное состояние и перспективы развития* / под ред. А. Л. Журавлева, А. В. Юревича. Москва : Институт психологии РАН, 2018. С. 9–34.

Янчук В. А. Культурно-диалогическая метаперспектива интеграции психологии в условиях неопределенности и конструктивистского многообразия. *Методология и история психологии*. 2018а. Вып. 1. С. 124–154.

Янчук В. А. Социокультурно-интердетерминистская диалогическая перспектива позиционирования в психологическом многообразии. *Психологическое знание: Современное состояние и перспективы развития* / под ред. А. Л. Журавлева, А. В. Юревича. Москва : Институт психологии РАН, 2018б. С. 385–406.

Ярошевский М. Г. История психологии / 3-е изд., перераб. Москва : Мысль, 1985. 575 с.

Ярошевский М. С. Л. С. Выготский : в поисках новой психологии. Санкт-Петербург : Издательство международного фонда истории науки, 1993. 301 с.

Ярошевский М. Г. Историческая психология науки. Санкт-Петербург : Международный фонд истории науки, 1995. 352 с.

Boring E. G. A history of experimental psychology / 2d ed. New York : Appleton-Century-Crofts, 1950. 775 p.

Buss D. M. Evolutionary psychology : A new paradigm for psychological science. *Psychological Inquiry*. 1995. V. 6. Is. 1. P. 1–30. Doi : [10.1207/s15327965pli0601_1](https://doi.org/10.1207/s15327965pli0601_1)

Duntley J. D., Buss D. M. Evolutionary psychology is a metatheory for psychology. *Psychological Inquiry*. 2008. V. 19. Is. 1. Pp. 30–34. DOI : [10.1080/10478400701774105](https://doi.org/10.1080/10478400701774105)

Edwards M. Organizational transformation for sustainability : An integral metatheory. New York : Routledge, 2010. 275 p.

Hao-Sheng Y., Stam H. J. What is a good theory? A perspective from theoretical psychology. *Acta Psychologica Sinica*. 2013. V. 44, N. 1. Pp. 133–137. DOI : [10.3724/SP.J.1041.2012.00133](https://doi.org/10.3724/SP.J.1041.2012.00133)

Healy P. Toward an integrative, pluralistic psychology : On the hermeneutico-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. *New Ideas in Psychology*, 2012. V. 30. N. 3. Pp. 271–280. DOI : [10.1016/j.newideapsych.2011.12.005](https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2011.12.005)

Henriques G. The tree of knowledge system and the theoretical unification of psychology. *Review of general psychology*. 2003. June 1. Pp. 150–182. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.7.2.150>

Hughes B. M. Psychology in crisis. Red Globe Press. 2018. 200 p.

Kononovych T., Myasoid P. Prospect theory and individual style of economic decision-making. *Problems of Psychology in the 21st Century*. 2020. V. 14. № 1. Pp. 54–63. DOI : [10.33225/ppc/20.14.54](https://doi.org/10.33225/ppc/20.14.54)

Lincoln Y. S., Lynham S. A. Criteria for assessing theory in human resource development from an interpretive perspective. *Human Resource Development International*. 2011. V. 14, Is.1. Pp. 3–22. DOI : [10.1080/13678868.2011.542895](https://doi.org/10.1080/13678868.2011.542895)

Mammen J. The permanent crisis in psychology. *Mammen J. A new logical foundation for psychology*. Springer, 2017. Pp. 13–27. DOI : [10.1007/978-3-319-67783-5_3](https://doi.org/10.1007/978-3-319-67783-5_3)

Maslow A. The psychology of science : A reconnaissance. New York : Harper & Row, 1966. 168 p.

Petrovsky A. V., Petrovsky V. A. The categorial system of psychology. An experience of constructing a theory of theories in psychology. *Journal of the Higher School of Economics*. 2018. V. 15. N. 4. Pp. 626–644. DOI : [10.17323/1813-8918-2018-4-626-644](https://doi.org/10.17323/1813-8918-2018-4-626-644)

Surmava A. Spinoza in the science of object-oriented activity. *Mind, Culture, and Activity*. 2018. 25:4. Pp. 365–377. DOI : [10.1080/10749039.2018.1533981](https://doi.org/10.1080/10749039.2018.1533981)

Teo T. Theoretical psychology : A critical-philosophical outline of core issues. *Handbook of critical psychology* / ed. I. Parker. New York : Routledge, 2015. Pp. 117–126.

Teo T. From psychological science to the psychological humanities : Building a general theory of subjectivity. *Review of General Psychology*. 2017. V. 21. N. 4. P. 281–291. DOI : [10.1037/gpr0000132](https://doi.org/10.1037/gpr0000132)

Teo T. Outline of theoretical psychology : Critical investigations. London : Palgrave Macmillan, 2018. 316 p.

Thomae H. The nomothetic-idiographic issue : Some roots and recent trends. *International Journal of Group Tensions*. 1999. № 28. Pp. 187–215. <https://doi.org/10.1023/A:1021891506378>

Thomas R. M. Comparing theories of child development / 6nd ed. Belmont, CA : Wadsworth, 2005. 558 p.

Watanabe T. Metascientific foundations for pluralism in psychology. *New Ideas in Psychology*. 2010. V. 2. N. 28. Pp. 253–262. DOI : [10.1016/j.newideapsych.2009.09.019](https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2009.09.019)

Welwood J. Self-knowledge as the basis for an integrative psychology. *The Journal of Transpersonal Psychology*. 1979. V. 11. N. 1. Pp. 23–40.

REFERENCES

- Abul'khanova-Slavskaya K. A. Dialektika chelovecheskoy zhizni (Sootnosheniye filosofskogo, metodologicheskogo i konkretno-nauchnogo podkhodov k probleme individa). Moskva : Mysl', 1977. 224 s.
- Abul'khanova-Slavskaya K. A. Printsip sub'yekta v filosofsko-psikhologicheskoy kontseptsii S. L. Rubinshteyna. Sergey Leonidovich Rubinshteyn : Ocherki. Materialy. Vospominaniya / otv. red. B. M. Lomov. Moskva : Nauka, 1989. C. 10–61.
- Abul'khanova K. O. Metodolohichne znachennya katehoriyi sub'yekta dlya suchasnoyi psikhohiyyi. Lyudyna. Sub'yekt. Vchynok : Filosos'ko-psikholohichni studiyi / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid', 2006. S. 37–51.
- Abul'khanova K. A. Problema individual'nosti v psikhologii. Psikhologiya individual'nosti : Novyye modeli i kontseptsii / pod red. Ye. B. Starovoytenko, V. D. Shadrikova. Moskva : NOU VPO MPSI, 2009. S. 14–63.
- Akademik V. A. Romenets' : tvorchist' i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. M'yasoyid ; vidp. red. L. O. Shatyрко. Kyiv : Lybid', 2016. 269 s.
- Aliyev SH., M'yasoyid P., Furman A. V. Vchynkova pryroda praktyky (filosofs'ko-psikholohichna interpretatsiya tvorchoho dialohu V. A. Romentsya iz M. M. Bakhtinym). Psikhologiya i suspil'stvo. 2012. № 3. S. 6–23.
- Aliyev SH. G., M'yasoyid P. A. O postupkovoy prirode praktiki (v pereklychke V. A. Romentsya s M. M. Bakhtinym). URL : https://filosofia.ru/o_postupkovoy_prirode_praktiki/ (data publikatsiyi 10.01.2013, data zvertannya 20.07.2020).
- Allakhverdov V. M. Metodologicheskoye puteshestviye po okeanu bessoznatel'nogo k tainstvennomu ostrovu soznaniya. Sankt-Peterburg : Rech', 2003. 368 s.
- Allakhverdov V. M. Postanovka problem i formulirovka gipotez v psikhologicheskoy issledovanii. Psikhologicheskoye issledovaniya. 2020. T. 13. № 70. C. 4. URL : <http://psystudy.ru>
- Anan'yev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya. Anan'yev B. G. Izbannyye psikhologicheskoye trudy : v 2 t. Moskva : Pedagogika, 1980. T. 1. S. 16–123.
- Asmolov A. G. Po tu storonu soznaniya : Metodologicheskoye problemy neklassicheskoy psikhologii. Moskva : Smysl, 2002. 480 s.
- Asmolov A. G. Psikhologiya lichnosti : kul'turno-istoricheskoye ponimaniye razvitiya cheloveka / 3-ye izd., ispr. i dop. Moskva : Smysl ; Akademiya, 2007. 528 s.
- Balin V. D. Vvedeniye v teoreticheskuyu psikhologiyu. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, 2012. 201 s.
- Ball H. Do vyznachennya zasad ratsiuhumanistychnoho pidkhodu v metodolohiyi psikholohichnoyi nauky. Psikhologiya i suspil'stvo. 2000. № 2. S. 74–90.
- Ball H. O. Aktual'ni problemy psikholohichnoyi epistemolohiyi. Mova i kul'tura. 2003. T. 2. Vyp. 6. S. 5–12.
- Ball G. A. Sistemnyye predstavleniya kak mediatory vzaimodeystviya yestestvennonauchnoy i gumanitarnoy traditsiy v chelovekovedenii. Razvitiye psikhologii v sisteme kompleksnogo chelovekoznaninya / otv. red. A. L. Zhuravlev, V. A. Kol'tsova. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2012. CH. 2. S. 27–29.
- Ball H. Teoretychna psikhologiya yak tsaryna naukivosti i dukhovnosti (do vydannya ukrayins'koho perekladu knyhy Filipa Lersha "Struktura osoby"). Psikhologiya i suspil'stvo. 2015. № 3. S. 72–79.
- Bakhtin M. M. K filosofii postupka. Bakhtin M. M. Sobr. soch. : v 7 t. Moskva : Russkiye slovari, 2003. T. 1. C. 7–68.
- Bakhtin M. M. K metodologii gumanitarnykh nauk. Bakhtin M. M. Sobr. soch. : v 7 t. Moskva : Russkiye slovari, 1997. T. 5. C. 159–206.
- Binsvanger L. Ekzistentsial'no-analiticheskaya shkola mysli. Ekzistentsial'naya psikhologiya / per. s angl. Moskva : Aprel' Press & EKSMO-Press, 2001. C. 308–332.
- Bratus' B. S. Problema cheloveka v psikhologii. Voprosy psikhologii. 1997. № 5. S. 3–19.
- Bratus' B. S. Russkaya, sovetskaya, postsovetskaya psikhologiya : Konspektivnoye izlozheniye. Moskva : Moskovskiy psikhologo-sotsial'nyy institut : Flinta, 2000. 88 s.
- Bruner Dzh. Torzhestvo raznoobraziya : Piazhe i Vygotskiy. Voprosy psikhologii. 2001. № 4. S. 3–13.
- Brushlinskiy A. V. Deyatel'nostnyy podkhod i psikhologicheskaya nauka. Voprosy filosofii. 2001. № 2. S. 89–95.
- Brushlinskiy A. V. Psikhologiya sub'yekta (stranitsy posledney knigi). Psikhologicheskyy zhurnal. 2003. T. 24. № 2. S. 7–14.
- Budilova Ye. A. Trudy po istorii psikhologii. Moskva : Nauka, 2009. 504 s.
- Vasilyuk F. Ye. Metodologicheskyy analiz v psikhologii. Moskva : MGPPGU, Smysl, 2003. 240 s.
- Vil'sh I. Metodologicheskoye trebovaniya k nauchnym teoriyam gumanitarnoy sfery. Metodologiya i istoriya psikhologii. 2018. Vyp. 4. S. 101–110. Doi: 10.7868/S1819265318040106
- Vygotskiy L. S. Istoricheskyy smysl psikhologicheskogo krizisa. Metodologicheskoye issledovaniye. Vygotskiy L. S. Sobr. soch. : v 6 t. Moskva : Pedagogika, 1982a. T. 1. C. 291–436.
- Vygotskiy L. S. Problema soznaniya. Vygotskiy L. S. Sobr. soch. : v 6 t. Moskva : Pedagogika, 1982b. T. 1. C. 156–167.
- Vygotskiy L. S. Istoriya razvitiya vysshikh psikhicheskikh funktsiy. Vygotskiy L. S. Sobr. soch. : v 6 t. Moskva : Pedagogika, 1983. T. 3. C. 5–328.
- Garai L., Kechke M. Yeshche odin krizis v psikhologii! Vozmozhnaya prichina shumnogo uspekha idey L.S. Vygotskogo. Voprosy filosofii. 1997. № 4. S. 86–97.
- Garber I. Ye. Metapsikhologicheskyy podkhod k integratsii psikhologii. Teoriya i metodologiya psikhologii : Postneklassicheskaya perspektiva / otv. red. A. L. Zhuravlev, A. V. Yurevich. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2007. S. 484–503.
- Gusel'tseva M. S. Kul'turnaya psikhologiya : Metodologiya, istoriya, perspektivy. Moskva : Prometey, 2007. 290 s.
- Gusel'tseva M. S. Ponyatiye progressa i modeli razvitiya psikhologicheskoy nauki. Progress psikhologii : kriterii i priznaki / pod red. A. L. Zhuravleva, T. D. Martsinkovskoy, A. V. Yurevicha. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2009. S. 13–31.
- Gusel'tseva M. S. Antropologicheskaya optika v psikhologii i gumanitaristike. Voprosy psikhologii. 2012. № 5. S. 3–18.
- Gusel'tseva M. S. Evolyutsiya psikhologicheskogo znaniya v smene tipov ratsional'nosti (istoriko-metodologicheskoye issledovaniye). Moskva : Akropol', 2013. 367 s.
- Gusel'tseva M. S. Psikhologiya povsednevnosti : metodologiya, istoriya, perspektivy. Psikhologicheskoye issledovaniya. 2017. T. 10. № 51. 12. <http://psystudy.ru>

- Zhdan A. N. Kritika ponyatiya progressa. Progress psikhologii : kriterii i priznaki / pod red. A. L. Zhuravleva, T. D. Martsinkovskoy, A. V. Yurevicha. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2009. S. 144–150.
- Il'yenkov E. V. Dialektika ideal'nogo. Il'yenkov E. V. Filosofiya i kul'tura. Moskva : Politizdat, 1991. S. 229–270.
- Yolon P. Piznannya. Filosofskyy entsyklopedychnyy slovnyk / hol. red. V. I. Shynkaruk. Kyiv : Abrys, 2002. S. 479–480.
- Kleyn L. S. Istoriya antropologicheskikh ucheniy. Sankt-Peterburg : Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2014. 744 s.
- Kononovych T., M'yasoyid P. Ekonomichna povedinka i protses pryynyattya rishennya : Single case study. Psykholohiya i suspil'stvo. 2019. № 2. S. 115–138.
- Kononovich T. A., Myasoyed P. A. Teoriya perspektiv v protsessakh prinyatiya resheniya : analiz s pomoshch'yu Single Case Study. Psikhologicheskiye issledovaniya. 2020. T. 13. № 70. S. 2. URL : <http://psystudy.ru>
- Kornilova T. V., Smirnov S. D. Metodologicheskiye osnovy psikhologii. Sankt-Peterburg : Piter, 2006. 320 s.
- Kun T. Struktura nauchnykh revolyutsiy / per. s angl., 2-ye izd. Moskva : Progress, 1975. 288 s.
- Leybin V. M. "Tolkovaniye snovideniy" kak psikhobiografiya Z. Freyda. Voprosy psikhologii. 2000. № 5. S. 99–111.
- Lektorskiy V. A. Sub'yekt. Ob'yekt. Poznaniye. Moskva : Nauka, 1980. 358 s.
- Lektorskiy V. A. O klassicheskoy i neklassicheskoy epistemologii. Na puti k neklassicheskoy epistemologii / otv. red. V. A. Lektorskiy. Moskva : IFRAN, 2009. S. 7–24.
- Leont'yev A. A. L. S. Vygotskiy. Moskva : Prosveshcheniye, 1990. 158 s.
- Leont'yev A. N. Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost'. Leont'yev A. N. Izbr. psikhol. proizv. : v 2 t. Moskva : Pedagogika, 1983. T. 2. C. 94–231.
- Leont'yev A. N. K psikhologii obraza. Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 14. Psikhologiya. 1986. № 3. S. 72–76.
- Leont'yev A. N. O knige S. L. Rubinshteyna "Osnovy obshchey psikhologii". Materialy k diskussii. Leont'yev A. N. Filosofiya i psikhologiya. Iz nauchnogo naslediya / pod red. A. A. Leont'yeva, D. A. Leont'yeva. Moskva : Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1994. S. 226–228.
- Leont'yev A. N. Ucheniye o srede v pedagogicheskikh rabotakh L. S. Vygotskogo (kriticheskoye issledovaniye). Voprosy psikhologii. 1998. № 1. S. 108–124.
- Leont'yev D. A. Chto dayet psikhologii ponyatiye sub'yekta : sub'yektnost' kak izmereniye lichnosti. Epistemologiya i filosofiya nauki. 2010. T. XXV. № 3. S. 136–153.
- Loginova N. A. Problema cheloveka v sovremennoy rossiyskoy psikhologii. Institut psikhologii Rossiyskoy akademii nauk. Chelovek i mir. 2017. T. 1. № 1. S. 81–110.
- Lomov B. F. Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy psikhologii. Moskva : Nauka, 1984. 444 s.
- Mazilov V. A. Metodologiya psikhologicheskoy nauki : Istoriya i sovremennost'. Yaroslavl' : RIO YAGU, 2017. 419 s.
- Mamardashvili M. K. Klassicheskii i neklassicheskii idealy ratsional'nosti / 2-ye izd., ispr. Moskva : Labirint, 1994. 90 c.
- Maslou A. Psikhologiya bytiya / per. s angl. Moskva : Refl-buk; Kiyev : Vakler, 1997. 304 s.
- Medintsev V. A. Metodologicheskiye sostavlyayushchiye integratsii psikhologicheskogo znaniya. Yaroslavskiy pedagogicheskii vestnik. 2020. № 1 (112). S. 115–131. DOI : 10.20323/1813-145KH-2020-1-112-115-130
- Mky R. Otkrytiye bytiya. Ocherki ekzistentsial'noy psikhologii. Moskva : Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy, 2004. 192 s.
- M'yasoyid P. A. Zahal'na psykholohiya : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1998 (5-e vyd. – 2006 r.). 487 s.
- Myasoyed P. A. Antropologicheskii printsip i problemy psikhologii razvitiya. Voprosy psikhologii. 2000. № 5. S. 122–125.
- M'yasoyid P. Psykhohenetychna problema i monistychnyy pryntsyp u psykholohiyi rozvytku. Psykholohiya i suspil'stvo. 2003. № 3. S. 17–77.
- Myasoyed P. A. Teorii v psikhologii razvitiya. Voprosy psikhologii. 2004. № 5. S. 141–144.
- M'yasoyid P. Nauka i praktyka u roboti psykholoha. Psykholohiya i suspil'stvo. 2004. № 3. S. 5–74.
- M'yasoyid P. "Paralelohram" Olexsiya Leont'yeva ta osnovna problema psykholohiyi. Psykholohiya i suspil'stvo. 2006. № 1. S. 53–95.
- M'yasoyid P. Serhiy Rubinshteyn : zhyttya vyskhidnoyu. Psykholohiya i suspil'stvo. 2009a. № 2. S. 7–36.
- M'yasoyid P. Metateoretychnyy analiz u psykholohiyi. Psykholohiya i suspil'stvo. 2009b. № 4. S. 54–82.
- M'yasoyid P. A. Kurs zahal'noyi psykholohiyi : pidruch. / u 2 t. Kyiv : Alerta, 2011a. T. 1. 496 s.
- M'yasoyid P. A. Pidruchnyk iz psykholohiyi i psykholohichne piznannya. Pedahohika i psykholohiya. 2011b. № 2. S. 135–143.
- M'yasoyid P. A. Volodymyr Romenets' : vid psykholohiyi tvorchosti do tvorchosti u psykholohiyi. Psykholohiya vchynku : Shlyakhamy tvorchosti V. A. Romentsya : zb. st. / uporyad. P. A. M'yasoyid ; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid', 2012. S. 139–174.
- M'yasoyid P. A. Kurs zahal'noyi psykholohiyi : pidruch. / u 2 t. Kyiv : Alerta, 2013. T. 2. 758 s.
- Myasoyed P. A. Tvorcheskoye naslediyе V. A. Romentsya v istoriko-psikhologicheskomy znaniy. Psikhologicheskii zhurnal. 2013a. № 3. T. 34. S. 51–59.
- Myasoyed P. A. Tvorchestvo V. A. Romentsya i rossiyskaya psikhologicheskaya mysl'. Voprosy psikhologii. 2013b. № 1. S. 106–115.
- Myasoyed P. A. Kategoriya praktiki i metodologiya psikhologii. Voprosy psikhologii. 2015a. № 3. S. 106–115.
- Myasoyed P. A. Plyuralizm i monizm v metodologii psikhologii. Metodologiya sovremennoy psikhologii. 2015b. Vyp. 5. S. 146–159.
- M'yasoyid P. Psykholohichne piznannya yak predmet istorichnoho metateoretychnoho analizu. Systema suchasnykh metodolohiy : khrestomatiya v chotyrokh tomakh / uporyad., vidp. red., perekl. A. V. Furman. Ternopil' : TNEU, 2015. T. 3. S. 189–208.
- M'yasoyid P. A. Psykholohichne piznannya : istoriya, lohika, psykholohiya. Kyiv : Lybid', 2016a. 560 s.
- M'yasoyid P. Tvorchist' V. A. Romentsya i problema lyudyny v psykholohiyi. Akademik V. A. Romenets' : tvorchist' i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. M'yasoyid ; vidp. red. L. O. Shatyрко. Kyiv : Lybid', 2016b. S. 126–145.
- Myasoyed P. A. Romenets Vladymyr Andreevych : dannye byohrafyy. Ystoryya rossiyskoy psykholohyy v lytsakh : Daydzhest. 2016, № 5. S. 51–75.
- M'yasoyid P. Psykholohiya ta epistemolohiya (pam'yati H. O. Balla). Psykholohiya i suspil'stvo. 2017. № 2. S. 56–73.

- M'yasoyid P. A. Sub'yektnyy pidkhdid u psykholohiyi i lyudyna yak predmet piznannya (pam'yati V. A. Romentsya). *Filosofs'ki problemy humanitarnykh nauk*. 2018. № 2. S. 41–44.
- Myasoyed P. A. Sovetskaya i postsovetskaya psikhologiya : problema preyemstvennosti. *Voprosy psikhologii*. 2018a. № 4. S. 128–139.
- Myasoyed P. A. Protivostoyaniye dvukh shkol marksistskoy psikhologii i problema prirody psikhicheskogo. *Konferentsium ASOU*. Moskva : ASOU, 2018b. S. 475–490.
- Myasoyed P. A. Chelovek v teorii poznaniya i psikhologicheskoye poznaniye cheloveka (k voprosu o sootnoshenii epistemologii i psikhologii). *Metodologiya i istoriya psikhologii*. 2018v. Vyp. 3. S. 105–126. DOI : [10.7868/S181926531803007X](https://doi.org/10.7868/S181926531803007X)
- M'yasoyid P. Prynysyp istoryzmu i myslennya u psykholohiyi. *Psykholohiya i suspil'stvo*. 2019. № 3-4. S. 38–72. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>
- Myasoyed P. A. K sodержatel'nomu opredeleniyu ponyatiya "integratsiya psikhologii". *Integratsiya v psikhologii : teoriya, metodologiya, praktika : materialy III Natsional'noy nauchno-prakticheskoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiyem / pod red. V. A. Mazilova*. Yaroslavl' : RIO YAGPU, 2020. S. 70–75.
- M'yasoyid P. A., Shatyрко L. O. Naukova biografiya V. A. Romentsya. *Akademik V. A. Romenets' : tvorchist' i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. M'yasoyid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid', 2016. S. 17–34.
- Naumenko L. K. Chelovek v kreativnoy vselennoy ("antropnyy printsip"). *Al'ternativy*. 2011. № 3. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/alternativy-3-2011/11457-chelovek-v-kreativnoj-vselennoj-antropnyj-princip.html> (data zvertannya 22.06.2020 r.)
- Ollport G. V. Gorech' i sladost' plodov eklektizma. *Ollport G. V. Lichnost' v psikhologii : per. s angl. Moskva : KSP+ ; SPb. : Yuventa, 1998. S. 15–44.*
- Ollport G. V. Obshcheye i unikal'noye v psikhologii. *Ollport G. V. Lichnost' v psikhologii : per. s angl. Moskva : KSP+ ; SPb. : Yuventa, 1998. S. 72–87.*
- Olport G. Kakiye yedynitsy nam ispol'zovat'? *Olport G. Stanovleniye lichnosti. Izbrannyye trudy : per. s angl. Moskva : Smysl, 2002. S. 46–61.*
- Patyayeva Ye. YU. Klassicheskoye, neklassicheskoye i postneklassicheskoye znaniye v sovremennoy psikhologii. *Psikhologicheskoye znaniye : Sovremennoye sostoyaniye i perspektivy razvitiya / pod red. A. L. Zhuravleva, A. V. Yurevicha*. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2018. S. 160–193.
- Pervin L., Dzhon O. *Psikhologiya lichnosti : teoriya i issledovaniya / per. s angl. Moskva : Aspekt-Press, 2001. 607 s.*
- Petrovskiy A. V., Yaroshevskiy M. G. *Istoriya i teoriya psikhologii : v 2 t. Rostov n/Donu : "Feniks", 1996. T. 1. 416 s.*
- Petrovskiy A. V., Yaroshevskiy M. G. *Teoreticheskaya psikhologiya : ucheb. posob. Moskva : Akademiya, 2003. 496 s.*
- Petrovskiy A., Petrovskiy V. *Kategorial'nyy stroy psikhologii segodnya. Razvitiye lichnosti*. 2014. № 2. S. 92–124.
- Petrovskiy V. A. *Ocherk teorii svobodnoy prichinnosti. Psikhologiya s chelovecheskim litsom: gumanisticheskaya perspektiva v postsovetskoy psikhologii / pod red. D. A. Leont'yeva, V. G. Shchur*. Moskva : Smysl, 1997. S. 124–144.
- Piazhe ZH. *Kharakter ob'yasneniya v psikhologii i psikhofiziologicheskiiy parallelizm. Eksperimental'naya psikhologiya / per. s fr., red.-sost. P. Fress, ZH. Piazhe*. Moskva : Progress, 1966. Vyp. I-II. S. 157–194.
- Piazhe ZH. *Psikhologiya intellekta. Piazhe ZH. Izbrannyye psikhologicheskkiye trudy / per. s fr. Moskva : Prosveshcheniye, 1969. S. 55–231.*
- Piazhe ZH. *Geneticheskaya epistemologiya. Voprosy filosofii*. 1994. № 5. S. 54–63.
- Piskun V. M. *Metapsikhologiya ta n'n' paraloghizmi. Osnovi psikhologhni' : pndruch. / za zag. red. O. V. Kirichuka, V. A. Romentsya. Kih'v : Libid', 1995. S. 132–158.*
- Popper K. *Logika i rost nauchnogo poznaniya. Izbr. rab. / per. s angl. Moskva : Progress, 1983. 605 s.*
- Prigozhin I. *Filosofiya nestabil'nosti. Voprosy filosofii*. 1991. № 6. S. 46–57.
- Puzrey A. A. : vystupleniye za Kruglym stolom "Psikhologiya i novyye idealy nauchnosti". *Voprosy filosofii*. 1993. № 5. S. 26–40.
- Pyatigorskiy A. *Filosofiya i psikhologiya : lektsiya*. URL : <https://ametalkova.ru/filosofija-i-psihologija-aleksandra-pyatigorskogo> (data publ'katsii 2006 r., data zvertannya 24.04.2020).
- Roys Dzh. R. *Epistemologiya psikhologicheskaya. Korsini R., Auerbakh A. Psikhologicheskaya entsiklopediya. Sankt-Peterburg : Piter, 2006. S. 1788.*
- Romenets' V. A. *Vchynok i problema determinizmu u vitchyznanyiy psykholohiyi. Z istoriyi fi-losofs'koyi dumky na Ukrayini. Kyiv : Naukova dumka, 1965. S. 104–118.*
- Romenets' V. A. *Psykholohiya tvorchosti : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1971. 247 s.*
- Romenets' V. A. *Analiz tvorchoho protsesu. Filosofs'ka dumka*. 1972. № 1. S. 52–62.
- Romenets' V. A. *Istoriya psykholohiyi : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1978. 439 s.*
- Romenets' V. A. *Istoriya psykholohiyi Starodavn'oho svitu i serednikh vikiv : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1983. 416 s.*
- Romenets' V. A. *Istoriya psykholohiyi epokhy Vidrozhennya : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1988. 408 s.*
- Romenets' V. A. *Zhizn' i smert' v nauchnom i religioznom istolkovanii. Kiyev : Zdorov'ya, 1989. 192 s.*
- Romenets' V. A. *Istoriya psykholohiyi XVII stolittya : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1990. 568 s.*
- Romenets' V. A. *Istoriya psykholohiyi epokhy Prosvitnytstva : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1993. 568 s.*
- Romenets' V. A. *Postannya kanonichnoyi psykholohiyi : pislyamova. Osnovy psykholohiyi : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsya. Kyiv : Lybid', 1995a. S. 605–621.*
- Romenets' V. A. *Istoriya psykholohiyi XIX – pochatku XX stolittya : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1995b. 614 s.*
- Romenets' V. A., Manokha I. P. *Istoriya psykholohiyi XX stolittya : navch. posib. Kyiv : Lybid', 1998. 989 s.*
- Rubinshteyn, S. L. *Problema sposobnostey i voprosy psikhologicheskoy teorii. Rubinshteyn S. L. Problemy obshchey psikhologii. Moskva : Pedagogika, 1973. S. 220–235.*
- Rubinshteyn S. L. *Osnovy obshchey psikhologii : v 2 t. Moskva : Pedagogika, 1989. T. 1. 320 s. T. 2 328 s.*
- Rubinshteyn S. L. *Bytiye i soznaniye. Rubinshteyn S. L.*

- Bytiye i soznaniye. Chelovek i mir. Sankt-Peterburg : Piter, 2003a. S. 43–280.
- Rubinshteyn S. L. Chelovek i mir. Rubinshteyn S. L. Bytiye i soznaniye. Chelovek i mir. Sankt-Peterburg : Piter, 2003b. S. 281–426.
- Slobodchikov V. I. O lichnostnom, vne- i okololichnostnom sposobakh bytiya cheloveka. Lestvitsa polnoty obrazovaniya chelovek. Opyt nauchnoy diskussii / red. i sost. A. A. Ostapenko. Moskva : NII shkol'nykh tekhnologiy, 2019. S. 160–173.
- Slobodchikov V. I., Isayev Ye. I. Osnovy psikhologicheskoy antropologii. Psikhologiya razvitiya cheloveka. Razvitiye sub'yektivnoy real'nosti v ontogeneze. Moskva : Shkol'naya pressa, 2000. 416 s.
- Sokolova Ye. Ye. K probleme metodologii postroyeniya obshchepsikhologicheskoy teorii v shkole A. N. Leont'yeva. Metodologiya i istoriya psikhologii. 2007. T. 2. Vyp. 4. S. 163–178.
- Sokolova Ye. Ye. Problema postupka v trudakh V. A. Romentsya i A. N. Leont'yeva : sravnitel'nyy analiz. Psikhologiya vchynku : Shlyakhmy tvorchosti V. A. Romentsya / uporyad. P. A. M'yasoyid ; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid', 2012. S. 68–84.
- Stranitsy istorii : o tom, kak byl uvolen S. L. Rubinshteyn (iz arkhiva MGU). Voprosy psikhologii. 1989. № 4. S. 73–101. № 5. S. 56–63.
- Stepin V. S. Teoreticheskoye znaniye : Struktura, istoriya, evolyutsiya. Moskva : Progress – Traditsiya, 2000. 744 s.
- Stepin V. S. Vazhno, chtoby rabota ne prekrashchalas' : besedy. Voprosy filosofii. 2004. № 9. S. 16–71.
- Tatenko V. O. Sub'yektno-vchynkova paradyhma v suchasnyy psikhologii. Lyudyna. Sub'yekt. Vchynok : filosofsko-psykholohichni studiyi / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid', 2006. S. 316–358.
- Tatenko V. A. Problemy sub'yekta v sovremennoy psikhologii (ukrainskaya shkola). Filo-sofsko-psykholohicheskoye naslediye S. L. Rubinshteyna / otv. red. K. A. Abul'khanova. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2011. C. 371–387.
- Tatenko V. O., Romenets' V. A. Vchynok yak pryntsyp pobudovy teorii ta istoriyi psikhologii. Osnovy psikhologii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsya. Kyiv : Lybid', 1995 (6-e vyd. – 2006 r.). C. 161–193.
- Tytarenko T. M. Psikhologiya osobystosti V. A. Romentsya u postmodernists'komu zvuchanni. "Ars vetus – Ars nova" : V. A. Romenets' / vidp. red. I. P. Manokha. Kyiv : Hnozy, 2001. C. 25–43.
- Tytarenko T. M. Zhyttyevyy svit osobystosti : U mezhkakh i za mezhamy budennosti. Kyiv : Lybid', 2003. 376 s.
- Tytarenko T. M. Sotsial'no-psykholohichni praktyky konstruyuvannya zhyttyevoho shlyakhu osobystosti. Psikhologiya zhyttyevorenniya osobystosti v suchasnomu sviti / za red. T. M. Tytarenko. Kyiv : Milenium, 2016. S. 13–55.
- Tkachenko O. M. Pryntsypy i katehoriyi psikhologii. Kyiv : Vyscha shkola, 1979. 198 s.
- Tkachenko O. M. Razvitiye kategorial'nogo stroya psikhologicheskoy nauki (printsypy i metodologicheskoye predposylki postroyeniya sovremennoy sistemy psikhologicheskikh znaniy) : avtoref. dis... dokt. psikhol. n. Kiyev-Moskva, 1982. 43 s.
- Tul'chinskiy G. L. Filosofiya postupka : samoopredeleniye lichnosti v sovremennom obshchestve. Sankt-Peterburg : Aleteya, 2020. 826 s.
- Ushakov D. V. Teoreticheskaya psikhologiya i printsip universal'nogo evolyutsionizma. Vestnik SPbGU. Ser. 16. Psikhologiya. Pedagogika. 2016. Vyp. 1. S. 25–34.
- Feyrerabend P. Protiv metoda. Ocherk anarkhistskoy teorii poznaniya / per. s angl. Moskva : AST; Khranitel', 2007. 413 s.
- Freydzer R., Feydimen D. Lichnost'. Teorii, eksperimenty, uprazhneniya / per. s angl., 6-ye mezhdunar. izd. Sankt Peterburg : Praym-Yevroznak, 2006. 704 s.
- Fuko M. Arkheologiya znaniya /per. s fr. Sankt-Peterburg : ITS "Gumanitarnaya akademiya", Universitetskaya kniga, 2004. 416 s.
- Furman A. V. Metodolohiya yak sfera nauky, myslediyal'nosti, metodolohuvannya. Metodolohiya i psikhologiya humanitarnoho piznannya. Do 25-richchya naukovooy shkoly profesora A. V. Furmana / kolektyvna monohrafiya. Ternopil' : TNEU, 2019a. S. 6–235.
- Furman A. V. Metodolohichne obgruntuvannya predmetnoho polya teoretychnoy psikhologii. Psikhologiya i suspil'stvo. 2019b. № 3-4. S. 5–37. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>
- Furman A. V. Metateoretychna rekonstruktsiya predmetnoho polya kanonichnoy psikhologii. Psikhologiya osobystosti. 2019v. № 1. S. 5–20.
- Khoroshilov D. A. Arkheologiya povsednevnosti i sotsial'noye poznanne. Psikhologicheskoye issledovaniya. 2017. T. 10. № 54. S. 6. URL : <http://psystudy.ru>
- Khyell L., Zigler D. Teorii lichnosti. Osnovnyye polozheniya, issledovaniya i primeneniya / per. s angl. Sankt Peterburg : Piter, 1997. 608 s.
- Shrahina L. I. Problemy sotsial'no-psykholohichnykh nauk v konteksti teorii rozvytku shtuchnykh system. Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. 2018. T. 1, vyp. 1. S. 227–233.
- Yurevich A. V. Psikhologiya i metodologiya. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2005. 312 c.
- Yurevich A. V. Vmesto vvedeniya : Sostav struktura i psikhologicheskogo znaniya. Psikhologicheskoye znaniye: Sovremennoye sostoyaniye i perspektivy razvitiya / pod red. A. L. Zhuravleva, A. V. Yurevicha. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2018. S. 9–34.
- Yanchuk V. A. Kul'turno-dialogicheskaya metaperspektiva integratsii psikhologii v usloviyakh neopredelennosti i konstruktivistskogo mnogoobraziya. Metodologiya i istoriya psikhologii. 2018a. Vyp. 1. S. 124–154.
- Yanchuk V. A. Sotsiokul'turno-interdeterministskaya dialogicheskaya perspektiva pozitsionirovaniya v psikhologicheskoy mnogoobrazii. Psikhologicheskoye znaniye : Sovremennoye sostoyaniye i perspektivy razvitiya / pod red. A. L. Zhuravleva, A. V. Yurevicha. Moskva : Institut psikhologii RAN, 2018b. S. 385–406.
- Yaroshevskiy M. G. Istoriya psikhologii / 3-ye izd., pererab. Moskva : Mysl', 1985. 575 s.
- Yaroshevskiy M. S. L. S. Vygotskiy : v poiskakh novoy psikhologii. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo mezhdunarodnogo fonda istorii nauki, 1993. 301 s.
- Yaroshevskiy M. G. Istorieskaya psikhologiya nauki. Sankt-Peterburg : Mezhdunarodnyy fond istorii nauki, 1995. 352 s.
- Boring E. G. A history of experimental psychology / 2d ed. New York : Appleton-Century-Crofts, 1950. 775 p.
- Buss D. M. Evolutionary psychology : A new paradigm for psychological science. Psychological Inquiry. 1995. V. 6. Is. 1. P. 1–30. Doi : 10.1207/s15327965pli0601_1

АНОТАЦІЯ

Duntley J. D., Buss D. M. Evolutionary psychology is a metatheory for psychology. *Psychological Inquiry*. 2008. V. 19. Is. 1. Pp. 30–34. DOI : 10.1080/10478400701774105

Edwards M. Organizational transformation for sustainability : An integral metatheory. New York : Routledge, 2010. 275 p.

Hao-Sheng Y., Stam H. J. What is a good theory? A perspective from theoretical psychology. *Acta Psychologica Sinica*. 2013. V. 44, N. 1. Pp. 133–137. DOI : 10.3724/SP.J.1041.2012.00133

Healy P. Toward an integrative, pluralistic psychology : On the hermeneutic-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. *New Ideas in Psychology*, 2012. V. 30. N. 3. Pp. 271–280. DOI : 10.1016/j.newideapsych.2011.12.005

Henriques G. The tree of knowledge system and the theoretical unification of psychology. *Review of general psychology*. 2003. June 1. Pp. 150–182. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.7.2.150>

Hughes B. M. *Psychology in crisis*. Red Globe Press. 2018. 200 p.

Kononovych T., Myasoid P. Prospect theory and individual style of economic decision-making. *Problems of Psychology in the 21st Century*. 2020. V. 14. N. 1. Pp. 54–63. DOI : 10.33225/ppc/20.14.54

Lincoln Y. S., Lynham S. A. Criteria for assessing theory in human resource development from an interpretive perspective. *Human Resource Development International*. 2011. V. 14, Is.1. Pp. 3–22. DOI : 10.1080/13678868.2011.542895

Mammen J. The permanent crisis in psychology. Mammen J. A new logical foundation for psychology. Springer, 2017. Pp. 13–27. DOI : 10.1007/978-3-319-67783-5_3

Maslow A. *The psychology of science: A reconnaissance*. New York : Harper & Row, 1966. 168 p.

Petrovsky A. V., Petrovsky V. A. The categorical system of psychology. An experience of constructing a theory of theories in psychology. *Journal of the Higher School of Economics*. 2018. V. 15. N. 4. Pp. 626–644. DOI : 10.17323/1813-8918-2018-4-626-644

Surmava A. Spinoza in the science of object-oriented activity. *Mind, Culture, and Activity*. 2018. 25:4. Pp. 365–377. DOI : 10.1080/10749039.2018.1533981

Teo T. Theoretical psychology : A critical-philosophical outline of core issues. *Handbook of critical psychology / ed. I. Parker*. New York : Routledge, 2015. Pp. 117–126.

Teo T. From psychological science to the psychological humanities : Building a general theory of subjectivity. *Review of General Psychology*. 2017. V. 21. N. 4. P. 281–291. DOI : 10.1037/gpr0000132

Teo T. *Outline of theoretical psychology : Critical investigations*. London : Palgrave Macmillan, 2018. 316 p.

Thomae H. The nomothetic-idiographic issue : Some roots and recent trends. *International Journal of Group Tensions*. 1999. № 28. Pp. 187–215. <https://doi.org/10.1023/A:1021891506378>

Thomas R. M. *Comparing theories of child development / 6nd ed*. Belmont, CA : Wadsworth, 2005. 558 p.

Watanabe T. Metascientific foundations for pluralism in psychology. *New Ideas in Psychology*. 2010. V. 2. N. 28. Pp. 253–262. DOI : 10.1016/j.newideapsych.2009.09.019

Welwood J. Self-knowledge as the basis for an integrative psychology. *The Journal of Transpersonal Psychology*. 1979. V. 11. N. 1. Pp. 23–40.

М'ясоїд Петро Андрійович.

Теорія в історичному поступі психологічного пізнання.

У статті аналізується співвідношення теорії й історії психології на підґрунті концепції, що складається в процесі досліджень творчості видатного українського вченого В.А. Роменця. Згідно з концепцією, психологічне пізнання – історико-логіко-психологічний процес, що здійснюється на епістемологічному підґрунті й пролягає від дуалізму до монізму; етапами процесу є способи вирішення основної проблеми психології, котра фіксує необхідність схарактеризувати психічне як суб'єктивне з огляду на об'єктивне; закономірності процесу висвітлює мислення автора теорії психічного під час вирішення цієї проблеми. Критично оцінюється стан теоретичної психології, остання розуміється як позначений теоріями психічного поступ психологічного пізнання. На прикладі творчого діалогу В. А. Роменця з попередниками показується, що теорія є свідченням нереперсичного місця автора у цьому процесі. Пошуки місця людини у пізнанні завершуються оголошенням людини суб'єктом пізнання, органом самопізнання світу, здатною осягати об'єкт у межах свого мислення. В епістемології це субстанціалізм, процесуалізм; принципу спостереження протистоять принцип причетності; місце людини у пізнанні характеризується або дуалістично, або моністично. Ідея тотожності мислення і буття означає, що умовою пізнання є збіг способу осмислення об'єкта зі способом його існування. Філософія науки принцип причетності або заперечує, або утверджує, те ж саме відбувається у психології науки. Суб'єктоцентризм в епістемології відтворюється у психології протиставленням суб'єктивного об'єктивному, подолання цього протиставлення породжує моністичні теорії як в епістемології, так і в психології. У психології це основна проблема, гостроти їй надає коло пізнання, в яке потрапляє психолог, коли, послугуючись власним психічним, досліджує природу психічного. Проблема – джерело психологічного пізнання, коло – свідчення безпосередньої присутності психолога у цьому процесі. Психологи-марксистичні моністично вирішують проблему, оперуючи категорією практики. Вирішення наштковуються на труднощі, нові ідеї поглиблюють зміст категорії практики й відкривають можливість нових розв'язків цієї проблеми. Психологи пострадянської доби категорією практики не мислять й, на протипагу діяльнісному, утверджують суб'єктний підхід. З епістемологічної точки зору, це – суб'єктоцентризм, з історико-психологічної – крок у зворотному напрямку. За В. А. Роменцем, наріжним способом практики є *вчинок* як суперечлива взаємодія суб'єктивного та об'єктивного, що закарбовується в історії людського самопізнання. Динаміка складових учинку висвітлює історичний та онтогенетичний шлях людини, сутність і призначення психічного, історичні рівні психологічних знань. У творчості вченого психологія виходить на постнекласичний рівень розвитку. Для класичної психології суб'єктивне та об'єктивне є несумірними сутностями, для некласичної – сторонами реальності, для постнекласичної – сторонами людського способу буття. Основна проблема психології долається принципово по-різному, що висвітлює шлях психології від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму. Аналіз творчості В. А. Роменця

показує: у поступі мислення психолога виражається історичний поступ психології, що відбувається, коли спосіб мислення збігається зі способом буття психічного. Ілюструється ідея тотожності мислення і буття, котра логічно завершує пошуки місця людини у пізнанні в епістемології. Властиве поясненню природи психічного коло пізнання розширюється до меж існування психічного й на перешкоді моністичного вирішення основної проблеми психології вже не стоїть. В. А. Роменець створює теорію способу буття людини на історичному й онтогенетичному фундаменті, на часі – схарактеризувати спосіб буття людини на індивідуальному рівні на підґрунті категорії буття у предметно-практичному наповненні її змісту, зреалізувати таким чином антропологічний підхід у психології й подолати існуючий розрив між теоретичною та практичною гілками цієї науки.

Ключові слова: психологічне пізнання, теоретична психологія, мислення, монізм, епістемологія, основна проблема психології, теорія психічного, принцип причетності, категорія буття, постнекласична психологія, антропологічний підхід, В. А. Роменець.

ANNOTATION

Myasoid Petro.

Theory in the historical progress of psychological cognition.

The article analyzes the correlation between the theory and history of psychology on the basis of a concept, which is formed in the process of researching the work of the outstanding Ukrainian scientist V. A. Romenets. According to the concept, psychological cognition is a historical-logical-psychological process that is carried out on an epistemological basis and runs from dualism to monism; stages of the process are ways to solve the main problem of psychology, which fixes the need to characterize the mental as subjective in view of the objective; patterns of the process illuminates the thinking of the author of the theory of mind in solving this problem. The state of theoretical psychology is critically assessed, the latter is understood as marked by the theory of mind progress of psychological cognition. The example of V. A. Romenets' creative dialogue with his predecessors shows that the theory is evidence of the author's extraordinary place in this process. The search for the place of man in cognition ends with the proclamation of man as a subject of cognition, a body of self-knowledge of the world, capable of comprehending an object within the limits of its thinking. In epistemology, it is substantialism, proceduralism; the principle of observation is opposed by the principle of involvement; man's place in cognition is characterized either dualistically or monistically. The idea of the identity of thought and being means that the condition of cognition is the coincidence of the way of understanding an object with the way of its existence. The philosophy of science either denies or affirms the principle of involvement, the same thing happens in the psychology of science. Subjectocentrism in epistemology is echoed in psychology by the opposition of the subjective to the objective, overcoming this opposition generates monistic theories in both

epistemology and psychology. In psychology, this is the main problem; it is accentuated by the circle of cognition that the psychologist enters into when, using his own psychic, he explores the nature of the psychic. The problem – a source of psychological knowledge, the circle – evidence of the direct presence of a psychologist in this process. Marxist psychologists solve the problem monistically, in terms of the category of practice. Solutions encounter difficulties, ideas deepen the content of the category of practice and open the possibility of new solutions to this problem. Psychologists of the post-Soviet era do not think as a category of practice and, in contrast to the activity-based, assert the subjective approach. From an epistemological point of view, this is subject-centrism, and from a historical and psychological point of view, it is a step in the opposite direction. According to V. A. Romenets, the main way of practice is the act as a contradictory interaction of subjective and objective, which is engraved in the history of human self-knowledge. The dynamics of the components of the act highlights the historical and ontogenetic path of man, the essence and purpose of mental, historical levels of psychological knowledge. In the work of the scientist, psychology reaches a post-classical level of development. For classical psychology, the subjective and the objective are disproportionate entities, for non-classical – the sides of reality, for post-non-classical – the side of the human way of life. The main problem of psychology is solved in fundamentally different ways; the solutions illuminate the path of psychology from dualism to increasingly meaningful monism. Analysis of the work of V. A. Romenets shows that the progress of thinking of the psychologist expresses the historical progress of psychology, which occurs when the way of thinking coincides with the way of being mental. The idea of the identity of thinking and being is illustrated, which logically completes the search for the place of man in cognition in epistemology. The inherent explanation of the nature of the mental circle of cognition expands to the limits of the existence of the mental, and the monistic solution to the basic problem of psychology no longer stands in the way. V. A. Romenets creates a theory of the way of human existence at the historical and ontogenetic level, it is actual to characterize the way of human existence at the individual level on the basis of category of being in the subject-practical content, to implement the anthropological approach in psychology and overcome the gap between theoretical and practical branches of this science.

Key words: *psychological cognition, theoretical psychology, thinking, monism, epistemology, main problem of psychology, theory of mind, principle of involvement, category of being, post-classical psychology, anthropological approach, V. A. Romenets.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.**

Надійшла до редакції 10.10.2020.

Підписана до друку 28.10.2020.

Бібліографічний опис для цитування:

М'ясоїд П.А. Теорія в історичному поступі психологічного пізнання. Психологія і суспільство. 2021. №1. С. 36–65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.036>

Володимир САБАДУХА, Олексій САБАДУХА

ТАЙНА ОДКРОВЕННЯ ТА АПОКАЛІПСИСУ: УЗМІСТОВЛЕННЯ СИМВОЛІКИ

Volodymyr SABADUKHA, Oleksii SABADUKHA

THE MYSTERY OF REVELATION AND APOCALYPSE: THE CONTENT OF SYMBOLICS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.066>

УДК: 130.1 : 236

Актуальність дослідження. Одкровення є фундаментальним символом християнської філософії й християнства. Проте світські філософи й психологи обходять його увагою, вважаючи, що це міф, який не має філософського, психологічного й соціологічного змісту. Частково ідея Одкровення була предметом дослідження М. Бердяєва, Р. Бульмана, Г. Гегеля, В. Дільтея, І. Канта, Ф. Ніцше, П. Рікера, П. Тілліха, С. Франка, К. Ясперса, утім ці роздуми не знайшли подальшого осмислення. Так, М. Бердяєв зауважував, що критика Одкровення здійснюється з позиції наївного реалізму і доводив необхідність його філософського осмислення, яке має привести до тріумфу духовності, до звільнення духу від натуралістичних і матеріалістичних спотворень [4, с. 263].

Одкровення синтезувало чинну на той час міфологічну й соціальну традицію, успадкувавши, по-перше, від грецької міфології ідею боротьби титанів із богами, яка відображала факт відмінності людей між собою за своїми духовними якостями: титани були носієм безмежної енергії, яка не поєднувалася з доброчинністю, утім боги були втіленням поміркованості й розуму; по-друге, від Старого Заповіту ідею двох типів людини: Хама і Яфета, по-третє, від гностицизму, з одного боку, ієрархічний підхід до розуміння інтелектуально-психологічних та моральних властивостей лю-

дини, а з іншого, – світоглядне настановлення щодо наявності внутрішнього абсолютного начала, що органічно притаманне людині [20]. Відтак міфологія і релігія стародавнього світу дійшли висновку про об'єктивність ступенів духовного розвитку людини, про значущість духовних начал життєдіяльності людини й суспільства. Загалом до Нового Заповіту в культурі існувала ідея ступенів духовного розвитку людини. Євангеліє синтезувало ці надбання людського духу і виокремило три таких ступені – тілесна, зовнішня (душевна) і внутрішня (духовна) особистість. На потребу розпредметнення філософського змісту Святого Письма й Об'явлення зокрема наполягає Іван-Павло II [9, с. 145].

Розмірковуючи над таємницями людського буття, А.В. Фурман і А.О. Довгань не без підстав зазначають, що в гуманітаристиці “переважають надзвичайно спрощені філософсько-психологічні погляди на проблему особистості” [32, с. 149]. Фактично, об'єднавши зусилля, методолог і філософ самокритично зауважують, що прийшов час людині «подолати страх перед власною сутністю, подивитися на себе у дзеркало самості й задати запитання “А хто я?”» [Там само, с. 153]. Зрозуміло, що цей заклик стосується методологів, філософів й психологів у їх спільному рефлексивному дискурсі метатеоретизування. Як відповідь на сучасні виклики пропонуємо власний

погляд на релігійно-філософсько-психологічне осмислення таємниці людського буття.

Метою статті є дослідження філософського, психологічного та соціологічного змістовлення символіки Одкровення, що передбачає розв'язання таких завдань: по-перше, сформулювати методологічне підґрунтя для його аналізу; по-друге, вивчити інваріанти змістовлення Одкровення; по-третє, з'ясувати соціально-філософське значення Апокаліпсису та філософські умови його подолання.

Методологічне підґрунтя дослідження змістового горизонту Одкровення

У світовій культурі, на думку К. Юнга, існує єдине смислове поле, в межах якого відбувається розвиток людства, утім цей зміст висловлюється різними символами, образами й поняттями [34]. Якщо існує єдине смислове поле, то слід визнати наявність і єдиного первоначала суспільного буття, яке знаходить відображення в релігійних і філософських системах, але різними символами та образами, хоча й має не одне і те ж змістовлення.

Соціальна правда, якої так прагне людство й українська нація, потребує з'ясування первоначал суспільного буття, що вимагає визнати *принцип духовної ієрархії*, який у різних філософських системах отримував різні форми. Про цей принцип достатньо чітко висловився М. Бердяєв: у суспільстві завжди відбувається боротьба хаотичного начала з ієрархічним, а саме боротьба титанів з богами, діонісійського начала з аполонійним [6, с. 484–491]. Цей видатний філософ, як ніхто інший, усвідомлював роль ієрархії в конституюванні суспільства та розрізняв ієрархію духовну й соціальну, а пріоритет віддавав духовній [4, с. 83]. Ідея духовної ієрархії в епохи модерну й постмодерну здається архаїчною. Постає питання: “Чому принцип духовної ієрархії не отримав логічного розвитку й соціального визнання?” Відповідь знаходимо в українського філософа Є. Маланюка: принцип ієрархії бере людину в інтелектуально-психологічний полон і вимагає самоозначення. Незважаючи на те, що цей принцип існував у стародавні часи та в Середньовіччі як аксіома, у модерний час його намагаються знищити, а тому в кожен епоху його треба доводити знову [13, с. 76, 72]. На наше переконання, ідеї духовної ієрархії не має альтернативи. Визнання об'єктивності цього принципу створює умови для реалізації іншого принципу – рівності.

Вочевидь принцип духовної ієрархії використовувався панівними класами й Церквою для зміцнення своєї влади. Його намагалися знищити у Радянському Союзі, тому він набув спотвореного втілення у діяльності партійно-державної номенклатури. Проте цей принцип людина чи диктатура не може скасувати, бо він є онтологічною умовою буття. Людство опинилося перед дилемою: якщо не духовна ієрархія, то хаос і деградація. Спробуємо сформулювати новітнє розуміння принципу духовної ієрархії.

Незважаючи на специфіку історичних епох та еволюцію філософських поглядів на людину від Конфуція до сучасності, частина мислителів виокремлюють три або чотири ступені духовного розвитку людини, між якими є змістова інтерференція й діалектичний взаємозв'язок, що дозволило створити *метафізичну теорію особистості* (див. [19]). Доведено, що людина в процесі життя може пройти чотири ступені духовного становлення: залежна особистість, посередня особистість, зріла особистість і геній. Для особи нижчого ступеня характерна залежність від своїх нерозвинутих потреб і зовнішніх умов буття, вона залишається під впливом індивідуального й колективного несвідомого. Для особи середнього ступеня розвитку характерною рисою є пристосування до чинних соціально-політичних умов, наукових, світоглядних парадигм з метою отримання вигоди та комфорту. Вона намагається маніпулювати свідомістю інших людей, хоча сама часто попадає під вплив свого та колективного несвідомого. Сутність зрілої особистості полягає в тому, що вона здатна вирішувати проблеми в межах чинної соціально-політичної, технологічної, наукової парадигми, має чітку систему моральних цінностей і живе відповідно до них, незважаючи ні на що. Вона не відокремлює своє життя від суспільства, виконуючи свої зобов'язання, якими б вони не були. Для неї істиною є обов'язок, мораль, благо Іншого. Атрибутивна ознака генія – здатність перейти до втілення у повсякдення якісно нової парадигми. Рівень його життєдіяльності слушно охарактеризувати через поняття “самобуття”, оскільки він для свого існування не потребує додаткових умов, а, навпаки, своїм способом життя творить світ [22, с. 161–328].

Усі ступені духовного розвитку людини є онтологічними формами буття. В людини кожного окремого ступеня наявний свій життєсвіт, у межах якого відбувається життєреалі-

зування. Сутність кожного типу людини доволі усталена, виявляється в способі її життя, тому вийти за його обрії надзвичайно важко, але можливо, хоча й за певних умов. Для того щоб піднятися на рівень особистості людина має повірити у можливість власної духовної революції. У цій ситуації віра і розум мають поєднатися заради істини особистісного буття. Ми далекі від думки, що кожна людина здатна досягти рівня зрілої особистості, але рух у цьому напрямку є абсолютно необхідним як для окремої людини, так і для людської спільноти, а суспільство й держава мають лише сприяти цьому процесу. Окремо підкреслимо, що запропонована нами метафізична теорія особистості не руйнує ані християнської ідеї єдиносущності людей, ані їхньої гідності, та не суперечить ідеї гуманізму.

Узагальнюючи роздуми щодо ступенів духовного розвитку людини, зазначимо, що в історії філософії сформувалося два основні підходи до розуміння особистості. Перший – ієрархічний (елітарний), який має релігійну та світську форми, обґрунтовуючи як духовну, так і соціальну нерівність людей. Другий – демократичний (егалітарний), що спрямований на утвердження соціальної рівності. Цей підхід на основі уявлень Н. Мак'явеллі про однорідність людей [12, с. 391] та тверджень К. Гельвеція про інтелектуальну рівність [8, с. 62–63] еволюціонує до визначення Дж. Локка: людина, яка має свідомість і рефлексію, є особистістю [11, с. 387]. Урешті-решт ці підходи трансформувалися в модерний підхід із формулою “кожна людина – особистість”, який позначаємо як *ліберальний, номінальний*. Таке розуміння особистості відіграє роль ціннісного судження і відповідає потребам посередньої людини незалежно від її політичної орієнтації. Коли в Новий час під впливом колективного несвідомого сформувалося ціннісне судження, що “кожна людина – особистість”, то благоговіння перед особистістю зникло, *всі відразу, а головне без будь-яких зусиль*, стали “особистостями”. Отож навколо проблеми особистості в історії філософії відбувалася прихована, а часом відкрита світоглядна й соціально-політична боротьба, яку сучасні філософи чомусь не помічають. Проте демократична та ієрархічна теорії особистості взаємодоповнювані. Спільне тут полягає в тому, що до кожної людини треба ставитися як до особистості, адже в кожного з нас є особистісне начало, незважаючи на те, що люди перебувають на різних ступенях духовного розвитку.

Поняття особистості було і є своєрідним світоглядним і соціально-політичним “портретом” кожної епохи, а також відбиттям панівного в суспільстві типу людини. За світоглядними суперечностями стосовно змісту поняття “особистість” завжди прихована боротьба між посередньою людиною й особистістю за пріоритетне становище в суспільстві. На нашу думку, модерна й постмодерна історія – реальне відображення цієї боротьби, відлунням якої є десятки дефініцій особистості. Велику кількість підходів і визначень пояснюють багатомірністю людини, хоча це створює інтелектуально-психологічний хаос у філософії, психології та суспільній свідомості.

Духовна значущість людини зумовлена тим, наскільки в її свідомості й соціальній діяльності присутнє загальне, а також тим, як вона переживає труднощі й випробування [27, с. 174]. Залежна особистість психологічно та фізично не витримує й деградує, посередня – пристосовується, а зріла – знаходить смисл у випробуваннях і стає сильнішою. Поняття особистості безпосередньо пов'язане із розумінням загального. Його пізнання означає вихід за межі безпосередніх потреб. Зрозуміло, що у свідомості й життєдіяльності залежної особистості загальне уявлене мінімально. Вона усвідомлює життя на рівні матеріальних умов, а точніше на рівні відносин розподілу, її інтелектуальний потенціал зорієнтований на оволодіння системою вмій і навичок щодо конкретної діяльності. Посередня особистість у розумінні загального піднімається до усвідомлення відносин обміну. Її інтелектуальні зусилля скеровані на отримання вигоди на підґрунті оволодіння наукою, технологіями й частиною культури, а тому не зацікавлена передбачати наслідки власної діяльності, котра розбалансовує суспільне повсякдення й породжує у ньому атмосферу хаосу й безвідповідальності. Пріоритетне положення посередньої людини в суспільстві не лише призводить до несправедливості, а сьогодні є загрозою життю взагалі, бо людство опинилося в стані глобальної антропологічної катастрофи. Залежна й посередня особистість є тим, що з неї зробив випадок її народження, виховання та середовище, в якому вона опинилася. На ресурсах поняттєвого апарату метафізики сутність залежної та посередньої людини доречно визначити на основі понять “не-сущє”, “не-буття”, “ніщо”, тобто мовиться про людину, яка неспроможна до самосутнього існування. Така інтерпретація “ніщо” збігається з його трактуванням у християнстві як відсутності в людини

християнських цінностей. Так, посередня людина – це неістинне буття, але й не порожня нікчемність. Отож буття людини позначене трагічним розколом між суцільним і належним, існуванням і сутністю, чуттєвими прагненнями й вимогами морального закону. На жаль, більшість людей підкоряється потребам чуттєвості, а не вимогам розуму й моралі.

На протиположності залежної й посередньої, зріла особистість усвідомлює себе через Ціле (Церкву, суспільство, державу, націю, духовні святині), якому присвячує своє життя. На відміну від посередньої особистості, вона здатна до цілісної й свідомої діяльності, у розумінні загального сягає до пізнання ролі й значення первоначал суспільного буття, що приводить її до необхідності оволодіння системою загальних понять і категорій як інтелектуальним інструментарієм власної свідомої життєдіяльності. Життя особистості має тривимірний характер: вона враховує минуле, сьогодення, майбутнє, взаємодіє із соціумом і розбудовує його на здобутих знаннях про тривимірність буття та структурність соціуму. Зріла особистість діє відповідно до первоначал своєї буттєвості і має в собі всі умови для існування, що свідчить про її субстанційність. Духовним законом її життя стає принцип *poblisse oblige* (положення зобов'язує).

У генія всі аспекти сприйняття дійсності вписані у структуру “людина – світ”. Він – продукт духовного самоусвідомлення й самовдосконалення, а тому стає метафізичним абсолютом, себто єдністю суцільного й належного, тимчасового й абсолютного, природного й духовного. Геній народжує ідеї і втілює їх у життя.

Узагальнюючи знання про багатовимірність людського буття, зазначимо, що метафізична теорія особистості, по-перше, не закреслює людську гідність, право людини на самовизначення, власний вибір, але аргументовано доводить, що за своїм духовним потенціалом не кожен актуально сягає рівня зрілої особистості; по-друге, обґрунтовує необхідність пріоритету в суспільстві людини особистісного ступеня розвитку, оскільки лише вона здатна цілісно розв'язувати економічні, соціальні, політичні, правові, моральні й світоглядні проблеми; по-третє, надає методологічний інструментарій для дослідження структури й ступенів духовного розвитку людини, орієнтує філософію й інші гуманітарні науки на пізнання в контексті діалектики внутрішніх і зовнішніх аспектів її життєдіяльності; по-четверте, є логічним результатом розвитку метафі-

зики, соціальної філософії й філософської антропології. Наші висновки корелюють із роздумами М. Бердяєва, який, відштовхуючись від принципу ієрархії, стверджував, що пріоритет в суспільстві має належати особистості [4, с. 175, 55], яка стає конститутивною ознакою суспільного буття.

На протиположності демократичній концепції особистості, яка концентрує увагу на рівності й ігнорує принцип духовної ієрархії, метафізична теорія особистості поєднує принципи рівності (кожний виконує свої обов'язки відповідно до власних здібностей і можливостей, тобто має право на реалізацію чинного потенціалу і наявний рівень буття) і принцип ієрархії, тому цілісно охоплює всі аспекти людського буття. Позитив запропонованої теорії полягає в тому, що вона відроджує ідеал особистості, яка поєднує у собі античного мудреця й християнського святого. Якщо античність і середні віки сформували ідеал, то для Нового часу таке завдання виявилось не під силу. Образ ідеального громадянина не сягає ідеалу. В цьому контексті особистість – це втілення образу і подоби Божої [4, с. 211].

Метафізична теорія особистості дозволяє інтерпретувати Одкровення як конфлікт між Воно і Его, з одного боку, і Суперего, – з іншого. Християнство вперше звернуло увагу на те, що людина здатна і має змогу перемогти тілесні потреби, однак утилила це в символічній формі. Це спонукало окремих людей до вдосконалення, проте більшість загалом залишилася під впливом Воно й Его. Крім того, обстоювана теорія здатна породити особливий стан психіки – активізувати свідомість й скерувати людину до духовного вдосконалення, що в результаті зменшуватиме вплив несвідомого; утворюватиме підґрунтя для якісно нових філософських і психолого-педагогічних досліджень сутності людини; створюватиме методологічні передумови виходу із кризи знеособленого буття. У будь-якому разі метафізична теорія особистості, зокрема і як методологічне підґрунтя розуміння Одкровення, дозволяє розпредметити й визначити його філософський, психологічний і соціологічний варіанти змістовлення.

Сформульована вище концепція ступенів духовного розвитку людини дозволяє трактувати буття як конфлікт знеособленого й особистісного, який має місце як у самому житті, так і в гуманітаристиці [22, с. 221–246], що корелює з роздумами А.А. Фурмана і А.В. Фурмана щодо створення *метатеорії особистості* [30]. Для формування останньої ці автори ана-

лізують теорії особистості О. Лосева, М. Бахтіна, М. Бердяєва, С. Рубінштейна і В. Роменця, у яких дихотомія “знеособлене – особистісне” теж має місце, але прихована, бо філософи (окрім М. Бердяєва) мусили послуговуватися езоповою мовою. Так, у філософії О. Лосева ця дихотомія набуває форми протистояння міфу (особистість, інтелегенція, самосвідомість) і дійсності. З цього приводу А.А. Фурман і А.В. Фурман наводять рефлексивний висновок О. Лосева: “міф є буття особистісне” [Там само, с. 15].

У філософії М. Бахтіна сформульована ідея двох світів, які “абсолютно не сполучаються й не проникають один в один: світ культури і світ життя ...” [1, с. 82–83]. Це протистояння учений осмислює як протиборство вічної істини й “дурної тимчасовості”, яке може бути розв’язане лише через вчинок [Там само, с. 89]. Особистісне постає як світ культури і вічної істини, а знеособлене у формі дурної тимчасовості сталінської дійсності. Для філософського обґрунтування своєї ідеї М. Бахтін послуговується *поняттям належного*, яке пов’язує з особистістю. Людина має не відокремлювати себе від свого вчинку та його результатів, отож не має права відчужуватися від дійсності. Утверджувати свою єдність із буттям вона покликана саме тоді, коли світ культури і світ життя не збігаються, коли між ними є фундаментальні суперечності. (Зрозуміло, що ці роздуми були зумовлені радянською знеособленою дійсністю.) Світ культури як змістово-сміслова частина буття має можливість стати дійсністю лише через учинок на фундаменті усвідомлення людиною своєї єдності з буттям. Відтак логіка дослідження приводить М. Бахтіна до виділення двох типів людини: перший – велика людина, яка не відокремлює себе від буття, – це особистість, другий – маленька людина, котра не виходить за межі приватного існування [Там само, с. 119]. Отож М. Бахтін не лише виокремив дві форми буття людини, а й шукав шляхи до розв’язання суперечностей між людиною й суспільством. Саме цей конфлікт є соціальною детермінантою формування теорії особистості, тоді як засобом подолання цих суперечностей постає *вчинок*, який становить результат усвідомлення належного буття й єдності людини зі світом культури. Тому є підстави висновувати, що особистість у М. Бахтіна формується як реакція на знеособлене буття.

А.А. Фурман і А.В. Фурман намагаються здійснити автентичне прочитання змісту кон-

цепцій особистості О. Лосева, М. Бахтіна, М. Бердяєва, С. Рубінштейна і В. Роменця. На наш погляд, це потребує спільного методологічного підґрунтя, точніше з’ясування єдиного смислового поля, яке б поєднувало соціальні, психічні й духовні аспекти життєдіяльності людини у різні часи. Вважаємо, що така *метафілософська теорія* має бути спільною для всіх історичних епох, тоді вона створить методологічне підґрунтя для метатеорії особистості. Треба визнати, що сучасна філософія такої теорії не створила. Утім на релігійному рівні це зафіксовано як боротьба добра і зла (А. Августин “Град Божий”), Христа і Сатани (Н. Гартман [7, с. 373], Е. Фромм [28, с. 70]). Воднораз здійснений одним з авторів історико-філософський аналіз проблеми особистості дозволив дійти висновку, що змістом автентичної філософської метатеорії є конфлікт знеособленого й особистісного, який нікуди не зникає, а лише трансформується від епохи до епохи [22, с. 329–384].

Друга проблема, що стоїть на заваді створення метатеорії особистості, – це проблема з визначенням змісту соціогуманітарних понять: “психічне”, “соціальне”, “екзистенційне”, “духовне”, “ціннісне” та ін. [30, с. 15]. Зрозуміло, що першочергово це стосується *поняття особистості*. На наш погляд, цю проблему дозволяє розв’язати методологія знання К. Мангайма, який довів, що зміст гуманітарних понять залежить від онтологічних умов життєдіяльності людини [14, с. 98]. Під впливом цих умов змінюються другорядні характеристики як наведених психологічних понять, так і самої дійсності, але сутність залишається незмінною. Незмінну сутність буття християнство назвало Богом, на наше переконання (Володимира Сабандухи), в контексті дихотомії “знеособлене – особистісне” субстанцією слушно вважати особистість. Зауважимо, як би далі не “прогресувало” суспільство, ця дихотомія залишатиметься, буде лише змінюватися її форма. А це означає, що особистість як вищу форму буття адекватно можна визначити лише через її протилежність – знеособлене. Тому підґрунтям метатеорії особистості має бути дихотомія “знеособлене – особистісне”.

Підкреслимо, що формування метатеорії особистості потребує також відродження принципу духовної ієрархії (спадання тілесного і зростання духовного), яка була, для О. Лосева, М. Бахтіна, С. Рубінштейна, В. Роменця прихованим методологічним підґрунтям. Зро-

зуміло, що названі мислителі в умовах “радянського гуманізму” відкрито не могли про це говорити. Утім М. Бердяєв, ґрунтуючись на християнських поглядах на людину, свідомо використовував *принцип духовної ієрархії*. Він чітко виокремлював тілесну (природну) людину, посередню й особистість, що наводить на необхідність урахування християнських поглядів на людину й особистість зокрема в майбутній метатеорії особистості. Априорі припускаємо, що спадання тіленого й зростання духовного має становити ідейний стрижень останньої. На наш погляд, конфлікт знеособленого й особистісного та принцип духовної ієрархії у неявному вигляді присутні у зусиллях авторів концептуально заявленої метатеорії особистості, що є спільним з авторами цієї статті. Іншими словами, роздуми А.А. Фурмана і А.В. Фурмана щодо метатеорії особистості та обстоювану нами метафізичну теорію особистості разом із дихотомією “знеособлене – особистісне” вважаємо за доцільне поєднати й покласти в методологічні засади розпредметнення символу Одкровення.

Філософський, психологічний і соціологічний змістові виміри Одкровення

Християнство стверджує: Одкровення відкрило останню реальність – Бога. Дійсно, християнство відчуло роль і значущість особистості як первоначала буття і висловило це у символічній формі. Одкровення – це вихід за межі знеособленого існування. Християнство показало людині шлях саморозвитку до рівня особистості. А чи стали на цей шлях філософи й психологи? На наш погляд, вони взагалі не зрозуміли філософський і психологічний змістові конотації Одкровення. Філософ, котрий осягнув роль і значення концепції чотирьох ступенів духовного розвитку людини, стверджуватиме, що Одкровення засвідчило появу трансцендентної реальності, змістом якої є особистісне буття. Епоха модерну поступово знищувала принцип духовної ієрархії, віддаляючись від розуміння Одкровення й філософсько-психологічного змісту християнства. Філософське осмислення християнства залишається предметом аналізу лише окремих філософів.

Ф. Ніцше визнавав принцип духовної ієрархії і констатував деградацію людини (що надзвичайно гостро переживав), а тому задав запитання: “Який тип людини слід плекати?” [16, с. 332]. Його вислів про смерть Бога

тлумачать досить спрощено. Смерть Бога у філософа постає як необхідність народження особистості в земних умовах. До речі, він першим дійшов розуміння значущості філософського осягнення Одкровення і намагався осмислити перехід від знеособленого буття до особистісного. Осмислення цього переходу дорого коштувало філософу. Психіка не витримала. Наступні покоління філософів відчували психологічну небезпеку і не наважувалися перейти за той бік добра і зла. Одкровення як форма особистісного буття перебуває по ту сторону знеособленого буття і вимагає моральних надзусиль. З цього приводу М. Бердяєв зауважує, що моральне життя трагічне [4, с. 144]. Підсумовуючи роздуми Ф. Ніцше, зауважимо, що сучасна людина продовжує перебувати по цей бік добра і зла, тобто в межах знеособленої форми буття людини і не прагне Одкровення.

Осмислення Одкровення М. Бердяєв пов’язує із трансцендентальною людиною, яка становить результат олюднення, обоження, власного вдосконалення. Зміст Одкровення відкривається внутрішній, духовній людині – особистості. У М. Бердяєва особистість постає образом Божества [3, с. 17]. Філософ ставить проблему: “Що не дозволяє людині вийти за межі повсякдення в трансцендентне?” Відповідь однозначна – страх [4, с. 155, 287], який є постійним супутником людини як в індивідуальному, так і в суспільному прожитті. Припускаємо, що найбільший страх людина відчуває перед особистісним буттям. Цей страх вперше усвідомило християнство й намагалось його подолати за допомогою Одкровення. Прогрес, на який молилася модерна людина, не допоміг подолати страх. А тому М. Бердяєв мав право сказати: страх керує світом, а влада його використовує для зміцнення свого панування. Досліджуючи вплив страху на людину, він висновує, що страх спотворює її свідомість, а тому заважає пізнати істину [4, с. 288], адже страх – це завжди конфлікт свідомого й несвідомого. Усвідомлюючи цю закономірність, філософ ставить перед людиною завдання: звільнитися від страху. Допомогти подолати страх може орієнтація на моральні норми (вони надають упевненості, вказують орієнтири як діяти, що заспокоює лімбічну систему й активізує префронтальну кору) та справжня любов. Абсолютна орієнтація на моральний закон і здатність до справжньої любові – якості, які характерні для зрілої особистості. Відтак Одкровення у християнстві й у філософії М. Бердяєва є проявом любові [4, с. 166].

Отже, змістове полотно Одкровення у М. Бердяєва багато значуще: по-перше, це подолання знеособленого буття, що веде до народження зрілої особистості як Істини буття, по-друге, початок справжньої історії, по-третє, це психологічні причини, чому людина не наважується на особистісне буття – через страх перед стражданнями.

Християнство за допомогою Одкровення переосмислює зміст істини. Одкровення – це також відкриття істини *у собі*, себто ставиться проблема істини стосовно людських якостей. Християнство доводить, що питання “Що є істина?” вже не актуальне. Актуальним є питання “Хто є істина?”, на яке й дало відповідь: істина – це духовна людина, яка пройшла через внутрішнє очищення і для якої християнські заповіді стали нормою життя.

Виникає наступне запитання: “За яких умов може відбутися народження особистості із знеособленого буття?” М. Бердяєв досліджує шляхи народження особистості і зауважує, що це може відбутися лише через страждання. Бути мужнім перед істиною – це велике досягнення духу [4, с. 288], а перемогти страждання – головне завдання людини. Перед “обличчям” страждань вона, як правило, відмовляється від істини. Конкретизуючи ці роздуми, для нас очевидно, що людина боїться найбільшої Істини, яка іменується “Особистість”. Проте проблема страждання для філософів і психологів ще не стала предметом детального аналізу. Більшість сучасних психологів розвивають погляди З. Фрейда, що людина живе за принципом задоволення, а тому, орієнтуючись на цей принцип й потреби пересічної особи, переймаються проблемою її індивідуального щастя. Утім, В. Франкл довів, що чим більше людина прагне задоволення й намагається досягти щастя, тим швидше воно втікає від неї. З іншого боку, страждання має глибинний сенс, тому що здатне змінити людину на краще. Із тріади цінностей (творчості, переживання, ставлення) цей відомий психолог найглибший смисл вбачав у цінностях ставлення, тобто в осмисленому ставленні до страждань. Звідси узагальнюємо: в людській спільноті переважає посередня людина, котра не здатна до Одкровення як до єдності Істини і любові й відтак не піднялася до вершин особистісного буття. Роздуми над змістовим наповненням Одкровення привели М. Бердяєва до висновку, що Воно – це багатоплановий початок історії, який пов’язаний з подоланням власного несвідомого, народженням здатності

думати й діяти в інтересах іншої людини та суспільства.

Осмислюючи філософський дискурс епохи Просвітництва, С. Франк підсумовує, що філософи намагалися знайти певну заміну Одкровенню, а саме “природну релігію”, яка б не спиралася на Одкровення, “не вимагала б сліпої віри в нього, а впливала б сама собою із природи людини й тому була б для неї і необхідна, й очевидна” [26, с. 574]. Такі пошуки філософ називає ілюзією, стверджуючи, що людині потрібні знання, які виходять за межі здорового глузду [26 с 574], і вважає їх основою людського буття. Зміст цих знань цей філософ висловив через поняття особистості. “Особистість є незбагненна, надраціональна, вільно-спонтанна сутність людини, яка ні в які зовнішні рамки не вкладається, – той найглибший корінь душі, який сама людина усвідомлює як деяку абсолютно цінну, несканзану й непередавану, таємницю й істинну реальність свого “Я”” [26, с. 576]. Очевидно, тут особистість інтегрується як достеменна реальність людського буття, у якій вона знаходить себе. Християнство, на думку С. Франка, відкрило людині її сутність й орієнтувало на життя відповідно до цієї сутності. Отож філософія Просвітництва не змогла знайти відповідної заміни Одкровенню, не спромоглася висловити його через філософські поняття. С. Франк зрозумів, що формою-відповідником Одкровення є лише особистість.

С. Франк погоджується з висновком М. Бердяєва, що Одкровення – це народження із тваринного, знеособленого існування особистості – із духовного начала [25, с. 406]. У процесі Одкровення людина сягає самотуття, коли сама себе пізнає і розвиває. У цьому контексті погляди М. Бердяєва й С. Франка зійшлися. Перехід від знеособленого існування до особистісного буття логічно описати неможливо, що С. Франк висловив терміном “незбагненне”. Він доводить, що Одкровення можливо лише через самоподолання [25, с. 339]. Цей термін вважаємо синонімом страждань у М. Бердяєва. Саме ці роздуми надають С. Франку підстави узагальнити: Одкровення є первоначалом буття [25, с. 447–448]. Шукаючи поняття для відображення сутності особистості як первоначала буття, він висловив його латинським терміном “*pumen*”, яке російською мовою перекладає як “Божественное”, “Святость”, але при цьому відокремлює його від Бога [25, с. 450].

Отже, якщо в М. Бердяєва Одкровення постає як народження особистості, то С. Франк

рухається далі. Одкровення – це відкриття реальності “Ти” як людини, рівній моєму “Я”, тобто відкриття особистості в Іншому. В Одкровенні “Ти” Інший сприймається людиною як рівний, як транссуб’єктивне [25, с. 388]. Звідси аргументується, що потрібна така соціальна філософія, яка б ґрунтувалася на понятті “Ми” [25, с. 381]. До цього варто додати, що необхідна така політика, яка б орієнтувалася не на вигоду окремих класів і верств, а визнавала значущість солідарності різних верств, етносів, соціальних груп.

Для того щоб людина наважилася на Одкровення як особистісне буття, їй потрібний живий приклад і відповідний психологічний досвід: якщо інші змогли, то зможу і я. Така підсвідома “логіка” людини. Приклад відкриває дорогу іншим, досвід дає вихід у трансцендентне, особистісне буття, що покликана роз’яснити психологія. Проте психологи не осмислили змістове полотно Одкровення, його драматичний, а почасти трагічний, характер.

Певні зусилля щодо розуміння змістового формату Одкровення здійснив французький філософ П. Рікер. Щоб з’ясувати зміст поняття “істина”, він звертається до досягнень християнства, яке пов’язало істину з особистістю у вигляді формули “Істина – Особистість” [18, с. 185]. Філософ дискутує з християнством і протиставляє істині Одкровення наукову істину. На жаль, він не осягнув, що об’єкт цих істин різний. У першому випадку істина стосується духовного життя людини, в другому – перебуває в матеріальному світі. Усвідомлення Істини як особистості не може бути продуктом лише розумових зусиль. Зв’язок істини з духовними рисами людина усвідомлює не через практичну діяльність, а через віру в можливість власного вдосконалення, виходу за межі безпосереднього досвіду та власного егоїзму. Його роздуми про проблему істини приводять до висновку, що філософи разом з істориками залишаються на повсякденному рівні її розуміння [18, с. 197].

Проте є певні досягнення в українській психології. Наведені роздуми корелюють з думками А.А. Фурмана щодо ролі й значення смислу в конституюванні особистості. З цього приводу теоретик-психолог зауважує: “Питання особистості – це проблема самоконституювання і самоствердження людської індивідуальності...” [29, с. 38]. Конституювання він пов’язує зі смислом буття, що допомагає людині бути мужньою перед життєвими стражданнями. Дійсно, є глибинні зв’язки між

сутністю особистості і смислом, як на цьому наголошує А.А. Фурман. Смисл людського буття полягає в особистісному зростанні. І все ж проблема полягає в тому, що людина тенденційно намагається уникати самопізнання-самоконституювання й визначення смислу свого буття. Ці смисложиттєві проблеми призводять до її самоспонування, щоб вона відкривала Істину в собі.

Правильно зауважує А.А. Фурман, що досягнення ступеня особистісного буття пов’язане з саморефлексією [29, с. 51]. Але треба визнати, що більшість людей здебільшого боїться такої філософсько-психологічної операції, адже вона виявляє її недоліки, прогріхи, нагадує про аморальні вчинки. Саморефлексія вимагає від людини чесності із собою (В. Винниченко), передусім бути суб’єктом діяльності стосовно себе любимого, що знову таки веде до страждань. Для того щоб полегшити вказану ношу саморефлексії (самопізнання), християнство створило символ Одкровення. Людина, маючи приклад як Інший власними зусиллями народжує із себе особистість, мала б швидше ставати на шлях духовного самонародження. Але дивує те, як кожен із нас повільно усвідомлює сенс свого життя, не прагне відкривати Істину в собі, а точніше – чинить цій роботі над собою внутрішній опір. Треба також визнати, що сучасна психологія переважно не налаштовує людину на самопізнання, обмежуючись порадами того, як їй досягти щасливого життя.

Соціологічне узмістовлення Одкровення знайшло утілення у двох градах А. Августина – земному і Божому. Завершальним етапом становлення особистості є історія, а її метою – Одкровення, або, філософською мовою, народження досконалої людини, яка б стала втіленням духу на відповідному етапі розвитку суспільства. Дух в Особі Христа став особистістю на початку I тисячоліття, а у філософії Г. Гегеля лише на початку XIX. У першому випадку Христос змінив хід історії, проте в другому все залишилося на папері. Втрата провідної тенденції світового духу дорого коштує людству. Лише після Першої світової війни та трагедії більшовицького перевороту в Росії 1917 року почалося повільне осмислення Одкровення. Апокаліпсис історії, на думку М. Бердяєва, проявляється в тому, що історія втратила сенс. “Внутрішній Апокаліпсис історії є виявлення наслідків того, що в неї не здійснюється <...> Смисл” [5, с. 167]. Загалом цей талановитий мислитель виокремлює два різно-

види Одкровення – історичне й духовне [3, с. 146]. Спасіння як подолання трагедії знеособленого буття може прийти лише у процесі духовного одкровення, народження особистості. Історичне одкровення здатне породити не лише нову людину, а й нове суспільство, що може відбутися лише у процесі духовної революції [3, с. 153]. Від того, як швидко людство зможе знайти вирішення проблеми смислотворення в глобальному масштабі, залежить, чи встигне воно досягти моральної досконалості, перш ніж почнуться незворотні процеси у природі. Соціальна революція постає як результат духовної революції. Одкровення у М. Бердяєва історично обумовлено. Воно мало прийти в історію для того, щоб людина стала рефлексувати стосовно самої себе та свого життя.

В контексті ідей Ф. Ніцше російський філософ І. Ільїн стверджував, що людина ще ніколи не була такою самовпевненою, зухвалою й агресивною. Її свідомість охопили претензії до панування над світом. Для виходу зі стану кризи їй потрібно переглянути уявлення про себе, здійснити “нове одкровення” [10, с. 403], тобто має відбутися друге відкриття ідеї особистості. Говорячи філософською мовою, людство має переосмислити уявлення про власні якості, які втілені у ціннісному судженні “кожна людина – особистість”. Соціологічне змістовлення Одкровення полягає в тому, що відкривається шлях до нової форми суспільних відносин, яка була б зорієнтована на співпрацю, солідарність, взаємоповагу, вдосконалення людського буття. Таке трактування цього змістовлення в класовому суспільстві фактично заперечує підвалини його існування. Філософське, психологічне й соціологічне осмислення Одкровення на антагонізмах небезпечно для самого суспільства.

Соціально-філософський змістовий ландшафт Апокаліпсису та філософські умови його подолання

Нез’ясованість філософського, психологічного й соціологічного змістових інваріантів Одкровення закономірно привело людство до Апокаліпсису – глобальної антропологічної катастрофи. Іоан Богослов відчув трагічну тенденцію суспільного буття: пріоритет у суспільстві поступово переходить до посередньої людини (Das Man), проблеми накопичуватимуться, зростатиме орієнтація на матеріальний комфорт, зменшуватиметься критична маса

особистостей, людство віддаватиме пріоритет науковим істинам перед Істиною особистісного буття, а тому катастрофи не оминуть. Що надало євангелісту можливість передбачити всеохватну катастрофу? Відповідь може бути лише така: керувався концепцією ступенів духовного розвитку людини. Іоан Богослов чітко усвідомлював, що пріоритет у людській спільноті належить посередній людині, яка має некрофільські риси: перетворювати буття на небуття. Чому людство до цього часу належним чином на це не реагує? На це запитання слід дати таку відповідь: у людській спільноті бракує особистостей, які б спонукалися її інтересами і здатні мислити з позиції майбутнього [21].

Подолання Апокаліпсису було предметом роздумів М. Бердяєва, який важливу роль відводив телеології [4, с. 82]. Питання про роль і значення телеології – це питання про зміну детермінації – спричинення. Про важливість зміни механізму спричинення К. Зарубицький зауважує, що останні дослідження примушують визнати можливість існування в соціальному світі “такого явища, як детермінація майбутнім і введення відповідного поняття” [17, с. 198]. Однак пересічна людина нездатна до спричинення майбутнім через свої обмежені спонукання й доміанти, які містяться в архаїчних структурах головного мозку [24, с. 113–114]. Спричинення майбутнім має життєствердне начало, тоді як орієнтація на сьогоденну вигоду себе вичерпала й закінчується глобальною антропологічною катастрофою. Посередня людина психологічно, інтелектуально, морально й духовно не готова до трансформації знеособленої форми буття в особистісну. Незважаючи на це, людство має змінити парадигму розвитку. Фундаментальну думку щодо детермінації майбутнім висловив М. Гайдеггер, коли досліджував зв’язки між метою й засобами її досягнення. “Мета, прагнучи якої, обирають вид засобу, теж відіграє роль причини” [33, с. 222]. Безумовно, мета, орієнтована на майбутнє, може відігравати роль детермінанти майбутнього. Під тиском названої катастрофи людство має переорієнтувати цілі своєї життєдіяльності із задоволення матеріальних потреб на вдосконалення внутрішніх якостей, тобто змінити змістову сферу свого буття. Спричинення майбутнім є ключовим засобом виходу зі стану всеохватної катастрофи.

У суспільстві споживання, в якому панує настановлення на гедонізм, Одкровення як

вихід у часопросторі особистісне буття – неможливе. Цей висновок підтверджують президентські й парламентські вибори в Україні (2019). На переконання Г. Лебона, С. Московичі, М. Бердяєва народні маси у своїй життєактивності перебувають на рівні колективного несвідомого. У психології мас свідоме відіграє несуттєву роль, а тому масами можна керувати лише через несвідоме. Звернення до свідомості електорату, до прикладу, заклики: “Думай”, було приречене на поразку. Шоу перемогло свідоме. Утім, М. Бердяєв задовго попереджав: “Масами можна керувати через символіку, що надихає. Але вона може бути більш глибокою та пов’язаною з онтологічними реальностями, а може бути безсоромною демагогією. <...> Життя мас можна організовувати й спрямовувати лише релігійно” [4, с. 200]. Виникає запитання: “Як подолати цю суперечність між потребами раціональної політики і нездатністю народних мас до раціонального сприйняття дійсності?” Філософ пропонує сублімувати й ошляхетнювати свідомість народних мас і накреслює таку стратегію: “Пріоритет має належати духовному началу, потім настає черга економіки як реального підґрунтя життя, а лише потім [постає] політика, що слугує економіці” [4, с. 201]. В Україні все навпаки: політики маніпулюють, економіка деградує, а про духовне загалом забули. Зазначений висновок стосується й світової спільноти, внаслідок чого катастрофічно зменшується критична маса особистостей. Тому людство опиняється в стані Апокаліпсису – глобальної антропологічної катастрофи. Отож постає проблема того, як будувати раціональну політику?

Магістральним напрямом ошляхетнення української нації є формування *національної ідеї*, яка, на переконання А.В. Фурмана, має стати щитом і мечем нації [31]. Розвиваючи ці погляди, зауважимо, що в основу української ідеї варто покласти ідею особистості [23]. Зріла особистість, поєднуючи у собі професіоналізм, моральну, інтелектуальну й духовну досконалість, водночас захищатиме націю від зовнішньої агресії (економічної, політичної, моральної, духовної) і мечем свого інтелекту й духу прокладатиме шлях до особистісного буття – Граду Божого (А. Августин). Українська ідея у такому її розумінні поєднує духовні надбання християнства, сучасні досягнення філософії, психології й має бути доведена до рівня ідеології. Тому суспільство, й не лише українське, *потребує нової українотворчої ідеології – ідеології персоналізму*, яка була б

побудована на пріоритеті духовного, носієм якого є зріла особистість [22, с. 465–516].

Осмилюючи трагічний стан людського буття, С. Франк зауважив: “Ми *виключаємо* себе із буття, ми отримуємо ситуацію, внаслідок якої буття стає *зовнішньою* силою, що загрожує поглинути нас...” [25, с. 437]. Отож модерна людина добровільно відмежувалася від суспільних проблем та власної сутності, тому ніяк не наважиться стати на шлях особистісного буття.

Для виходу зі стану Апокаліпсису треба визнати актуальними роздуми М. Бердяєва щодо філософії М. Гайдеггера. Так, осмилюючи метафізику німецького філософа, він ставить фундаментальне питання: “Звідки почався занепад?” [4, с. 277], але відповіді не дав. На наш погляд, витоки деградації перебувають у філософії епохи Просвітництва та Великої французької революції, коли під тиском колективного несвідомого сформувався ціннісне судження “кожна людина – особистість”, що спричинило поступову деградацію людини й людської спільноти.

К. Ясперс усвідомив негативні тенденції історії: “До сьогодні найкраще завжди зазнавало невдачі й може знову зазнати її, оскільки <...> *хід речей у світі у своєму тривалому процесі зовсім не той, який для нас важливий...*” [35, с. 416]. Філософ припускає можливість загибелі людства, але не втрачає віри й формулює категоричний імператив часу: “Я маю хотіти того, що важливо, навіть якщо наближається кінець усього” [35, с. 416]. Як відповідь на виклики історії філософ формулює доленосне питання часу: “Чи можлива ще незалежна людина, яка сама визначає свою долю?” [35, с. 417]. Незважаючи на реальність загибелі, людина мусить прагнути самотуття – досягнути рівня особистості. “Хочу загинути разом із тим, що є самотуття людини” [35, с. 417], – такою, власне, була відповідь філософа на виклики часу. Ці роздуми змушують поставити запитання: “Що було внутрішнім спонуканням і змушувало К. Ясперса шукати відповідь на питання сенсу історії?” Про свої внутрішні спонукання мислитель висловився доволі чітко: відшукати ту основу, на якій може відбутися єднання всіх людей [35, с. 49]. Підсумовуючи роздуми К. Ясперса щодо філософії історії, зазначимо, що він усвідомлював занепад людини й суспільства, але вірив у їхнє духовне прозріння, а тому розумів філософське змістовлення Одрокнення як віру в можливість духовного відрод-

ження особи, у те, що вона здатна піднятися до рівня самобуття.

Втрата ідеї особистості як первоначала суспільного буття в модерну епоху дезорієнтувало й дезорганізувало людську спільноту. Так виникли світоглядні передумови психічних епідемій, екзистенційної порожнечі й глобальної антропологічної катастрофи – реальних проявів Апокаліпсису. Усвідомлення необхідності обмеження природного начала в людині є вічною проблемою філософії, релігії, мистецтва, а сьогодні перетворилося на нагальну потребу збереження життя. Самовдосконалення стало не лише потребою окремих осіб, але й нагальною необхідністю суспільного повсякдення. Запропонована теорія особистості надає філософські, психологічні підстави для подолання знеособленого буття. Ідеї самоактуалізації й самореалізації стали в другій половині ХХ століття надзвичайно актуальними, однак для їх реалізації потрібна відповідна теорія.

Апокаліпсис – це фінал або результат пріоритету матеріального над духовним, який реалізовує людина маси (Х. Ортега-і-Гассет), людина-титан (П. Козловські), антихрист (християнство, В. Соловйов), ніщо (християнство, М. Гайдеггер), паразит (Ф. Ніцше). У тому, що цьому типу людини належить пріоритет, є гріхи філософів й психологів. Філософи пішли за колективним несвідомим, чим сприяли знищенню у філософській та суспільній свідомості концепції онтологічних ступенів буття і формуванню ціннісного судження “кожна людина – особистість”. За допомогою цього концепту *не-сущих* на словах зробили *сущими*, тобто *ніщо*, *небуття* стало субстанцією. Чим закінчується подібна онтологія? Вочевидь глобальною антропологічною катастрофою. Ніхто ніколи не може одномоментно стати субстанцією-особистістю. Це відбувається у процесі індивідуальних надзусиль і страждань, на чому справедливо акцентували увагу М. Бердяєв, С. Франк, В. Франкл. Посередня людина для обману народних мас сформувала інтегральний показник щастя, проте замість щастя людство опинилося у стані катастрофи: замість ідеї вдосконалення, яка була продуктом онтологічних ступенів буття, постмодерна людина отримала концепцію щастя. Щастя стало “святим” абсурду концепту “кожна людина – особистість”. Сліпі ведуть сліпих: сліпі філософи, які не змогли дати відповіді на питання: “Хто є істиною”, привели людство до Апокаліпсису.

Визнання концепції ступенів духовного розвитку людини є світоглядною умовою ви-

ходу із стану Апокаліпсису. Суспільство одужуватиме залежно від того, як швидко воно визнає ступені вказаного розвитку людини і зможе реалізувати цю ідею у сфері освіти, культури, політики. Концепція чотирьох ступенів духовного розвитку надає людині можливість пізнавати себе й світ, а відтак стати свідомим суб’єктом суспільного буття. Ця концепція конституювала історію від первісного суспільства до епохи Просвітництва. Так, безумовно, вона була пов’язана із соціальною ієрархією, але будемо відрізняти сам принцип від його реалізації, як ми відрізняємо поняття від існування. З часів Великої французької революції конститутивним принципом суспільного буття стало ціннісне судження “кожна людина – особистість”, яке немає під собою онтологічного підґрунтя, а є результат впливу колективного несвідомого на філософію й інші гуманітарні науки. Говорячи мовою грецької міфології, титани перемогли богів, але сьогодні самі “титани” опинилися переможеними, бо людство перебуває у стані катастрофи. Постала нагальна проблема того, як подолати ціннісне судження “кожна людина – особистість” і втілити у життя світоглядний закон “особистість – основа буття”.

Подолання Апокаліпсису органічно пов’язане з проблемою зла. Щодо значущості проблеми зла С. Франк зауважив: “Факт зла є абсолютна межа *будь-якої філософії...*” [25, с. 533], а М. Бердяєв сказав, що зло можна перемогти лише духовною революцією [3, с. 174]. Найближче до розуміння причин існування зла наблизився саме М. Бердяєв, який посилавчись, на М. Гайдеггера, стверджував, що джерелом зла й соціальної брехні є *das Man* [4, с. 149], тобто посередня людина. Трагічні факти всесвітньої історії ХХ–ХХІ ст. змушують погодитися з цими висновками. Соціальне одкровення як спасіння від влади посередньої людини може прийти лише від особистості. Ці роздуми надають підстави для остаточного висновку: проблема зла пов’язана з діяльністю людини посереднього ступеня розвитку, проте філософи до цього часу не наважуються сказати, який тип людини є носієм зла. Метафізична теорія особистості закладає філософське підґрунтя для розуміння причин існування зла, тому що називає своїми іменами, створюючи підґрунтя для закону найменування (М. Мамардашвілі) “Хто є хто?” і “Що є що?” Завдяки дії цього закону Істина людського буття стане доступною для рефлексивної перевірки.

Е. Мунье конкретизує поняття зла і пов’язує його існування у ХХ столітті із відсутністю

в суспільстві особистісного начала [15, с. 60], а тому ставить завдання: відтворення його в усіх сферах суспільного життя. У другій половині ХХ століття зло стає предметом дослідження французького філософа Ж. Бодріара. Зло сприяє порушенню принципів моралі і веде до руйнації суспільних зв'язків. Воно починає панувати тоді, коли втрачається рівновага між матеріальним й духовним, що є наслідком втрати розуму [2, с. 158]. Зло у суспільстві споживання полягає не лише в тому, що людину зробили споживачем, а й у тому, що дійсність трансформувалася у псевдо-реальність, симулякр. Намагаючись встановити причини панування зла, Е. Фромм робить фундаментальний висновок: зло – це результат неправильного розвитку [28, с. 184].

Специфіка сьогоденного буття полягає в тому, що людство опинилося перед обличчям реального самознищення. У цій ситуації закономірно постає питання: “Хто винний і що робити?” Під час пошуку відповіді на ці питання, як правило, спрацьовують механізми психологічного самозахисту: “Винні політики, диктатори”. Гадаємо, що винний кожний, хто не повірив у можливість народження із власного Его особистості, не наважився на шлях Одкровення, той стає носієм зла. Так, під впливом страху і механізмів самозахисту людина закреслює для себе шлях самовдосконалення. Але в першу чергу винні філософи й психологи, адже не розпредметили змістове Одкровення, не переклали на філософську мову те, що було напрацьовано міфологією, християнською філософією щодо ступенів духовного розвитку людини.

Український апокаліпсис часів незалежності полягає в тому, що зло нахабно одягається в одежі добра (політики обіцяють європейські соціальні стандарти, необґрунтоване зниження тарифів тощо) і замовчують про те, що такий стрибок у європейський рай потребує зміни свідомості – *духовної революції*, про яку писали М. Бердяєв, Е. Муньє, А. Печчеї, але суспільство продовжує жити під пріоритетом матеріального. Цей категоричний висновок стосується щонайперше “еліти” суспільства й філософів. Програми кандидатів у народні депутати і Президенти, які не мають механізмів реалізації, – це реальне зло, а тому вони за своєю сутністю є популістськими. Зло популізму полягає в тому, що воно розбещує людину. Лідери більшості політичних партій – відображення егоцентризму, який є відбиттям екзистенційної порожнечі, котру М. Бердяєв

тракує як пекло і нездатність до любові [4, с. 237].

Маніпуляції суспільною думкою були предметом дослідження М. Бердяєва, який вважав це найбільшим злом [4, с. 145–146]. У наш час брехня проникла в усі сфери суспільної свідомості. У цій ситуації філософія має встановити світоглядні причини цієї брехні. Витоки брехні полягають у твердженні “Кожна людина – особистість”, яке надає посередній людині право бути суб’єктом діяльності. Посередня людина продукує ілюзії, які сприймаються некритичним мисленням народних мас за істину.

Апокаліпсис – це результат того, що сформувалося знеособлене суспільство, у якому панує пріоритет матеріального, а посередня людина стала суб’єктом діяльності. Парадигма знеособленого буття себе вичерпала. Проте у кожному соціумі особистісне начало наявне, але не можна сказати, що йому належить пріоритет. Навіть у державах, котрі процвітають, дослідники фіксують суттєві прояви знеособленого буття: екзистенційну порожнечу, схильність до некрофілії, відчуженість, брак громадянської активності, байдужість. Знеособлені форми буття людини й суспільства – це перетворені форми, що існують під виглядом добра, а матеріальні цінності проголошено вищими. Ж. Рюс, підсумовуючи розвиток філософських ідей у ХХ столітті, зазначає, що відбулося одкровення небуття, тобто посередня людина стала псевдопервоначалом суспільства [19, с. 15].

Осмилюючи європейську історію, К. Ясперс усвідомлював її недосконалість, оскільки спостерігав негативні наслідки: маси стали вирішальним чинником сучасності, відбувалася втрата традиційних цінностей, поширювався філософський нігілізм, що засвідчило деградацію духу [35, с. 141–148]. Криза духу сприяла тому, що людство втягнуло себе в потік знищення [35, с. 151–152]. Отож філософ виявив причини, зміст і наслідки кризи європейського духу. Через його вади світ дійшов до глобальної катастрофи й людство опинилося у стані виклику. Якою має бути відповідь? Якщо причини мають виключно духовний характер, то й відповідь мусить бути у формі нових духовних основ буття. К. Ясперс сформулював відповідь у формі заклик до єдності. У єдності, котра ґрунтується на розумінні, він вбачав зміст, сенс і мету історії. У цій кризовій ситуації людина має йти шляхом прояснення своєї свідомості, саморозуміння – сутнісного

одкровення [35, с. 262–263]. Усвідомлення власної сутності має стати для людства завданням, ігнорування якого може призвести його до самознищення.

Апокаліпсис світової історії й української зокрема – це трагічний дуалізм несвідомого й свідомого, який трактуємо як боротьбу знеособленого начала з особистісним, що становить результат заперечення концепції онтологічних ступенів людського буття. Заперечення цієї концепції є безпосередньою причиною зла, що веде до глобальної антропологічної катастрофи. Князь світу цього – посередня людина – має у собі неусвідомлювану ненависть до життя, тобто риси некрофіла. Така людина готова знищити Україну, Росію, світ узагалі заради збереження своєї влади. Подолання Апокаліпсису ми пов'язуємо не зі зміною політиків та політичних партій, а з переосмисленням первоначал буття: пріоритет матеріального має бути змінено на пріоритет духовного, який здатна реалізувати лише особистість. Пріоритетна роль у цьому процесові має належати філософам. Вони покликані не лише теоретично обґрунтувати нагальність таких змін, а й довести це прикладом власного способу життя.

ВИСНОВКИ

1. Історія філософії відіграє провідну роль лише тоді, коли спроможна, з одного боку, вказати напрям подолання наявних проблем, з іншого – допомогти розбудувати більш гуманні форми суспільного життя. *Метафізична теорія особистості* здатна запропонувати ідею, яка б сприяла духовному вдосконаленню людини й гуманізації суспільства. Ця теорія відповідає вимогам часу, сучасним викликам, відновлює істинне поняттєве розуміння особистості, яке було спотворено в епохи Просвітництва, Великої французької революції й занедбано в добу модерну й постмодерну.

2. Метафізична теорія особистості доводить, що життєдіяльність людини має бути підпорядкована її самовдосконаленню, що і становить міжпредметний зміст Одкровення. Її призначення полягає в тому, щоб збільшити кількість особистостей у суспільстві до рівня критичної маси й завдяки цьому підтримувати його життєву спроможність.

3. Духовна, тобто власне особистісна, сутність людини відкрилася християнству у формі символів. Одкровення синтезувало фундаментальні тенденції, що були притаманні міфології, стародавній філософії та гностицизму:

ідею ступенів духовного розвитку людини, яка відображала онтологічні умови буття суспільства і розкривала духовну сутність людини. Через 2000 років філософія з великими потугами намагається висловити цю сутність на понятійному рівні.

4. Одкровення – це усвідомлення ролі й значущості особистості як первоначала буття. Вихід за його межі можливий як духовна революція, що в християнстві й отримало назву Одкровення, а в сучасній філософії як персоналістична революція.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М.М. К философии поступка *Философия и социология науки и техники: ежегодник*. 1984–1985. Москва: Наука, 1986. С. 80–160.
2. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. Москва: Добросвет, 2000. 258 с.
3. Бердяев Н.А. Истина и откровение. Прологомены к критике Откровения. Санкт-Петербург: РХГИ, 1996. 384 с.
4. Бердяев М. О назначении человека. Москва: Республика, 1983. 383 с.
5. Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. *Дух и реальность*. Москва: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. С. 159–226.
6. Бердяев Н.А. Философия неравенства. *Философия свободы*. Москва: АСТ, 2007. С. 449–699.
7. Гартман Н. Этика / пер. с нем. А.Б. Глаголева; под ред. Ю.С. Медведева и Д.В. Складнева. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2002. 707 с.
8. Гельвеций К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання. Київ: Основи, 1994. 416 с.
9. Енцикліка Fides et Ratio Святішого Отця Івана Павла II до єпископів Католицької церкви про співвідношення віри й розуму. Київ – Львів: Свічадо, 2000. 152 с.
10. Ильин И.А. Путь к очевидности. Москва: Республика, 1993. 431 с.
11. Локк Д. Опыт о человеческом разумении: Собр. соч.: В 3 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1985. 622 с.
12. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. *Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве*. Москва: Мысль, 1996. С. 109–398.
13. Маланюк Є. Ієрархія. *Український націоналізм*: В 2 т. Т. 2. Антологія. 2-е вид. / упоряд. В. Рог. Київ: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. С. 69–80.
14. Мангайм К. Ідеологія та утопія / пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. 370 с.
15. Мунье Э. Персоналистическая и общностная революция. *Манифест персонализма* / пер. с фр., вступ. ст. И.С. Вдовиной. Москва: Республика, 1999. С. 13–266.
16. Ніцше Ф. Жадання влади. *Так казав Заратустра; Жадання влади*. Київ: Основи, 1993. С. 330–414.
17. Потустороннее, которое реально существует. Немістичне потойбіччя. Киев: Стило, 2015. 253 с.

18. Рікер П. Історія та істина. Київ: Вид. дім „КМ Академія”, 2001. 396 с.
19. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. Київ: Основи, 1998. 669 с.
20. Сабадуха В.О. Гностицизм як джерело концепції чотирьох рівнів духовного розвитку людини. *Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філософські і психологічні науки*. 2014. Вип. 18. С. 57–64.
21. Сабадуха В.О. Гріхи посередньої людини, або Філософський аналіз причин людської деструктивності. *Практична філософія*. 2011. № 1. С. 31–41.
22. Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФТУНГ, 2019. 647 с.
23. Сабадуха В.О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. 176 с.
24. Соловійов О.В., Сабадуха В.О. Чи може підтвердити сучасне знання про мозок людини “факт забуття” елітами своїх соціальних зобов’язань. *Практична філософія*. 2014. № 2. С. 112–119.
25. Франк С.Л. Непостижимое: онтологическое введение в философию религии. Москва: Правда, 1990. С. 183–559.
26. Франк С.Л. Реальность и человек: метафизика человеческого бытия. *Снами Бог*. Москва: АСТ, 2003. С. 133–748.
27. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 366 с.
28. Фромм Е. Мати чи бути? Київ: Укр. письм., 2010. 222 с.
29. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ. 2017. 508 с.
30. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії. *Психологія і суспільство*. 2018. №1–2. С. 5–26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.005>
31. Фурман А.В. Національна ідея – щит і меч українства. *Психологія і суспільство*. 2012. №3. С. 6–10.
32. Фурман А.В., Довгань А.О. Оновлена світоглядна мапа буття, осмисленого в суспільному та особистісному вимірах. *Психологія і суспільство*. 2019. №3–4. С.148–156. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.148>
33. Хайдеггер М. Вопрос о технике. *Время и бытие*: пер. с нем. Москва: Республика, 1993. С. 221–238.
34. Юнг К.Г. Синхрония: 2-е изд., испр. и доп. письмами К.Г. Юнга “О синхронии”. Москва; Киев: Рефл-бук: Ваклер, 2003. 320 с.
35. Ясперс К. Смысл и назначение истории. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. 527 с.
4. Berdiaev, N.A. (1983). O naznachennyu cheloveka [About the appointment of a person]. Moscow [in Russian].
5. Berdiaev, N.A. (2003). Sudba cheloveka v sovremennom myre [The fate of a person in the modern world]. Kharkov [in Ukrainian].
6. Berdiaev, N.A. (2007). Fylosofyia neravenstva [Philosophy of inequality]. Moscow [in Russian].
7. Hartman, N. (2002). Etyka [Ethics]. St. Petersburg [in Russian].
8. Helvetsii, K.A. (1994). Pro liudynu, yii rozumovi zdibnosti ta yii vykhovannia [About a person, his mental abilities and his upbringing]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Entsyklika Fides et Ratio Cviatishoho Ottsia Ivana Pavla II do episkopiv Katolytskoi tserkvy pro spivvidnoshennia viry y rozumu (2000). – [Encyclical Fides et Ratio of the Holy Father John Paul II to the Bishops of the Catholic Church on the Relation of Faith and Reason]. Kyiv-Lviv [in Ukrainian].
10. Ylyn, Y.A. (1993). Put k ochevydnosti [The path to evidence]. Moscow [in Russian].
11. Lokk, D. (1985). Opyt o chelovecheskom razumenyy [An Experiment on Human Understanding]. Moscow [in Russian].
12. Makyavelly, N. (1996). Rassuzhdenyia o pervoi dekadie Tyta Lyvyia [Discourses on the first decade of Titus Livy]. Moscow [in Russian].
13. Malaniuk, Y. (2011). Iierarkhiia [Hierarchy]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Manhaim, K. (2008). Ideolohiia ta utopia [Ideology and utopia]. Kyiv [in Ukrainian].
15. Mune, E. (1999). Personalistycheskaia y obshchnostnaia revoliutsyia [Personalistic and communal revolution]. Moscow [in Russian].
16. Nitsse, F. (1993). Zhadannia vldy [The desire for power]. Kyiv [in Ukrainian].
17. Potustoronnee, kotoroe realno sushchestvuet. Nemistychno potoibichchia. – [The otherworld, which really exists. Non-mystical otherworld]. Kyiv [in Ukrainian].
18. Riker, P. (2001). Istoriia ta istyna [History and truth]. Kyiv [in Ukrainian].
19. Rius, Zh. (1998). Postup suchasnykh idei: Panorama novitnoi nauky [Progress of modern ideas: Panorama of modern science]. Kyiv [in Ukrainian].
20. Sabadukha, V.O. (2014). Hnostytsyizm yak dzherelo kontseptsii chotyrokhn rivniv dukhovnoho rozvytku liudyny [Gnosticism as a source of the concept of four levels of human spiritual development]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
21. Sabadukha, V.O. (2011). Hriky poserednoi liudyny, abo Filosoфskyi analiz prychny liudskoi destruktivnosti [Sins of the mediocre man, or Philosophical analysis of the causes of human destructiveness]. Kyiv [in Ukrainian].
22. Sabadukha, V.O. (2019). Metafyzika suspilnoho ta osobystisnoho buttia [Metaphysics of social and personal existence]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
23. Sabadukha, V.O. (2012). Ukrainka natsionalna ideia ta kontseptsiiia osobystisnoho buttia [Ukrainian national idea and concept of personal existence]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
24. Soloviov, O.V., Sabadukha, V.O. (2014). Chy mozhe pidtverdyty suchasne znannia pro mozok liudyny „fakt zabuttia” elitamy svoikh sotsialnykh zoboviazan [Can

REFERENCES

1. Bakhtyn, M.M. (1986). K fylosofyyu postupka [To the philosophy of action]. Moscow [in Russian].
2. Bodryiар, Zh. (2000). Prozrachnost zla [The transparency of evil]. Moscow [in Russian].
3. Berdiaev, N.A. (1996). Ystyna y otkrovenye. Prolehomeny k krytyke Otkrovenyia [Truth and revelation. Prolegomena to the criticism of Revelation]. St. Petersburg [in Russian].

modern knowledge of the human brain confirm the fact that the elites have forgotten their social obligations]. Kyiv [in Ukrainian].

25. Frank, S.L. (1990). *Nepostyzhymoe: ontologicheskoe vvedeniye v fylosofiyu relyhyu* [Incomprehensible: an ontological introduction to the philosophy of religion]. Moscow [in Russian].

26. Frank, S.L. (2003). *Realnost y chelovek : metafyzika chelovecheskoho bytyia* [Reality and Man: Metaphysics of Human Being]. Moscow [in Russian].

27. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poyskakh smysla* [A man in search of meaning]. Moscow [in Russian].

28. Fromm, E. (2010). *Maty chy buty?* [To have or to be?]. Kyiv [in Ukrainian].

29. Furman, A.A. (2017). *Psykholohiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti* [Psychology of meaningful life development of personality]. Ternopil [in Ukrainian].

30. Furman, A.A., Furman, A.V. (2018). *Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii* [Actual being of personality: from concept to metatheory]. Ternopil [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.005>

31. Furman, A.V. (2012). *Natsionalna ideia – shchyt i mech ukrainstva* [The national idea is the shield and sword of Ukrainians]. Ternopil [in Ukrainian].

32. Furman, A.V., Dovhan, A.O. (2019). *Onovlena svitohliadna mapa buttia, osmyslenoho v suspilnomu ta osobystisnomu vymirakh* [Updated worldview of life, meaningful in social and personal dimensions]. Ternopil [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.148>

33. Khaideher, M. (1993). *Vopros o tekhnike* [Question about technique]. Moscow [in Russian].

34. Iunh, K.H. (2003). *Synkhroniya* [Synchronicity]. Kyiv [in Ukrainian].

35. Jaspers, K. (1994). *Smysl y naznachenye ystoryy* [The meaning and purpose of history]. Moscow [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Сабадуха Володимир Олексійович, Сабадуха Олексій Володимирович.

Тайна Одкровення та Апокаліпсису: змістовлення символіки.

У дослідженні вперше в українській гуманітаристиці здійснено теоретичний аналіз християнського символу Одкровення із філософських, психологічних і соціологічних позицій. Осмислення Одкровення ресурсами наукових понять – це надскладна проблема, що спричинена як відсутністю адекватної методології, так і ігноруванням провідної тенденції світової історії і розвитку духу – боротьби знеособленого й особистісного начал суспільного буття. Запропоновано в основу теоретизування покласти *концепцію чотирьох ступенів духовного розвитку людини*: залежна особистість, посередня особистість, зріла особистість, геній. З допомогою Одкровення християнство переосмислює філософський зміст поняття “істина”, що стосувалося не матеріального світу, а внутрішніх рис-якостей людини. Християнство дійшло висновку, що для людини більш важливим є питання “Хто є істиною?”, аніж “Що є істиною?”. Відсутність філософської відповіді на

перше питання призвело до панування ціннісного судження “кожна людина – особистість”, яке стало філософським підґрунтям знеособленої парадигми людської буттєвості. Одкровення постає як вихід із знеособленого буття в особистісне (трансцендентне), подолання страху перед останнім, народження духовного начала в людині й одночасно як символічний початок нової – особистісної – парадигми буття, коли найвищими цінностями буде самоактуалізація, самореалізація й сродна праця. Одкровення – це не лише психодуховне народження особистості із егоцентричної людини, а й визнання значущості особистості в іншій особі та її персональне прийняття. Проаналізовано причини, які заважають гуманітаріям розкрити змістові сегменти Одкровення. Встановлено, що до них належать механізми психологічного захисту та страх перед особистісним буттям. Крім того, нехтування провідною тенденцією світового духу (як боротьбою знеособленого й особистісного) та концепцією чотирьох ступенів духовного розвитку людини призвело до зменшення критичної маси особистостей в людській спільноті. Невизнання мислителями-науковцями значущості ідеї особистісного буття становить світоглядну першопричину екзистенційного вакууму, психічних епідемій, що постають у вигляді гібридних війн, глобального тероризму й насильства як надлюдським єством, так і над природою взагалі. Сучасний апокаліпсис – антропологічна катастрофа – це результат кризи знеособленого буття і всепоглинучого пріоритету матеріального над духовним, який реалізує посередня людина. Доведено, що запропонована *метафізична теорія особистості* відповідає сучасним глобальним викликам, відкриває можливості для філософського, психологічного й соціологічного розуміння причин кризи як в українському суспільстві, так і в людській цивілізації. Обґрунтовано, що світоглядним орієнтиром виходу із кризи знеособленого буття є утвердження пріоритету духовного над матеріальним, прийняття світоглядного закону “особистість – основа буття” та зміна форми детермінації. Спричинення сьогоденним має бути замінена детермінацією майбутнім.

Ключові слова: *Одкровення, Апокаліпсис, принцип духовної ієрархії, істина, любов, залежна особистість, посередня особистість, зріла особистість, знеособлене, метафізична теорія особистості, детермінація (спричинення).*

ANNOTATION

Volodymyr Sabadukha, Olexsii Sabadukha.

The mystery of revelation and apocalypse: the content of symbolics.

The philosophical, psychological and sociological analysis of the Christian symbol of the Revelation is for the first time in the Ukrainian humanities carried out in the study. Understanding Revelation based on scientific concepts is a very complex problem, however, it is clear that its cause is the lack of the necessary methodology, ignoring the leading trend of world history and spirit i.e. the struggle of impersonal and personal principles of social being. It is proposed to base the study on the concept of

four stages of human spiritual development: dependent personality, mediocre personality, mature personality, genius. With the help of Revelation, Christianity rethought the philosophical meaning of the concept of “truth”, which concerned not the material world, but the inner qualities of man. Christianity has come to the conclusion that the question “Who is the truth” is more important to man than the question “What is the truth?” Lack of a philosophical answer to the question “Who is the truth?” led to the dominance of the value judgment “every person is an individual”, which became the philosophical basis of the depersonalized paradigm of human being. Revelation appears as a way out of impersonal being into personal (transcendent), overcoming the fear of personal being, the birth of a spiritual principle in man and as a symbolic beginning of a new – personal – paradigm of being, when the highest values are self-actualization, self-realization and related work. Revelation is not only the birth of a person from an egocentric person, but it is a recognition of the significance of a person in another person. The reasons that prevent the scholars from revealing the meaning of Revelation are analyzed – the mechanisms of psychological protection and fear of personal being. Ignoring the leading trend of the world spirit (the struggle of the impersonal and the personal) and the concept of the four stages of spiritual development of man has led to a decrease in the critical mass of individuals in the human community. Failure to recognize the importance of the idea of personal

existence is a crucial ideological cause of the existential vacuum, mental epidemics in the form of hybrid wars, global terrorism and violence against both human nature and nature in general. The modern apocalypse – an anthropological-global catastrophe – is the result of a crisis of impersonal existence and the priority of the material over the spiritual, which is realized by the mediocre person. It is proved that the proposed metaphysical theory of personality meets modern global challenges, opens opportunities for philosophical, psychological and sociological understanding of the causes of the crisis in Ukrainian society and in the human community. It is substantiated that the ideological basis for overcoming the crisis of impersonal existence is the assertion of the priority of the spiritual over the material, the adoption of the ideological law “Personality is the basis of being” and changing the form of determination. Determination of the present must be replaced by determination of the future.

Key words: *Revelation, Apocalypse, the principle of spiritual hierarchy, truth, love, dependent personality, mediocre personality, mature personality, impersonal, metaphysical theory of personality, determination.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., доц. Фурман А.А.**

**Надійшла до редакції 05.06.2020.
Підписана до друку 18.01.2021.**

Бібліографічний опис для цитування:

Сабадуха В.О., Сабадуха О.В. Тайна Одкровення та Апокаліпсису: змістовлення символіки. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 66–81. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.066>

Олег ХАЙРУЛІН

ДІАПАЗОН РОЗВИВАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГРИ ЯК СУБ'ЄКТНОЇ ПРОГРАМИ

Oleg KHAIRULIN

THE RANGE OF DEVELOPMENTAL POTENTIAL OF THE GAME AS A SUBJECT PROGRAM

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.082>

УДК: 159.9.01 : 168

“Можливість відкривати щось нове
ми цінуємо в іграх найбільше”.
(М. Лебланк [50, с. 169])

“...досконалість досягається не тоді,
коли вже немає чого додати, але тоді,
коли вже нічого вилучити”.
(А. Сент-Екзюпері [27, с. 45])

Актуальність і головна ідея дослідження. Сучасні умови екзистенційного розвитку людини і суспільства характеризуються надзвичайною строкатістю та динамікою варіацій для можливостей і ризиків, впливів і ситуацій, у яких оприявнюється соціальна взаємодія особи з її життєвим середовищем. Такі умови одночасно пропонують їй як колоритний діапазон засобів для власної самореалізації, так і накладають на життєдіяльність розмаїту мережу ймовірних ситуацій. Ці ситуації містять потужні потенціали особистісного розвитку, але не обіцяють його легкість, безпеку, простоту та беззаперечність. Наведений стан є наслідком особливостей психо-культурного розвитку в період постмодерну, що починає все більше відповідати ознакам ігрового у контексті, який обґрунтували достойники різних наукових дисциплін, зокрема Й. Гейзінга, Л. Вітгенштайн, К. Леві-Стросс, Г. Маркузе, Л.С. Виготський, Дж. фон Нейман, О. Фінк, П. Бурд'є, Ж. Дерріда, Р. Кайуа, Ж.-Ф. Ліо-

тар, В.А. Роменець, В.О. Лефевр, Г.П. Щедровицький, А.В. Фурман, В.П. Москалець, К.Б. Сігов, В.Є. Лепський, Дж. Шелл, М. Лебланк, Г. Фрейермут.

Дослідження фундаментального психо-соціального явища гри сьогодні охопили всі можливі сюжети життєдіяльності людини від полюса критичних ризиків, загроз і збитків до полюса найкращого атрибутивного засобу адаптації та особистісного розвитку. З одного боку, гра оприявнює собою азарт можливості миттєвого й іноді значного виграшу без особливих зусиль, що може призводити до розвитку в особи ігрової залежності, незворотньої адикції, водночас з іншого – вона є чи не єдиним засобом розв'язання критично небезпечних ситуацій й найбільш ефективною і комфортною програмою та процедурною рамкою навчання, інтелектуального розвитку людини будь-якого віку. Таким чином соціальний суб'єкт майже завжди опиняється перед екзистенційною необхідністю свідомого обрання

модусу ігрової механіки свого життя – дотримуватися простих, приемних, проте підступних засобів, що часто ведуть у пастку, зокрема патологічної ігрової залежності, або обирати нелегкий, але цікавий, складний, але корисний інваріант гри як функціонального атрибуту взаємопрониклих ліній особистісного та всезагального, передусім вітакультурного та екологічного суспільного розвитку.

З бігом часу, коли навіть академічні кола найбільш розвинених суспільств позиціонували гру як непродуктивну форму активності людини і тварини, що, до речі, стало критично застарілою конвенцією, знаходилися мислителі, які пророкували зростаючу важливість гри як психо-соціальної програми. Зокрема, відомий французький філософ Р. Кайуа в середині ХХ століття наголошував, що “гра – це не просто індивідуальна розвага. Можливо навіть, вона буває такою набагато рідше, ніж вважається” [13, с. 72].

Сучасні німецькі дослідники феномену гри – філософ К. Кварх і нейробіолог Г. Хютер, у розвиток висновків Й. Гейзинги про фундаментальне значення гри для культурного розвитку людства, акцентують свою дослідницьку увагу на тому, що “у світі, де господарює інструменталізуючий економічний підхід, гра – це підризна сила” [48, с. 15]. За умов, “коли економічний інтерес завойовує світ гри настільки, що вона трансформується і стає споживчим товаром, як це відбувається у великому спорті та казино, тоді ми вже маємо справу не із справжньою грою. У такому разі виходить, що хтось зробив із гри бізнес, перетворив її на смертельно серйозну справу... Саме тому важливо розібратися, які ігри справжні та приносять людям добро, а які варто називати помилковими через те, що до них домісилися невластиві грі аспекти... Тут допоможуть не моральні критерії, а *читке розуміння, що є гра за своєю сутністю* [курсив наш – О.Х.]” [48, с. 13-14].

Об’єктом пропонованого дослідження є гра як універсальна онтофеноменальна та онтогенетична форма і продуктивна програма життєдіяльності сучасної людини, атрибутивний спосіб її буття в актуальних умовах ускладнених та непередбачуваних соціальних ситуацій.

Предметне поле дослідження становить структурно-функціональне узмістовлення гри як екзистенційної програми життєдіяльності суб’єкта і предметного субстрату універсальної онтогенетичної сигнатури психосоціальної

адаптації та екзистенційного розвитку суб’єкта за актуальних обставин його мислєдіяльності протягом життя.

Головна концептуальна ідея авторського пошуку полягає у здійсненні мультидисциплінарної розвідки в обґрунтуванні закономірностей розиткового функціонування змісту та архітектоніки (складу) онтогенетичної сигнатури адаптивно-розвивального потенціалу гри як психосоціальної програми життєдіяльності суб’єкта в умовах його екзистенційного розвитку (надалі – онтосигнатури гри).

Методологічну оптику чинного психологічного конструювання онтосигнатури гри становлять: філософсько-психологічна теорія вчинку (Роменець, 1989; Татенко, 1990), теорія системогенезу (функціональної системи) (Анохін, 1975), теорія системогенезу (філософська теорія системи) (Ласло (Laszlo), 1972), загально-філософська теорія комунікативної дії (Габермас, 1981), теорія оргдіяльнісної ігрової практики (Щедровицький, 1995, 2004, 2005; Фурман, Шандрук, 2014а, 2014б), вітакультурна методологія і циклічно-вчинковий підхід (А.В. Фурман, 2005-2017, 2016; О.Є. Фурман (Гуменюк), 2008, 2015 і наукова школа [2019], культурно-історичний підхід у психології (Виготський, 1931), теорія орієнтувально-установочної функції психіки (Запорожець, 1967), діяльнісний підхід в психології, теорія таксономічної системи видів провідної діяльності людини (Леонтьєв, Давидов, 1996), суб’єктний підхід у психології (Рубінштейн, 1973; Брушлинський, 2003), теорія психологічних атрибутів прийняття рішення (Козелецький, 1977), концепція гри у транзакційному аналізі (Берн, 1964), теорія культуротворчої функції гри (Хейзинга, 1938), теорія гри людських інстинктів (Кайуа, 1958), теорія гейм-дизайну (М. Лебланк, 2004; Дж. Шелл, 2015; Г. Фрейєрмут, 2015), теорія ігор (Мак-Кінсі, 1960, Нейман співавт., 1970; Вороб’йов, 1978, 1984; Шелінг, 2007) та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конструювання універсальної, прегнантної, методологічно обґрунтованої сигнатурної моделі, що оприявнювала б екзистенційно-зумовлений адаптивно-розвивальний потенціал гри, повинно здійснюватися як синтез ключових закономірностей, елементів і компонентів предметної сфери гри, що доступні досліднику, який здійснює таке конструювання. Засадничими умовами для визначення таких ключових аспектів нами обираються результати наукових

розвідок психологічної школи А.В. Фурмана [5; 36-43; 45-47].

У ролі категорійного позначення структурно-функціонального осереддя гри як психосоціальної програми життєдіяльності суб'єкта в умовах його екзистенційного розвитку обрано поняття “*сигнатура*” (пізньолат. – *signatura*, буквально – підпис, від лат. *signo* – позначаю, вказую; *significans* – виразний, ясний, наочний; *significatio* – значення, повідомлення, логічний наголос, акцентування, виразність, сила слова; *signum* – знак) [4; 15; 17; 34; 54]. В наведеному дослідженні цей термін застосовується у його конвенційно прийнятому загальнонауковому розумінні як знаково-символічної системи, комплексу знаково-сміслових складників, що організують смисловий простір: 1) позначення особливої якості, що відрізняє щось від інших подібних речей та полегшує його розпізнавання [54, с. 1197]; опис-позначення способу виготовлення та використання засобу; числова характеристика математичної форми; описове позначення правильності здійснення процесу [4, с. 9]. Український філософ, представник Київської філософської школи С.Б. Кримський використовує поняття “сигнатура” для пізнання семіотики софійності, “яка розкриває символи, знакову сферу *сигнатур* як “реальність духу” і трансформується в “*ментальну онтологію*” [17, с. 389]. Отже, в контексті наведеного дослідження *універсальна онтогенетична сигнатура адаптивно-розвивального потенціалу гри* – це: а) герметичний пізнавальний комплекс виразних знаково-сміслових складників, що організують смисловий простір гри як психосоціального феномену; б) об'єднане у суцільну модель позначення особливої ознаки-якості феномену гри, що відрізняє його в шеругу інших подібних феноменів та полегшує його розпізнавання; в) опис-позначення способу прагматичного використання гри як суб'єктної програми психосоціальної адаптації та екзистенційного розвитку людини в актуальних умовах її життєдіяльності; г) описове позначення екзистенційної правильності здійснення процесу життєдіяльності, тобто сама *онтосигнатура гри*.

Онтосигнатура гри повинна носити ознаки *ізоморфізму та універсальності* експлікації, тобто оприявнюватися у будь-якій ситуації суб'єктної екзистенції, пояснювати повно й спорадично виникаючі життєві ситуації, бути здатною до застосування у ролі прогностичного та верифікаційного засобу. Конструювання

онтосигнатури гри має здійснюватися на всьому її об'єкт-предметному діапазоні: від найбільш простих, тривіальних форм гри як психосоціальної мімікрії, імпринтингу, зокрема таких, як дитяча, комерційна гра, флешмоб, косплей, акторська гра [19; 23; 24; 28; 53; 55] через більш складні, але також ітеративні, повторювальні квазіігрові форми інтеракції в умовах агоністичного самоствердження [2; 6; 12] підліткового та дорослого віку до найскладнішого рівня екзистенції, психосоціальної самоактуалізації як цілісного вчинення, вчинку-події [5; 16; 19; 23; 24; 28; 30-32; 34; 46; 47; 49]. Тому методологічну основу відповідного конструювання мають складати засоби, що спроможні пояснювати будь-який компонент та рівень такої онтосигнатури.

Проведений рефлексивний аналіз зазначеного проблемного поля в контексті феноменологічної традиції [8; 9; 34; 44] дав змогу встановити, що такими методологічними засобами доцільно обрати упредметнення теорії системогенезу (функціональної системи) П.К. Анохіна, феноменологічний підхід Е. Гусерля, а також системомислєдїяльнїсний і циклічно-вчинковий підходи у психології, зокрема теорії таксономічної системи видів провідної діяльності людини і вчинку. Методологічну доцільність психологічних наукових платформ нами обґрунтовано раніше [47]. В ролі підсилювальних міждисциплінарних засновків до методологічного кортежу дослідження, крім того, нами додучені засоби онтологічного моделювання [22; 25], здобутки математичної теорії ігор [15; 19; 21; 55] і теорія гейм-дизайну [35; 50].

Головним методологічним джерелом створення онтосигнатури гри вважаємо *трикомпонентний синтез феноменологічного підходу, онтологічного моделювання і теорії системогенезу*, ізоморфізм яких виглядає спекулятивним лише на перший погляд. Пошук предметних збігів у герменевтиці цих трьох генетично незалежних, проте змістовно симетричних предметних сфер, засвідчив, що механізми феноменологічного методу, онтологічного моделювання і теорії системогенезу мають змістовну тотожність (див. *табл. 1*). Передусім це спричинено тим, що структура і функціональна цілісність онтологічного моделювання відповідає принципам і нормативам феноменологічного підходу, а логіка побудов теорії системогенезу еквівалентно відповідає їх змістовому наповненню.

Автор феноменологічного підходу Е. Гусерль розглядає завдання і механіку цього під-

Таблиця 1

Методологічні ізоморфізми як системоутворювальні атрибути онтосигнатури гри

Загальний тезаурус гри [16; 19; 23; 24; 26; 35; 37; 39-42; 50]	Феноменологія Е. Гусерля [8; 9; 29; 34; 44]		Онтологічне моделювання (Т. Gruber, N. Guarino, Нову Е. та ін.) [22; 25]	Теорія системогенезу (функціональної системи) П.К. Анохіна [1; 19; 24; 28; 47]		
Гра	Даності у всіх модифікаціях		Формальна онтологія	Архітектура системи		
Ігроїди та екзистенційна (вчинкова) гра			Феномен			Ціле
Корисність індивідуальна (егоїстична) та суспільно зумов-лена (фоновий консенсус (Ю.Габермас), етика відповідальності (Г. Йонас), Парето-критерій оптимальності суспільного добробуту)			Системно пов'язані ейдетичні інтелектуальні форми (ейдоси). Телеологічні зв'язки пізнання.			Система
Види ігор (ігроформи): імпровізована, ненавмисна гра (play), гра за правилами (game), предметна, паралельна, рольова, сюжетно-рольова, ділова, дидактична, азартна, символічна та ін.			Рівні (порядки) феноменологічної редукції. Ейдетичні інтелектуальні форми (ейдоси).			Системоутворювальний фактор
Критерії диференціювання ігроформ (фінітність, ітеративність, критерії класифікації математичної теорії ігор та ін.)			Поняття (універсалії, категорії, класи, ейдоси), концептуальні носії-позначення. Атрибути та відношення понять			Вузлові механізми
Діапазон ігрових оприявнень (експлікацій): від цільових мовленнєвих (перформативних) актів, рухів-кінем до екзистенційних ситуацій ігрової взаємодії.			Телеологічні зв'язки пізнання.			Вузлові механізми
	Аксіоми-обмеження оприявнення/експлікації понять	Системоутворювальний фактор				
	Окремі екземпляри – денотативні упредметнення (експлікації) понять у фізичній реальності	Рівень елементів				

ходу як методу передусім у з'ясуванні “смилових структур та зв'язків свідомості, як споглядання тих інваріантних її характеристик, які уможливають сприйняття об'єкта та інші різновиди пізнання” [34, с. 666-667]. З цього погляду, основними характеристиками феноменології як методологічної платформи є: “1) феноменологічна редукція (або “епохе”), під якою мається на увазі опис актів свідомості у спосіб, котрий є вільним від прийняття [науково неуконвенційнених, неконститутивних] теорій та засновків про самі ці акти чи про існування корелятивних їм предметів у світі; 2) ейдетична редукція через яку завдяки рефлексії про окремих акт свідомості і за допомогою уявного варіювання його певних ознак може бути піддана спогляданню сутність, або ейдос, не просто цього окремого акту, а будь-якого порівнюваного з ним (до прикладу, бачення як такого); нарешті, 3) феноменологічний підхід бере до уваги процес, завдяки якому предмети конститууються або розбудовуються свідомістю у їхньому пізнанні” [Там само].

Феноменологія позиціонується Е. Гусерлем як “певна наука, певний зв'язок наукових дисциплін, що позначає водночас і передусім метод і настанову мислення, специфічне філософське спрямування мислення, особливий філософський метод” [8, с. 85]. В основі феноменологічного методу знаходиться *пізнавально-теоретична (феноменологічна) редукція* (також Е. Гусерль використовує поняття “феноменологічно-психологічна редукція” “пізнавально-теоретичне обнулення” та “пізнавально-теоретичне епохе”) завдяки якій із акту пізнання виключаються трансцендентні пресупозиції, тобто суб'єктивні тяжіння дослідника до реалізації якихось власних, нехай би і контекстних, але залежних від ситуації пізнання образів чи ідей [Там само, с. 130].

Окрім того для феноменологічного підходу важливо встановити та “привести до загального прояснення телеологічні зв'язки пізнання, котрі зводяться до визначених сутнісним відношенням різноманітних присутніх типів інтелектуальних форм” [9, с. 145]. Такими “типами інтелектуальних форм” у рамках феноменології встановлюються *ейдоси* (від грецьк. – вид, образ) – *концептуальні носії-позначення актуальності речі; нематеріальні форми речей; позначення незмінної справжньої природи речі, одна із вічних трансцендентних сутностей, які сприймає людський розум* [34, с. 16, 236, 185]. За Аристотелем, ейдос існує не як щось окреме щодо відповідної множини утво-

рень, а в самій множині, як певний спільний предикат цих утворень, зафіксований у слові [Там само, с. 37].

Пояснюючи концепт ейдосу, Е. Гусерль, надав йому значення процесуальності і застосував у феноменологічному аналізі загальних універсальних сутностей, головно як атрибуту феноменологічному методу, яким є ейдетична редукція. За допомогою останньої, тобто у спосіб “взяття в дужки” індивідуального існування предмета споглядання, яке визначене його місцем серед природних явищ, з поля зору дослідника свідомо виключаються всі дані суб'єктивного досвіду, судження, оцінки, котрі стосуються предмета, внаслідок чого ейдос (сутність речі) стає пізнаваним і набуває конвенційності [34, с. 185].

В контексті пропонованого дослідження *ейдоси, себто концептуальні носії-позначення змістовленої актуальності феномену гри, отримують роль і значення знаково-смилових складників різного рівня, що організують онтофеноменальний та онтогенетичний смислові упрозорення гри як універсальної методологічної програми-сигнатури.*

Спочатку неочевидна, серпанкова симетрія феноменологічного підходу та онтологічного моделювання починає упрозорюватися, коли на шляху пошуку їх предметних збігів оприявнюється універсальна сутність обох парадигм. Як підкреслює Е. Гусерль, “ми займаємося *онтологією природи* [курсив наш – О.Х.]. Ми роз'яснюємо при цьому смисл, і тут це означає дійсний смисл певного об'єкта природи як об'єкта пізнання природи ... те, без чого певний можливий об'єкт природи, тобто певний об'єкт можливого зовнішнього досвіду природи, не може бути помисленим, якщо він уможливуватиметься як істинно суцільний” [8, с. 182]. Тому завдання феноменології полягає в тому, щоби “*розслідувати у межах чистої очевидності або самоданості всі форми даності й усі кореляції та зайнятися їх роз'яснювальним аналізом.* Безумовно, тут враховуються не лише *окремі акти, але й їх комплекси, їх зв'язки узгодженості та неузгодженості, та телеології* [курсив наш – О.Х.], що оприявнюються при цьому. Такі зв'язки сутнісно не конгломерації, а своєрідно переплетені, начебто накладені одна на одну єдності та єдності пізнання, котрі – саме як єдності пізнання – також мають свої *єдині предметні кореляти* [курсив наш – О.Х.]. Таким чином, наведені зв'язки самі належать актам пізнання:

їх типи є типами пізнання, приналежні ним форми є формами мислення та формами споглядання” [Там само, с. 66]. Функціонально-прикладний аспект, механіку феноменології, що засвідчує свою еквівалентність атрибутам онтологічного моделювання, Е. Гусерль формулює так: “Тепер потрібно крок за кроком розслідувати *даності* [в глосарії онтомоделювання – це екземпляри, фізичні предмети, денотати – О.Х.] у всіх їх *модифікаціях* [курсив наш – О.Х.]: власні і невластні; прості й синтетичні; так би мовити такі, що моментально конститууються, й такі, що утворюються поступово відповідно до їх сутності; такі, що абсолютно мають силу й ті, що присвоюють собі якусь даність і повноту значимості у процесі пізнання” [Там само, с. 66-67].

Ізоморфізм засновків феноменологічного підходу та онтологічного моделювання стає очевидним, якщо порівняти вищенаведене з основоположними аспектами останнього. Як висновують автори однієї із класичних робіт у царині онтологічного моделювання [22; 25] у рамках інжинірингового сприймання “онтологія – це фактична специфікація концептуалізації на рівні знань, тобто множина відмінних рис, що важливі для суб’єкта застосування цих знань, де концептуалізація розуміється в змісті: це *об’єкти, поняття та інші сутності*, що передбачаються наявними у деякій предметній сфері, а також *відношення між ними* [курсив наш – О.Х.]. Концептуалізація є абстрактним, спрощеним поглядом на світ, презентованим для окремих цілей. Онтологія – це інтенсіональний опис знань у певному ракурсі упредметнення, що визначає структуру і словник статичних знань предметної ділянки [феноменологічно – *ейдосів* – О.Х.]; причому такі знання відображають фактичну ситуацію у цій предметній сфері, а її онтологія задає обмеження [методологічні правила, обмеження надлишкових ступенів свободи компонентів (П.К. Анохін) – О.Х.] відносно структури й змісту знань” [22, с. 19]. У будь-якому разі формальна онтологічна модель є певним набором аксіом, унормованих конвенцій, що вибудовується на основі понять та відношень поміж ними. Якщо для класичної філософії онтологія – це у найбільш загальному розумінні наука, що вивчає буття, то в рамках інжинірингового сприймання онтологія – це відображення буття, якоїсь формалізованої його частини у концептуальному, формалізованому, внутрішньо узгодженому вигляді, тобто як *онтологічної сигнатури*. Фено-

менологія Е. Гусерля обґрунтовано уособлює собою міцний парадигмальний і методологічний “місток”, що об’єднує обидві онтології – класичну філософську та інжинірингову.

В основі парадигми онтологічного моделювання знаходяться засадничі твердження, що світ утворюють, складають *об’єкти* [денотативно – упредметнені явища, інтенсіонально – *ейдоси* – О.Х.], що вступають у відношення. Об’єкти і відношення мають притаманні їм (неспецифічні універсальні або/та специфічні унікальні) атрибути-властивості. Атрибути мають аксіоматичні обмеження, які узалежнені темпорально, себто з часом змінюються під впливом зовнішніх умов та у процесі взаємодії із середовищем. Будь-який об’єкт з плином часу може стати гібридом. Проте він не змінюється, але набуває додаткових, нових властивостей. У загальному вигляді універсальна структура формалізованої онтології являє собою ізоморфно оприявлюваний на всіх системних рівнях набір елементів чотирьох категорій: 1) *поняття* (позначення об’єктів-феноменів, їх класів, концепти, категорії, *ейдоси*); 2) їх *атрибути (атрибутивні властивості)* та *відношення*; 3) *аксіоми-обмеження* екзистенційного, буттєвого оприявлення/експлікації понять через їх денотати-об’єкти та 4) окремі *екземпляри* – конкретні денотативні онтичні упредметнення, явища реальності, власне екзистенційні оприявлення/експлікації об’єктів [22; 25].

Застосування наведеної оптики до створення онтосигнатури гри як онтологічної моделі свідчить про методологічні збіги логіки та загальної архітектоніки сигнатури гри як пізнавальної категорії із системними компонентами вказаної моделі: знаково-сміслові складники онтосигнатури відповідають поняттям, позначенням їх атрибутів, відношень та екземплярів експлікації понять онтологічної моделі; аксіоми-обмеження експлікації понять у вигляді екземплярів формулюють умови розпізнавання будь-яких окремих оприявнень (феноменів) гри в шеругу інших подібних феноменів; онтологічні компоненти (поняття, їх атрибути та відношення, аксіоми-обмеження експлікації, окремі екземпляри експлікації ігрових форм) у своїй структурно-функціональній інтеграції дозволяють описати *канонічний спосіб прагматичного використання гри як суб’єктної програми життєдіяльності людини*.

Результати аналізу ключових джерел з проблематики ігрового моделювання, висвітлені в контексті його технологічного, промислового

застосування – гейм-дизайну [35; 50] свідчать про те, що наведеним методологічним вимогам одночасно феноменологічного методу, онтологічного моделювання і теорії системогенезу відповідають *глосарій та механізми гейм-дизайну*. Зокрема, всесвітньо відомий дослідник технологічних та промислових аспектів гри, засновник організації з дослідження та розробки ігор Schell Games Джессі Шелл запропонував універсальне та базисне для предметного (гносеологічного та онтологічного) простору гри поняття “механіка гри”, яке він розкриває через шість *універсальних системних атрибутів*, властивих будь-якому типу ігор [50]. Зауважимо, що спеціальне вивчення змісту “механік гри”, здійснюване в оптиці онтологічного моделювання та системогенетичної теорії, дозволяє висновувати, що наведені нижче інваріанти такої механіки [50] мають сутність і значення *онтологічних ізоморфізмів системної побудови будь-якого онтичного оприявнення гри* яким вочевидь є: 1) поняття; 2) їх атрибути та відношення; 3) аксіоми-обмеження експлікації ігрових форм; 4) окремі їх екземпляри.

“**Механіки гри** – це основа всього, чим насправді є гра. Це відношення і взаємодії, які залишаються, якщо відкинути естетику, технологію та історію. ... наш мозок розбиває всі ігри на *ментальні моделі* [курсив наш – О.Х.], якими він здатний керувати. Частина ігрових механік повинна обов’язково включати в себе опис структур таких моделей” [50, с. 206]. Інакше кажучи в інтегрованій методологічній оптиці (синтез феноменологічного, формально-онтологічного та системогенетичного підходів) “механіки гри” – це одночасно універсальні складники феномену гри як даності у всіх її модифікаціях, включно і передусім системно пов’язані ейдетичні інтелектуальні форми гри (ейдоси, за Дж. Шеллом – ментальні моделі і телеологічні зв’язки пізнання); складники формальної онтології гри (онтологічне моделювання) та атрибутивні складники архітектоники гри (теорія системогенезу).

Отож Дж. Шеллом виокремлено шість універсальних атрибутивних неспецифічних засад гри будь-якого типу ігрового оприявнення: 1) простір гри, 2) час, 3) об’єкти, властивості і стани, 4) дії гравця, 5) правила і 6) навички гравця.

1. *Простір гри* – “механіка перша”. “Ігровий простір ... 1) може бути або дискретним (кінцевим, обмеженим), або нескінченним; 2) скла-

дається з певної кількості вимірів; 3) утворюється з розмежованих локацій, які можуть бути з’єднані поміж собою; 4) може зорганізуватися з вкладених просторів, “просторів усередині простору” [50, с. 207].

В рамках нашого дослідження під дефініцією “*простір гри*” пропонується сприймати *множину* всіх можливих у життєдіяльності суб’єкта ситуацій, у які він потрапляє чи за власною ініціативою самореалізації, чи випадково, залежно від зовнішніх обставин, того, що П.К. Анохін формулює як “аферентації обстановки” [1].

2. *Час* – “механіка друга”. “Час, як і ігровий простір, може бути або дискретним, або безперервним. Одиниця виміру дискретного часу – крок, хід” [50, с. 212].

3. *Об’єкти, властивості і стани* – “механіка третя”. “Об’єкти – це “іменники” (поняття, ейдоси) ігрових механік. Об’єкти зазвичай мають одне чи декілька властивостей, одне з яких є позицією об’єкта в ігровому просторі. Властивості – це категорія інформації про об’єкти. Скажімо, швидкість. У кожній властивості є поточний стан. ... Властивості і стани – “прикметники” ігрових механік” [50, с. 214].

Під об’єктами гри розуміються всі її учасники – від власне суб’єктів ігрової події (гравців) до фізичних засобів, які використовуються в ігровій діяльності. Об’єкти гри у феноменологічному та онтологічному контекстах є носіями певних смислів, характеристик, у тому числі й динамічних. Такі смисли і характеристики в архітектоніці “ігрової механіки” Дж. Шелла позначаються як властивості і стани об’єктів. Відповідно до засад онтологічного моделювання об’єкти, їх властивості і стани симетрично відповідають структурній зв’язці “поняття (концепт, категорія, клас, ейдос) – його атрибут/атрибути – відношення поміж поняттями”. В оптиці теорії системогенезу – це елементи, компоненти і вузлові механізми певної системи ігрового дійства.

4. *Дії* – “механіка четверта”. “Дії – це “дієслова” ігрових механік. Перший тип дій – базові дії, тобто дії, які гравець може безпосередньо здійснювати. Другий тип дій – стратегічні дії, або ті, які потрібно розглядати з точки зору гри в цілому, при цьому вони визначаються тим, як гравець використовує базові дії у процесі досягнення мети” [50, с. 220]. В контексті діяльності суб’єкта в процесі гри базові дії є тактичним, безпосереднім застосуванням вербальних, рухових праксисів та інструментарію (приладдя) гри. Стратегічні

дії – це програма, яку розробив і якої дотримується гравець в умовах перебігу гри. Дії у процесі гри – це *предикативність гри*, її уявний перебіг, як миследіяльне та евіденційне оприявнення в поведінці людини.

В оптиці феноменологічного методу, онтологічного моделювання, теорії системогенезу та сучасної психології дії суб'єкта включаються як обов'язковий предикативний, діяльнісний компонент систем.

5. *Правила* – “механіка п'ята”. “Правила – фундаментальна механіка. Вони визначають простір, об'єкти, дії, наслідки дій, обмеження, що застосовуються до дій, і цілі гри. Правила уможливають інші механіки і додають найважливішу річ, яка робить гру грою – *цілі участі в грі* [курсив наш – О.Х.]” [50, с. 225]. “Правила – це найголовніші ігрові механіки. Гра не просто визначається її правилами, гра – це і є її правила” [Там само, с. 232].

6. *Навички гравця* – “механіка шоста”. “Механіка навички зміщує акцент з гри на гравця. Будь-яка гра вимагає від гравця прояви певних навичок. Якщо рівень їх досконалості відповідає складності гри, то гравець залишиться в каналі потоку” [50, с. 233].

У подальшому буде показано, що такі концепти, як *об'єкти, властивості і стани* (“третя механіка”) та *Дія* (“четверта механіка”) у своєму структурно-функціональному поєднанні придатні до використання як *універсальний код* формування структурно ізоморфних смислоутворень включно й на рівні елементів/одиниць/клітинних структур за будь-яких форм дії – мисленневої (миследіяльної), вербальної (лексеми) та праксичної (кінеми). Такий код також відповідає елементарній онтологічній абстрактній системі ⟨Суб'єкт (S) – Об'єкт (O) – Відношення (R)⟩ та забезпечує на усіх рівнях системи взаємодію її складових з-поміж собою.

Важливим уточненням у контексті розуміння і використання оптики механік гри Дж. Шелла нами вважається те, що інтеграція під час формування та розгортання ігрового дійства усіх шести механік (онтофеноменологічних складових) повинна мати свою універсальну (ізоморфну відносно будь-яких оприявнень гри) основу, фокус, джерело. Виходячи із методологічних засад системогенетичного [1], суб'єктного [3; 30; 32] та вчинкового підходів [19; 28; 30; 42; 49], таку роль виконує *домінуюча мотивація, комплекс мотивів суб'єкта*, себто полімотивація. Більш докладно про вагомість останньої у реалізації

суб'єктом завдань власної життєдіяльності через формат застосування гри як універсальної програми такої реалізації нами аргументовано раніше [47]. Зауважимо, що на *мотиваційному аспекті реалізації механік гри*, незалежно від висновувань системогенетичного та вчинкового підходів акцентує й сам Дж. Шелл. За методологічний засновок гейм-дизайну він використовує систематизацію критеріїв вмотивованих ігрових задовольень, що прийнята в гейм-дизайні (М. Лебланк [50, с. 168-169]):

1. *Відчуття*. Гра як відчуття-задоволення. Задоволення від сенсорного контакту з ігровими елементами. “Дивитися на щось гарне, слухати приємну музику, дотикатися до шовку, нюхати або куштувати смачну їжу – все це варто віднести до відчуттів. Цей тип задоволення передається передусім через естетичну насолоду” [50, с. 168].

2. *Фантазування*. Гра як вигадка, де мотив задоволення перебуває в уявному світі і де особа уявляє себе такою, якою не є насправді.

3. *Наратив*. Суб'єктивне оповідання, де гра постає як драма. М. Лебланк має на увазі не заздальгідь задану історію, а драматичний розвиток послідовних подій за найбільш різноманітними сценаріями.

4. *Виклик*. Гра як упросторена “смуга перешкод”. У певному сенсі виклик та складність є засадничим мотивом для гри, позаяк ядром кожної гри стає проблема, яку будь-що треба вирішити.

5. *Товариство*. Гра як соціальний фреймворк (структура, лаштунки, каркас). М. Лебланк посилається на все, що людина знаходить приємним в дружбі та співробітництві.

6. *Відкриття*. Гра як недосліджена територія. Щоразу, коли особа шукає і знаходить щось нове, вона робить для себе певне відкриття. Іноді це дослідження ігрового світу, а іноді – віднаходження прихованих особливостей гри, вдало обраної стратегії, власних нових можливостей. “Можливість відкривати щось нове ми цінуємо в іграх найбільше” – пише М. Лебланк [50, с. 169].

7. *Самовираження*. Гра – це самовідкриття. Тому мотив отримання задоволення від самореалізації через створення чогось нового, того, що допоки не існувало.

8. *Прийняття*. Гра як приємне проведення часу в колі обраних. М. Лебланк коментує цей мотив гри так: “Це задоволення приєднатися до кола обраних і залишити реальний світ позаду й стати частиною нового, більш захоплю-

ючого набору правил і сенсів. Всі ігри дозволяють відчути цей тип задоволення, але до певних ігрових світів приєднуватися приємніше і цікавіше, ніж до інших. Деякі ігри змушують нас відразу відмовитися від реальності, в інших цей процес відбувається непомітно, наш мозок легко переноситься у світ гри і залишається там. У таких іграх прийняття іншої реальності перетворюється на справжнє задоволення” [50, с. 169]. Очевидно, що названий дослідник творчо і водночас прагматично використав вісім примітних ознак особливостей діяльності людини, які перетворюють її в ігрову, розвиваючи та збагачуючи теоретизування Й. Гейзінги.

Побудова формальної онтології будь-якої предметної сфери може відбуватися в один із чотирьох способів логічного умовиводу: індуктивний, дедуктивний, гіпотетико-дедуктивний або абдуктивний. У наведеному контексті буттєво-подієвої побудови універсальної онтосигнатури гри у ролі стрижневого нами обрано спосіб і шлях *абдукції*. Саме цей спосіб умовиводу дозволяє повновагомо застосовувати в наведеному дослідженні інтегральну методологічну оптику феноменологічного методу, онтологічного моделювання, теорії системогенезу. Передусім абдукція дозволяє вивчати обраний предмет з пояснювальних ресурсів феноменологічного методу. Мовиться про рух від найпростішої, елементарної частинки, *універсальної одиниці предметної сфери* (в нашому випадку – гри) через узагальнення найбільш фундаментальних гносеологічних (концепти, поняття, ейдоси), онтологічних (структурно-функціональна архітектоніка), онтичних (феномени-експлікації реального життя) засновків до емпіричної верифікації відповідної моделі, причому мінімум через реконструктивне узагальнення відповідного предметного простору у вигляді загальної збалансованої онтологічної моделі – онтогенетичної сигнатури (формальної онтології) гри. Така універсальна частинка, інваріантно та ізоморфно помножуючись та оприявнюючись вже на рівні системоутворювальних елементів та вузлових механізмів [1; 47], повинна забезпечувати системну цілісність і погодженість предметного тезаурусу гри, її внутрішньою телеологію як загального предметного горизонту вчинення. Наведена логіка і механіка побудови онтосигнатури гри, сподіваємося, дозволить водночас виявити структуру і функціональність руху від ейдоса-концепта до фізичної події реального світу, коли “даності феномену [гри] в усіх їх модифі-

каціях” (Е. Гусерль, [8; 9; 34; 44]), що є тотожним “архітектоніці системи [гри]” (П.К. Анохін, [1; 47]), створюють увесь епістемний та екзистенційний субстрат гри за будь-яких умов, ситуацій, аферентацій реальності.

В історії психологічних досліджень феномену гри були спроби визначення такої універсальної одиниці. Д.Б. Ельконін, наслідуючи заклик Л.С. Виготського до “*аналізу не за елементами, а за одиницям*” [6; 52] виокремлював одиницю (клітинну структуру) гри. Зокрема, він зауважував таке: “Таким чином, можливо припустити, що саме **роль** та пов’язані з нею дії щодо її реалізації й становлять одиницю гри” [52, с. 27]. Водночас, на наше переконання, таке припущення може стосуватися лише сюжетно-рольових, комерційних, певною мірою ділових та найскладнішого їх різновиду – організаційно-діяльничої гри, у яких *учасники не виходять за рамки своїх ситуаційних статусів та відповідних функцій*, тобто за рамки конкретних правил гри, відомих до її процесного розвитку. Натомість у ситуаціях, що відрізняються *унікальністю, спорадичністю перебігу, спланованістю та унявленістю певних правил*, у суб’єкта є можливість їх варіації (наприклад, перемовини економічних або політичних конкурентів, що атрибутивно варіюють поміж гострим конфліктом і можливістю взаємовигідної конвенції), тому роль апріорно не може бути одиницею гри. Також у контексті мовної (мовленнєвої) гри (В. Вітгенштайн, Дж. Остін) ігрову роль важко сприйняти як одиницю аналізу. На нашу думку Д.Б. Ельконін вказує на таку можливу одиницю аналізу, як дія зреалізування [52, с. 27]. Дія, мовленнєва або фізична, становить те, що О.В. Запорожець розглядав як “функціональний орган індивіда, котрий володіє власною біодинамічною тканиною”. Водночас “цей орган, згідно з висновками М.О. Берштейна, еволюціонує, інволюціонує та володіє властивістю реактивності” [11, с. 14].

Вочевидь під *ігровою роллю доцільно розуміти довершену множину образів дії, стратегій, функцій-правил, які формально-онтологічно відповідають статусу функціональних аксіом, обмежень, а згідно із теорією системогенезу – свобод компонентів, їх вільного набору*. У реальній екзистенційній ситуації із шерегу доступних суб’єкту раніше рефлексивно засвоєних (інтеріоризованих) ролей, він має змогу синтезувати свій акцептор результату дії, ставати власне суб’єктом певної ситуації, що потребує розв’язання-прожиття.

Актуальна щодо певної ситуації роль складається як **програма** із доступних людині (у теорії системогенезу – це її пам'ять, досвід) образів дії, стратегій, функцій-правил, діяльнісних фіксацій-аксіом відповідно до обставочних аферентацій і змін перебігу ситуаційного процесу. Ключове феноменологічне, формально-онтологічне та системогенетичне значення тут має відкритий П.К. Анохіним принцип і суголосний йому механізм *вивільнення компонентів системи від надлишкових ступенів свободи*, завдяки чому “впорядкованість у взаємодії множини компонентів системи встановлюється на фундаменті ступеня їх сприяння в отриманні цілою системою чітко визначеного корисного результату” [1, с. 34].

У психологічному полі особи роль (як унікальний компонент онтологічного моделювання) – це одночасно поняття, атрибут (певної типового комплексу аферентацій обстановки або ситуації), відношення (стосовно ролей інших учасників та умов ситуації). На основі механізму пострефлексивного [28; 30-32; 36; 49] опанування прожитих, передусім у період дитинства та юності, соціальних ролей через послідовну активізацію видів провідної діяльності суб'єкт протягом життя розвиває свій екзистенційний потенціал. Ці інтеріоризовані соціальні ролі становлять ключові осередки, вузлові механізми [1; 24; 28] структурно-функціональної архітекtonіки особистості. У підсумку увесь екзистенційний розвиток людини протягом усього її життя відбувається як онтологічне ускладнення названої архітекtonіки через накоплення та модифікацію таких ролей. У наведеному контексті *соціальну роль доцільно сприймати як універсальну тактичну і стратегічну програму*. Тактичний модус роль виконує у тривіальних (фінітних), звичних, рутинних та повторюваних (ітеративних) ситуаціях. За таких ситуацій у суб'єкта немає виразної потреби у складанні спеціальної програми дії – достатньо використовувати опрацьовані, неодноразово перевірені ролі-шаблони. Стратегічного значення рольовий досвід особи набуває тоді, коли: а) існує якась невирішена у минулому ситуація, мотивація щодо якої не завершила вчинкове коло пострефлексивним інтеріоризованим здобутком; б) актуальні соціальні аферентації містять для суб'єкта виразну новизну та, відповідно до архітекtonіки діяльнісного акту [28; 30-32; 36; 49], вимагають від нього творчої, а не репродук-

тивної, відповіді. Через що і програмна дія (акцептор результату дії) не повинна носити шаблонний характер й активізувати увесь миследіяльнісний та праксичний потенціал людини.

Як зазначалось раніше, для виявлення елементарної онтологічної одиниці гри парадигмального припущення Д.Б. Ельконіна недостатньо: у ситуаціях, що відрізняються невизначеністю, унікальністю, спорадичністю перебігу, не мають спланованого характеру, **суб'єкт вимушений створювати нову роль**. І створювати її передусім як продукт особистого рішення, причому на початку *уявний*. Унікальність ситуації (онтологічно умови ситуації – це її аксіоми, обмеження, онтично – аферентації ситуації) об'єктивно викликає те, що суб'єкт потрапляє в умови, які О.М. Леонтьєв описав як “незбіжності операції з дією”. Схарактеризовуючи парадоксальний стан подвоєння ситуації у свідомості людини на наявну та уявлювану, він підкреслював, “що не з уявлюваної ситуації народжується ігрова дія, а навпаки, з незбіжності операції з дією виникає уявлювана ситуація. Отже, не уява визначає ігрову дію, а умови ігрової дії унеобходнюють і породжують уяву” [26, с. 47]. Відтак **розбіжність раніше опанованих операцій з потребою суб'єкта діяти за нових актуальних умов прожиття постає як першоумова його розвитку** для подолання дефіциту індивідуальних потенціалів під впливом екзистенційних викликів, ризиків, унеможливлення більш критичних загроз. Наведена першоумова розвитку пронизує увесь контекст діяльнісного підходу, фундамент якого становить теорія таксономічно організованих видів провідної діяльності людини.

Виходячи із наведеного, очевидним є те, що соціальна роль, яка ще не була реалізована і є уявною, повинна містити *ситуативний програмний рольовий образ*, з якого розгортаються майбутні практичні дії. Базисна іманентна структура цього рольового образу здебільшого має універсальний, ізоморфний характер, тобто відповідає в контексті системогенетичного підходу значенню і сутності як *елементу*, так і *компоненту* соціальної ролі-програми (див. [1; 52]).

Застосування до виявлення елементарної одиниці (клітинної структури) гри методологічного тріумвірату феноменологічної, формально-онтологічної та системогенетичної оптик вимагає щоби така одиниця одночасно була

придатна для позначення (одиниця як ейдос) будь-якої форми дії – уявної, мовленнєвої, кінемної або фізичної; постала одночасно і функціональним органом індивіда, і “будівельним елементом”, що універсально відтворює зміст, структуру, функціонал та механізм побудови, еволюції та інволюції, усієї життєдіяльності біодинамічної тканини людини. До того ж *структурно-функціональний код такої одиниці повинен атрибутивно міститись у будь-якому класі або явищі гри: від загально системного рівня, через проміжні рівні вузлових механізмів, функціональних органів включно, до окремого елементарного ігрового акту – кінеми або лексеми.*

Л.С. Виготський під одиницею психологічного аналізу сприймав такий його продукт, “котрий на відміну від елементів володіє усіма властивостями, що притаманні цілому, й який становить надалі неподільні живі частинки цієї єдності” [6, с. 268]. Лев Семенович діяльнісний аспект розвиває від його *мислєдіяльнісного витоку*. Тому на позиції одиниці аналізу розташовує Слово: “Про значення слова не можна сказати так, як ми це раніше вільно говорили відносно елементів слова, взятих порізно. Що воно являє собою? Мовлення чи мислення? Воно є мовлення і мислення в один і той же час, тому що воно є одиниця мовленнєвого мислення” [Там само, с. 269].

Методологія онтологічного моделювання – наукова царина, яка виникла і розвивається генетично незалежно від психології і яка опосередковано розвинула наведені вище висновки Л.С. Виготського та висновки В.П. Зінченка. Навіть у певному розумінні формалізувала їх, позбавивши психологізм його контекстного впливу на розмірковування як явища загальнонаукового розвитку, що традиційно піддається критиці з боку представників точних і природничих наук.

Словоформа, точніше словосполучення, що одночасно несе собою одиничне значення, смисл, функціональність та дієве об’єктне спрямування в рамках методології онтологічного моделювання формулюється як логічний, семантичний триплет, тріада, “абстрактна система \langle Суб’єкт (S) – Об’єкт (O) – Відношення/ Дія (R) \rangle і як взаємодія її складових поміж собою” [22]. Під суб’єкт визначається як впливова та відображувальна система будь-якого рівня. Під об’єктом осягається відображувальна та піддана впливу система; щось, що пізнається та змінюється суб’єктом. Застосування системи $\Lambda = \langle S, O, R \rangle$ відповідає

умовам класичної онтології як філософської дисципліни, логіці, теорії відображення [24, с. 13]. Система $\Lambda = \langle S, O, R \rangle$ також суголосна умовам феноменологічного підходу, адже триплет-матриця $\Lambda = \langle S, O, R \rangle$ (надалі – триплет) змістовно і функціонально відповідає значенню “ейдос” та складає логічну, семантичну і синтаксичну структуру будь-якого *поняття* (концепту, категорії, класу).

Наведений інтегрований (водночас феноменологічний, формально-онтологічний та системогенетичний) методологічний підхід у визначенні триплету як *одиниці аналізу гри* органічно гармонізує висновкам Л.С. Виготського: “Психологія повинна знайти неподільні, зберігаючі властивості, що притаманні наданому цілому як єдності, одиниці, в яких у протилежному вигляді представлені такі властивості, та за допомогою такого аналізу намагатися розв’язувати конкретні новопосталі питання. Що ж є такою одиницею, котра є неподільною і в котрій містяться властивості, що притаманні мовленнєвому мисленню як цілому? Нами уважається, що таку одиницю може бути знайдено у внутрішній стороні слова – у його значенні” [6, с. 268].

Синкретична, універсальна, ейдетична і функціональна сутність триплету як одночасно слово- і мислєформи оприявнюється також у висновках учня і послідовника Е. Гусерля М. Гайдеггера: “Мовлення є домівкою буття. В обійсті мовлення існує людина. Мислителі і поети – хранителі цього обійстя. Їх стража – здійснення відкритості буття, наскільки вони надають їй слова у своєму мовленні, тим самим зберігаючи її у мові і мовленні. Думка не тому стає передусім дією, що від неї йде вплив або що вона додається до життя. Думка діє, оскільки мислить. Ця діяльність, мабуть, найбільш просте і разом вище, тому що вона стосується відношення буття до людини”; “мовлення є домівкою буття, проживаючи у якому людина *екзистенціює* [курсив наш – О.Х.] оскільки, оберігаючи істину буття, належить їй”; “мовлення є домівкою буття, адже у ролі оповіді воно є *спосіб події* [курсив наш – О.Х.], її мелодія” [44, с. 192, с. 203, с. 272].

До висловленого додамо, що феномен “біодинамічної тканини” використовує в своїй оригінальній теорії свідомості В.П. Зінченко (1931-2014), у якій соціальна взаємодія людини має атрибутивний, визначальний характер. Автор формулює висновки на сутностях, функціях та взаємодії універсалій, що мають подібність до логічного, семантичного

триплета/тріади, а саме Суб'єкт (S) – Об'єкт (O) – Відношення/Дія (R): Слово, Образ і Дія. Такий синергійний синтез передбачає особливу “конструкцію” свідомості людини як “тришарової, або трирівневої структури”: 1) “буттєвий рівень утворюють біодинамічна тканина живого руху і дії, почуттєва тканина образу”, 2) “рефлексивний рівень – значення і смисл”, 3) “духовний – сутності Я і Ти” [45].

Таким чином, *триплет* (S, O, R) в контексті інтегративного методологічного застосування здобутків філософії, феноменології, психології та онтологічного моделювання доцільно обрати клітинною структурою, матричним (як елементарним, так й компонентним) *ейдосом, клітинкою гри*.

Екзистенційний вихід триплет-формування із трансцендентного стану ейдосу в предметне оприявлення елементарної ігрової дії певного змісту і спрямування розпочинається в умовах соціальної інтеракції, конкретної ситуації взаємодії людини з оточенням. В умовах реальної інтеракції із зовнішнім світом людина потрапляє у ситуацію, коли її статус, дії та їх зміст починають відповідати тому, що Д.Б. Ельконін формулює як одиницю гри – *ігрову роль* [52]. Проте така ігрова роль залежить передусім від зовнішніх обставин, того, що в рамках системогенетичної теорії П.К. Анохіним визначається як *обстановлювальна аферентація* [1]. Програмний для життєдіяльності людини зміст гри за допомогою методологічної оптики системогенетичної теорії П.К. Анохіна та Е. Ласло нами було обгрунтовано раніше [47]. Виходячи із цих узагальнень *ігрову роль суб'єкта* за Д.Б. Ельконіним в контексті створення універсальної онтосигнатури гри доцільно умістовлювати як “комплекс збуджень [суб'єкта], у справжньому сенсі як *аферентну модель майбутнього результату*, котра, будучи *еталоном оцінки зворотних аферентацій* [курсив наш. – О. Х.], спрямовує активність людини ... аж до отримання запрограмованого результату” [1, с. 54]. Під час довільного або мимовільного обрання людиною своєї ролі в екзистенційній ситуації формуються “певні тонкі нервові механізми, котрі дозволяють не лише прогнозувати ознаки потрібного на даний момент результату, але й порівнювати їх із параметрами реального підсумку, інформація про які надходить до акцептору результатів дії завдяки зворотній аферентації. Саме цей апарат надає єдину можливість організму виправити помилку поведінки або довести недовершені поведінкові акти до стану завершених” [Там само, с. 53].

Зміст *ігрової ролі*, динаміка виникнення і варіації різних ролей в інтеракції, залежать від моделі “внутрішньої операціональної архітекtonіки функціональної системи” та відповідних процесів аферентного синтезу, що містить “чотири вирішальних компоненти ..., які повинні бути піддані одночасній обробці із синхронною взаємодією на рівні окремих нейронів: 1) домінуюча на даний момент *мотивація*, 2) *обстановлювальна аферентація*, також 3) відповідна поточному моменту *пускова аферентація* і, насамкінець 4) *пам'ять*. Основною умовою аферентного синтезу є одночасна зустріч усіх чотирьох складників цієї стадії функціональної системи” [1, с. 47]. Лише коли суб'єкт на основі наведених компонентів аферентного синтезу створює *модель своїх дій у певній ситуації*, власне й уможливується його участь у ній. Саме у момент початку створення ролі-моделі власної участі у ситуації людина стає суб'єктом екзистенції та суспільної інтерсуб'єктної взаємодії.

Ігрова роль суб'єкта, передусім як модус його участі у екзистенційній ситуації, є його функціональним органом, вузловим механізмом біодинамічної тканини його діяльності. Така роль починає утворюватися в момент, коли *аферентації обстановки* стимулюють *наявний досвід (пам'ять)* людини та викликають у неї мотиваційні зміни задля появи *домінуючої мотивації* діяти. Як нами зазначалося раніше [47] через системотвірний фактор мотивації суб'єкта – *корисність* для нього участі у ситуації, домінуюча мотивація може оприявнюватися або через мінімаксу стратегію (мотивацію) участі, або максимінну стратегію (мотивацію) участі. Перша є *мотивацією мінімізації максимальних втрат*, коли аферентації обстановки перевершують можливості суб'єкта, який оцінює актуальну ситуацію такою, що становить для нього небезпеку, а власні ресурсні потенціали недостатніми для перемоги (отримання більшої користі, аніж втрати). Максимінна мотивація участі, або *мотивація максимізації мінімального прирощення користі*, доцільна тоді, коли суб'єкт оцінює ситуацію як таку, що уможливує отримання нехай незначної, проте ймовірної вигоди, а власні ресурсні потенціали достатніми для отримання певної користі з незначною ймовірністю більшої, ніж така користь втрати. В термінах онтологічного моделювання *мінімакса мотивація* і *максимінна мотивація* пов'язані з формально-онтологічним статусом фундаментальних, себто вищого порядку аксіом-обмежень експлікації сутностей (понять)

або зі статусом телеологічних зв'язків пізнання (феноменологічний підхід). *Теоретико-ігровий принцип мінімаксу-максиміну таким чином в межах наукової психології набуває сутності онтологічного, причому як в контексті класичного розуміння онтології, так і в суто інжиніринговому контексті.*

Виявлення системогенетичних закономірностей екзистенційного процесу адаптивно-розвивального оприявлення гри, окрім встановлення методологічних ізоморфізмів її онтосигнатури, потребує визначення *предметно-темпорального змісту цього процесу* на будь-якому етапі життєдіяльності людини. Таку повновагому можливість надає таксономічна система видів провідної діяльності, загальні закономірності розвитку вищих психічних функцій людини і філософсько-психологічна теорія вчинку (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, П.А. М'ясоїд, А.В. Фурман та ін.).

У розвиток ідей О.М. Леонтьєва К.К. Платонов (1906-1984) позиціонував види провідної діяльності людини як стадії розвитку її особистості. Причому такі стадії розвитку “можна виділяти за низкою критеріїв, але практично найкраще брати за основу єдність домінуючих видів діяльності і переважаючих психологічних відносин: *домінуючих ігрових видів діяльності і відносин* [курсив наш. – О.Х.]; навчальних; громадських; трудових [23, с. 37, с. 142]. Вчений зазначає, що у різних людей вікові межі стадій розвитку особистості значно варіюються, але частіше збігаються з дошкільним періодом, з періодом навчання в першому класі, з першими роками діяльності у складі суспільно впливових громадських організацій та з початком трудової діяльності.

На початку життя дитина не володіє жодним екзистенційним досвідом. Будь-яка ситуація є для неї новою і такою, що стимулює, діє як первинне джерело, як збудник психічної активності, як аферентно-синтетичне розвивальне формування її функціональних систем. Тому об'єктивно, передусім емпіричною даністю, було те, що саме сюжетно-рольову гру Д.Б. Ельконін розмістив у центрі психологічної теорії ігрової діяльності [19; 24; 28; 52]. Першопочатковою ігровою роллю дитини є *імпринтинг* – наслідування і повторення, імітація дій дорослого, що з часом переростає в сюжетно-рольову гру наслідувального повторення соціальних ролей (родинних, професійних тощо). На первинний для розвитку людини імпринтинговий формат і сенс гри

наголошував К.К. Платонов, акцентуючи, що: 1) гра – це “різновид поведінки тварин і діяльності людини, процесуально обумовлений генетично або наслідуванням” та 2) вона “має велике значення в формуванні особистості, передусім в дитинстві та підлітковому віці” [23, с. 42-43].

Дитина протягом усіх ігор, у яких вона бере участь, розвиває, збільшує власні стратегії, моделі життєдіяльності, функції-правила (онтологічні обмеження) своєї участі у ситуаціях прожиття. Тобто вона послідовно збільшує чисельність своїх функціональних компонентів та їх ступенів свобод (П.К. Анохін), які з часом починають утворювати її дорослу екзистенційну механіку, *онтологічні стиль і програму*. Згодом такі функції-правила-стратегії або герметизуються, досягаючи свого максимального рівня, і суб'єкт зупиняється на *базисі мінімаксного реагування* на випадкові, нові для його досвіду ситуації (унікання вчинку, активізація репродуктивного модусу життєдіяльності), або продовжує розвивати свій екзистенційний досвід, не ухиляючись від складних нових ситуацій (реалізація ситуаційної спіралі вчинку, актуалізація творчого модусу життєздійснення).

Логіка і зміст схематично наведеного адаптивно-розвивального процесу екзистенції людини цілком відповідає висновкам одного із фундаторів когнітивної психології та психології розвитку, швейцарського філософа і психолога Жана Піаже (1896-1980). Зокрема, ним зазначалося: “У дійсності, для того щоби пізнавати об'єкти, суб'єкт повинен діяти з ними і тому трансформувати їх: він має переміщувати їх, пов'язувати, комбінувати, видаляти та знову повертати. Починаючи з найбільш елементарних сенсомоторних дій (таких, як штовхати або тягнути) і завершуючи найбільш витонченими інтелектуальними операціями, котрі суть інтеріоризовані дії, що здійснюються у розумі (наприклад, об'єднання, упорядкування, встановлення взаємно однозначних відповідностей), пізнання постійно пов'язане з діями або операціями, тобто *трансформаціями*... Джерело знання знаходиться не в об'єктах, не в суб'єктах, а у взаємодіях – спочатку неподільних – поміж суб'єктом та цими об'єктами” [20, с. 107].

Л.С. Виготський зауважував, що *сутність людини зароджується у соціальних стосунках*, а її психічна природа “уявляє собою сукупність суспільних відносин, які були перенесені ззовні в середину та стали функціями

особистості та формами її структури” [6, с. 618]. Окреслюючи особисту позицію, цей відомий науковець зауважує: “На відміну від Піаже ми вважаємо, що розвиток здійснюється не у напрямку соціалізації, а як перетворення суспільних відносин у психічні функції” [Там само].

За висновками Л.С. Виготського *загальний закон розвитку вищих психічних функцій* має такий зміст: “будь-яка функція в культурному розвитку дитини з’являється на сцені [життя] двічі, у двох планах, спочатку – соціальному, потім – психологічному; спочатку поміж людьми, як категорія інтерпсихічна, потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна. Це однаково стосується довільної уваги, логічної пам’яті, утворення понять, розвитку волі. ... За усіма вищими функціями, їх відношеннями генетично знаходяться соціальні відношення, реальні відносини людей. Звідси одним із основних принципів нашої волі стає принцип розділення функцій поміж людьми, розмежування надвоє того, що зараз злито в одному, експериментальне розгортання вищого психічного процесу в ту драму, котра відбувається з-поміж людьми. Тому ми могли би позначити основний результат, до якого приводить нас історія культурного розвитку дитини, як соціогенез вищих форм поведінки” [Там само, с. 617].

Наведене описує сутність процесу інтеріоризації – оприявлення індивідуальної психічної функції засобом перенесення у внутрішній план свідомості, переходу від зовнішнього контролю щодо цієї функції до внутрішнього. Тут Виготський зауважує таке: “Для нас оголосити процес зовнішнім означає позначити його як соціальний. Будь-яка вища психічна функція була зовнішньою тому, що вона була соціальною раніше, ніж стала внутрішньою, власне психічною, функцією, спочатку вона була соціальним стосунком двох людей. Засіб впливу на себе є спочатку засобом впливу на інших або засобом впливу інших на особистість” [6, с. 617].

Як наводилося раніше соціогенез вищих форм поведінки людини, основа будь-якої діяльності людини ґрунтується на показниках *домінуючої соціальної мотивації, комплексу актуальних соціальних мотивів суб’єкта*. На підставі аналізу теоретичних джерел нами сформульовано домінуючі соціальні мотиви гри у їх відповідності видам провідної діяльності та виявленим віковим особливостям людини (див. детально [19; 24; 28]):

1. Домінуючий мотив життєдіяльності суб’єкта у період від народження до одного року – отримання позитивного зворотного зв’язку, емоційної прихильності, встановлення ситуації рапорту, емоційно-позитивного фону доступних дитині форм спілкування. Актуалізується перша ігроформа, що доступна дитини цього віку, – *імпринтинг* [19, с. 149]. Це ще не гра. Це лише її передчуття: дитина слідкує за рухами дорослого, повторює його міміку, перймається його емоційним станом.

2. Домінуюча мотивація у період раннього віку дитини, від 1 до 3 років – опанування руховою, праксичною тканиною взаємодії, власною кінематикою, вміннями предметного маніпулювання. Перші спроби дитини в ігровій діяльності проявляються у вигляді простих рухів (хапати, тягнути, штовхати тощо). Актуалізується первинна ігроформа – *“предметна гра*, дитяча гра, що включає дії з предметами людської матеріальної культури та спрямовується на формування і розвиток у дитини умінь і навичок, пов’язаних із застосуванням цих предметів за їх прямим культурним призначенням..., дозволяє дитині здобувати корисні уміння і навички. Предметна гра вперше з’являється у віці від 2-3-х років” [19, с. 143]. Предметна гра перетинається у цей вік з ігроформою “паралельної гри” (Ж. Піаже) – “формою дитячої гри, у якій кожний із її учасників зайнятий власною справою – грає сам, не координуючи свої дії з діями інших учасників гри”. За висновками Ж. Піаже, “такі ігри з’являються у дітей внаслідок ще нерозвинутих у них *здатності та потреби координувати, узгоджувати свої дії з діями інших людей* [курсив наш. – О.Х.]” [Там само, с. 142-143].

3. Пріоритетний мотив у період дошкільного віку від 3 до 6-7 років – отримання первинного досвіду суб’єктної дії через імітацію доступних до репродуктивного копіювання зовнішніх соціальних зразків, *сюжетно-рольова гра-імітація*, навчальна імітація доступних соціальних ролей.

4. Домінуючий мотив життєдіяльності суб’єкта молодшого шкільного віку (від 6-7 років до 10 років) – формування умінь, перші спроби самостійної, *довільної побудови та реалізації власного акцептора результату дії у життєвих ситуаціях*, передусім *навчальних*. Завершується етап, коли за якість фонового консенсусу [7] у комунікації з дитиною несе повну відповідальність дорослий суб’єкт взаємодії; етапу, коли такий суб’єкт повинен односторонньо забезпечувати природне ми-

мовільне прагнення дитини постійно орієнтуватися на максимінну стратегію, стратегію гарантованого виграшу, дитячу ігроформу *paidia* (Р. Кайуа) [13].

Починається етап, коли поступово, повільно, еволюційно, відповідно до ситуації дорослі із позиції підтримуючого партнера переходять у функціональний статус пропонента – партнера, який за певних умов має право демонструвати виразно опозиційне ставлення, застосовувати “примус до покращення аргументації”, трансформувати дитячу ігроформу *paidia* у дорослу ігроформу *ludus* (Р. Кайуа) [13, с. 8].

5. Домінуюча мотивація в період раннього юнацького, молодшого підліткового віку (від 10 до 14 років) – *отримання первинного довільного досвіду продуктивної соціальної взаємодії*, перші спроби екзистенційної гри, отримання діяльнісного, взаємно корисного, суспільно прагматичного зворотного зв'язку у взаємодії із доступним соціальним середовищем; перші спроби самостійно, ініціативно досягнути вчинкового фонового консенсусу, спроби створення та реалізації суспільно-корисного акцептору результату дії, спрямованого на кооперативну, спільну вигоду, первинні ситуації суб'єктного забезпечення соціальної Парето-оптимальності на всіх досяжних топосах через застосування усього доступного суб'єкту каскаду засобів.

6. Пріоритетний мотив у період ранньої юності (вік від 15 до 17-18 років) – *перші спроби повновагового соціального функціонування суб'єкта як рівноправного учасника соціальної життєдіяльності*, початок його повноцінної екзистенції, спроби соціального самоствердження набувають сталого характеру. Це початок соціального функціонування особи, екзистенційний етап першого досвіду дорослого життя. Життєдіяльність підлітка старшого віку спрямовується на отримання первинного довільного досвіду продуктивної соціальної взаємодії.

Вік ранньої юності (від 15 до 17-18 років), на нашу думку, має визначальний характер для усталеності механізмів екзистенційного розвитку суб'єкта. Він характеризується максимальним конфліктом підлітка і соціуму. Джерелом останнього, з одного боку, є індивідуальні претензії підлітка щодо ставлення до нього як до унікальності, врахування світом його чуттєвості, з іншого – об'єктивний дефіцит утилітарних підстав для такого особливого ставлення з боку оточення, домагання

такого суб'єктного оточення до надання чуттєвості дорослого підлітка соціально зумовлених, обов'язкових, нормативних форм [24, с. 42]. У подальшому житті вже дорослої людини ця тенденція буде лише загострюватися і набувати все більшої онтологічної атрибутивності. Вона остаточно перетворюватиме повсякдення суб'єкта в безупинну боротьбу того, що, скажімо, Г. Маркузе у розвиток ідей Ф. Шиллера, визначає як “протистояння між двома полярними вимірами людського існування” і що сам Ф. Шиллер сприймає як антагонізм та описує “за допомогою парних понять: чуттєвість і розум, матерія і форма (дух), природа і свобода, особливе й універсальне. Кожним із цих вимірів керує засадничий імпульс: “чуттєвий потяг” і “потяг до форми” [18, с. 173]. Перший сутнісно є пасивним, рецетивним, останній тяжіє до активності, влади, панування. Їх поєднання та взаємодія створюють культуру [Там само]. І саме як соціальний учасник всезагальної культури дорослий підліток через стимули довкілля отримує можливість набувати навички створення своєї цінності для усіх інших у соціальному, культурному плані, врівноважувати власні, суб'єктні, індивідуальні та зовнішні соціальні чуттєвість і розум, матерію і форму (дух), природу і свободу, особливе й універсальне. Такі особливості віку ранньої юності якісно досліджені науковою психологією середини і другої половини ХХ століття. Зокрема проблематика суспільно-корисної діяльності підлітків ґрунтовно досліджена фундаторами теорії видів провідної діяльності Л.С. Виготським, О.М. Леонтєвим Д.Б. Ельконіним, В.В. Давидовим та ін.

Водночас домінування у життєдіяльності дорослого підлітка ситуацій, коли його соціального досвіду недостатньо для досягнення продуктивного фонового консенсусу за актуальних зовнішніх (формувальних) аферентацій, може призвести до герметизації у нього мінімакських, унікаючих моделей поведінки і, таким чином, поступового згортання процесу самоактуалізації. Така тенденція у подальшому здатна призводити до того, що суб'єкт вже у дорослому віці буде схильним до пошуку тривіальних, звичних, стандартних ситуацій, що накладається на прагнення усе ж таки здобути свою соціальну унікальність. Проте такі намагання саме через унікаючі моделі поведінки спрямоватимуться не на пошук ситуацій творчого, розвивального характеру, а на пошук зручних форм редуційованої

псевдосомаоактуалізації, включно й через ігрові форми. Редуційованими ігровими формами для дорослої людини є всі ігроформи, що були притаманні його онтологічному розвитку. Особливе місце серед редуційованих ігроформ для дорослої особи, на нашу думку, утворюють явища імпринтингу та паралельної гри (див. [19]).

Феномен паралельної гри, на наше переконання, формує ключовий фон для розвитку в дорослих осіб явища ігроманії, патологічної ігрової залежності (Pathological gambling F63.0 ICD-10), коли за умов недостатньої індивідуальної соціалізації та дії об'єктивних факторів (аферентацій) сучасного соціального середовища суб'єкт не знаходить іншого засобу здобуття ігрового задоволення, навіть самореалізації, аніж паралельна гра (комп'ютерні ігри, ігри на автоматах казино тощо). Паралельна гра дорослого, як і некритичне слідування різноманітним мейстрімам моди, наслідування селебритіз, рекламі, своїм генетичним корінням сягає перших ігрових намагань дитини раннього віку – імпринтингу, примітивної для дорослого редуційованої форми соціальної адаптації, наслідування, повторення, імітації дій обраного або нав'язаного соціального авторитетного взірця [19, с. 149]. Примітивні зразки рекламного характеру тут спрацьовують як пускові аферентації ітеративних форм соціальної взаємодії, які у кінцевому підсумку не потребують від суб'єкта інтелектуальної роботи. При цьому акцептори його дії зводяться до тривіального наслідування ззовні нав'язаних стереотипів. Екзистенційний розвиток людини при цьому набуває спорадичного та й усе більше гальмівного, затухаючого характеру.

Такий стан є органічною відповіддю суб'єкта на сучасні умови його життєдіяльності, що характеризуються надзвичайною строкацією, динамікою і варіативністю можливостей і ризиків, впливів і ситуацій, у яких оприянюється його соціальна взаємодія з екзистенційно плінним середовищем. Це зворотний, негативний бік ігрового феномену, вироджена екзистенційна гра, протилежність модусу справжньої екзистенційної гри, яку Ф. Шиллер та Г. Маркузе позиціонують як чи не єдиний засіб усунення цивілізаційного антагонізму почуття і розуму, “зробивши чуттєвість раціональною, а розум чуттєвим” [18, с. 173]. “Цивілізація підкорила чуттєвість розуму в такий спосіб, що утвердження першого набуває руйнівних та «диких» форм, у той час як тиранія розуму виснажує чуттєвість, штов-

хаючи її до варварства. Тільки вільна реалізація людських можливостей може привести до розв'язання цього конфлікту. Оскільки лише потягам властива та могутня сила, котра проникає у глибини людського існування, примирити їх спроможний лише третій. Ф. Шиллер [як і Г. Маркузе] визначає його як “**потя до гри**” [Там само, с. 173-174].

Таким чином, на певному етапі розвитку суб'єкт стає перед вибором, у який спосіб йому використовувати гру як засіб своєї екзистенції : чи як засіб тільки адаптації, пом'якшення ефектів впливу зовнішніх умов і ситуацій (гра лише як відпочинок, проведення дозвілля), або у тому числі і як засіб розвитку, вдосконалення власних можливостей саморозвитку і культурного впливу на осередок свого буття (гра як інструмент досягання суспільно корисної мети). І якщо форми гри як засобу адаптації є достатньо очевидними, то гра як засіб суспільно-корисної, культурно розвивальної екзистенції досліджена неповно. Сутність гри як своєрідного програмного забезпечення вчинку нами розкрито у попередніх дослідженнях [45; 47]. Одночасно домінування у життєдіяльності суб'єкта гри як форми адаптації або гри як вчинкової програми залежить від того, наскільки довільне чи мимовільне, окреме або частково чи повно інтегроване використання суб'єктом ігрових засобів, мають для нього моральний сенс, спонукають до вибору, формують дієві відповіді на екзистенційні виклики середовища.

Як зазначалося раніше [47] примітивним, фінітним, тривіальним ігровим модусом поведінки є мімікрійна, імітаційна дія суб'єкта, що становить окремий клас квазі-ігрового практикування. Використання суб'єктом в актуальній проблемній ситуації імітаційного модусу квазі-гри здебільшого покликане його прагненням ухилитися від участі в ситуації, позбавитися надмірного тиску зовнішніх умов і ситуацій.

Онтологічний розподіл двох фундаментальних класів гри: 1) *гри як форми адаптації* та 2) *гри як учинкової програми життєдіяльності людини*, у яких оприянюється первинне диференціювання загального феномену гри, на нашу думку, належить здійснювати першочергово на підставі критеріїв **фінітності** (лат. *finitus* – обмежений, такий, що відображує кінцеві групи предметів, явищ, дій) та **ітеративності** (лат. *iterativus* – такий, що часто повторюється) ігрових ситуацій. Адже очевидним

є те, що *фінитний та ітеративний* (іншою мовою – тривіальний, звичайний, типовий) *ігрові модули поведінки* відповідає зручним, звичним для суб'єкта ситуаціям, які інтенційно сприймаються ним як доступні, безпечні, приємні, а тому доцільні. Водночас ситуаціям дефіциту фінитності та ітеративності (унікальність ситуації) відповідають обставини, які через відповідні аферентації обстановки вимагають від суб'єкта чіткої моральної позиції, спонукають до вибору, формують дієві відповіді на екзистенційні виклики довкілля, тобто стимулюють його *вчинок* [19; 28; 30; 42; 49]. Загальнонаукове визначення вчинку уточнює й акцентує таке: “Саме вчинок із граничною виразністю розкриває моральну структуру людської дії через *взаємовідношення мотиву і наслідків; цілі, засобів і результату; цілей й утверджуваних цінностей; самооцінки суб'єкта діяльності й оцінки суб'єкта тими, хто його оточує*” [34, с. 101].

На основі змістовних особливостей двох фундаментальних класів ігроформ – *гри як форми адаптації* і *гри як вчинкової програми життєдіяльності людини* – та об'єктивного диференціювання ігрових ситуацій на підставі фінитності та ітеративності пропонуємо клас ігор, що відбуваються як фінитні й ітеративні (звичні, стандартні) форми суб'єктної адаптації визначати **ігроїдами** або **ігроподібними формоутвореннями**, а ігроформи унікального генезису як учинкової програми життєдіяльності людини – **екзистенційною грою**, тією справжньою грою, яку Ф. Шиллер, Й. Гейзінга, Л. Вітгенштайн, Г. Маркузе, О. Фінк, Г.П. Щедровицький, А.В. Фурман, В.П. Москалець, Г. Хютер, К. Кварх та інші наукові достоїнники наділяють статусом головного засобу вітакультурного, цивілізованого розвитку людства, його ключовим розвивальним агрегатом.

Для обґрунтування слушності пропонованого нами терміну “ігроїд” як україномовної морфеми нами використані морфологічні та семантичні закономірності сучасної української мови, зокрема правила та прецеденти генерування слів на засновках явища омонімії: “Морфологічним явищем є також омонімія кореневих та інших морфем: антропоїд – «людиноподібна мавпа», колоїд – «речовина, що не кристалізується», ромбоїд – «ромбоподібний» (тут друга частина слів походить від гр. *eidos* – вид)” [33, с. 51].

Атрибутивними ознаками игроїдів є повторюваність (ітеративність), тривіальність,

фінитність, здатність помножуватись, тиражуватись, ритуалізація, типовість проявів. Коли гра повсякчас повторюється за одними й тим самими правилами та ситуаціями, вона стає игроїдом. Найбільш культурно укорінений игроїд – це ритуал, етикет, на кшталт чайної церемонії, військового параду, весільного дійства чи ювілейного святкування. Саме ритуалізація гри людиною через явище игроїда пов'язує феномен та соціальне явище гри з ананкастним генезисом патологічної ігрової залежності (ICD-10, F63.0, Pathological gambling) та природою обсесивно-компульсивного синдрому.

Водночас игроїд є оптимальним засобом передавання, трансляції культурного досвіду. Игроїдній природі відповідають сюжетно-рольові ігри, що об'єднує їх з ритуалом та етикетом. Мовні (мовленнєві) игроїди – це ітеративні та фінитні форми мовної (мовленнєвої) гри: міфи, казки, притчі, анекдоти, усі текстові культурні пам'ятки та артефакти, що мають вплив на сучасні культурні процеси, мовленнєві узуси, що містять пізнавальний та перформативний ефект. Игроїдами є усі форми дитячих, спортивних, ділових, комерційних та інших видів ігор, що мають замкнений, типовий, з фіксованим набором ролей і правил сценарій. Все це становить *клас ігрової симуляції*, що характеризується фіксованим функціоналом як набором правил, сценаріїв, стратегій, обмежень, аксіоми, що задані до початку гри.

Екзистенційна гра – явище, правила і сценарій якого для суб'єкта організуються й утворюються у процесі його перебігу. Навіть якщо таке явище є цілковито ініціативою самого суб'єкта, невизначеність динаміки ситуації, непередбачуваність дій інших учасників становлять для суб'єкта унікальну новизну. *Екзистенційна гра у життєдіяльності людини повноцінно розкривається згідно із закономірностей вчинку як канонічної спіралі розгортання. Онтологічними, системогенетичними характеристиками (атрибутами) екзистенційної гри є такі ознаки вчинку* [19, с. 302; 24, с. 269; 28, с. 76; 34, с. 101]:

1. Унікальність ситуації.

2. Діяльнісна експлікація моральної структури внутрішньо-суб'єктного простору духовної сутності людини, що відбувається через взаємовідношення *потреб суб'єкта*, котрий **усвідомлює** мотиви і наслідки; цілі, засоби і результати; зреалізовані цінності і самооцінку та здійснює їх.

3. Обов'язкова соціальна оцінка акту життєдіяльності суб'єкта, тими, хто його оточує. Відповідність такої оцінки змісту конкретного *суспільно-корисного явища, автором якого є суб'єкт*.

Наскільки б на перший погляд спекулятивним не виглядало залучення до диференціації ігроїдів та екзистенційної гри здобутків математичної теорії ігор, проте такі аргументи існують. Так, у предметному просторі теорії ігор – наукової дисципліни, що досліджує за допомогою математичних моделей різного роду стратегічні ігри, розроблено низку методологічних засновків, які доцільно адаптувати в психологічному контексті створення вираженої та методологічно обґрунтованої онтосигнатурної моделі, що оприявнювала б екзистенційний потенціал гри. На основі математично обґрунтованих моделей теорією ігор аналізується *два базові типи ігор*: 1) *антагоністичні, безкоаліційні, або ігри з нульовою сумою* у яких учасники переслідують прямо протилежні завдання і домагаються здійснення своїх цілей різними шляхами, та 2) *коаліційні, кооперативні*, у яких з-поміж учасниками можливі тимчасові кооперативні угоди й у яких антагоністичний аспект не має обов'язкового атрибутивного характеру. Навіть поверховий аналіз свідчить про те, що змісту ігроїдів (включно й у формі навчання) відповідають антагоністичні, безкоаліційні, тобто ігри з нульовою сумою – клас ігор, що позбавлені культуротворчого змісту. Водночас коаліційні чи кооперативні ігри відповідають генезису культурного розвитку, позаяк у формально-математичний спосіб обґрунтовують закономірності досягнення фонових соціального консенсусу на підставі реалізації математичного критерію оптимальності суспільного добробуту відповідно до висновків В. Парето.

Додатково до наведеного базового розподілу в межах теорії ігор вони класифікуються також за ознаками [21]:

1. *Ігри з повною інформацією*, коли потрібна для гри інформація отримана до початку гри і всі учасники мають повну інформацію відносно гри у будь-який момент часу (ігри нормальної форми) на противагу *динамічним іграм*, коли на початку гри є доступною не вся інформація для прийняття рішень і також інформація надходить гравцям поступово вже у процесі ігрового вчинення.

2. *Кінцеві ігри* (з фіксованою кількістю ходів та можливих стратегій гри) на противагу *нескінченним іграм*, у яких кількість ходів і стратегій є необмеженою.

3. *Ігри з природою*, у яких суб'єкт грає проти супротивника, що не має певних цілей і стратегії.

4. *Ігри за участю одного, двох, трьох, ... n-учасників* (залежно від числа осіб, які беруть участь в актуальному ігровому дійстві).

На доповнення до класифікації теорії ігор доцільно долучити *аспект ігрового інструментарію*, тобто засобів, за допомогою яких суб'єкт досягає своєї мети в актуальній ігровій ситуації. В реальному житті такими засобами можуть бути будь-які явища: від фізичних предметів традиційного, суто ігрового призначення (дитячі іграшки, речі, що використовуються у процесі дитячих ігор як засоби символічної імітації справжніх об'єктів (до прикладу стілець як заміна імітація коника), спеціально створені комплекти ігрових засобів, таких, скажімо як набори комерційних, настільних ігор (шахові комплекти, доміно, знаряддя для спортивних ігор, колоди гральних карт, комплекти ігор "Монополія", Дженга тощо), комп'ютерні ігрові програми, ігрові відеоприставки та ін.) до матеріальних предметів, що не мають безпосереднього, прямого ігрового призначення, але можуть бути знаряддям ігор (зброя, техніка, випадкові, проте зручні, дотичні для процесу гри матеріальні, фізичні об'єкти) та власне фізичні дії-рухи суб'єкта гри, включно мовленнєві.

Гра з повною інформацією, кінцева гра, гра двох осіб з нульовою сумою, гра з природою здебільшого є ігроїдами. Також хоча всі маркери гри за класифікацією Р. Кайуа (mimicry, ilinx, alea та agon) [13] присутні у кожній ігровій ситуації, тим не менше ігроїди тяжіють передусім до mimicry з орієнтуванням на індивідуальний ilinx. Водночас справжня, нетривіальна, нефінитна, унікальна у своєму оприявненні гра прагне до alea з певним орієнтуванням на agon, включно й спільно проти об'єктивних умов природи або іншої коаліції. Власне ігроїди формуються й покликані тим, що суб'єкт намагається позбавитися, уникнути наявних чи ймовірних екзистенційних ризиків, спростити свій буттєвий вибір до стандартного набору добре відомих екзистенційних сценаріїв і програм. Ігроїди у своїй версії застосування за ініціативною суб'єкта – це завжди ескапізм, спроба позбавитися екзистенційного переживання та навантаження, завчасно уникнути відповідальності за можливі, ще неоприявлені, але такі що жевріють на горизонті майбутнього, складнощі соціального життя.

Ігроїди є формоутвореннями виродженої чи спрощеної екзистенційної гри. Унікальна екзистенційна гра за умов її повторення без контексту суспільного прогресу (за виключенням гри як передавання соціального досвіду від дорослого дітям) стає відрефлексованим (інтеріоризованим) досвідом суб'єкта, *рольовим програмним стереотипом* (на кшталт ігор з класифікації Е. Берна) і, таким чином, перетворюється для суб'єкта на ігроїд. Так для дитини, яка вперше бере участь у якійсь цікавій, захопливій грі, вона спочатку унікальна. Мобілізуючи всі наявні потреби дитини, для неї не обов'язкові довільні мотиви, цілі, засоби й очікування від результату, завдяки спричиненню творчого напруження дитини така гра в своєму процесному перебігу усе більше і щоразу набуває ознак очевидної. Процес гри при цьому стимулює утвердження уже наявних цінностей і зміцнення власної самооцінки юної особи. Але згодом, здобуваючи все більш складний екзистенційний досвід вона у ході дорослішання перестає сприймати певні ігри як складні, цікаві, утаємничені, соціально- та особистісно розвивальні, хоча й вони продовжують викликати в неї комфортні емоційні стани. Останнє пізніше спроможне занурювати дорослого суб'єкта в ананкастну спіраль ігрової залежності, ігроманії, нехай би навіть суб'єкт знав про її небезпеки. Також дитячий ігроїд, як правило, підтримує та розвиває у дитини впевненість у своїх зростаючих потенціалах через оцінки дорослих, що є соціальними партнерами перших і важливих дитячих забавок, через підтримку ними маленького автора ігрового дійства. Останнє, безумовно, закладає міцний фундамент того, що у майбутньому ігри вже дорослого суб'єкта будуть переважно суспільно-корисними явищами. У випадку ж дорослого ігроїди лише симулюють, імітують екзистенційну динаміку, створюють для нього видимість імітації повноцінності буттєвого полотна дійсності без його наповнення екзистенційним смислом, змістом якісного особистісного розвитку. Ігроїди (квазіігри) імітують екзистенційну діяльність, натомість істинні екзистенційні ігри (вчинки) наповнюють її сенсами розвитку.

Обидва класи гри – ігроїд та екзистенційна гра – відбуваються згідно з універсальними принципами людської буттєвості. Передусім *системного принципу*, адже “ігрова діяльність є складним системним утворенням, структура якого охоплює мотиваційно-цільовий, змістовий, процесуально-операційний, контрольний

оцінний та результативний компоненти” [16, с. 139]. Також гра у запропонованій нами класифікації відповідає культурно-генетичним закономірностям онтологічного, екзистенційного розвитку людини, починаючи від двох-трьохрічного віку суб'єкта, вона стає “провідною діяльністю, у процесі якої відбуваються важливі зміни у психіці суб'єкта й розвиваються психічні процеси, які готують його перехід до нового, вищого щабля розвитку; створюються умови для соціалізації особи, становлення й саморозвитку її як особистості; у цей період у контексті гри виникають та диференціюються нові види діяльності, зокрема трудова, естетична, навчальна тощо” [Там само, с. 139].

Усім ігроформам “притаманна багатofункціональність. Серед функцій ігрової діяльності найбільш значущими є формування базових засад особистості (збагачення самосвідомості, розвиток довільної поведінки, статеворольова ідентифікація, національно-культурне самоусвідомлення, *розвиток творчого ставлення до дійсності, набуття досвіду соціальної взаємодії*, вироблення комунікативних умінь, зростання емпатійності тощо); збагачення емоційно-почуттєвої сфери; *адаптаційна*; мотиваційна; розвивальна; виховна, дидактична; коригувальна; здоров'язберігальна; *компенсаторна* та інші функції.” [16, с. 139]. Отже, якщо *ігроїди зорієнтовані на набуття досвіду соціальної взаємодії, адаптацію суб'єкта, то екзистенційні ігроформи – на розвиток творчого ставлення до дійсності й видозміну самої дійсності*.

В умовах конструювання онтосигнатури гри стали культурно та екзистенційно значеннєві ігрові формоутворення претендують на статус *інтегральних екзистенційних знаково-значеннєвих компонентів-складників, вузлових механізмів, онтологічних множин, компонентів сигнатури*. Водночас, виходячи із логіки функціонального системогенезу, потребує *уточнення рівень компонентів, які ізоморфно відповідали б таким формоутворенням*.

На наш погляд, складність пошукування *компонентів онтосигнатури гри* полягає передусім в тому, що потрібно віднайти *ізоморфні критерії або хоча б принципи*, виділення таких компонентів. А це означає, що кожний клас компонентів повинен розташовуватися у структурі онтосигнатури відповідно до критеріїв, яким він відповідає.

У ролі фундаментальних ізоморфних критеріїв формально-онтологічного розподілу *вуз-*

лових складників-механізмів ігрової сигнатури (механік гри) нами обрано контекст ігрової складності, який незалежно дослідили Дж. Шелл [50], Г. Фрейермут [32], А.В. Фурман [43] та Ю. Козелецький [14].

Автор теорії геймдизайну Дж. Шелл пропонує класифікувати два різновиди ігрової складності:

1. *Складність при простих, очевидних суб'єкту правилах.* Автор називає такий тип складності “виникаюча складність”, що “є типом складності, який подобається усім. Це ігри, у яких при найпростішому наборі правил виникають складні ситуації, що поступово нарощують свою складність у процесі гри. Якщо люди хвалять гру за те, що вона одночасно й проста й складна – це свідчить як раз про виникаючу складність” [50, с. 288].

2. *Складність власне правил, часто неочевидних для суб'єкта.* Дж. Шелл позиціонує такий тип складності як “вроджена (іманентна) складність, коли самі правила гри стають дуже складними. Цей тип складності зазвичай виникає з двох причин: у спробі відтворення реальних життєвих ситуацій [курсив наш. – О.Х.] або при введенні додаткових правил, без яких гра не буде збалансованою. Якщо гра містить набір правил з великою кількістю виключень, це свідчення того, що набір правил гри має вроджену (іманентну) складність” [Там само].

Логіка щодо класифікації ігрової складності Дж. Шелла майже на сорок років раніше повторюється у дослідженнях польського психолога Ю. Козелецького, який чи не вперше використав засновки математичної теорії ігор у науковій психології [14]. Цей науковець з посиланням на дослідження Р. Говарда (1968) ситуації прийняття суб'єктом рішення обґрунтовує на основі наявності показників тривимірного простору таких ситуацій: 1) невизначеності, 2) динаміки процесу і 3) складності [14, с. 48]. Він акцентує увагу на тому, що наведені виміри умов прийняття рішення атрибутивно притаманні усім явищам життєдіяльності суб'єкта, де “середовище характеризується певним ступенем невизначеності. В ньому здебільшого відбуваються події, які неможливо передбачити з повною визначеністю. Це, напевно, найважливіша характеристика виміру середовища [курсив наш. – О.Х.]. Водночас середовищу притаманний певний ступінь динаміки: з плином часу воно модифікується та перетворюється. Також середовище характеризується тим чи іншим

ступенем складності [елементів і компонентів]. У певному сенсі слушно припустити, що обстановка для людини тим більше ускладнюється, чим більше змінних у ній існує” [11, с. 48-49]. Як окремий четвертий вимір середовища, актуальний для суб'єкта ситуації, Ю. Козелецький через посилання на здобутки математичної теорії ігор фіксує “ступінь конфліктності інтересів осіб, котрі беруть у ній участь, яка часто є характерною для багатьох ситуацій” [14, с. 49].

В оптиці теорії функціонального системогенезу наведені чотири типи середовищних умов оприявнюються як універсальний шерг “аферентації обстановки” на всьому діапазоні мозаїки ситуацій, у які може потрапляти суб'єкт. Ю Козелецький розподіляє типологію задач прийняття рішення відповідно до наявності в обстановочних аферентаціях для суб'єкта виконання таких задач вимірів невизначеності, динаміки процесу і складності (див. *рис. 1*).

Відповідно до нарощування показників невизначеності, динаміки процесу і складності будь-яка ситуація може відповідати одній із восьми видів задач: “верхів'я 1, 2, 3 і 4 – це детерміністські задачі, у яких рішення приймається в умовах визначеності і які часто називають неризикованими задачами. У таких задачах кожна альтернатива призводить до

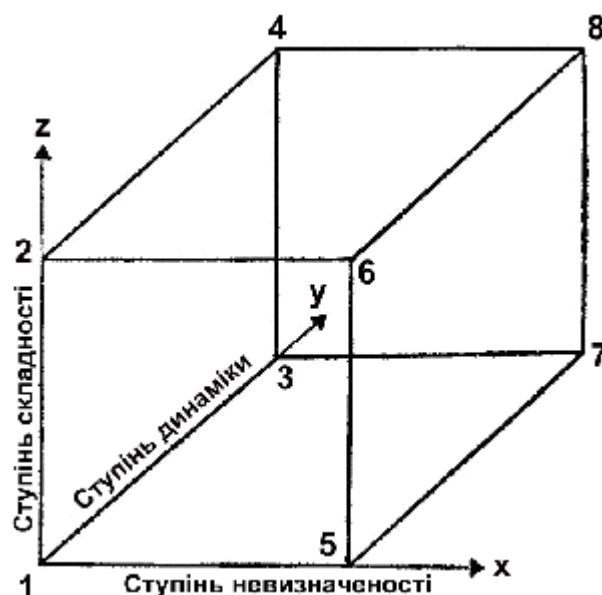

Рис. 1.
Тривимірне середовище із розміщенням у ньому видів задач (за Р. Говардом, 1968) [14, с. 48]

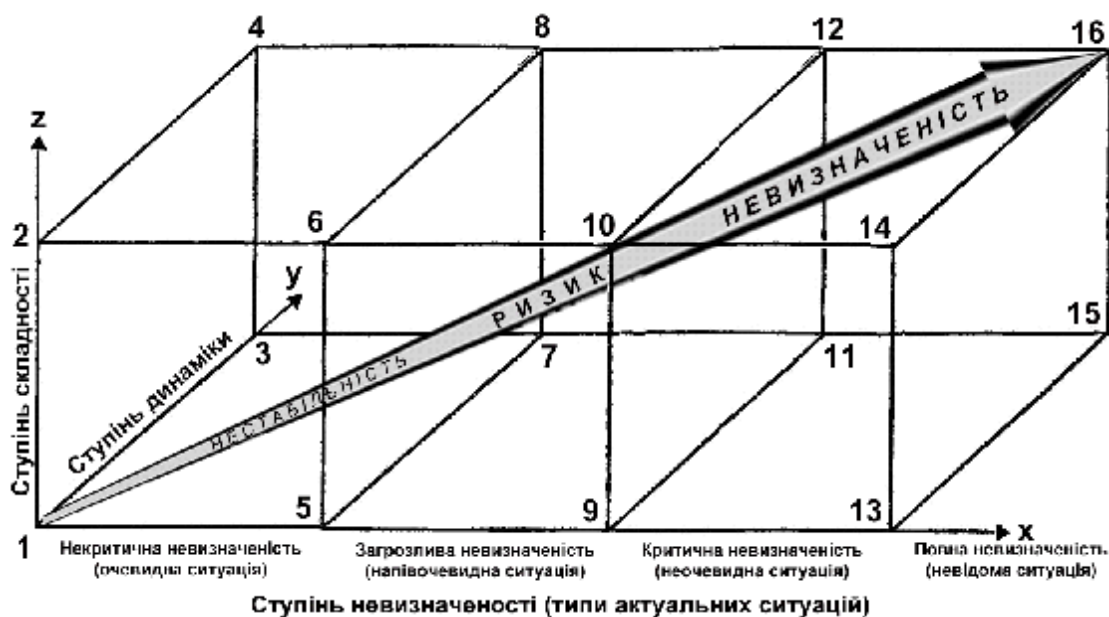

Рис. 2.

Уточнене тривимірне середовище з розміщенням у ньому видів задач (за Р. Говардом, 1968, А.В. Фурманом, 2007 та А.М. Асаулом, 2014).

однозначних визначених наслідків. Детерміністські задачі можуть бути простими і статичними (верхів'я 1), складними і статичними (верхів'я 2), простими і динамічними (верхів'я 3), або складними і динамічними (верхів'я 4)". "У реальних ситуаціях, що потребують прийняття рішення, – підкреслює Ю. Козелецький, – детерміністські (неризиковані) завдання зустрічаються дуже рідко" [14, с. 49]. Також цей автор позиціонує детерміністські (неризиковані) ситуації як "корисну ідеалізацію" реальної життєдіяльності, що становить їх цінність як навчальних імітацій реального життя. "Набагато важливішими, – висновок цей психолог, – є ризиковані (ймовірнісні) задачі (у схемі верхів'я 5, 6, 7 та 8). У таких задачах особа, котра приймає рішення, не знає напевно, який результат вона здобуде як наслідок прийняття певного рішення. Ризиковані задачі можуть бути простими і статичними (верхів'я 5), складними і статичними (верхів'я 6), простими і динамічними (верхів'я 7) або складними і динамічними (верхів'я 8)" [Там само, с. 50].

Наведена концепція Р. Говарда та Ю. Козелецького потребує уточнення, адже невизначеність, як зауважує Дж. Шелл, може мати свої інваріанти залежно від того, наскільки для суб'єкта невизначеними у діапазоні від майже очевидного і до іманентно невідомого є показники актуальної, потенційної або мож-

ливої обстановлювальної аферентації. Таку можливість надає здійснений нами синтез підходів А.В. Фурмана та А.М. Асаула (див. **рис. 2**), обґрунтуванню якого присвячено одне із попередніх досліджень [45].

Окремо підкреслимо, що моделі Р. Говарда, А.В. Фурмана, Дж. Шелла та А.М. Асаула змістовно відповідають усталеним підходам до класифікації типів невизначеності, що прийнято за методологічну основу в математичній теорії ігор. Засновником цієї наукової дисципліни Дж. фон Нейманом запропоновано базову класифікацію видів невизначеності в обрисі математичних досліджень ігор [21; 45]:

1. Комбінаторна невизначеність – композиційно опрацьована кількість варіантів, яку в певний, визначений, конкретний проміжок часу неможливо встановити за допомогою існуючих технічних можливостей; прикладом тут є перебір кількості варіантів стратегій в іграх на кшталт шахів, преферансу тощо.

2. Стохастична (ймовірнісна) невизначеність – неочікувані та не придатні до надійного прогнозу фактори подій, що є результатом сліпого випадку і що подібні до варіативного розсіювання при киданні гральних кубиків, або кількості влучень у мішень під час стрільби.

3. Стратегічна (ігрова) невизначеність – неясність через неочевидність, невідомість намірів противника або партнера (у такий

спосіб враховуються також і природні чинники) в ігровій взаємодії.

Очевидним вбачається те, що класи умов невизначеності (рис. 2) (нестабільність, ризик та власне невизначеність) симетрично відповідають комбінаторній (нестабільність), стохастичній, ймовірнісній, спорадичній невизначеності (ризик) та стратегічній суто ігровій невизначеності (стани повної невизначеності).

Інтегративний синтез восьмикомпонентної класифікації ускладнень за Р. Говардом і Ю. Козелецьким, та бінарної класифікації таких ігрових ускладнень Дж. Шелла, свідчить про те, що шерех детерміністських задач, позбавлених іманентної невизначеності (простих і статичних, складних і статичних, простих і динамічних та складних і динамічних) співпадає з іграми першого типу за Дж. Шеллом – іграми складності, яка виникає у процесі самої гри при відомих та очевидних суб'єкту правилах. Водночас кластер ризикованих (ймовірнісних) задач з іманентною невизначеністю (подібними за складністю та динамікою із чотирма детерміністськими) є симетричним іграм із вродженою (іманентною) складністю, що виникає через неочевидність для суб'єкта правил, зокрема і під час виникнення проблемної ситуації. Суттєвим аспектом відмінності детерміністських задач від ризикованих (ймовірнісних) нами вважається незалежне позиціонування останніх як Ю. Козелецьким, так й Дж. Шеллом: це ті *ситуації реальної життєдіяльності*, що в навчальних, імітаційних умовах мають вигляд *навчального відтворення достеменних життєвих ситуацій* [50, с. 288]. Причому обидва типи ситуацій (реальної життєдіяльності та імітаційного або навчального відтворення реальних життєвих ситуацій) стимулюють суб'єкта до першочергового визначення, яку *ігрову програму* йому обирати за основу: 1) *статистично-детерміновану версію*, коли пусковий стимул та інші аферентації (впливи) обстановки є нестабільними, проте очевидними; 2) *ймовірнісну (байєсівську) версію* математичного очікування, коли аферентації обстановки напівочевидні, або 3) *власне теоретико-ігрову версію програми*, коли аферентації (впливи) обстановки неочевидні, або ж є невизначеними для суб'єкта.

У попередньому дослідженні [47] було обгрунтовано аксіому, що загальним базисним системоутвірним фактором екзистенції людини є *корисність результату* діяльності, тобто той критерій, який був сформульований у рамках теорії системогенезу П.К. Анохіна. Водночас

суб'єкт на початку певної ситуації, у якій він бере участь, не може впевнено оцінювати майбутній, ще недосягнутий результат своїх дій, як такий, що однозначно буде корисним. І справді неспівпадіння операції з дією призводить до подвоєння актуальної ситуації у свідомості людини на наявну та уявлювану" [26]. Тобто для того, *щоби уявлюваний корисний результат став реальним та наявним*, суб'єкту належить через уяву майбутнього розвитку ситуації та оцінки власних можливостей створити відповідну програму своїх дій (акцептор результату дії). Саме тому першочергове значення тут має *профілювання обстановочних аферентацій ситуації*, що в межах нашого дослідження співпадає з критеріями наведених шести онтологічних рівнів оприявлення (експлікації) гри. В контексті лише тільки можливого результату атрибутами його вірогідної *корисності*, себто послідовними (на шляху від інтенції-підозри через думку/мислесхему до дії-праксісу) системоутвірними факторами ситуації *hic et nunc* є наведені критерії онтосигнатури. Адже вони як універсальні носії змісту усього діапазону можливих аферентацій обстановки надають можливість суб'єкту підготувати оптимальну програму дій, що забезпечить *найближчий до найбільш корисного результат*. Грунтуючись на своїх оцінках характеристик (профілі) ситуації та власних можливостей суб'єкт обирає/синтезує доступні йому стратегії, тактики і засоби як програму своїх дій. Це здійснюється завдяки *механізмам вивільнення компонентів системи* [актуальної програми та ресурсів суб'єкта] *від надлишкових ступенів свободи*" [1, с. 34]. Відтак "впорядкованість у взаємодії множини компонентів системи встановлюється на основі ступеня їх сприяння в отриманні цілою системою чітко визначеного корисного результату" [Там само].

У форматі методологування такого підходу системогенетичні механізми вивільнення компонентів системи від надлишкових ступенів свободи [1] набувають значення та змісту *онтологічних аксіом-обмежень* [22; 25] оприявлення/експлікації концептів ігроформ на будь-якому рівні аналізу – від профілювання стратегічної складності умов/аферентацій ("лінійка" Нестабільність-Ризик-Невизначеність) через профіль певного виду діяльності, теоретико-ігрові критерії, правила культурно обумовлених ігроїдів (формальні правила класичних ігор) до рівня феноменів – особливостей конкретної актуальної для суб'єкта проблемної ситуації.

Адаптивно-розвивальний аспект тут виявляється у тому, що суб'єкт від народження протягом усього життя, довільно або мимовільно потрапляє у різні за змістом та складністю/динамікою/невизначеністю ситуації. Через це він вимушений або розвивати у собі здатність до продуктивних дій в усе більш складних, екзистенційно незвичних ситуаціях, або його розвиток залишається на тому рівні, якого він вже досягнув.

Примітно, що закономірності пострефлексії підсумкового етапу ситуації-події [30; 39; 49], аксіоматизують як обов'язкову умову *онтологічного ускладнення розвитку людини*, на чому зокрема наголошував Г.П. Щедровицький у відомому висновку; "якщо людина не буде у відчаї – вона розвиватись не буде" [51, с. 74]. Правила мислєдїяльності як онтологічні аксіоми-обмеження онтогенезу людини формуються і розвиваються в модусах онтологічного ускладнення відповідно до таксономії видів провідної діяльності. Починається це із початкових форм імпринтингу дитини, її мімікрії, імітації дій референтних дорослих й розвивається до самостійних екзистенційно-обумовлених форм вітакультурної соціальної вчинкової самореалізації дорослого як процесу його життєздїйснення.

На адаптивно-розвитковому життєдіяльнісному векторі екзистенції людини кожна ситуація, у яку вона потрапляє чи за власною ініціативою, чи випадково, має навчальне значення. В аспектах теорії навчальних проблемних ситуацій А.В. Фурмана навчальна проблемна ситуація – вихідний момент продуктивного мислення, джерело і стимул пошукової пізнавальної активності і творчої діяльності особи, а проблемність є атрибутивною характеристикою пізнання, що робить її невід'ємною ознакою буття, базисом для подолання невизначеності [43]. Цей автор проблемні ситуації розподіляє на чотири види: очевидні, напівочевидні, неочевидні та невідомі. У реальних умовах буття людина може потрапляти у проблемну ситуацію будь-якого конкретного виду: від цілковито невідомих, де панує суцільна стохастичність змін, й до очевидних, але водночас таких, що потребують уваги та зусиль суб'єкта для упорядкування його актуального простору відповідно до власних рішень і дій. Оптика теорії навчальних проблемних ситуацій А.В. Фурмана у її інтегруванні з підходами Дж. Шелла, Ю. Козелецького, здобутками теорії ігор **проблемні ситуації навчально-детерміністського**

характеру вектором опанування суб'єктом невизначеністю актуальних ситуацій екзистенційно поєднуються з **ризикованими ймовірнісними ситуаціями реальної життєактивності**.

Отож, онтосигнатура гри як матриця психосоціальної програми життєдіяльності суб'єкта в умовах його розвитку отримує рушійний аспект/вектор **онтогенетичного екзистенційного ускладнення** як атрибутивної умови еволюційного розвивального переходу. Така еволюція відбувається онтогенетично від опанування простих чи відносно простих, проте тривіальних, детерміністських задач (переважно навчального, імпринтингового, симульовального, імітаційного характеру) через наступне освоєння більш складними ризикованими, ймовірнісними ситуаціями. Еволюційно-розвиткові ефекти посилюються тим, що в умовах реальних викликів до набуття у суб'єктом потенціалів успішності розв'язання реальних проблем він не може впевнено передбачити позитивний результат їх розв'язання.

Виходячи із адаптивно-розвивальної сутності гри, що досліджується в рамках інтегрованої методологічної оптики (феноменологічного, онтоінжинірингового та системогенетичного підходів), експлікація ігрових узмістовлень (ейдосів-ігроформ) відбувається на усій онтосигнатурній шкалі ("лінійці") як **онтологічна гібридизація**, онтологічне ускладнення відповідних ігроформ (екземплярів, ситуаційних оприявнень), коли відповідно до методологічних настанов онтологічного моделювання ігроформи (ігрові програми) екзистенційно не змінюються, але набувають додаткових, нових, стосовно викликів довкілля властивостей. У загальному вигляді універсальна структура формалізованої онтології гри як адаптивно-розвивальної програми-сигнатури являє собою *адаптивно-розвивальну таксономію онтологічної гібридизації ігрових програм суб'єкта* від найпростіших (психосоціальна мімікрія, імпринтингова дитяча сюжетно-рольова гра, комерційна гра, флеш-моб, косплей, акторська гра), через більш складні, але також ітеративні квазіігрові інтеракції, агоністичне самоствердження підліткового і дорослого віку до найвищого щодо психосоціальної самоактуалізації людини екзистенційного рівня її буттєвості – вчинення і вчинку, як його підсумку.

Наведена наступність рівнів опанування суб'єктом ситуацій, що сприяють формуванню у нього надійних екзистенційних потенціалів,

виявляє ту закономірність, що вектор онтогенетичного ковітального ускладнення характеризується *послабленням ітеративності* (повторюваності) та *посиленням суб'єктної унікальності* ситуацій на переході від *проблемних ситуацій навчально-детерміністського характеру до екзистенційно ризикованих ймовірнісних ситуацій реальної життєдіяльності особи*.

Диференціація ситуацій життєдіяльності людини, у яких засобово оприявнюється ігрова програма, відповідає вище наведеному онтологічному розподілу двох фундаментальних класів гри: 1) *гри як форми адаптації* та 2) *гри як вчинкової програми життєдіяльності*. Адже очевидним є те, що з ускладненням екзистенційних ситуацій *фінитність* та *ітеративність* на векторах складності, динаміки та невизначеності таких ситуацій поступово втрачається.

В контексті наведеного розподілу ситуацій життєдіяльності людини за різними критеріями (характеристиками невизначеності, актуалізації гри як виду провідної діяльності, умов гейм-дизайну тощо) центральним предметом як психології, так і теорії ігор, є вивчення можливості щодо прийняття найбільш вигідного рішення задачі в умовах невизначеності, коли суб'єкту доводиться мати справу з множиною можливих ситуацій й, отже, множиною потенційних рішень, оскільки кожен з супротивників має неповну інформацію про наміри опонента, який може прийняти рішення, здатне кардинально змінити хід-перебіг усієї гри.

Серед усього шерегу загальних закономірностей орієнтування суб'єкта-гравця на найбільш оптимальний вибір на усьому діапазоні можливих ігрових (екзистенційних) ситуацій, центральне місце займає *принцип мінімаксу-максиміну*, за яким суб'єкту рекомендується обирати стратегію з урахуванням того, щоб навіть за наявності найбільш вигідної стратегії, прийнятої противником, він поніс найменші втрати, а за умов змін ситуації на користь суб'єкта отримав мінімально незначний, проте все ж таки виграв.

Взагалі *принципи корисності* та *мінімаксу-максиміну* є базовими онтогенетичними основоположеннями екзистенційного розвитку суб'єкта. При цьому *принцип корисності* носить мотиваційний, смислоутворювальний характер, а *принцип мінімаксу-максиміну* оперантний, праксисутворювальний сенс. Тому цей принцип слушно сприймати як загальний принцип оперантного обумовлення (Е. Торн-

даjk, Б. Скіннер) процедури навчання, що, своєю чергою, ґрунтується на оперантній поведінці, котра, звісно, впливає на оточення, яким керують безпосередні наслідки такої поведінки, на противагу респондентній поведінці, яку генерує попередній стимул. Тому до наявної теоретико-ігрової класифікації доцільно долучити аспект психобіодинамічної тканини живого руху і дії гри, іншою мовою – *засобовий, інструментальний ізоморфізм* (універсального оприявнення і характеру) *гри*, який охоплює три атрибутивні аспекти-форми:

1. Вербальні праксиси, мовленнєві форми психобіодинамічної тканини ігрового дійства (лексеми, семантичні триплети).

2. Кінематичні праксиси, рухові форми психобіодинамічної тканини ігрового дійства (кінеми).

3. Матеріальне знаряддя, інструменти гри (іграшки, спортивне знаряддя, зброя, гральні карти, промислові товари, будь-які матеріальні, фізичні речі, які атрибутивно або спорадично використовуються в процесі ігрової діяльності).

Відповідно до класифікації гри за аспектами ігрового інструментарію доцільно долучити *ігри тривіального, культурно зумовленого, традиційного інструментарію* та *ігри з унікальним інструментарієм*, котрий набуває характер ігрового лише в ситуації екзистенції гри.

Створення онтосигнатури гри потребує реконструкції наявних моделей класифікації ігроформ та за результатами реконструкції і застосування наведеної у цьому дослідженні методології побудови загальної онтологічної моделі-сигнатури гри через визначення онтологічних особливостей певних форм ігрової діяльності, об'єднання їх в *онтологічну таксономію*.

Результати наших попередніх розвідок показали, що узагальнений предметний онтофеноменальний зміст гри зосереджується у наступних її формоутвореннях [45-47]:

1. Розвага, забава, приємне проведення дозвілля, в тому числі із застосуванням відповідного інструментарію (настільні ігри, спортивне спорядження, музичні інструменти тощо).

2. Специфічна форма активності людини у період дитячого та юнацького віку.

3. Розвивальна форма навчання здатності до прийняття оптимальних рішень через моделювання відповідних ситуацій.

4. Форма професійного розвитку, навчання фаховим компетенціям і навичкам через моделювання відповідних ситуацій.

5. Довільна діяльність, що здійснюється з метою збільшення власних ресурсів в умовах конфлікту інтересів та ризику як ознак невизначеності.

6. Утаємничена цілеспрямована активність із прихованою особистою чи груповою метою.

7. Імітаційна діяльність задля розваги, навчання або приховування людиною її справжніх намірів.

8. Організаційно-діяльнісна гра як прикладний атрибут, інструмент інтелектуального практикування у системомиследіальнісній методології.

9. Гра як оргдіяльнісна технологія уможливлення професійного методологування за сценарного втілення схеми-матриці модульно-розвивального оргпростору мислевчинення.

10. Гра в умовах її реалізації як вчинково-канонічної екзистенційної програми.

Наведені ігрові формоутворення набули значення наукових конвенцій у різний час та на основі різних, часто неузгоджених між собою досліджень здебільшого педагогічного або психолого-педагогічного спрямування. Наслідком цього стало те, що наведені *десять фундаментальних множин ігрових форм* нечітко структуровані як єдиний предметний науковий кластер, потребують додаткового уточнення у родовидовому відношенні, мають або змістовне повторення, або поняттєву розбалансованість. Інакше кажучи зміст наведених множин не дозволяє створити їх єдину та узгоджену, методологічно виважену систему.

Навіть поверховий аналіз наведених інваріантів гри свідчить, що для того, щоби наведені формоутворення відповідали завершеним ейдосам, даностям у всіх їх модифікаціях (феноменологічний метод), вузловим механізмам (компонентам) архітектоніки системи (системогенетичний підхід), поняттєвим концептам-класам (онтологічне моделювання), то треба їх систематизувати. А це, зі свого боку, вимагає у змістовленого реконструювання наявних даностей відповідно до їх гомогенних та ізоморфних характеристик, розділу за гетерогенними ознаками і за умов ознак родовидового відношення останніх створити відповідну структурно-функціональну таксономію-онтологію.

Пошук об'єднувальних змістовлень у визначеннях гри, що дозволили у попередніх дослідженнях диференціювати наведені вище десять фундаментальних множин ігрових форм [45], уможливив визначення базисних концептів-упредметнень (ейдосів, конструктів),

які доцільно встановити як вузлові механізми [1] єдиної, узгодженої, методологічно виваженої системи ігрової діяльності. Такими концептами виявилися “розвага”, “освіта/навчання”, “професійний розвиток”, “професійна діяльність” та “діяльність в умовах конфлікту”. Наведені концепти, що сприймаються нами в оптиці таксономії провідних видів діяльності, дозволяють здійснити реконструкцію наявних у науковому просторі моделей класифікації ігроформ та побудувати онтосигнатуру гри як генетично та предметно узгоджені етапи єдиного дослідницького процесу вчинення.

Пропонована нами модель онтосигнатури гри містить шість рівнів таксономічної класифікації: власне *онтологічні рівні* – від номінально другого (множина класів і видів гри) до шостого (бінарний клас ігроїдів та екзистенційних ігор, клас доменів), *множин теоретичних понять* (концептів, ейдосів) та один *онтичний рівень* (перший, базовий), *рівень феноменів* або *клас екземплярів* гри – конкретних денотативних онтичних упредметнень, явищ реальності, власне фізичних оприявнень/експлікацій видів реальної ігрової практики.

Кожний рівень онтосигнатури має системний характер. У своїй генетичній наступності – від рівня доменів до рівня екземплярів/феноменів/екзистенційних подій – такі рівні через відповідні системотвірні фактори та вузлові механізми моделюють онтогенетичний процес розвитку суб'єкта.

Критерії предметного розподілу ігроформ на класи ігроїда та екзистенційної гри, раніше наведені ізоморфні критерії диференціації ігроформ (за ступенями складності, динаміки, невизначеності; критерії математичної теорії ігор; критерії, що прийняті у педагогічній науці тощо) дозволяють побудувати наступну збалансовану в родовидовому відношенні (як тезаурус понять) класифікаційну універсальну онтогенетичну сигнатуру психосоціальної адаптації та екзистенційного розвитку суб'єкта в актуальних умовах його повсякдення протягом життя.

Перший (вихідний) рівень онтосигнатури, рівень *феноменів* або множина *екземплярів* гри: це є рівнем ігрового оприявнення, фізичних праксисів гри. Множина екземплярів гри позначає онтичний шерег реальних ігрових ситуацій (фактичних ігор, ігор-ситуацій за глосарієм математичної теорії ігор), у яких бере участь суб'єкт. Екземпляри гри фізично відбуваються як темпорально

завершені або довготривалі, такі що потребують неодноразової експлікації як ситуацій-феномени. На цьому рівні діють усі **системоутворювальні фактори** (критерії розподілу) ігрових форм на відповідні *види* (другий рівень класифікації), *роди* (третій рівень), *сімейства* (четвертий рівень), *типи* (п'ятий) і *домени* (шостий, вищий рівень), про що йдеться далі. Також на рівні екземплярів відповідно до аферентаційно та еферентаційно актуалізованих системотвірних факторів, діє принцип мінімаксу-максиміну, що має визначальне значення для побудови тактичної схеми конкретного ігрового дійства та уточнення стратегічної мети протягом усього його процесу його перебігу.

Другий рівень онтосигнатури, 1-ий рівень ігрових концептів, множина *в і д і в* гри, що містить сформовані у процесі культурного розвитку людства ігрові форми усталених механік та сценаріїв. Скажімо, до цієї множини ігор відносяться організаційно-діяльнісна гра “Місто”, військова (командно-штабна) гра “Контрнаступ”, військово-тактичний ігровий шаблон-стратагема “Заманити тигра з гори на рівнину”, соціальна квазігра “Кут”, комерційна гра “Монополія”, медійна (телевізійна) гра “Форт Буаяр”, біржова гра “Продаж акцій”, комп’ютерна гра “Age of Empires”, сюжетно-рольова гра “Сім’я”, ділова гра “Переговори”, дидактична гра “Знайди зайве”, комерційна карточна гра покер, спортивна гра футбол, косплеї “Монстр” (індивідуальна гра-перформанс), флешмоб “Завмирання” (групова гра-перформанс) тощо.

Системоутворювальні фактори видів гри виходять із критерію класифікації на цьому рівні – *суспільно конвенційна, герметична фіксованість механік, сценаріїв та умов гри, культурно-історична усталеність ігрових форм, що генетично є типовою для усіх екземплярів/оприявнень конкретного виду гри і становить культурний субстрат гри, як антропологічного явища.*

Третій рівень онтосигнатури, 2-ий рівень ігрових концептів, множина *р о д і в* гри містить концепти, які розгалужуються за *критерієм суспільного спрямування (предметної специфіки) гри*. Приклади: організаційно-діяльнісна гра, військова гра (ведення реальних бойових дій, навчальна воєнна гра, військово-спеціальна гра, військово-тактичний ігровий шаблон-стратагема [12], соціальна квазігра [2], комерційна гра, медійна (телевізійна) гра, гра на біржі, комп’ютерна гра,

сюжетно-рольова гра дитячої або навчальної практики, ділова гра, дидактична гра, комерційна гра, спортивна гра, гра-перформанс (театралізована індивідуальна або групова гра) тощо).

Системоутворювальні фактори родів гри відповідають суспільній специфіці, предметному призначенню певного виду гри, що забезпечує вирішення проблем певної соціальної предметної (наукової, управлінської, професійної, службової тощо) сфери.

Четвертий рівень онтосигнатури, 3-ий рівень ігрових концептів, множина

с і м е й с т в гри, яка містить поняття/позначення ознак ігрових форм, що диференціюються за *критеріями класифікації математичної теорії ігор*:

1. Розподіл за *характером взаємин у ході гри – антагоністичні, безкоаліційні або ігри з нульовою сумою*, у яких учасники переслідують прямо протилежні завдання і домагаються здійснення своїх цілей різними шляхами, а також, на противагу наведеним, – *коаліційні, кооперативні ігри*.

2. За *кількістю учасників – ігри за участю одного, двох, трьох, ... n-учасників* (залежно від кількості осіб, які беруть участь в актуальній грі). Гра двох осіб є антагоністичною грою. Гра за участю більше двох осіб передбачає можливість конвенції (домовленості) поміж певними учасниками. За участю одного гравця відбуваються *ігри з природою*, у яких той грає проти супротивника, що не має певних цілей та стратегії.

3. Розподіл за *характером вигравів – ігри з нульовою сумою на противагу іграм з ненульовою сумою*.

4. За *повнотою поінформованості – ігри з повною інформацією*, коли потрібна для гри інформація отримана до початку гри і всі учасники мають повні відомості відносно гри у будь-який момент часу (ігри нормальної форми) на противагу *динамічним іграм*, коли на початку гри є доступною не вся інформація для прийняття рішень, і вона надходить гравцям поступово вже у процесі самої гри.

5. Розподіл за *кількістю ходів – кінцеві ігри на противагу нескінченним іграм*, у яких кількість ходів є необмеженою.

6. Розподіл за *кількістю стратегій*, що застосовуються у грі – *ігри з кінцевим числом стратегій та ігри з безкінечними стратегіями*.

7. За *унікальністю інструментарію гри* (запропоновано автором) – *ігри тривіального інструментарію* (культурно зумовлені засоби:

спортивне знаряддя, зброя, гральні карти, іграшки, промислові товари тощо) та *ігри унікального інструментарію*, що набуває характер ігрового лише у ситуаційній динаміці ігрового дійства.

Системоутворювальними факторами сімейств гри є сім наведених критеріїв їх диференціювання. При цьому статусу і змісту вузлових механізмів ігроутворення відповідають конкретні позиції за критеріями. До прикладу: а) кінцева, б) коаліційна гра з в) неповною інформацією за участю г) п'яти осіб з г) безкінечним числом стратегій та д) унікальним інструментарієм. Наведений шерг вузлових механізмів відповідає моделі довершеного вчинку, що відбувся одноразово.

П'ятий рівень онтосигнатури, 4-ий клас ігрових концептів, множина *тунів* гри, містить концепти, які розгалужуються за критерієм зв'язку з видом провідної діяльності гри. Відповідно розрізняються як типи гри: 1) власне ігри, 2) ігрові формоутворення навчання, 3) гра-програма як спосіб реалізації суспільно-корисної діяльності та 4) ігрові модули професійної, трудової, службової діяльності.

Шостий (вищий) рівень (*домени гри*) онтологічної класифікації, 5-ий клас ігрових концептів, що фундується бінарним критерієм розподілу ігроформ на два домени ігроїдів та екзистенційних ігор та залежно від типу стратегічної складності умов (аферентацій обстановки): 1) *складність при простих, очевидних суб'єкту правилах* (ігроїди) та 2) *складність власне правил, часто неочевидних для суб'єкта* (частково ігроїди та усі екзистенційні ігри).

Виходячи із наведеного вибудовується *універсальна онтогенетична сигнатура адаптивно-розвивального потенціалу гри*, що у підсумку та змістовно являє собою:

1) об'єднане у суцільну модель позначення особливої якості феномену гри, що відрізняє його в шергу інших подібних феноменів та полегшує його розпізнавання;

2) герметичний пізнавальний комплекс виразних знаково-значенневих складників, що організують смисловий простір гри як психосоціального феномену;

3) опис-позначення способу прагматичного використання гри як суб'єктної програми психосоціальної адаптації та екзистенційного розвитку людини в актуальних умовах її життєдіяльності; описове позначення екзистенційної правильності здійснення процесу життєреалізування особи.

Феномени гри, як зазначалося, тільки на рівні екземплярів гри можуть бути досліджені емпірично. Концептуальні рівні онтосигнатури призначені для ґрунтового і всебічного теоретичного моделювання відповідних оприявнень гри. Також вони дозволяють аналізувати і прогностично вибудовувати певні ігрові практичні дійства на засадах універсальних атрибутивних неспецифічних засновках гри, на яких наголошувалося раніше [39]: 1) простір гри, 2) час, 3) об'єкти, властивості і стани, 4) дії гравця, 5) правила і 6) навички гравця.

Усі можливі психосоціальні експлікації гри в оптиці запропонованої онтосигнатури мають спільні ізоморфні риси, які претендують на статус атрибутивних умов, інтеграція яких створює подієву мозаїку гри:

– наявність ситуації (ігрової), що потребує діяльній активності суб'єкта;

– наявність правил для повновагової суб'єктної участі особистості у ситуаційній екзистенції гри;

– моделювання ігрових сцен і подій як базисний засіб ігрової діяльності;

– евристичність (креативність) учасників гри як умова досягнення мети цієї діяльності;

– екологічність (суб'єктивна комфортність, приємність, гедонізм) ігрової динаміки як умова збереження продуктивної активності та психологічного комфорту учасника чи учасників ігрового вчинення;

– самореалізація особистості в ігровому практикуванні як онтогенетична умова продуктивної життєдіяльності, її вчинкової присутності у світі як індивідуальності.

Наведена модель онтосигнатури гри та попередні обґрунтування методології її побудови дозволяють повновагово аналізувати будь-які упредметнення гри (як практичні аспекти екземплярів, так й теоретичні пояси концептів) в оптиці циклічно-вчинкового підходу [19; 28; 30; 42; 49]. За допомогою концептуальних понять онтосигнатури та коментарів до неї можливо заздалегідь моделювати фізичні події (екземпляри, феномени) гри відповідно до логіки її діяльній, вчинкового звершення:

1) ситуаційний етап ігрового вчинення (дії) – виникнення ігрового відношення, змістовленої та продуктивної актуалізації гри;

2) мотиваційний етап ігрового вчинення – формування поля або часопростору (хронотопу) гри;

3) діяльній, дійовий (безпосередньо практичний) етап ігрового вчинення, вчинковий акт – уречевлення та фізичне відтворення

замкнутого циклу гри, постання світу ігрової діяльності.

4) постдіяльнісний етап ігрового вчинення – підсумки, рефлексія його успішності або неуспішності.

За умов повноцінного розгортання і належної для суб'єкта пострефлексії ситуацій, у яких він був активним учасником, гра як іманентна, неспецифічна методологічна схема та програма оптимально забезпечує якість буття-екзистенціювання та усебічність психосоціального розвитку людини.

ВИСНОВКИ

Здобутки мультидисциплінарної розвідки та науково-психологічного інтегрування її результатів для виявлення методологічних засад, прикладних закономірностей формування та обґрунтування сутності адаптивно-розвивального потенціалу гри як психосоціальної програми життєдіяльності людини в умовах її екзистенційного розвитку, створення та обґрунтування змісту і складу відповідної універсальної онтогенетичної сигнатури надає підстави для таких висновків:

1. Побудову системної архітекtonіки адаптивно-розвивального потенціалу гри як психосоціальної програми життєдіяльності людини в умовах її екзистенційного розвитку доцільно здійснювати на методологічній основі інтеграції феноменологічного, формально-онтологічного (онтологічне моделювання) та системогенетичного підходів. У цьому методологічному кортежі об'єднувальну роль виконує феноменологічний підхід (метод). Він дозволяє деконструювати зміст і засновки будь-яких феноменів гри (реальних ігрових подій, ситуацій), виявляти їх структуру до рівня елементів, функції складових, моделювати нові ігрові оприявлення одночасно як екзистенційні феномени і теоретичні конструкти.

2. Структурно-функціональну модель експлікації адаптивно-розвивального потенціалу гри доцільно конструювати як відповідну онтогенетичну сигнатуру. Така сигнатура має універсальний характер і надає змогу аналізувати будь-які соціальні події, ситуації та моделювати (прогнозувати) їх формування і розгортання у перспективі на загальній методологічній, предметній і технологічній основі. Процеси адаптивно-розвивального оприявлення гри відбуваються відповідно до закономірностей системогенезису психічної діяльності людини, таксономічної системи

видів її провідної діяльності, загальних закономірностей розвитку вищих психічних функцій людини і закономірностей циклічно-канонічного звершення вчинку.

3. Зміст та архітекtonіка сигнатури гри – це універсальний комплекс системних компонентів онтологічної моделі: її знаково-сміслові складники відповідають поняттям (концептам), позначенням їх атрибутів, відношень та екземплярів експлікації (феноменів, оприявнень) предметних понять гри, її онтологічної моделі як багатоваріантного явища; аксіом-обмеження (правила) експлікації понять у вигляді екземплярів формулюють умови розпізнавання будь-яких окремих оприявнень (феноменів) гри в шеругу інших подібних феноменів; онтологічні компоненти (поняття, їх атрибути та відношення, аксіом-обмеження експлікації, окремі екземпляри експлікації ігроформ) у своїй структурно-функціональній інтеграції дозволяють описати *канонічний спосіб прагматичного використання гри як суб'єктної програми життєдіяльності людини*.

4. Засадничим елементом, універсальною клітинною структурою оприявлення будь-яких форм ігрової дії (мисленневої чи миследіяльної), вербальної чи лексеми, праксичної чи кінеми є логіко-семантичний триплет – елементарна онтологічна абстрактна система $\langle \text{Суб'єкт (S)} - \text{Об'єкт (O)} - \text{Відношення/Дія (R)} \rangle$, що ізоморфно забезпечує експлікацію ігроформ будь-яких рівнів, а також взаємодію її компонентів (складових) поміж собою. Логіко-семантичний (елементарний) триплет $\langle S, O, R \rangle$ є універсальним вузловим психологічним механізмом, завдяки якому організовується існування та оприявлення будь-якої ігрової структури як на рівні елементів та відповідних компонентів, так і на загально системному шаблі теоретизування.

5. Вузловим механізмом біодинамічної тканини життєдіяльності суб'єкта, модусоматрицею його участі у будь-якій ситуації, функціональним ковітальним органом є ігрова, соціальна роль людини. Вона системогенетично утворюється як складна та відносно стійка композиція відповідно до матричної архітектури логіко-семантичного триплету (система $\Lambda = \langle S, O, R \rangle$). Кожна соціальна роль відбувається як діяльність Суб'єкта (S) відносно Об'єкта (O) через Відношення/Дію (R). Діяльнісний атрибут соціальної ролі Відношення/Дія (R) реалізується через: а) миследіяльність у формі умовиводів, б) вербальних праксисів (мовленневих форм психобіодина-

мічної тканини ігрового дійства – лексеми) та в) кінематичних праксисів (рухових форм психобіодинамічної тканини ігрового дійства – кінеми). Ігрова роль починає складатися в момент, коли актуальні для суб'єкта аферентації обстановки стимулюють у нього активність досвіду (пам'ять) та викликають відповідні ситуації мотиваційні зміни задля появи домінуючої мотивації діяти в лоні подальшої програмної реалізації акцептору результату дії. Доцільно розрізняти: а) максимінну мотивацію участі, або мотивацію максимізації мінімального прирощення користі та б) мінімаксу мотивацію, або мотивацію мінімізації максимальних втрат. Теоретико-ігровий принцип мінімаксу-максиміну та обраний нами як системотвірний фактор мотивації суб'єкта, а саме фактор корисності для нього участі у ситуації, в межах наукової психології набувають засадничого значення як в контексті класичного розуміння онтології, так й в ракурсі її інжинірингового розуміння (онтологічного моделювання).

6. Якість реалізації адаптивно-розвивального потенціалу гри як психосоціальної програми життєдіяльності суб'єкта має вікові залежності. Поряд з актуалізацією гри як виду провідної діяльності у дитини віком від трьох років, визначальний характер для усталеності механізмів екзистенційного розвитку суб'єктного потенціалу особи набуває вік ранньої юності (від 15 до 17-18 років). Цей період характеризується максимальним конфліктом підлітка і соціуму, що складає термінальну важливість здатності суб'єкта до досягнення та зберігання вчинкового фонового консенсусу, спрямованого на кооперативну, спільну взаємовигідну діяльність через застосування ним ігрової програми. Здатність суб'єкта до підтримання фонового консенсусу із соціальним обійстям, своєю чергою, визначає те, переважно якого характеру набуватиме у подальшому його життєдіяльність – адаптивного або розвивального. На певному етапі свого розвитку суб'єкт постає перед вибором, у який спосіб йому використовувати гру як засіб своєї екзистенції: чи як засіб лише адаптації, пом'якшення ефектів впливу зовнішніх умов і ситуацій (гра тільки як відпочинок, проведення дозвілля), або у тому числі і як засіб розвитку, вдосконалення власних можливостей саморозвитку і культурного впливу на осередок свого буття (гра як інструмент досягання суспільно корисної мети). Істотна перевага адаптивних ігрових програм тяжіє до розвитку

в суб'єкта ігрової залежності обсессивно-компульсивного характеру.

7. Екзистенційні ситуації, у які об'єктивно потрапляє суб'єкт, умовно розподіляються за ознаками: а) більшого чи меншого ступеня фінітності та ітеративності ситуацій; б) складних, але очевидних для суб'єкта умов чи навпаки неочевидних для суб'єкта, унікальних умов ситуаційної мозаїки. Таким чином будь-яку ситуацію життєдіяльності людини доцільно профілювати за діапазонними критеріями: “звична – унікальна”, “складна – динамічна – невизначена”; за ступенем невизначеності “нестабільна – ризикована – повноневизначена”. Відповідно до наведеного ігрова програма дій суб'єкта у ситуації певного профілю може носити або стереотипний, або унікальний характер. Стереотипна ігрова програма відповідає ознакам адаптивної, фінітної, ітеративної, з очевидними правилами, унікальна ігрова програма має суб'єктно-розвивальний характер через те, що умови її реалізації примушують суб'єкта не лише адаптуватися, а й вчинково, творчо впливати на ситуацію, створювати або модифікувати її під власні цілі і потреби.

8. Виходячи із змістовних особливостей двох фундаментальних класів ігроформ – гри як форми адаптації та гри як вчинкової програми життєдіяльності людини, об'єктивного диференціювання ігрових ситуацій на підставі їх фінітності та ітеративності, рівня очевидності умов ситуації для суб'єкта, пропонується клас ігор, котрі відбуваються як фінітні та ітеративні форми суб'єктної адаптації, визначати *ігроїдами* або *ігродібними формоутвореннями*, а ігроформи унікального генезису як вчинкової програми життєдіяльності людини – *екзистенційною грою*. Ігроїди є оптимальним засобом узагальнення, передавання і трансляції культурного досвіду. Водночас їх домінування у життєдіяльності людини може вести до розвитку в неї ігрової залежності зокрема й патологічної. Це клас ігрової симуляції, що характеризується фіксованим функціоналом, правилами, сценаріями, стратегіями, обмеженнями, аксіомами заданими до початку гри. Екзистенційна гра – явище, правила і сценарій якого для суб'єкта утворюються в процесі його перебігу. Навіть якщо таке явище є цілковито ініціативою самого суб'єкта, невизначеність динаміки ситуації, непередбачуваність дій інших учасників становлять для суб'єкта унікальну новизну. Екзистенційна гра у життєдіяльності людини повно-

цінно розкривається згідно із закономірностями онтофеноменального розгортання вчинку. Тому онтологічними, системогенетичними характеристиками (атрибутами) екзистенційної гри є ознаки канонічно довершеного вчинку. Ігроїди – це формоутворення виродженої або спрощеної екзистенційної гри. Якщо ігроїди зорієнтовані на набуття досвіду соціальної взаємодії, адаптацію суб'єкта, то екзистенційні ігроформи – на розвиток творчого ставлення до дійсності.

9. Тензор опанування суб'єктом невизначеністю актуальних ситуацій життєдіяльності екзистенційно поєднує комфортні ситуації гри як розваги, проблемні ситуації навчально-детерміністського характеру з ризикованими ймовірнісними ситуаціями реального життя. Завдяки чому адаптивно-розвивальний потенціал гри отримує рушійний аспект-вектор онтогенетичного екзистенційного ускладнення як атрибутивної умови філогенетичного та онтогенетичного еволюційного розвитку людини.

10. Методологічним і формалізованим узагальненням архітектоніки адаптивно-розвивального потенціалу гри як психосоціальної програми життєдіяльності суб'єкта постає відповідна універсальна онтогенетична сигнатура, яка становить:

1) об'єднане у суцільну модель позначення особливої якості феномену гри, що відрізняє його в шеругу інших подібних феноменів та полегшує його розпізнавання;

2) герметичний пізнавальний комплекс виразних знаково-значеннєвих складників, що організовують смисловий простір гри як психосоціального феномену;

3) опис-позначення способу прагматичного використання гри як суб'єктної програми психосоціальної адаптації та екзистенційного розвитку людини в актуальних умовах її життєдіяльності; описове позначення екзистенційної правильності здійснення процесу життєреалізування особи.

11. Онтогенетична сигнатура адаптивно-розвивального потенціалу гри як психосоціальної програми життєдіяльності суб'єкта в умовах його екзистенційного розвитку охоплює шість рівнів: 1) рівень *феноменів* гри, ігрового оприявлення, фізичних праксисів гри; 2) перший концептуальний рівень (ігрових концептів), рівень *видів* гри, ігроформ усталених механік та сценаріїв; 3) другий рівень ігрових концептів, рівень *родів* гри, що розгалужуються за критерієм суспільного спрямування (предметної специфіки) гри; 4) третій рівень

концептів, *сімейств* гри, що диференціюються за теоретико-ігровими критеріями класифікації та унікальністю інструментарію гри; 5) четвертий рівень ігрових концептів, *типів* гри містить концепти, що розгалужуються за критерієм зв'язку гри з видом провідної діяльності; 6) вищий (п'ятий) рівень концептуалізації ігроформ, рівень *доменів*, що утворюється двома окремими класами гри – ігроїдів та екзистенційної гри, а також диференціюється на підставі типу стратегічної складності умов (аферентацій обстановки): а) складність при простих, очевидних суб'єкту правилах (ігроїди) та б) складність тих правил, що неочевидні для нього (частково ігроїди та всі екзистенційні ігри). На сьогодні є можливість емпірично дослідити лише феномени гри. Концептуальні рівні онтосигнатури призначені для ґрунтового і всебічного теоретичного моделювання відповідних оприявнень гри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анохин, П.К. (1975). Очерки по физиологии функциональных систем. Москва : “Медицина”.
2. Берн, Е. (2017). Игры, у які грають люди. Світовий бестселер із психології стосунків. Харків : ПРАТ “Харківська книжкова фабрика “Глобус”.
3. Брушлинский, А.В. (2003). Психология субъекта. Москва : Институт психологии РАН; Санкт-Петербург : издат. “Алетейя”.
4. Введенский, Б.А. (Ред.). (1969). Большая советская энциклопедия: в 50 т. (2-е изд.). Москва : Сов. энцикл.
5. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана (2019). Тернопіль: ТНЕУ.
6. Выготский, Л.С. (2000). Психология. Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс.
7. Габермас, Ю. (2001). Філософський дискурс Модерну. Київ : Четверта хвиля.
8. Гуссерль, Э. (2008). Идея феноменологии: Пять лекций. Санкт-Петербург : ИЦ «Гуманитарная Академия».
9. Гуссерль, Э. (2009). Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва : Академический Проект.
10. Давыдов, В. В. (1996). Теория развивающего обучения. Москва : ИНТОР.
11. Запорожец, А.В. (2000). Психология действия. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Издательство НПО “МОДЭК”.
12. Зенгер, Харро фон (2018). Полное собрание. 36 знаменитых китайских стратегем в одном томе. Москва : ЭКСМО.
13. Кайуа, Р. (2007). Игры и люди; Статьи и эссе по социологии культуры. Москва : ОГИ.
14. Козелецкий, Ю. (1979). Психологическая теория решений. Москва : Издательство “Прогресс”.
15. Кондаков, Н.И. (1975). Логический словарь-справочник (2-е изд.) Москва : Наука.

16. Кремень, В.Г. (Ред.). (2008). Енциклопедія освіти. Київ : Юрінком Інтер.
17. Кримський, С. (2010). Про софійність, правду, смисли людського буття. Київ : ІФНАНУ.
18. Маркузе, Г. (2010). Структура інстинктів і суспільство: Філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда. Київ : Ніка-Центр.
19. Немов, Р.С. (2007). Психологический словарь. Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС.
20. Обухова, Л.Ф., & Бурменский, Г.В. (2001). Жан Пиаже: теория, эксперименты, дискуссии. Москва : Гардарики.
21. Оуэн, Г. (1971). Теория игр. Москва : Издательство «Мир».
22. Палагин, А.В. (2012). Онтологические методы и средства обработки предметных знаний. Луганск : издательство ВНУ им. В. Даля.
23. Платонов, К.К. (1984). Краткий словарь системы психологических понятий. (2-е изд.). Москва : Высш. шк.
24. Психологический словарь. (1983). В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, & Б.Ф. Ломова (Ред.). Москва : Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. Педагогика.
25. Рогушина, Ю.В., Гладун, А.Я., Осадчий, В.В., & Прийма, С.М. (2015). Онтологічний аналіз у Web. Мелітополь : МДПУ ім. Богдана Хмельницького.
26. Роменець, В.А. (2004). Психологія творчості (3-є вид.). Київ : Либідь.
27. Сент-Экзюпери, А. (1977). Планета людей. Военный лётчик. Письмо заложнику. Москва : “Худож. лит”.
28. Степанов, О.М. (2006). Психологічна енциклопедія. Київ : «Академвидав».
29. Современная западная философия (1998). Москва : ТОН Остожье.
30. Татенко, В.О. (Ред.). (2006). Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. Київ : Либідь.
31. Татенко, В.О. (2004). Про “егологічний генезис” у Е. Гусерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі. Психологія і суспільство, 4, 13–36.
32. Татенко, В.О. (1990). Становлення індивіда як суб'єкта психічної діяльності. Психологія, 35, 3–12.
33. Пономарів, О.Д. (Ред.). (2005) Сучасна українська мова (3-є вид.). Київ : Либідь.
34. Філософський енциклопедичний словник (2002). Київ : «Абрис».
35. Фрейермут, Г. (2021). Игры. Геймдизайн. Исследование игр. Харьков : Гуманитарный центр.
36. Фурман, А.В. (2016). Ідея і зміст професійного методологування. Тернопіль : ТНЕУ.
37. Фурман, А.В. (2014). Теоретична модель гри як учинення. Наука і освіта, №5, 95-104.
38. Фурман, А.В. (2017). Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. Психологія і суспільство, №1, 34–49.
39. Фурман, А.В. (Ред.). (2012). Психологія вчинку: шляхи творчості В.А. Роменця: Київ : Либідь.
40. Фурман, А.В., & Шандрук, С.К. (2014). Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі. Тернопіль : ТНЕУ.
41. Фурман, А.В., & Шандрук С.К. (2014). Сутність гри як учинення. Тернопіль : ТНЕУ.
42. Фурман, А.В. & Шандрук С.К. (2014). Циклічно-вчинкова модель гри, як онтофеноменальної даності. Психологія і суспільство, № 4. 24 – 63.
43. Фурман, А. (2007). Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання. Психологія і суспільство, №1. 9–80.
44. Хайдеггер, М. (1993). Время и бытие: Статьи и выступления. Москва : Республика.
45. Хайрулін, О.М. (2019). Методологія ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта в умовах невизначеності. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль. ТНЕУ.
46. Хайрулін, О.М. (2019). Ігровий імператив сучасної війни. Психологія і суспільство. №3-4. 73-94. <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.073>
47. Хайрулін, О.М. (2020). Гра як психологічна програма життєдіяльності суб'єкта. Психологія і суспільство. №4. 24-53. <https://doi.org/10.35774/pis2020.04.024>
48. Хютер, Г., & Кварх, К. (2020). Спасите игру! Ведь жизнь – это не просто функция. Москва : Ресурс.
49. Шатирко, Л.О. (Ред.). (2016). Академік Роменець: творчість і праці. Київ : Либідь.
50. Шелл, Дж. Геймдизайн (2021) Как создать игру, в которую будут играть все Москва : Альпина Паблишер.
51. Щедровицкий, Г.П. (2004). Организационно-деятельностная игра. Сборник текстов (1). Москва : Наследие ММК.
52. Эльконин, Д.Б. (1999). Психология игры. Москва : Владос.
53. Reber, A.S. (1995). The Penguin dictionary of psychology (2nd ed.). Harmondsworth : Penguin
54. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (6th edition) (2000). Oxford : Oxford University Press.
55. VandenBos & Gary, R. (2015). APA dictionary of psychology (1st ed.). American Psychological Association.

REFERENCES

- Anokhin, P.K. (1975). Ocherki po fiziologii funktsionalnykh sistem. Moskva : “Meditsina” [in Russian].
- Bern, E. (2017). Ihry, u yaki hraiut liudy. Svitovyi bestseller iz psikhologii stosunkiv. Kharkiv : PRAT “Kharkivska knyzhkova fabryka “Hlobus” [in Ukrainian].
- Brushlinsky, A.V. (2003). Psikhologiya subekta. Moskva : Institut psikhologii RAN; Sankt-Peteburg : izdat. “Aleteyya” [in Russian].
- Vvedenskiy, B.A. (Red.). (1969). Bolshaya sovetskaya entsiklopediya: v 50 t. (2-e izd.). Moskva : Sov. entsikl [in Russian].
- Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-rihchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana (2019). Ternopil : TNEU.
- Vygotskiy, L.S. (2000). Psikhologiya. Moskva : Izd-vo EKSMO-Press [in Russian].
- Habermas, Yu. (2001). Filsofskiy diskurs Modernu. Kyiv : Chetverta khvylya [in Ukrainian].
- Gusserl, E. (2008). Ideya fenomenologii: Pyat lektsiy. Sankt-Peterburg : ITs «Gumanitarnaya Akademiya» [in Russian].
- Gusserl, E. (2009). Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii. Moskva : Akademicheskii Proekt [in Russian].

10. Davydov, V. V. (1996). *Teoriya razvivayushchego obucheniya*. Moskva : INTOR.10. Kremen, V.H. (Red.). (2008) [in Russian].
11. Zaporozhets, A.V. (2000). *Psikhologiya deystviya*. Moskva : Moskovskiy psikhologo-sotsialniy institut; Voronezh : Izdatelstvo NPO "MODEK" [in Russian].
12. Zenger, Kharro fon (2018). *Polnoe sobranie. 36 znamenitikh kitayskikh stratagem v odnom tome*. Moskva : EKSMO [in Russian].
13. Kayua, R. (2007). *Igry i lyudi; Stati i esse po sotsiologii kultury*. Moskva : OGI [in Russian].
14. Kozeletskiy, Yu. (1979). *Psikhologicheskaya teoriya resheniy*. Moskva : Izdatelstvo "Progress" [in Russian].
15. Kondakov, N.I. (1975). *Logicheskii slovar-spravochnik (2-e izd.)* Moskva : Nauka [in Russian].
16. Kremen, V.H. (Red.). (2008). *Entsyklopediia osvity*. Kyiv : Yurinkom Inter [in Ukrainian].
17. Krymskiy, S. (2010). *Pro sofiinist, pravdu, smysly liudskoho buttia*. Kyiv : IFNANU [in Ukrainian].
18. Markuze, H. (2010). *Struktura instynktiv i suspilstvo: Filosofske doslidzhennia vchennia Zygmunda Froida*. Kyiv : Nika-Tsentr [in Ukrainian].
19. Nemov, R.S. (2007). *Psikhologicheskii slovar*. Moskva : Gumanitar. izd. tsentr VLADOS [in Russian].
20. Obukhova, L.F., & Burmenskiy, G.V. (2001). *Zhan Piazhe: teoriya, eksperimenty, diskussii*. Moskva : Gardariki [in Russian].
21. Ouen, G. (1971). *Teoriya igr*. Moskva : Izdatelstvo «Mir» [in Russian].
22. Palagin, A.V. (2012). *Ontologicheskii metody i sredstva obrabotki predmetnykh znaniy*. Lugansk : izdatelstvo VNU im. V. Dalya [in Russian].
23. Platonov, K.K. (1984). *Kratkiy slovar sistemy psikhologicheskikh ponyatiy. (2-e izd.)*. Moskva : Vyssh. shk [in Russian].
24. *Psikhologicheskii slovar. (1983)*. V.V. Davydova, A.V. Zaporozhtsa, & B.F. Lomova (Red.). Moskva : Nauch.-issled. in-t obshchey i pedagogicheskoy psikhologii Akad. ped. nauk SSSR. Pedagogika [in Russian].
25. Rohushyna, Yu.V., Hladun, A.Ia., Osadchyi, V.V., & Pryima, S.M. (2015). *Ontolohichniy analiz u Web*. Melitopol : MDPU im. Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].
26. Romenets, V.A. (2004). *Psikhologhiia tvorchosti (3-ye vyd.)*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
27. Sent-Ekzyuperi, A. (1977). *Planeta lyudey. Voennyi letchik. Pismo zalozhniku*. Moskva : "Khudozh. lit" [in Russian].
28. Stepanov, O.M. (2006). *Psikhologhichna entsyklopediia*. Kyiv : «Akademydav» [in Ukrainian].
29. *Sovremennaya zapadnaya filosofiya (1998)*. Moskva : TON Ostozhe.
30. Tatenko, V.O. (Red.). (2006). *Liudyna. Subiekt. Vchynok. Filosofsko-psikhologhichni studii*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
31. Tatenko, V.O. (2004). *Pro "eholohichniy henezys" u E. Husserlia ta problemu subiektnykh peretvoren psykhyky v ontohenezi. Psikhologhiia i suspilstvo, 4, 13– 36* [in Ukrainian].
32. Tatenko, V.O. (1990). *Stanovlennia indyvida yak subiekta psykhychnoi diialnosti. Psikhologhiia, 35, 3–12* [in Ukrainian].
33. Ponomariv, O.D. (Red.). (2005) *Suchasna ukrainska mova (3-ye vyd.)*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
34. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk (2002)*. Kyiv : «Abrys» [in Ukrainian].
35. Freyermut, G. (2021). *Igry. Geymdizayn. Issledovanie igr*. Kharkov : Gumanitarnyy tsentr [in Ukrainian].
36. Furman, A.V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia*. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].
37. Furman, A.V. (2014). *Teoretychna model hry yak uchnennia. Nauka i osvita, №5, 95-104* [in Ukrainian].
38. Furman, A.V. (2017). *Modulno-rozvyvalnyi orhprostr metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia. Psikhologhiia i suspilstvo, №1. 34–49* [in Ukrainian].
39. Furman, A.V. (Red.). (2012). *Psikhologhiia vchynku: shliakhy tvorchosti V.A. Romentsia*. Kyiv : Lybid.
40. Furman, A.V., & Shandruk, S.K. (2014). *Orhanizatsiino-diialnisi ihry u vyshchii shkoli*. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].
41. Furman, A.V., & Shandruk S.K. (2014). *Sutnist hry yak uchnennia*. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].
42. Furman, A.V. & Shandruk S.K. (2014). *Tsyklichno-vchynkova model hry, yak ontofenomenalnoi danosti. Psikhologhiia i suspilstvo, № 4. 24 – 63* [in Ukrainian].
43. Furman, A. (2007). *Navchalna problemna sytuatsiia yak obiekt psikhologhichnoho piznannia. Psikhologhiia i suspilstvo, №1. 9–80* [in Ukrainian].
44. Khaydegger, M. (1993). *Vremya i bytie: Stati i vystupeniya*. Moskva : Respublika [in Russian].
45. Khairulin, O.M. (2019). *Metodolohiia ihrovoho modeluvannia zhyttiediialnosti subiekta v umovakh nevyznachenosti. Metodolohiia i psikhologhiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana*. Ternopil. TNEU [in Ukrainian].
46. Khairulin, O.M. (2019). *Ihrovyi imperativ suchasnoi viiny. Psikhologhiia i suspilstvo.. №3-4. 73-94*. <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.073> [in Ukrainian].
47. Khairulin, O.M. (2020). *Hra yak psikhologhichna prohrama zhyttiediialnosti subiekta. Psikhologhiia i suspilstvo. №4. 24-53*. <https://doi.org/10.35774/pis2020.04.024> [in Ukrainian].
48. Khyuter, G., & Kvarkh, K. (2020). *Spasite igru! Ved zhizn – eto ne prosto funktsiya*. Moskva : Resurs [in Russian].
49. Shatirko, L.O. (Red.). (2016). *Akademik Romenets: tvorchist i pratsi*. Kiiv : Libid [in Ukrainian].
50. Shell, Dzh. Geymdizayn (2021) *Kak sozdat igru, v kotoruyu budut igrat vse* Moskva : Alpina Publisher [in Russian].
51. Shchedrovitskiy, G.P. (2004). *Organizatsionno-deyatelnostnaya igra. Sbornik tekstov (T.9 (1))*. Moskva : Nasledie MMK [in Russian].
52. Elkonin, D.B. (1999). *Psikhologiya igry*. Moskva : Vldos [in Russian].
53. Reber, A.S. (1995). *The Penguin dictionary of psychology (2nd ed.)*. Harmondsworth : Penguin.
54. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (6th edition) (2000)*. Oxford : Oxford University Press.
55. VandenBos & Gary, R. (2015). *APA dictionary of psychology (1st ed.)*. American Psychological Association.

АНОТАЦІЯ

Хайрулін Олег Михайлович.

Діапазон розвивального потенціалу гри як суб'єктної програми.

Сучасні умови екзистенційного розвитку людини і суспільства характеризуються строкатістю та динамікою варіацій для можливостей і ризиків, впливів і ситуацій, у яких оприявнюється соціальна взаємодія особи з її життєвим середовищем. Такі впливи і ситуації містять потужні потенціали особистісного розвитку, але не обіцяють його легкість, безпеку, простоту та беззаперечність. Наведений стан є наслідком особливостей психокультурного розвитку в період постмодерну, що починає все більше відповідати ігровим ознакам. За таких умов соціальний суб'єкт майже завжди опиняється перед екзистенційною необхідністю свідомого обрання модусу ігрової механіки свого життя – дотримуватися простих, приємних, проте підступних засобів, що часто ведуть у пастку, зокрема патологічної ігрової залежності, або обирати нелегкий, але цікавий, складний, але корисний, інваріант гри як функціонального атрибуту взаємопрониклих ліній особистісного та суспільного розвитку. Онтологічна строкатість впливів середовища, вагомість культурних ризиків, що несе із собою епоха постмодерну, висуває перед науковою психологією завдання ґрунтовного дослідження адаптивно-розвивального потенціалу гри як психосоціальної програми життєдіяльності людини в умовах її екзистенційного розвитку. Наведене завдання доцільно виконувати на методологічній основі інтеграції феноменологічного, формально-онтологічного (онтологічне моделювання) та системогенетичного підходів. Відповідну структурно-функціональну модель експлікації адаптивно-розвивального потенціалу гри доцільно конструювати як *онтогенетичну сигнатуру*, що має універсальний характер і надає змогу аналізувати будь-які соціальні події, ситуації та моделювати (прогнозувати) їх формування і розгортання у перспективі. Зміст онтогенетичної сигнатури гри ґрунтується на закономірностях системогенезису психічної діяльності людини, таксономічної системи видів її провідної діяльності, загальних закономірностях розвитку вищих психічних функцій людини і закономірностях циклічно-канонічного звернення вчинку. Архітектоніка наведеної у дослідженні сигнатури, формулювання та структура її компонентів відповідають методологічним засновкам феноменологічного, формально-онтологічного та системогенетичного підходів. Це дозволяє позиціонувати сигнатуру *канонічним способом прагматичного використання гри як суб'єктної програми життєдіяльності людини*. Універсальною клітинною структурою оприявнення будь-яких форм ігрової дії пропонується обрати логіко-семантичний триплет – елементарну онтологічну абстрактну систему <Суб'єкт (S) – Об'єкт (O) – Відношення/Дія (R)>. Триплет-матриця $\Lambda = \langle S, O, R \rangle$ є універсальним вузловим психологічним механізмом, завдяки якому організовується існування та експлікації будь-якої ігрової структури на будь-якій стадії або фазі перебігу такої експлікації. Вузловим механізмом, модусом-матрицею

екзистенції суб'єкта є *ігрова, соціальна роль особи*. Вона системогенетично утворюється та відбувається як діяльність Суб'єкта (S) відносно Об'єкта (O) через Відношення/Дію (R). Відношення/Дія (R) суб'єкта реалізується через: а) мислєдіяльність у формі умовиводів, б) вербальних та в) кінематичних праксисів. В експлікації соціальної ролі доцільно розрізняти: а) максимум мотивації та б) мінімаксу мотивації. В межах наукової психології теоретико-ігровий принцип мінімаксу-максимуму та принцип корисності як загальний системотвірний фактор ситуації набувають засадничого мультидисциплінарного значення. Визначальний характер для усталеності механізмів екзистенційного розвитку суб'єктного потенціалу особи набуває вік ранньої юності (від 15 до 17-18 років), що складає термінальну важливість здатності суб'єкта для досягнення та зберігання вчинкового фонового консенсусу, спрямованого на кооперативну, спільну взаємовигідну діяльність через застосування ним ігрової програми. Цей етап визначає переважну орієнтацію подальшої життєдіяльності – адаптивну або розвивальну. Екзистенційні ситуації суб'єкта доцільно профілювати за критеріями: “звична – унікальна”, “складна – динамічна – невизначена”; за ступенем невизначеності “нестабільна – ризикована – повноневизначена”. Ігрова програма дій суб'єкта у ситуації певного профілю може носити або стереотипний, або унікальний характер. Стереотипна ігрова програма відповідає ознакам адаптивної, фінітної, ітеративної, з очевидними правилами та знаходиться в основі пристосування. Унікальна ігрова програма має суб'єктно-розвивальний характер через те, що умови її реалізації примушують суб'єкта не лише адаптуватися, а й вчинково впливати на ситуацію, створювати або модифікувати її під власні цілі і потреби. Виходячи із змістовних особливостей двох фундаментальних класів ігроформ – гри як форми адаптації та гри як вчинкової програми життєдіяльності людини, об'єктивного диференціювання ігрових ситуацій на підставі їх фінітності та ітеративності, рівня очевидності умов ситуації для суб'єкта, пропонується клас ігор, котрі відбуваються як фінітні та ітеративні форми суб'єктної адаптації, визначати *ігроїдами* або *ігроподібними формоутвореннями*. Ігроформи унікального генезису вчинкової програми життєдіяльності людини пропонується визначати *екзистенційною грою*. Ігроїди є оптимальним засобом узагальнення, передавання і трансляції культурного досвіду. Це клас ігрової симуляції, що характеризується фіксованим функціоналом, правилами, сценаріями, стратегіями, обмеженнями, аксіомами, заданими до початку гри. Домінування ігроїдних форм поведінки може вести до розвитку ігрової залежності. Екзистенційна гра – явище, правила і сценарій якого для суб'єкта утворюється в процесі його перебігу. Онтологічними, системогенетичними характеристиками (атрибутами) екзистенційної гри є ознаки канонічно довершеного вчинку. Ігроїди – це формоутворення виродженої або спрощеної екзистенційної гри. Якщо ігроїди зорієнтовані на набуття досвіду соціальної взаємодії, адаптацію суб'єкта, то екзистенційні ігроформи – на розвиток творчого ставлення до дійсності. Завдяки ймо-

вірнішому характеру реального життя адаптивно-розвивальний потенціал гри отримує аспект-тензор онтогенетичного екзистенційного ускладнення як атрибутивної умови філогенетичного та онтогенетичного еволюційного розвитку людини. Онтогенетична сигнатура гри відповідає сутності та функціоналам такого розвитку. Топологічно онтосигнатура гри охоплює шість рівнів: 1) рівень феноменів (явищ, феноменів) гри; 2) рівень видів гри, ігроформ культурно усталених механік і сценаріїв; 3) рівень родів гри (розгалужуються за критерієм суспільного спрямування, соціальної специфіки гри); 4) рівень сімейств гри (утворюється за теоретико-ігровими критеріями класифікації та за унікальністю інструментарію гри); 5) рівень типів гри (диференціація за критерієм зв'язку гри з видом провідної діяльності); 6) вищий рівень доменів (утворюється двома окремими класами гри – ігродів та екзистенційної гри та диференціюється на підставі типу стратегічної складності умов). На сьогодні є можливість емпірично дослідити лише феномени гри. Концептуальні рівні онтосигнатури призначені для ґрунтового і всебічного теоретичного моделювання відповідних оприявнень гри.

Ключові слова: *постмодерн, екзистенція, феноменологія, феномен, адаптивно-розвивальний потенціал, невизначеність, гра, ігрод, екзистенційна гра, суб'єкт життєдіяльності, онтогенез, вчинок, канон, сигнатура, триплет, системогенез, ігрова програма, соціальна роль, мінімакс-максимін, корисність, теорія ігор, провідна діяльність, онтологічне моделювання, топологія.*

ANNOTATION

Oleg Khairulin.

The range of developmental potential of the game as a subject program.

The modern terms of existential development of man and society are characterized by a brindle and dynamics of variations for possibilities and risks, influences and situations, in what take place social co-operating of person with her vital environment. Such influences and situations contain powerful potentials of personality development, but does not promise his lightness, safety, simplicity and unambiguity. Such terms are investigation of features of psycho-cultural development in the period of postmodern which begins more to answer game modus. On this basis a social subject almost always appears before the existential necessity of conscious choice of game (playing) mechanics of the life – to stick to simple, pleasant, however insidious facilities which often conduct in a trap, in particular to pathological playing dependence, gambling, or to elect the heavy, but interesting, difficult, but useful invariant of game as a functional attribute of lines of personality and public development. The ontological brindle of influences of environment, ponderability of cultural risks which are contained by postmodern, pulls out before scientific psychology the task of sound research of adaptive-developing potential of game as a psycho-social program of human vital functions in the conditions of his existential development. This task it is expedient to execute on methodological basis of integration phenomenological, formally-ontological (ontological modeling) and

systemgenesis approaches. The corresponding model of manifestation of adaptive-developing potential of game it is expedient to construct as an ontogenetic signature. This signature has universal character and gives possibility to analyse any social events, situations and to design (to forecast) their forming and development in a prospect. The table of contents of ontogenetic signature of game is based on conformities to law of systemgenesis of psychical human activity, taxonomical system of types of leading activity, general conformities to law of development of higher psychical human functions and conformities to law of cyclic-canonical act. Architectonics the signature over brought in research, formulations and structure of her components, answer methodological terms phenomenological, formally-ontological and системогенетичного approaches. It allows to position a signature the canonical method of the pragmatic use of game as a subject program of vital functions of man. It is suggested to choose a logical-semantic triplet – elementary ontological abstract system (A subject (S) is Object (O) is Relation/Action (R)) the universal cellular structure of any forms of game action. A triplet is an universal psychological mechanism due to which the display of any game structure gets organized on any stage or phase of motion of such display. A key mechanism, matrix modus of subjects existence, is a game (playing), social role. It is systemgenesis appears and takes place as activity of Subject (S) in relation to Object (O) with Relation/by Action (R). The action (R) of subject will be realized through: a) thought activity in form deductions, b) verbal and c) kinematics praxis. In realization of social role it is expedient to distinguish: a) maximin motivation and b) minimax motivation. Within the limits of scientific psychology game-theoretical principle of minimax-maximin and usefulness principle as a general system-forming factor of situation is acquired fundamental multidisciplinary value. Qualificatory character for stability of mechanisms of development of subject potential is acquired by age of early youth (from 15 to 17-18 years). Such age contains terminal importance of ability of subject for co-operative mutually beneficial activity from application by him game (playing) program. This stage determines the prevailing orientation of further vital functions – adaptive or developing. The vital situations of subject it is expedient to profile on criteria: «usual – unique», «difficult – dynamic – uncertainty»; on the degree of vagueness «unstable – risky – full uncertainty». The game program of actions of subject in the situation of certain type can carry or stereotype, or unique character. The stereotype game (playing) program answers signs adaptive, finitary, iterative, with obvious rules is in basis of adaptation. The unique game (playing) program has subject-developing character because the terms of her realization compel a subject not only to adapt oneself but also initiative to influence on a situation, create or modify her under own aims and necessities. Coming from the rich in content features of two fundamental classes of playing forms are games as forms of adaptation and game as active programs of vital human functions, objective differentiation of game situations on the basis of their finitary and iterativeness, level of evidence of terms of situation for a subject, the class of games which take place as finitary and iterative forms of subject adaptation is offered, to determine

igroid or game similar form. The game forms of unique genesis it is suggested to determine an **existential game**. Igroid is the optimal mean of generalization, transferrability and translation of cultural experience. It is a class of game and playing simulation, which is characterized by the fixed functional, rules, scenarios, strategies, limitations, by axioms set to beginning of game. Prevailing of igroid forms of behavior can conduce to development of playing dependence. An existential game is the phenomenon, rules and scenario of which for a subject appear in the process of his motion. Ontological, systemgenesis descriptions (by attributes) of existential game are signs of the canonically accomplished act. Igroid is a separable or simplified existential game. Igroid is orientated on gaining experience of social co-operation, adaptation of subject. An existential game is orientated on development of creative attitude toward reality. Due to probabilistic character of the real life adaptive-developing potential of game gets the aspect-tensor of ontogenetic existential complication as an attributive condition of phylogenesis and ontogenetic evolutionary development of man. Ontogenetic the signature of game answers essence and functionals of such development. Topological ontosignature of games are embraced by six levels: a 1) level of the phenomena of game; 2) level of game specieses, in a civilized manner withstand mechanic and scenarios; 3) level of

genuses of game (branch on the criterion of public, social specific of game); 4) level of families of game (appears on the game-theoretical criteria of classification and on the unicity of tool of game); 5) level of types of game (differentiation on the criterion of connection of game with a kind leading activity); 6) the greatest level of domens (appears two separate classes of game – igroid and existential game and differentiated on the basis of type of strategic complication of terms. For today there is possibility empiric to investigate the phenomena of game only. The conceptual levels of ontosignature are intended for the sound and comprehensive theoretical design of corresponding games manifestation .

Key words: *postmodern, existence, phenomenology, phenomena, adaptive-developing potential, uncertainty, igroid, existential game, subject of life activity, ontogenesis, action, canon, signature, triplet, systemgenesis, game metaprogram, social role, minimax-maximin, usefulness, game theory, leading activity, ontological modeling, topology.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Томчук М.І.

Надійшла до редакції 19.01.2021.
Підписана до друку 24.02.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Хайрулін О. Діапазон розвивального потенціалу гри як суб'єктної програми.

Психологія і суспільство. 2021. №1. С. 82–116. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.082>

Віктор МОСКАЛЕЦЬ

ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТОК СВІДОМОЇ ЗДАТНОСТІ У СПІЛКУВАННІ, ГРІ, ХУДОЖНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Viktor MOSKALETS

FUNCTIONING AND DEVELOPMENT OF CONSCIOUS ABILITY IN COMMUNICATION, PLAY, ARTISTIC ACTIVITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.117>

УДК: 159.922

Найбільша розкіш – це розкіш людського спілкування”
(*Антуан де Сент-Екзюпері*)

“Людина стає людяною лише у грі”
(*Фрідріх Шиллер*)

“Мистецтво в чуттєвому показує нам духовне світу”
(*Георг Вільгельм Фрідріх Гегель*)

Актуальність дослідження. В одному з наших попередніх повідомлень обґрунтовано актуальність психологічного дискурсу свідомості як рамкової умови пізнання та методологування, що, згідно з А.В. Фурманом, зумовлюється, принаймні, чотирма причинами [7, с. 35–36; 12, с. 16]. Парадигма (як модель постановки проблеми) такого дискурсу окреслилась у слушному міркуванні цього дослідника: “Методологічний виверт, до якого вдалися М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорський, виявився вельми вдалим, а саме, вивчати свідомість не як об’єкт і не як проблему, а як спосіб опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності, що заслуговує цілковитого схвалення, хоча й не може бути прийнятий як найкращий чи, тим більше, як вирішальний” [12, с. 28–29]. Ця парадигма вимагала виявити насамперед базисний функціонально-психологічний зміст цієї здатності, а відтак вивести

дефініційні характеристики функціонально-психологічної сутності інтелекту й мислення як засобів діяльнісно опосередкованого встановлення умов її функціонування. Дискурс цих характеристик очікувано показав, що в онтогенезі свідомої здатності починає функціонувати і розвивається водночас і посередництвом формування та розвитку мовлення і понятійного (предикативного) мислення і вказав шлях подальшого опосередкованого встановлення умов функціонування й розвитку свідомої здатності суб’єкта у його діяльності [7, с. 36–48].

На кожному з вікових етапів життя людини якийсь певний вид діяльності відіграє провідну роль у функціонуванні й розвитку усіх тих складових психіки, котрі інтегруються її свідомістю (Л. Виготський, Ж. Піаже, Г.С. Костюк, Е. Еріксон, О. Леонт’єв, П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін та ін.). Починається це поетапне розвивальне функціонування зі спілкування і гри.

Мета повідомлення: окреслення концептуальних основ дискурсу функціонування й розвитку свідомої здатності у процесі спілкування, гри та художньо-образної діяльності.

Цілі: 1. Узагальнити ключові психологічні аспекти розвитку емоційно-диспозиційних засад свідомої здатності немовляти і дитини раннього віку в процесі спілкування з дорослими. 2. Показати, що спілкування є не лише необхідною умовою функціонування свідомої здатності, а й істотним фактором підтримки її в нормальному стані. 3. Аналітично обґрунтувати розвиток засновків спроможності дитини до автентично-суб'єктного вибору у грі. 4. Висвітлити ключові ігрові аспекти навчальної діяльності. 5. Продовжити порівняльне вивчення психології ігрової та художньо-образної діяльності, розпочате в попередньому повідомленні [5, с. 57–59]. 6. Означити власне ігровий психологічний зміст сучасного спорту.

Виклад основного матеріалу дослідження

Свідомість – це, насамперед, *differentia specific deductio* людської психіки – інтегральна сутнісна властивість, що відрізняє її від усіх інших форм і рівнів організації та функціонування психічних феноменів на планеті Земля, “...найвища субстанційна форма людського буття...”, – за влучним визначенням А.В. Фурмана [12, с. 24; 7, с. 36]. Істотна особливість цієї форми полягає в тому, що вона не має власного психічного змісту (психічної модальності), а бере його, згідно зі змістовним описом А.В. Фурмана: “...з інших психічних даностей і духовних форм, й усе ж являє собою багатофункціональну буттєвість, яка забезпечує не лише відображення дійсності, а й породження смислів, значень і цінностей, актуалізацію й удіяльнення пізнавальних, почуттєвих, інтенційних, інтуїтивних та інших психоформ (скажімо, особистісних переживань, думок чи знань), нарешті, уможливує розвій рефлексування й відтак угледіння самої себе в актах самоусвідомлення, Я-концептуалізації” [12, с. 22]. Він виважено погоджується з методологічною настановою автора корелятивної концепції свідомості А. Гурвіча: “...Свідомість не варто плутати зі звичайною одновимірною сферою, утвореною з актів як реальних психічних подій, які співіснують і слідуєть один за одним. Її радше належить розглядати як кореляцію, співвіднесеність чи паралелізм між площиною актів, психічних

подій (ноєз) і другою площиною, яка є площиною сенсу (ноєм)...” [Там само, с. 18]. Ця динамічна кореляція, співвіднесеність, цей рухливий паралелізм є способом існування свідомої здатності, основний психологічний (функціонально-динамічний) зміст якого, на наш погляд, полягає в тому, що людина знає, що вона знає про зміст тощо, що вона знає, зокрема й про себе як про суб'єкта і про своє ставлення до цього знаного [7, с. 40–41]. Своєю чергою, такий спосіб існування свідомої здатності суб'єкта уможливується лише у функціональній структурі його діяльності. Відтак діяльність є необхідною умовою та способом функціонування й розвитку свідомої здатності.

Діяльність – це рух-активність людства, тобто спосіб існування усіх соціальних груп та кожної окремої особистості, який являє собою не лише активну адаптацію до світу, причому як на біологічному рівні організації матерії, так і на психологічному: адаптування світу до своїх потреб – перетворення його, спрямоване на їх задоволення. У такому онтологічному розумінні діяльність – дуже складна система, яка охоплює все, що роблять люди на всіх рівнях свого буття в усьому величезному розмаїтті його проявів. Однак це розмаїття можна й необхідно класифікувати – поділити на види за науково обґрунтованим критерієм найбільш істотних ознак. Згідно з методологічними засадами досліджень складно організованих систем, щоб адекватно систематизувати, класифікувати їх складові, потрібно розпочинати з дедуктивного виокремлення тієї наявної в усіх цих складових базисної, “каркасної”, функціональної структури, яка об'єднує їх у системну цілісність, попри всі їх відмінності. Такою структурою, таким “дедуктивним ядром” у складній системі “діяльність”, на наш погляд, є “суб'єкт – об'єкт” (в розумінні, суб'єкт – той, хто діє; те, на що спрямовані його дії, – об'єкт). Отож, відповідно до каркасної структури класичного психологічного дискурсу (мотив – дія), найбільш істотні, сутнісні, ключові психологічні властивості діяльності полягають у її мотивації, стрижнем якої є ті потреби, які суб'єкт намагається задовольнити за її допомогою, ті цілі, котрі спонукають його до цієї діяльності. Тому ми вбачаємо у мотивації основний науковий критерій поділу діяльності на види [див. 4, с. 66–77; 5, с. 47–49].

Всі види діяльності нерозривно взаємопов'язані функцією взаємного забезпечення, що

найбільш виразно постає у спілкуванні. Спілкування – базова умова й невід’ємна складова людського буття. Посередництвом спілкування здійснюється обмін інформацією, досягається порозуміння задля взаємодії тощо в усіх видах і проявах людського практикування. Зважаючи й мотивуючи свої ціннісні вибори, плануючи й оцінюючи свої вчинки, дії, поведінку, діяльність і т. ін., кожен з нас спілкується сам із собою. В усіх таких функціях власне спілкування не є провідним мотивом, самоціллю, воно – не мета, а засіб досягнення інших цілей, задоволення інших, не суто комунікативних, потреб. Таке спілкування можна назвати *комунікативним змістом інших видів діяльності* (подібно до ігрового змісту [5, с. 56]).

Але існує і власне *комунікативна діяльність, так би мовити, спілкування у “чистому вигляді”*, провідним мотивом якого є воно саме. Тобто психологічні (емоційні, інтелектуальні, духовні, перцептивні) й тілесні контакти з об’єктом такого “чистого” спілкування – це самодостатня мета для суб’єкта, коли він не переслідує жодної іншої діяльнісної мети (трудової, пізнавальної, аксіологічної, ігрової), окрім цих контактів. Нерідко буває, що інша діяльність виконує допоміжну функцію забезпечення комунікативної, похідна щодо неї, підпорядкована їй. До прикладу, дорослий грається з дитиною, яку любить. Гра для нього – не мета (не мотив), а засіб спілкування з любимою дитинкою задля втіхи, насолоди від її присутності, близькості. Тут маємо і виразний приклад специфічного ігрового змісту комунікативної діяльності. Ось чому основою мотивації власне комунікативної діяльності, спілкування у “чистому вигляді”, “в собі й для себе суцього” є всі види й прояви любові, приязні, прихильності як сталого і тривалого позитивно забарвленого емоційного ставлення (див. [6, с. 138–141; 323–327]). “Спілкуючись” з природою, люди проєктують у природні ареали, в рослини, тварин свою любов, приязнь до них, забарвлену приємними емоційними переживаннями естетичного характеру і водночас рефлексують ці спроєктовані ними почування, що створює приємну ілюзію взаємно приязного спілкування. Скажімо, чимало домашніх тварин мають доволі виразну власну позицію щодо комунікування з певними людьми. Найбільш вражаючий і переконливий приклад – самовіддана вірність собаки господарю. Прекрасне уособлення цієї вірності – Хатико, якому в Токіо поставили бронзовий пам’ятник.

Відтак зауважуємо й наголошуємо, що спілкування як таке, як “у собі й для себе суцього”, самодостатні міжособистісні комунікативні контакти є істотною життєвою необхідністю для абсолютної більшості осіб, психіка яких функціонує в межах норми. Науковцями остаточно доведені *факти*: 1) людина дуже сильно потерпає від депривації спілкування, ізоляції від інших людей; 2) *депривація спілкування – потужний руйнівний чинник психіки індивіда*. До прикладу, найсуворішим покаранням у США, після кари смерті, вважається усамітнене ув’язнення. “Це – справжнє пекло”, – сказав Роберт Старк, котрий провів багато років в одиночній камері в’язниці Пенсільванії, відбуваючи покарання за вбивство. Томас Сільверстайн, якого надовго запроторили в одиночну камеру за вбивство охоронця в’язниці у 1983 році, потім говорив: “Мене поховали заживо, і я постійно й щиро молив про смерть”. Тодд Ашкер, запертий у невеликій камері без вікон 22 роки, охарактеризував свій стан протягом усього цього часу як “постійний мовчазний крик”. Джон Катанзаріт провів тринадцять років в одиночній камері Каліфорнійської в’язниці. Коли він опинився у психіатричній лікарні, то одразу сказав лікарям, що дуже зрадив, як тільки збагнув, що божеволіє, тому що божевілля, на його думку, мало полегшити жадливий тягар цілковитої ізоляції від людей. “Самотність – це убивчий жах, який руйнує душу. Нестерпний відчай охоплює одразу, – писав беззастережний захисник України у нашій боротьбі з московськими ворогами-окупантами, видатний політик, сенатор США Джон Маккейн, якому довелося відбути п’ять років полону у в’єтнамських комуністів, з яких два – в одиночній камері. Террі Андерсон, викрадений у Лівані в 1985 році й утримуваний здебільшого в ізоляції, заявив: “Я надав би перевагу жадливому співкамернику щодо цілковитої відсутності такого”. Після десяти днів усамітненого ув’язнення чимало бранців виявляють виразні ознаки психічних розладів, а приблизно у третини розгортаються гострі психози. Тому ООН прийняла ухвалу, що утримувати будького (тобто навіть найлютішого і найнебезпечнішого злочинця) в ізоляції понад 12 днів – жорстоко й негуманно. Отже, *спілкування є не лише необхідною умовою функціонування свідомої здатності, а й істотним фактором підтримки її в нормальному стані*. Хоча зустрічаються поодинокі індивіди, які добровільно самоізолюються, усамітнюються, будь-

що уникають будь-яких контактів з людьми і завдяки цьому почуваються цілком благополучно та комфортно – вони вдоволені і спокійні. Вагомого наукового пояснення таких фактів немає.

Спілкування – визначальна умова психічного розвитку немовляти. Як відомо, дитина, з якою взагалі не спілкуються посередництвом вокативного або жестового мовлення від її народження і до критичного в цьому вимірі віку – до трьох років, ніколи й нізащо не заговорить, “не мовить”, а отже, у неї не сформується свідомість, вона не стане особистістю. Таких істот людського роду назвали “діти Мауглі”. Воднораз немовлята конче потребують особливого “в собі й для себе суцього” спілкування, сповненого виразними проявами любові, ніжності, приязні посередництвом відповідних слів, інтонацій голосу, міміки, пантоміміки, тілесних контактів (“сюсюкання”, поцілунків, лагідних притискань до себе тощо). Нагадаємо, що у 1945 році Р. Спітс (США) виявив і дослідив феномен, який назвав “госпіталізм”. Його сутнісний зміст полягає в тому, що немовлята та діти раннього віку, які потерпають від дефіциту спілкування, сповненого експресивними проявами щирої любові, ніжності, приязні, ласки, помітно відстають у розвитку: загального м’язового тону, ходіння та інших тілесних рухів; мовлення власного та розуміння зверненого до них; інтелекту (когнітивного базису функціонування свідомої здатності. – В. М.); само-свідомості та Я-концепції; адекватної емоційності (емоційно-диспозиційного базису сфери спрямованості як істотної складової свідомості (ноєм). – В. М.); соціальної активності та адаптивності. У них дуже слабка контактність з оточуючими (відсутність зорового слідування, поворотів голови “на голос”, “гуління”, слабенький плач), помітно зменшена вага, млявість, апатичність, підвищена сонливість, послаблений імунітет щодо опору патогенним мікроорганізмам й відтак хронічне інфікування, що може завершитись летально, ознаки рахіту, трапляються серйозні душевні розлади (т. зв. маразм немовлячий) і т. ін. Руйнівні наслідки госпіталізму довготривалі, а здебільшого незворотні. В юнацькому та дорослому віці вони, зазвичай, виявляються у вигляді соціальної дезадаптивності, асоціальності, відсутності інтересу до життя – до людей, гри, навчання, праці, релігії, мистецтва.

Отож, “діти Мауглі” та “госпіталізм” – це факти, які засвідчують, що спілкування як

таке, у “чистому вигляді”, “в собі й для себе суцього” і притім сповнене щедрою експресією щирої любові та приязні є базисною умовою, способом і чинником нормального формування й розвитку основ свідомої здатності немовлят і дітей раннього віку (1-3 роки). Це твердження цілком відповідає дискурсу концептів про формування базальної довіри Е. Еріксона та базальної ворожості і базальної тривоги К. Хорні і ґрунтується на них [6, с. 285–288; 303–306],

Вочевидь, що цей формуально-розвивальний процес забезпечується головню соціально-психологічним механізмом емоційного зараження, який являє собою переважно неусвідомлювану, нецілеспрямовану передачу від однієї людини, групи людей до іншої емоційних станів, процесів (радості, веселості, роздратування, злості, огиди тощо), а відтак і відповідного ставлення індуктора емоцій до їх реципієнта посередництвом міміки, пантоміміки, інтонацій, тембру голосу. Напевне, попри детермінуючий вплив усіх генетичних факторів (темпераментально-конституційно-антропометричних), зрілість емоційності особи, яка інтегрується у її спроможності любити й ненавидіти (див. [6, с. 41–99]), відчутно залежать від особливостей того емоційного зараження, якого вона зазнавала у віці немовляти й раннього дитинства. Хоча, звісно, проблематика такої спроможності потребує спеціального поглибленого дослідження. Напевне, немовлята й діти раннього віку, які ще не можуть усвідомлено рефлексувати ставлення до них, виражене в емоційній експресії оточуючих, “вловлюють” та “інтеріоризують” його посередництвом “зародків” тієї інтуїції, котра забезпечує неусвідомлювані процеси людського спілкування. Вона покликана “увімкнути” й “підключити” соціально-психологічні механізми інтеракції, функціонування якої стрімко “набирає обертів”.

Згідно з відповідними міркуваннями С.Л. Рубінштейна, соціально-психологічний феномен, який здебільшого називають інтеракцією, являє собою два неподільно взаємопов’язані, взаємодіючі і взаємодоповнювальні процеси. Сутність одного з них полягає в тому, що основу ставлень людини до себе, до інших людей, до світу (змістів-снів, ноєм її свідомості) від її народження утворюють відповідні ставлення значущих для неї осіб. Іншими словами, людина стає і є такою залежно від того, що вона бачить в інших, значущих для неї осіб. “З ким поведешся, від того й наберешся”,

– стверджує українська приказка. Сутність другого С.Л. Рубінштейн описав так: “Мое буття як суб’єкта для мене самого опосередковане, має своєю необхідною передумовою зумовлене моїм буттям як суб’єкта для іншого. Отже, справа не лише в тому, що моє ставлення до себе спричинене моїм ставленням до іншого <...>, а й у тому, що моє ставлення до самого себе має своєю безпосередньою передумовою опосередковане ставленням до мене іншого” [10, с. 367]. Українська народна мудрість висвітлює цей процес у такій образній формі: “Якщо людині казати, що вона свиня, то вона почне рохкати”. Це означає, що зміст ставлень людини до себе, а відтак і до інших, до світу визначається також ставленням до неї інших, насамперед і головним чином значущих для неї осіб. Отож людина є людиною тією мірою, як інші, значущі для неї люди, ставляться до неї. Зрозуміло, що інтеракція працює не лише у власне комунікативній діяльності, у спілкуванні “в чистому вигляді”, а й у комунікативних процесах, які забезпечують інші види діяльності (у їх комунікативному змісті), насамперед і головно – у вихованні й навчанні, які є різновидами пізнавальної та аксіологічної (ціннісно зорієнтованої) діяльності. Слід зауважити, що наслідки інтеракції далеко не завжди фатальні, остаточні й незмінні. Особистість може і має можливість вдосконалювати, доповнювати, змінювати змісти й сенси своєї свідомості та мотивацію шляхом і посередництвом автентичних екзистенційних пошуків, духовно-морального саморозвитку і самовдосконалення.

Спілкування з іншими і з собою – необхідна умова, безальтернативний засіб і комунікативний зміст ігрової та пізнавальної діяльності дітей раннього віку. Сукупно ці діяльності утворюють умови функціонування й розвитку їх свідомої здатності, що продовжується і в дошкільному віці [7, с. 43–48]. Інтенсивно функціонує інтеракція. Попри емоційне зараження, у неї поступово включаються інші соціально-психологічні механізми взаємовпливу (переконування, навіювання, наслідування) і взаєморозуміння (ідентифікація, емпатія, рефлексія).

Задля більшої вагомості аргументації цього дискурсу нагадаємо, що *переконування* – це цілеспрямований вербальний вплив людини на іншу людину чи на групу людей, розрахований на критично осмислене, раціонально, мисленнево виважене сприймання інформації, яка подається. Тому той, хто переконує, здійснює добір відповідних змісту його переконувального впливу наукових істин, фактів, практичних аргументів, логічно

впорядковує їх і до них апелює (вдається, звертається, застосовує). Переконування – основний засіб впливу в науковій полеміці, навчанні й вихованні, які ґрунтуються на засадах наукової педагогіки. Ефективність переконування залежить не лише від наукової вагомості й переконливості, логічності матеріалу, незаперечності фактів, на які він спирається, і від здатності тих, кого переконують, осмислити, зрозуміти, збагнути і засвоїти його, а й від референтності тих, котрі переконують – індукторів переконувального впливу. Це особливо стосується того переконування, за допомогою якого прагнуть сформувати чи переформувати ноемні утворення свідомості (сфери спрямованості) особистості (ціннісні орієнтації, світогляд, опінія, віру). *Референтність* – значущість для суб’єкта якоїсь особистості або групи людей, з якими він співвідносить свої думки, судження, оцінки, самооцінки, погляди, ціннісні важелі, вчинки, дії, поведінку, діяльність як з еталоном, взірцем для уподібнення й наслідування. Відтак *референтні для суб’єкта особливості групи суттєво впливають на формування і функціонування його свідомої здатності*. Референтність каузальним чином пов’язана або з авторитетністю, або з авторитарністю її носія. *Авторитетність* – визнання насамперед і головно високих моральних властивостей (справедливості, доброзичливості, чесності і т. ін.), компетентності суб’єкта в одній або в декількох сферах діяльності і на цій підставі делегування йому права робити вирішально визначальні висновки, приймати відповідальні рішення. Таке визнання ґрунтується на повазі й довірі до авторитетних суб’єктів – особистостей та груп. Тому *авторитетність* можна характеризувати і як *ставлення до її носіїв з повагою і довірою*. *Авторитарність* суб’єкта виявляється у прагненні домінувати, панувати, добиватись беззастережної покори, слухняності так чи інакше залежних від них людей за допомогою жорстких імперативів, санкцій, репресій стосовно цих людей та інших способів залякування їх. Ці властивості можуть породжувати конформістське (раціоналізоване) та соціально-мазохістське (“проективне” у термінології Е. Фромма) ставлення до них як до референтних. Зрозуміло, що переконування як таке в умовах спотвореного таким ставленням об’єктивно-раціонального (неупереджено осмисленого) сприймання інформації унеможливується (див. [6, с. 99–111]).

Якщо суб’єкт, на якого спрямований вплив референтної для нього особистості чи групи, не здатен критично осмислити й збагнути, зрозуміти сутнісний зміст цього впливу, або цей вплив не ґрунтується на науково виважених логічних аргументах та/чи незаперечних фактах, він сприймає і приймає його “на віру”. Нагадаємо, що *віра* – це визнання суб’єктом якихось відомостей, ідей, духовних цінностей істинними, попри відсутність тільки для цього суб’єкта чи об’єктивно переконливої аргументації їх істинності. На основі такого сприймання інформації функціонує *навіювання* або *сугестія* – вербальний, цілеспрямований вплив людини на іншу людину чи на групу людей, розрахований на некритичне, “на віру” сприйняття тієї інформації, яка навіюється. Як відомо, критично-аналітична спроможність мислення, адекватність та ефективність

суджень, умовисновків, учинків, поведінки особи обернено пропорційно знижується зі збільшенням її емоційного збудження. Тому сугестор (індуктор, який навіює) свідомо чи несвідомо прагне вплинути насамперед на емоційну сферу психіки сугеренда (реципієнт, якому навіюють), викликати у нього емоційне збудження, вразити, схвилювати його. З цією метою активно використовується й емоційне зараження. Сприйняття “на віру” інформації, що навіюється, безпосередньо залежить від наявності довіри сугеренда сугестору, яка, своєю чергою, зумовлюється авторитетністю і/або референтністю для нього цього сугестора чи тих, до кого він апелює, від імені кого виступає: Бога, пророків, вождів, видатних мислителів, відомих діячів, предків тощо. Сугестор не спроможеться навіть щось тим сугерендам, для яких він чи ті, до кого він апелює, не є авторитетними і референтними. Ефективність навіювання авторитарного суб’єкта, який викликає у сугерендів глибокий і сталий страх, забезпечується механізмами раціоналізації та ідентифікації з агресором (“*Escape to Crowd*” – “Втечу в Натовп”). Довіру до тих, з ким суб’єкт ідентифікується посередництвом садомазохістської проєкції (за Е. Фроммом), а відтак сприйнятливості щодо їхніх сугестивних впливів, містить сама ця проєкція. Тобто навіювання авторитарних сугесторів негативним чином впливає на функціонування й формування свідомої здатності сугерендів [6, с. 99–111]. Цей вплив істотно підсилюється наслідуванням сугерендами таких сугесторів, як і переконування та навіювання референтних та авторитетних суб’єктів.

Наслідування – свідоме й несвідоме переймання, повторення, відтворення суб’єктом змісту та форм суджень, оцінок, уподобань, ціннісних орієнтацій, стилю життя, поведінки, поводження, манер тощо тих особистостей і груп, до яких він ставиться як до взірцевих, еталонних у значущих для нього сферах, галузях, аспектах. Наслідування – універсальний, всеохопний, постійно діючий механізм в усіх сферах суспільного життя. Г. Тард вбачав у наслідуванні провідний механізм функціонування і формування особистості в суспільстві. (Вочевидь стрижневою складовою цього процесу є функціонування її свідомої здатності.) Він неодноразово підкреслював, що однією з основних складових будь-якого соціального явища є наслідування, котре творить усе традиційне. А узгодження умів і воль у традиції посередництвом взаємного наслідування – основа однотайності спільноти й відтак стабільності суспільного життя. Природно, що референтні, авторитетні та авторитарні особистості й групи найбільш інтенсивно спонукають наслідувати їх.

Емоційне зараження, яке відчутно впливає на ефективність навіювання, в багатьох випадках помітно стимулює прагнення наслідувати. Щодо емоційного зараження, то в контексті цього повідомлення варто також згадати науково обґрунтовану манеру *smily* (англ. – усмішка) – усміхненості у процесі безпосереднього спілкування громадян розвинених демократичних країн. Усмішка – мнемічний вираз позитивно забарвлених, приємних емоційних переживань: радості, веселості, зацікавленості, вдоволення. Отож зараження такими емоціями співбесідників посеред-

ництвом привітної, приязної усмішки на неусвідомлюваному рівні перцепції справляє на них приємне, хороше, позитивне враження й загалом на сам суб’єкт цього впливу. Це, звісно, сприятливий фактор відносно приємного спілкування, толерантності, взаєморозуміння, порозуміння, ефективної взаємодії тощо як важливої умови й чинника функціонування і розвитку людяності – гуманістичних засад утворень сфери спрямованості свідомої здатності суб’єкта.

Необхідна умова ефективного функціонування соціально-психологічних механізмів взаємовпливу – взаєморозуміння. Якщо комуніканти – суб’єкти спілкування – не розуміють змісту комунікативних актів один одного (мовлення, міміки, жестів, інтонацій голосу та ін.), чи один з них – іншого, вони не зможуть домовитись, порозумітись, взаємодіяти. Взаєморозуміння у процесі спілкування забезпечується задіянням комплексу соціально-психологічних механізмів, з яких основними, базовими є ідентифікація, емпатія, рефлексія.

Ідентифікація як соціально-психологічний механізм – це постановка суб’єктом себе на місце іншого, що здійснюється шляхом проникнення у зміст і логіку його мовлення та поведінки, перенесення себе в умови, обставини його життя з метою збагнути, зрозуміти його позицію, налаштування, мотивацію і на цьому підґрунті прогнозувати його дії, вчинки, поведінку.

Емпатія функціонує на трьох рівнях: 1. Когнітивна емпатія – це спроможність суб’єкта усвідомлювати і розуміти зміст, характер емоційних реакцій, станів, переживань особи чи групи посередництвом “зчитування” його у їх емоційній експресії. 2. Предикативна емпатія функціонує на основі когнітивної – це передбачення суб’єктом вірогідних емоційних реакцій, переживань, станів об’єкта його емпатії внаслідок тих чи інших впливів на нього. 3. Співпереживання – найвищий рівень емпатійності (здатності до емпатії); це – переживання суб’єктом таких самих чи схожих за модальністю, характером емоційних станів, процесів на ті, які переживає об’єкт його емпатії. Зазвичай такі емпатійні переживання значно менш інтенсивні порівняно з їх джерелом – переживаннями об’єкта емпатії. Співчуття також є проявом емпатії. Воно відрізняється від співпереживання тим, що в ньому переважають не емоційні переживання його об’єкта (страх, тривога, мука, огида, втіха, зловтіха тощо), а жалість, журба, стурбованість, занепокоєння і т. ін., викликані ними у суб’єкта.

Рефлексія як соціально-психологічний механізм взаєморозуміння – це “бачення суб’єктом себе очима співбесідників”, тобто почування, усвідомлення й розуміння, як вони сприймають, наскільки розуміють його.

Як вже зазначалось, спілкування є необхідною умовою та обов’язковим засобом гри – провідної діяльності дітей дошкільного віку (від 3 до 7 років).

Гра була об’єктом досліджень могутніх мислителів, видатних і відомих вчених: Платона, Августина Блаженного, Л. Виготського, Ж. Піаже, Й. Гейзінги, М. Бахтіна, Р. Кайюа та ін. Психологічну феноменологію гри плідно досліджують українські вчені – К. Сігов, А.В. Фур-

ман, С. Шандрук, О. Хайрулін та ін. На за-садах їх непересічних здобутків автор цього дискурсу сконструював своє бачення психологічної сутності гри у зв'язку з функціонуванням і розвитком свідомої здатності, яке репрезентував у попередніх статтях (див. [7, с. 43–48; 5, с. 47–57]). В цьому повідомленні йдеться про ті аспекти даної проблематики, котрі полягають у семантичному полі його дискурсу.

Відомий швейцарський психолог і педагог Е. Клапаред ґрунтовно дослідив розвиток психіки дитини з позицій *функціонального підходу*. Основний висновок з результатів цих досліджень стверджує, що вирішально-визначальним фактором ефективності даного процесу є *активність свідомості* дитини. Психолого-педагогічну сутність такої активності він виразно окреслив у своїй концепції дитячої гри. Ключову позицію цієї концепції вбачаємо у такому поясненні: “Головна помилка полягає в бажанні, щоб дитина робила зусилля з почуття обов’язку, з простої шани до якоїсь абстрактної дисципліни. При цьому цілковито ігнорується, що дитина ще не доросла людина і в неї інші, ніж у дорослих, цінності. Для дитини – все гра: і праця, і добро, й обов’язок, і життєвий ідеал. Той, хто вимагає від неї будь-якого внутрішнього, автентичного зусилля, побудованого не на грі, а на чомусь іншому, чинить, як той шаленець, що з весни трясє яблуню, аби мати яблука: мало того, що не буде яблук, то він ще й цвіт обтрусить, і яблуня нічого не вродить” [14, с. 12].

Семантично спорідненими з цим поясненням є міркування Ж. Піаже про “дві моралі” у дітей, які креативно щодо подальших розробок розвинув К.Б. Сігов [11; № 4, с. 28–44; № 10, с. 44–60]. Перша формується категоричними і безапеляційними імперативами й табу (вимогами та заборонами) дорослих: “Не галасувати!” “Мити руки перед вживанням їжі!” тощо. Друга розвивається в іграх під впливом їх правил, дотримання яких вимагає від суб’єкта *доброхітного самообмеження* і *самоподолання*, що вказує на духовно-моральну природу цього процесу.

Нагадаємо, що мораль – це форма нормативної регуляції, яка функціонує в межах дихотомії “добро – зло”. Психологічна основа, а відтак і *differentia specific* моральної нормативної регуляції, – визначений особистістю автентично (“самою для себе”) відповідний змісту ноєм її свідомості зміст понять “добро” і “зло”. Регулятор моралі – совість. У засновку її функціонування лежать емоційні переживання: 1) стан вдоволення собою, який називають спокійною совістю, що є результатом дотримання суб’єктом автентично визна-

чених ним для себе моральних принципів і норм – “життя по-совісті”; 2) негативно забарвлений емоційний стан, що виникає внаслідок порушення, недотримання суб’єктом свого особистого морального кодексу – муки совісті. Моральність є стрижневим утворенням у психологічній структурі духовності особистості як здатності до автентично вільного самовизначення й саморегулювання, до протиставлення своєї автентичної позиції соціальним імперативам і табу та біологічним інстинктам, якщо вони істотно суперечать цій позиції, згідно з тлумаченнями цього феномену велетами як класичної філософії, так і модерної гуманістичної психології (Е. Кант, Г.В.Ф. Гегель, В.Е. Франкл, Е. Фромм та ін.) [6, с. 131–141; 327–333].

Так само, як імперативи й табу всіх форм нормативної регуляції (права, моралі, традицій та ін.), ігрові правила регулюють – примушують і не дозволяють, себто, обмежують свободу, вимагають вольового самообмеження і самоподолання тощо. Формальна відмінність ігрових правил полягає в тому, що санкції (покарання) за порушення їх, зазвичай, не є суворими, порівняно з санкціями за недотримання імперативів і табу більшості нормативно-регулятивних кодексів. Обмеженням свободи, примушуванню, навіть якщо вони не сягають рівня авторитарного насильства, загалом не притаманний позитивно забарвлений, приемний емоційний фон. А от обмеження своєї свободи правилами гри суб’єкт приймає доброхітно і вдоволено дотримується їх. Це пояснюється тим, що *ігрові обмеження є умовами (уявними ситуаціями), спеціально створеними для “куражу”* – випробування й виставляння-демонстрації суб’єктом самому собі й іншим своїх психічних та фізичних здатностей, спроможностей, переваг (кмітливості, винахідливості, спостережливості, вправності, витривалості, швидкості й точності реакцій, сміливості, завзяття і т. ін. і т. п.), свого талану, удачливості як милості фортуни. Інакше кажучи, *у процесі правдивої гри “грають” життєві сили, ресурси й енергії суб’єкта, якими він натхненно захоплюється, втішається, пишається*, особливо, якщо ігрове випробування успішне – його гра вражає майстерністю, досконалістю, красою, викликає захоплення у значущих для неї осіб і груп, у публіки. Хоча, принаймні, переважна більшість гравців цю мотивацію не рефлексують і не усвідомлюють. Усе це – емоційно-мотиваційна матриця гри, власне ігрової діяльності (див. [5, с. 49–57]).

Саме у цій емоційно-мотиваційній матриці гри полягають глибинні основи психологічної спорідненості доброхітного і з вдоволенням прийняття й дотримання ігрових правил –

ігрового самообмеження та самоподолання – з моральністю й духовністю (згадаймо емоційні регулятори совісті – суб'єкт милується й втішається своєю шляхетною здатністю бути добропорядним). А з цього випливає, що воно спонтанно, невимушено і тому відчутно сприяє формуванню й розвитку таких автентично регулятивних утворень у функціональній структурі свідомої здатності суб'єкта. К.Б. Сігов описав ці процеси змістовно й оригінально: “То ж звідки у буттєвому складі людини ця зернина найприроднішого аскетизму, такого далекого від будь-якого насильства над самим собою? Чому, скажімо, дитині цікавіше прямувати брівкою, а не тротуаром? А ще веселіше – стрибати цією брівкою на одній нозі? Чи не є ця *радість завузького шляху* запорукою тієї моральності, якою дитяча гра наділяє всю подальшу “*путь мужа*”? Чи минає без сліду ця екстатичність ходи дитини, котра з кожним кроком ніби викроковує із самої себе? Гра – це точка переходу звичайного механічного ходіння у деяку подобизну танцю. Історик влучає в ціль, коли прозирає у дитячій плигаючій ході “генералів 1812 року” приховану пружину їхнього шляхетного волелюбства <...> “Чесна гра” багато у чому визначала лицарський етос пушкінських сучасників. <...> Самовілля живиться самоприборканням й у ранньому дитинстві ще не шукає собі іншої поживи. <...> Маленький Дон-Кіхот, осідлавши свою паличку, кидає виклик усім ідолам світу, а головне – *ідолослужняному шару своєї свідомості*. Посередині світу стовбичить ідол – найдоросліша річ у світі: річ, що наважилася замкнути в самій лише собі космічний обсяг смислу і тому ладна луснути від ненависті до смислу. Ідол – це сейф, у якому запечатані “абсолютні цінності” – ключі від земного раю – і тому він зливає ненависть на “невидимий” Рай. Будь-які дитячі свідчення іншої безумовної міри, порівняно з якою виявляється хоча б крихта ілюзорності ідола, викликають у нього обурення <...> Умовність? – введення її розпанахує ідола широкою тріщиною. Двоплановість? – адже це майже багатопартійність, це похитність непохитного... Не знаю, чи порятує світ краса, але бачу виразно, що заповзяті дитячі витівки його вражають. <...> Уявлення про ігрову тотальність (життя = гра) і над-серйозна ідеологія тоталітаризму (життя = державна служба) відрізняється усім, крім обопільного неприйняття *відповідального етичного вчинку й автентичної гри*” [11, с. 45–46].

Таким чином, маємо достатньо переконливі підстави припустити: 1. Якщо бажання і здатність до доброхітного самоподолання сукупно з вдоволенням автентичного самообмеження не сходять нанівець разом з дитячою грою, то вони лягають в емоційну основу “психологічного імунітету” супроти “ідолопоклонства”, тобто схильності до “Втечі в Натовп” (“*Escape to Crowd*”), до “Гонитви за Ідолами”, що призводить до негативної “Втечі від Свободи” (“*Escape from Freedom*”) та інших проявів бездуховності, а відтак є важливим особистісним фактором формування й розвитку моральності та духовності суб'єкта. 2. Ці емоційні основи “психологічного імунітету” супроти “ідолопоклонства” як автентично особистісний фактор моральності й духовності зміцнюються й розвиваються у справжніх іграх за правилами в підлітковому, юнацькому і дорослому віці – гартуються шляхетні диспозиційні і вольові риси характеру суб'єкта.

Водночас доброхітне прийняття й дотримання правил гри пробуджує та розвиває естетичну чутливість, ключовий психологічний зміст якої полягає у здатності емоційно переживати прекрасне і потворне. Згідно з Й. Гейзінгою: “Всередині ігрового простору панує особливий беззастережний лад. І тут ми відкриваємо ще одну, вельми позитивну рису гри: вона творить лад, вона сама є лад, порядок. У недовершений світ, у життєве сум'яття вона приносить тимчасову, обмежену довершеність. Вона вимагає абсолютного й непорушного ладу. Щонайменше відхилення від нього “псує гру”, позбавляє її власного характеру й знецінює. В цій її глибокій спорідненості з поняттям ладу й полягає, очевидно, причина того, чому гра <...> такою великою своєю частиною зачіпає царину естетичного. Гра має схильність бути прекрасною. Що, коли цей естетичний фактор тотожний з імпульсом творити впорядковану форму, який оживляє гру в усіх її виявах? Слова, до яких ми вдаємося, іменуючи елементи гри, здебільшого належать до сфери естетичного. Це ті самі терміни, з допомогою яких ми намагаємось означити вияви прекрасного: напруження, рівновага, балансування, контраст, варіантність, розв'язок, вирішення тощо. Гра наводить на нас чари, бо ж “чарівна”, “захоплива” [3, с. 17].

За понад півтора століття до появи знаменитої “*Homo Ludens*” (“Людина, що грає”) Й. Гейзінги Фрідріх Шіллер трактував мистецтво як своєрідну гру. Він вважав грою все те, що не містить ні зовнішнього, ні внутріш-

нього примушування, вбачав цю властивість у творенні та сприйманні художніх творів, що узагальнено можна назвати художньо-образною діяльністю. Згідно з Ф. Шіллером: "...Об'єкт тим менше придатний для естетичного вжитку, чим вище він стоїть у моральному відношенні (на відміну від І. Канта й Г.В.Ф. Гегеля, Ф. Шіллер не диференціював мораль як форму автентично особистісної нормативної регуляції і позначав цим терміном також соціальні нормативні регулятори – В. М.), і коли поетові все ж таки доводиться його обирати, то нехай опрацює його так, щоб не стільки наш розум відсилався до закону волі, скільки наша фантазія до здатності волі. Поет мусить піти цією дорогою заради себе самого, його царство закінчується разом із нашою свободою <...> А це неминуче настає тоді, коли предмет ми не трактуємо як явище, а він наказує нам як закон <...> Дійсне виконання обов'язку подобається нашому автентичному чуттю лише завдяки уявленій можливості абсолютно вільного воління" [13, с. 110].

Основу мотивації (спонування) до творення й сприймання художніх творів (художньо-естетичної діяльності) він вбачав у найзаповітнішому, найбільш сокровенному, на його думку, людському прагненні – свободи духу, звільнення від сковуючих його природних та суспільних "кайданів". Навіть афективно зумовлені природними потягами, але добровільні вчинки, згідно з Ф. Шіллером, тішать нас більше, ніж моральні, проте продиктовані владним розумом, що діє всупереч природній схильності [13, с. 110]. "Тому, мабуть, лагідні чесноти захоплюють нас більше, ніж героїчні, а жіночність – більше, ніж мужність; адже жіночий характер, навіть найдосконаліший, може діяти тільки за схильністю" [Там само, с. 53]. А "насильство, що його практичний розум чинить над нашими інстинктами в процесі моральних настанов волі, має в собі щось образливе, щось неприємне в явищі. Ми ніде не бажаємо бачити примус, навіть там, де він походить од самого розуму..." [Там само, с. 44]. Однак самі лише приємні афекти, природна схильність, ніжна розчуленість, що втішають, як і хтиве, інстинктивне, що розриває серце, не гідні художнього зображення, бо в них немає духу як автентичного, сокровенного Я людини, а є тільки тваринна природа, що оволоділа її душею. Зображення самих тільки афектів, пристрастей, як приємних, так і хтивих та болісних, без надчуттєвого духовного контролю їх та опору їм Ф. Шіллер наз-

вав вульгарним [13, с. 97]. Порівняймо з відповідним поясненням Г.В.Ф. Гегеля: "...Трагізм конфліктів героїв трагедії взагалі повинен лиш там стояти на першому місці, де це необхідно, щоб надати право більш високому спогляданню. Якщо ж немає такої необхідності, то просте страждання і нещастя нічим не виправдані" [2, с. 394].

Відтак засадничим, безальтернативним стрижнем образів високого мистецтва, згідно з Ф. Шіллером, є незалежний, вільний дух людини, який утверджує себе, свою волю, байдуже, в добрі чи у злі. "Тому однаково, з якої категорії характерів – хороших чи поганих – братиме митець своїх героїв, адже той ступінь сили волі, що необхідний для добра, часто-густо потрібен і для послідовного зла. Пороки, що засвідчують силу волі, мають, без сумніву, більшу природну здатність до справжньої моральної свободи, ніж чесноти, котрі вдаються за підтримкою до схильності, бо послідовному лиходієві досить зробити над собою лише одне зусилля, досить один раз здійснити один переворот у своїх переконаннях, щоб скерувати на добро всю ту послідовність і рішучість, яку він досі розтринькував на зло" [13, с. 112–113]. Отже, виходить, що ідейно-емоційною основою дійсно художньо-естетичного предмета є сила духу, якому підвладні і потяги, зумовлені біологічною природою суб'єкта, і суспільні імперативи, які гноблять його. З таких позицій правда мистецтва дійсно вища, ніж правда самого життя (Аристотель, Г.В.Ф. Гегель, А. Белий, Л.С. Виготський та ін.).

Відповідно до змісту наведених положень, Ф. Шіллер вважав, що краса – це свобода в явищі. Скажімо, грація – це краса рухів вільного тіла, що зачаровує інших приємним спогляданням, а самого суб'єкта – приємними відчуттями. А от краса особистості, гарне в людях сповнені морально-етичним змістом: порівняймо гарний учинок і гарну квітку. Аморальна людина може бути гарною зовні, але неприпустимо називати її прекрасною. У піднесено-величному й героїчному морально-етичне цілковито домінує [13, с. 88]. Напевне, Ф. Шіллер дещо гіперболізував можливості прекрасної душі суб'єкта щодо досконалих перетворень його тіла, але на загал він мав рацію: "Прекрасна душа сповнює постать, позбавлену архітектонічної краси, чарівною грацією. Нерідко вона торжествує навіть над фізичними вадами. Всі її рухи легкі, лагідні, проте жваві" [13, с. 79].

Одним з тих митців та філософів, котрі скептично ставились і ставляться до такого, акцентовано духовно-морального, трактування сутності художньо-естетичного був Володимир Набоков. Так, у післямові до американського видання свого скандально відомого роману “Лоліта” він написав: “Для мене оповідання чи роман існує тільки тому, що він приносить мені те, що просто назву естетичною насолодою, а це, своєю чергою, я розумію як особливий стан, у якому почуваєшся – якимось, десь, чимось – пов’язаним з іншими формами буття, де мистецтво (тобто допитливість, ніжність, доброта, стрункність, захоплення) є нормою. Все інше, це або журналістський шмельць (“дребедень”), або, так би мовити, Література Великих Ідей, яка, зрештою, часто нічим не відрізняється від шмельцу звичайного, але зате подається у вигляді величезних гіпсових кубів, які зі всіма пересторогами переносяться з віку у вік, поки не з’явиться сміливець з молотком і добряче не бахне по Бальзаку, Горькому, Томасу Манну” [8, с. 355]. Воднораз у постскрипті до російського видання цього роману В. Набоков стверджує: “Свобода духу – все дихання людства в цьому сполученні слів” [Там само, с. 359].

У “Лоліті” доволі докладно описано педофільні роздуми, переживання, почування й відчуття респектабельного та високоосвіченого джентльмена Гумберта Гумберта протягом тривалого сексуального зв’язку з неповнолітньою. Однак ці психологічні колізії глибоко й тонко саморефлексивного педофіла завершуються щирим, беззастережно самовідданим, жертвним коханням до вагітної від іншого, вже не німфетки, тобто не сексуально привабливої для нього дівчинки-підлітка, а цілком дорослої молодій жінки, доволі вульгарної і вельми далекої від філігранно-делікатних переживань його витонченої і, як з’ясувалось, шляхетної та прекрасної душі, адже її осяяло вершинне духовно-моральне почуття – любов-агапе. Без усіх цих “сентиментів” роман “Лоліта” був би не витвором високого мистецтва, а просто “порнухою”, притім, делінквентною, доволі похмурою і нудною...

Немає ні можливості, ні необхідності в контексті цього повідомлення відслідковувати зазначений духовно-моральний стрижень прекрасного у творах високого мистецтва різних видів і жанрів. Напевне, що цьому буде присвячено одне з наших наступних повідомлень. А наведених вище аргументів достатньо для припущення, що в процесі художньо-

образної діяльності (творення і сприймання творів високого, себто справжнього, мистецтва) суб’єкт поринає у свободу людського духу, що хвилює й тішить, а відтак вабить його вже самим цим процесом. Як висловився Г.В.Ф. Гегель: “...Художня діяльність не є засіб щодо результату, який поза нею знаходиться, а є мета, що безпосередньо замикається в самій собі у процесі своєї реалізації” [2, с. 186].

Ця діяльність може або, подібно до ігрової діяльності, не переслідувати жодних виробничих, трудових, комунікативних, пізнавальних цілей, тобто належати самому своєму перебігу, процесу “тут” і “тепер”, бути “для себе і в собі суцюзю”, або може переслідувати – спонукатись і мотивами заробітку та/чи самоствердження (творення), або навчально-розвивальними (сприймання). Але, незалежно від цих особливостей мотивації художньо-образної діяльності, і талановиті митці, і суб’єкти справжнього художньо-естетичного сприймання доброхотно, з власного бажання, зумовленого цікавістю, захопленістю, поринають у вигадані події, уявні (“удавані”) ситуації, “впочуваються” (Т. Ліппс) у них, що означає емпатійно ідентифікуються (співчутливо співпереживають, уболівають) з суб’єктами цих подій та ситуацій – з прагненням свободи духу героїв художніх творів, з їх боротьбою за неї зі своїми “рабськими” інстинктами та соціальними залежностями й тиском, з їх самопізнанням, самоствердженням, самоактуалізацією тощо – і посередництвом такої специфічної ідентифікації та емпатії пізнають себе, свої схильності, свій емоційний та ціннісно-орієнтаційний світ (ноєми своєї свідомості). Можна сказати, що у своїх емпатійних відгуках на художні образи суб’єкт втішається переживаннями свого живого духу, шляхетними відрухами духовно-морального у своїй душі.

Вочевидь, *ключовий зміст цього мотиваційного комплексу художньо-образної діяльності семантично споріднений і з мотиваційною матрицею гри та ігрового змісту інших видів діяльності* (див. [5, с. 49–60]), і з власне комунікативною діяльністю – “для себе і в собі суцюзю” спілкуванні “в чистому вигляді”. Отож і *свідомо здатність функціонує та розвивається у процесі художньо-образної діяльності подібно до перебігу цих процесів у спілкуванні й гри*.

А щодо використання розвивального потенціалу гри у навчальній діяльності дитини змістовно й прозоро висловився видатний педагог і психолог Шалва Амонашвілі: “Нині дуже

можно казати, що гра – найперша метода навчання. Звісно, таке захоплення є реакцією на авторитарні форми педагогіки. Але слід остерігатися згубних ефектів навчання через гру, бо що більше ми охороняємо дитину від серйозних студій, то важчим потім буде для неї перехід до них. Інша річ, що треба робити цікавими серйозні студії, – це й має бути головною метою освіти. Ігрова діяльність сама собою не забезпечує повноцінного розвитку дитини. Зрештою, воля, яку дитині дають, не означає, що їй слід лише розважатись і що слід мерщій задовольняти найменші її примхи. Безперечно, гра – необхідна основа розвитку особи і корисна як для неї, так і для суспільства. Але наука має бути серйозною і саме її серйозністю нам треба зацікавлювати дитину. Серйозність у жодному разі не перешкоджає волевияву; важливо лише не зводити навчання виключно до серйозного. Навчимося у педагогічному процесі не руйнувати у дитини почуття вільного вибору, шанувати всю повноту її життя. Якщо цього пощастить досягти, в нас не буде потреби заманювати її грою, розвагами, улещувати її. Все це стане зайвим, бо якраз серйозне ставлення, повага до особистості школяра допоможе йому успішніше досягнути складні проблеми, які постають перед ним як об'єкт пізнання, моральна засада чи питання поведінки” [1, с. 25].

І наш дискурс ігрового психологічного змісту різних видів діяльності цілком відповідає концептуальній спрямованості цієї позиції вєлета педагогічної психології [5, с. 56–57]. Загалом ставити дискусійне питання про перспективи перетворення пізнавальної діяльності в ігрову можна тільки в сенсі сповнення процесу учіння ігровим психологічним змістом в окресленому нами розумінні. Поєднати важкі зусилля учнів, яких безальтернативно вимагає пізнання й засвоєння наукових істин і духовних цінностей, з привабливим вдоволенням гри – справа дуже нелегка, але можлива, про що незаперечно свідчать надбання всіх видатних вчителів, які викладали й викладають різні предмети – від фізкультури до математики. А от вивчення предметів художньо-естетичного циклу просто мусить, згідно із самою їх природою, ґрунтуватись на ігровому психологічному змісті. Але ця проблематика вимагає окремого, спеціально присвяченого їй, повідомлення.

А задля змістової повноти дискурсів цього і двох попередніх повідомлень автора [5; 7] доречно означити ігровий стрижень, ігрове ество сучасного спорту. Використовуємо для

цього відповідні міркування відомого французького письменника і філософа Жана д'Ормессона, тому що в них влучно й вичерпно представлено сутність проблеми і підходу до вирішення її: “У сучасному світі спорт – вельми важлива галузь діяльності, одна з тих, що приваблюють, змушують переживати силу-силенну учасників та глядачів. Надто важливо не потрапити в пастку грошей, не скотитися в лабети насильства, не породити ненависті між народами, регіонами, містами, клубами. Треба цілком зберегти за спортом такі його прикмети, як азарт і запал, чистоту, молодощі, гідність. Треба повернути йому статус гри. <...> За активної підтримки Міжнародного комітету фізкультури й спорту та Міжнародного фонду розвитку фізкультури й спорту ЮНЕСКО, яка постійно дбає... про збереження та поширення традиційних ігор, розглянула й небезпеку, що йде від спорту, перенасиченого засобами масової інформації та насильством. До прикладу, ЮНЕСКО підкреслила вагу чесної гри, повернення до справжньої, шляхетної, незацікавленої гри, сутність якої полягає в тому, щоб грати аби грати, а не грати заради виграшу. Заперечуючи насильство, виграш будь-яким коштом, заперечуючи надуживання технікою, цей підхід означає повернення як до критерію втіхи, що зникає від гостроти й технологічності спортивних змагань, так і до моральних норм, за якими суперника мали б не за перепону, а за живу істоту, гідну поваги. Спортивне поле повинне лишатися місцем зустрічі ентузіазму та правил. Спорт повинен і далі бути грою, де змагання передовсім – знак злагоди і єдності. Певна річ, не всі ігри – спорт. Покер, театр, рулетка, кросворди, захоплення каламбурами можуть уважатися спортом лише умовно. Але спорт завжди має бути грою. Грою, яка вимагає зусиль, наполегливості, хоробрості, а часом і геройства. Велич спорту в тім, що тілесне задоволення в ньому стає етичним вдоволенням. Воля у самообмеженні – ось правило, яке він установлює сам для себе. Поза грою лишається насильство, ницість, розрахунок, ненависть. Спорт – цей синонім боротьби, змагання, подолання труднощів, конкуренції – має виступати насамперед як дружба, щастя, примирення з собою та з іншими, адже він – гра. Люди – діти дітей – грають лише для щастя. Грають лише з тими, хто твій. Як і гра, спорт – це братерство” [9, с. 37–38]. Вочевидь, і дискурс наших повідомлень, присвячений психології гри, і ці міркування відомого мислителя-гуманіста, семантично цілком взаємовідповідні.

ВИСНОВКИ

1. Існування свідомої здатності у спосіб корелятивної співвіднесеності між площинами ноез і ноем – психічних актів і змістів-сенсів (А. Гурвіч) уможливується лише в діяльності суб'єкта. Тому *діяльність – це необхідна умова існування свідомої здатності в такий спосіб.*

2. Посередництвом спілкування здійснюється обмін інформацією, досягається порозуміння між людьми задля взаємодії в усіх видах діяльності. В таких функціях спілкування – не мета, а засіб досягнення інших цілей, задоволення не власне комунікативних потреб. Його слушно назвати *комунікативним змістом інших видів діяльності.* Але є й *суто комунікативна діяльність – спілкування, провідний мотив якого – воно саме.* Психологічні й тілесні контакти з об'єктом такого спілкування – самодостатня мета для суб'єкта. *Основа його мотивації – всі види любові та приязні як сталого позитивно забарвленого емоційного ставлення.* Водночас депривація спілкування завдає серйозних руйнацій психічному здоров'ю майже всіх людей. Тобто *спілкування як таке (“в собі й для себе суще”) – засаднича умова нормального функціонування свідомої здатності людини.*

3. *Спілкування – необхідна умова та головний чинник розвитку свідомості немовлят і дітей раннього віку.* Притім вони конче потребують спілкування, сповненого виразними проявами любові й ніжності посередництвом відповідного мовлення, міміки тощо. Депривація такого спілкування спричиняє “госпіталізм” – діти, які потерпають від неї, помітно відстають у розвитку, зокрема мовлення власного та розуміння зверненого до них, інтелекту, самосвідомості, адекватної емоційності, соціальної активності та адаптивності. В подальшому житті суб'єкта руйнівні наслідки госпіталізму виявляються у соціальній дезадаптивності, відсутності інтересу до людей, гри, навчання, праці, релігії тощо. Відтак *спілкування, сповнене емоційною експресією позитивного ставлення, – базова умова і провідний фактор нормального розвитку свідомої здатності немовлят і дітей раннього віку.* Цей розвивальний процес забезпечується головню емоційним зараженням – передачею від індуктора до реципієнта емоційних переживань і відповідного їм ставлення посередництвом емоційної експресії. Напевне, що немовлята й діти раннього віку, які ще не можуть усвідомлено рефлексувати ставлення

до них, виражене емоційною експресією, “вловлюють” та “інтеріоризують” його посередництвом “зародків” тієї інтуїції, котра забезпечує неусвідомлювані аспекти процесу людського спілкування.

4. До цього процесу поступово “підключаються” інші механізми соціально-психологічної інтеракції, сутність якої полягає в тому, що змістову основу сфери спрямованості свідомості суб'єкта (ноємно-диспозиційної свідомої здатності) утворюють ставлення до нього, до інших людей, до світу референтних й авторитетних для нього осіб і груп.

5. Автентично-суб'єктні вольові зусилля дитини уможливаються лише в грі й задля гри. Тому найбільш потужний суб'єктний фактор ефективності особистісного розвитку дитини – автентична активність її свідомості посередництвом вольових зусиль, яких вимагає дотримання правил гри, котра вабить і захоплює. Діти доброхітно приймають обмеження своєї свободи правилами гри і вдоволено дотримуються їх, тому що це – умови для виявлення й випробування їх психічного та фізичного життєвого потенціалу. І це природно, адже у процесі гри “грають” життєві сили дитини, що захоплює і тішить її. Це вдоволення – емоційно-мотиваційна матриця всілякої “для себе і в собі суцї” гри – і дитячої, і дорослої. В цій матриці полягають глибинні засновки психологічної спорідненості добровільного ігрового самоподолання та самообмеження з моральністю й духовністю особистості.

6. Якщо бажання і здатність доброхітного самоподолання сукупно з вдоволенням автентичного самообмеження не сходять нанівець разом з дитячою грою, то вони утворюють емоційно-мотиваційну основу “психологічного імунітету” супроти “ідолопоклонства”, тобто схильності до “Втечі в Натоп” (“*Escape to Crowd*”), до “Гонитви за Ідолами”, що призводить до негативної “Втечі від Свободи” (“*Escape from Freedom*”) та інших проявів бездуховності, а відтак є важливим автентично-особистісним фактором формування й розвитку моральності та духовності суб'єкта. Цей фактор зміцнюється й розвивається у справжніх іграх за правилами в підлітковому, юнацькому і дорослому віці й у такий спосіб гартуються шляхетні диспозиційні і вольові риси характеру суб'єкта. Водночас доброхітне і вдоволене дотримання правил гри розвиває естетичну чутливість завдяки тому, що вони є необхідною умовою і фундаментом того гармонійного ладу, який створює красу гри.

7. Глибинно-психологічним підґрунтям мотивації творення й сприймання мистецтва, що узагальнено можна назвати художньо-образною діяльністю, є іманентно сокровенне людське прагнення – свободи духу, вивільнення від сковуваних його природних і суспільних “кайданів”. Тобто основним ідейно-емоційним змістом образів високого мистецтва є вільнолюбний людський дух, якому підвладні і потяги, зумовлені біологічною природою людини, і суспільні табу та імперативи, котрі гноблять його. В процесі художньо-образної діяльності суб’єкт поринає у віртуальну свободу духу, що тішить і вабить його. Ця діяльність може належати тільки самому своєму перебігу “тут” і “тепер” (подібно до ігрової та комунікативної), а може переслідувати й інші цілі – спонукатись і мотивами заробітку та/чи самоствердження, або освітньо-розвивальними. Але, незалежно від цих особливостей мотивації, суб’єкти справжньої художньо-образної діяльності зацікавлено, із захопленням поринають у колізії художніх творів, емпатійно ідентифікуються з боріннями духу їх героїв. Ці *емпатійні, втішні для суб’єкта духовні відрухи його душі у процесі художньо-образної діяльності розвивають емоційно-диспозиційне підґрунтя ноем його свідомої здатності*. Вочевидь означені мотиваційні засади цієї діяльності семантично споріднені з мотивацією ігрової та комунікативної діяльностей, де свідомо здатність функціонує та розвивається у їх процесі подібним чином.

8. Необхідна умова і безальтернативний спосіб повноцінного розвитку дитини – пізнавальна діяльність, яка вимагає серйозного ставлення і важких зусиль. Найдужче спонукає до них зацікавленість змістом учіння. Один з потужних чинників такої зацікавленості – ігровий психологічний зміст навчальних предметів. Іншими словами, питання перетворення пізнавальної діяльності в ігрову має сенс лише як сповнення процесу учіння ігровим психологічним змістом. Органічно поєднати важкі зусилля учнів, яких конче вимагає пізнання та засвоєння наукових істин і духовних цінностей з ігровою привабливістю, – справа дуже нелегка, але можлива, насамперед і головню щодо предметів художньо-естетичного циклу внаслідок семантичної спорідненості мотивації ігрової та художньо-образної діяльностей.

9. Спорт несе гуманістичну місію тільки тоді, коли він є щирою грою за правилами, що уможливорює органічне поєднання тілесного й морально-етичного вдоволення й унеможливорює ненависть, нищість, підступність тощо. Відтак боротьба, змагання, подолання труд-

нощів, конкуренція у справжньому спорті утверджують і розвивають порядність, шляхетність, благородство, приязнь, щастя, адже він – гра. А люди – діти дітей – грають тільки задля щастя і лише з тими, хто “їхній”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Амонашвілі Ш. Хай буде все, як є. Гра та ігри. Кур’єр ЮНЕСКО. 1991. №4. С. 22–26.
2. Гегель Г.В.Ф. Лекції по естетике. Сочинения. Т. XIV. Москва: Институт философии АН СССР, 1958. 438 с.
3. Гейзінга Й. *Homo Ludens*. Київ: “Основи”, 1994. 250 с.
4. Москалець В. Види діяльності з позицій суб’єктного підходу в психології. *Психологія і суспільство*. 2012. № 4. С. 66–78.
5. Москалець В. Психологія гри та ігрового змісту інших видів діяльності. *Психологія і суспільство*. 2020. №. 2. С. 46–66. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.046>
6. Москалець В. Психологія особистості: підручник. Київ: Ліра-К, 2020. 364 с.
7. Москалець В. Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 35–52. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035>
8. Набоков В. Лолита: роман. Москва: Известия, 1989. 368 с.
9. Ормессонд Ж. Ігри без жартів. – Гра та ігри. Кур’єр ЮНЕСКО. 1991. №4. С. 34–39.
10. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. *Методологические и теоретические проблемы психологии*. Москва: Наука, 1969. С. 348–374.
11. Сігов К.Б. Людина поза грою і людина, що грає. Вступ до філософії гри. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 4. С. 28–44; № 10. С. 44–60.
12. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16–38. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.016>
13. Шіллер Ф. Естетика. Київ: “Мистецтво”, 1974. 360 с.
14. Claparede E. *Experimentale pedagogie et psychologie de l’efant*. Neuchatel: Gallimard, 1951. 360 p.

REFERENCES

1. Amonashvili Sh. Khai bude vse, yak ye. Hra ta ihry. Kurier UNESCO. 1991. №4. S. 22–26.
2. Hehel H.V.F. Lektsii po estetike. Sochynenia. T. XIV. M.: Institut filosofii AN SSSR. 438 s.
3. Heizinha Y. Homo Ludens. Kyiv: “Osnovy”, 1994. 250 s.
4. Moskalets V. Vidy diialnosti z pozytsii subyektynoho pidkholdu v psykholohii. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2012. № 4. S. 66–78.
5. Moskalets V. Psykholohiia hry ta ihrovoho zmistu inshykh vydiv diialnosti. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2020. №. 2. S. 46–66. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.046>

pis2020.02.046

6. Moskalets V. *Psykhohohiia osobystosti: pidruchnyk*. Kyiv: Lira-K, 2020. 364 s.7. Moskalets V. *Funktionalno-psykhohohichna sutnist svidomosti yak ramkovoї umovy piznannia, metodolohuvannia, viry, myslennia, diialnosti. Psykhohohiia i suspilstvo*. 2019. № 1. S. 35–52. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035>8. Nabokov V. *Lolyta: roman*. Moskva: Yzvestyia, 1989. 368 s.9. Ormesson-d Zh. *Ihry bez zhartiv*. – Hra ta ihry. Kurier YuNESKO. 1991. №4. S. 34–39.10. Rubynshtein S.L. *Chelovek u myr. Metodolohycheskye u teoretycheskye problemy psykhohohyy*. Moskva: Nauka, 1969. S. 348–374.11. Sihov K.B. *Liudyna poza hroiu i liudyna, shcho hraie. Vstup do filosofii hry. Filosofska i sotsiolohichna dumka*. 1990. № 4. S. 28–44; № 10. S. 44–60.12. Furman A.V. *Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia. Psykhohohiia i suspilstvo*. 2017. №4. S. 16–38. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.016>13. Shiller F. *Estetyka*. Kyiv: “Mystetstvo”, 1974. 360 s.14. Claparede E. *Experimentale pedagogie et psychologie de l’efant*. Neuchatel: Gallimard, 1951. 360 p.

АНОТАЦІЯ

Москалець Віктор Петрович.

Функціонування і розвиток свідомої здатності у спілкуванні, грі, художній діяльності.

Необхідна умова існування свідомої здатності у спосіб корелятивної співвіднесеності між площинами психічних актів (ноез) і змістів-сенса (ноем) – діяльність. Попри комунікативний зміст інших видів діяльності, існує і власне комунікативна діяльність – спілкування, провідним мотивом якого є воно саме. Психологічні й тілесні контакти з об’єктом такого спілкування – самодостатня мета для суб’єкта. Емоційно-диспозиційна основа його мотивації – всі види любові та приязні. Депривація спілкування завдає серйозних руйнацій психічному здоров’ю майже всіх людей. Тому спілкування – засаднича умова і спосіб нормального функціонування свідомої здатності людини, головного чинник психічного розвитку мовлення як підгрунтя цієї здатності немовлят і дітей раннього віку, які конче потребують спілкування, сповненого експресивними проявами любові й ніжності. Діти, які потерпають від депривації такого спілкування, помітно відстають у розвитку: мовлення власного та розуміння зверненого до них, інтелекту, самосвідомості, адекватної емоційності, соціальної активності й адаптивності. До процесу інтуїтивної “інтеріоризації” немовлят і дітей раннього віку поступово “підключаються” механізми соціально-психологічної інтеракції, сутність якої полягає в тому, що у ноємах свідомої здатності суб’єкта відображаються ставлення до нього, до інших людей, до світу авторитетних і референтних для нього осіб і груп. Найбільш потужний суб’єктний чинник ефективності особистісного розвитку дитини – автентична активність посередництвом вольових зусиль, яких вимагає дотримання правил гри, котра вабить і захоплює її. Діти доброхітно приймають обмеження, яких вимагають правила гри, і вдоволено дотримуються їх, тому що це – умови для випробування їх психічного та соматичного життєвого потенціалу, тому що у процесі гри “грають” життєві сили дитини, котрі тішать її. Таке вдоволення – емоційно-мотиваційний базис будь-якої справжньої гри та глибинний засновок психологічної спорідненості ігровою самообмеження і самоподолання з моральністю й духовністю особистості, а відтак суб’єктний фактор розвитку її духовно-моральної свідомої здатності. Водночас розвивається її естетична чутливість завдяки тому, що ігрові правила утворюють той гармонійний лад, який справляє естетичне враження краси гри. Глибинна основа мотивації художньо-образної діяльності (творення і сприймання художніх творів) – сокровенне людське прагнення – свободи духу, звільнення від сковувальних його біологічних і суспільних “кайданів”. Тому ідейно-емоційним стрижнем образів високого мистецтва є вільнолюбний людський дух, якому підвладні і потяги, зумовлені біологічною природою людини, і суспільні табу та імперативи, котрі гноблять його. У процесі художньо-образної діяльності суб’єкт емпатійно ідентифікується з боріннями духу героїв художніх творів. Ці емпатійні відрухи власної духовно-моральної здатності тішать суб’єкта, що розвиває емоційно-диспозиційні основи відповідних ноєм його свідомої здатності. Пізнання вимагає серйозного ставлення і важких зусиль, до яких найдужче спонукає зацікавленість його змістом. Ефективний спосіб такого зацікавлення – ігровий психологічний зміст учіння. Загалом питання включення гри у пізнавальну діяльність має сенс лише як сповнення процесу учіння ігровим психологічним змістом. Органічно поєднати важкі зусилля учнів, яких конче вимагає пізнання та засвоєння наукових істин і духовних цінностей з ігровою привабливістю – справа нелегка, але можлива, насамперед щодо предметів художньо-естетичного циклу внаслідок семантичної спорідненості мотивації ігрової та художньо-образної діяльності. Необхідна умова гуманістичної місії спорту – він мусить бути шляхетним змаганням, себто справжньою грою.

Ключові слова: свідомої здатність, мотивація, спілкування, комунікативна діяльність, інтеракція, гра, ігрова діяльність, ігрове самоподолання і самообмеження, моральність, духовність, художньо-образна діяльність, свобода духу.

ANNOTATION

Viktor Moskalets.

Functioning and development of conscious ability in communication, play, artistic activity.

A necessary condition for the existence of conscious ability in the way of correlative correlation between the planes of mental acts (noesis) and content-meanings (noema) – is an activity. Despite the communicative content of other activities, there is actually a communicative activity – communication, the leading motive of which is communication itself. Psychological and physical contact with the object of such communication is a self-sufficient goal for

the subject. The emotional-dispositional basis of his motivation is all kinds of love and amicability. Deprivation of communication causes serious damage to the mental health of almost all people. Therefore, communication is a basic condition and a way of normal functioning of human conscious ability, the main factor of mental development of speech as a basis for this ability of infants and young children, who desperately need communication, full of expressive manifestations of love and tenderness. Children, who suffer from the deprivation of such communication, noticeably lag behind in development: their own speech and understanding of what is addressed to them, intelligence, self-awareness, adequate emotionality, social activity and adaptability. Mechanisms of social-psychological interaction are gradually “connected” to the process of intuitive “interiorization” of infants and young children, the essence of which is that in the noems of the subject’s conscious ability, the attitude to him, to other people, to the world of authoritative and referent for him individuals and groups is reflected. The most powerful subjective factor of the effectiveness of a child’s personal development is authentic activity through the volitional effort required to follow the rules of the game that attracts and captures it. Children benevolently accept the restrictions required by the rules of the game and are happy to follow them, because these are the conditions for testing their mental and somatic life potential, because in the process of the game «play» the vital forces of the child that please her. Such pleasure is the emotional-motivational basis of any real game and the deep foundation of the psychological affinity of game self-limitation and self-overcoming with the morality and spirituality of a personality, and thus a subjective factor in the development of his spiritual-moral conscious ability. At the same time, its aesthetic sensitivity develops due to the fact that the rules of the game form the harmonious system that gives the aesthetic impression of the beauty of the game. The deep basis of motivation of artistic-figurative

activity (creation and perception of works of art) is a secret human desire – freedom of spirit, liberation from the shackles of its biological and social “handcuff”. Therefore, the ideological-emotional core of the images of high art is the freedom-loving human spirit, which is subject to the urges caused by the biological nature of human and social taboos and imperatives that oppress him. In the process of artistic-figurative activity, the subject empathically identifies with the struggles of the spirit of the art works’ heroes. These empathic shifts of one’s own spiritual-moral ability delight the subject, who develops the emotional-dispositional foundations of corresponding noems of his conscious ability. Cognition requires a serious attitude and hard work, which is most motivated by interest in its content. An effective way of such interest is the game psychological content of teaching. In general, the question of including the game into cognitive activity makes sense only as a fulfillment of the learning process with game psychological content. To organically combine the hard efforts of students, which requires knowledge and assimilation of scientific truths and spiritual values with game attractiveness - is not easy, but possible, especially concerning subjects of artistic-aesthetic cycle due to the semantic affinity of motivation of game and artistic-figurative activities. A necessary condition for the humanistic mission of sport is that it must be a noble competition, that is, a real game.

Key words: *conscious ability, motivation, communication, communicative activity, interaction, game, game activity, game self-overcoming and self-limitation, morality, spirituality, artistic and figurative activity, freedom of spirit.*

Рецензенти:
 д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
 д. психол. н., проф. Шевченко Н.Ф.

Надійшла до редакції 21.12.2020.
 Підписано до друку 05.02.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Москалець В.П. Функціонування і розвиток свідомої здатності у спілкуванні, грі, художній діяльності. Психологія і суспільство. 2021. №1. С. 117–131. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.117>

Сергій БОЛТІВЕЦЬ

ПАВЛІВСЬКА СЕСІЯ ТРИВАЄ: РОКОВИНИ СЕМИ ДЕСЯТИЛІТЬ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Sergii BOLTIVETS

THE PAVLOV'S SESSION CONTINUES: THE ANNIVERSARY OF SEVEN DECADES FOR PSYCHOLOGY IN UKRAINE

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.132>

УДК: 159.9.019

Буденна свідомість людини, як правило, сприймає сучасне як даність, майбутнє якої ймовірно може бути, немов у снах, ніяк з ним не пов'язане, а тим більше – з минувиною. “Що було, те за водою сплигло” [1, с. 539], підказує зафіксована в письменах народна настанова. Потяг до життя-у-майбутньому відкидає трагічні згадки як неймовірні, такі що не можуть бути прийняті уявою для проєкції майбутнього, й відтак трагічні події минулого, які чинились давно предками нинішніх окупантів України. Більше того, їх не бере до уваги ця ж свідомість, яку прийнято здебільшого називати актуальною, тобто дієвою, важливою для сучасної діяльності.

Павлівська сесія 70 років тому

Сім десятиліть проминуло з часу “Наукової сесії, присвяченої проблемам фізіологічного вчення академіка І.П. Павлова”, яка відбулася 28 червня – 4 липня 1950 року [2]. Її головним спрямуванням стало утвердження керівної ролі кори великих півкуль головного мозку з підпорядкуванням їй усіх фізіологічних процесів, відображених у визначених І.П. Павловим умовних рефлексах. Втручання Й.В. Сталіна у проведення сесії відображено у його коментарі: “По-моєму, найбільшої шкоди завдав ученню Павлова академік Орбелі... Чим швид-

ше буде викрито Орбелі і чим ґрунтовніше буде ліквідована його монополія, тим краще. Берітов і Штерн не такі небезпечні, оскільки вони виступають проти Павлова відкрито і цим полегшують розправу науки над цими кустарями від науки... Тепер дещо про тактику боротьби з противниками теорії академіка Павлова. Треба спочатку зібрати нишком прибічників академіка Павлова, організувати їх, розподілити ролі і тільки після цього зібрати нараду фізіологів..., де треба буде дати противникам генеральний бій. Без цього можна провалити справу. Пам'ятайте: противника треба бити напевно з розрахунком на повний успіх” [3].

Психіатричне продовження було реалізоване в подальшій подібній сесії під назвою: “Фізіологічне вчення академіка І.П. Павлова у психіатрії і невропатології”, яка тривала з 11 по 15 жовтня наступного, 1951 року [4]. Обом сесіям передувала сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В.І. Леніна (в російському оригіналі абревіатура “ВАСХНИЛ – Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук имени В.И. Ленина”) 31 липня 1948 року [5], на якій було здійснено знищення *генетики*.

Боротьба з кібернетикою, згідно із четвертим виправленим і доповненим “Коротким філософським словником” за редакцією М. Розен-

таля і П. Юдіна, виданим 1954 року Держполіт-видавком у Москві, який цитує С.Е. Шноль, мала своїм предметом таке її визначення: **“Кібернетика – реакційна лженаука, що виникла у США після другої світової війни й що одержала широке розповсюдження і в інших капіталістичних країнах; форма сучасного механіцизму. ...За своєю сутністю кібернетика спрямована проти матеріалістичної діалектики, сучасної наукової фізіології, обгрунтованої І.П. Павловим, і марксистського, наукового, розуміння законів суспільного життя [6, с. 498].**

Перерваний на декілька десятиліть розвиток генетики, фізіології, психології, психіатрії та величезні економічні збитки, за визначенням Ю.С. Савенка, П.Т. Петрюк, А.П. Петрюк та ін. [7], є трагічний результат сесій “ВАСХНІЛ” 1948 року і “Павлівських сесій” 1950 і 1951 років. Але переслідування і знищення здобутків та продуктів наукової діяльності та її творців не обмежувалось тільки названими науковими галузями. Дослідник цього періоду С.Е. Шноль наводить довгий перелік репресій: “розгром художньої літератури (Постанова ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленінград”, серпень 1946 р.), знищення музичної культури (Постанова “Про декадентські тенденції в радянській музиці” 10 лютого 1948 р.), погром досліджень історії (вересень 1946 р., вересень 1949 р.), розгром біології (сесія “ВАСХНІЛ” 1948 р.), розгром фізіології (Павлівська сесія, 1950 р.), чергове придушення досліджень економістів (стаття Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР”), розгром мовознавства (стаття Сталіна “Марксизм і проблеми мовознавства” 1959 р.), розгром хімії (1951 р.), знищення розвиткових паростків медицини (“Справа лікарів-убивць 1952 – 1953 рр.) [6, с. 497].

Розкриваючи ті чи інші періоди репресій, дослідники одностайні в їх постійному застосуванні керівництвом колишнього СРСР, які посилювались, виходячи виключно із репресивних можливостей їх реалізації, але не припинялись протягом усього періоду існування так званої радянської, а за духом і мовленням російської, влади на всіх окупованих нею територіях. Як відзначає з цього приводу Ю.С. Савенко, “безперервне ідеологічне та адміністративне втручання радянської влади в науку, яке розпочалось з 1921 року і різко посилилось з 1931 року, призвело до розгрому і фактичного знищення в 1935 році педології, психотехніки, психогігієнічного напрямку в психіатрії, зміщення М.І. Вавілова з

посади президента “ВАСХНІЛ” і його арешту в 1940 році, увінчалось епохою Великого терору 1936 – 1938 років” [8]. Так відбувається і буде відбуватись завжди, коли особи з низькими моральними якостями захищають своє право на правління всіма іншими, основним аргументом та інструментом якого є застосування сили.

Чи змінюються способи думання?

Один із провідних дослідників історії російської науки, доктор біологічних наук, професор кафедри біофізики Московського університету імені М.В. Ломоносова Симон Шноль уже самою назвою першого видання своєї книги “Герої і лиходії російської науки” розкрив контрастність способу думання, характерного для мешканців Росії, на основі якого стали розквітати репресії і небачена переконаність у моральності убивства та інших форм насильства: “Або герой, або лиходій”, “Або товариш, або ворог народу”, що ґрунтувались на попередніх багатостолітніх настановленнях ваємовиключення “або, або”: “Або рай, або пекло” тощо. Подальше осмислення російського менталітету як способу думання провело автора до думки про те, що в цьому “парадоксальному сенсі істинними героями науки є конформісти. Це винятково справедливо в умовах тоталітарних режимів” [6, с. 13]. Відзначимо принагідно, що періоди функціонування сучасної Російської Федерації у вигляді улусу Золотої Орди, Московії, Російської імперії, СРСР не дають підстав для тверджень про її вихід за межі тоталітаризму як державного устрою, так і взаємин, зокрема і насамперед в науковому доквіллі. Так, у товаристві науковців постколоніальних країн, зокрема й України, які досі не усвідомлюють тоталітарного устрою внутрішньої структури наукових установ, зберігається майже повне відтворення військової субординації, наведене у *табл.*

Фрактальність наукових посад і звань як відображення їх військової ієрархії, а отже способу усвідомлення тоталітарного призначення наукової діяльності, можна спостерегти рівною мірою як у рядовому і молодшому, старшому і вищому сержантському та старшинському складах, так у відповідній структурі молодшої, старшої і вищої категорії офіцерських звань. Віхою цієї фрактальності є “Тамбель про ранги” (рос. “Табель о рангах”), що відображає російську імперська

Таблиця

Фрагмент співвіднесення військової і наукової субординації посад і звань

№ п/п	Армійські посади (звання)	Наукові посади (звання)
1	Головний майстер-сержант	Головний науковий співробітник
2	Старший майстер-сержант, майстер-сержант	Провідний науковий співробітник
3	Головний сержант, штаб-сержант	Старший науковий співробітник (з науковим ступенем)
4	Старший сержант	Старший науковий співробітник (без наукового ступеня)
5	Сержант	Науковий співробітник
6	Молодший сержант	Молодший науковий співробітник
7	Солдат	Асистент
8	Рекрут	Аспірант

систему звань та чинів, введено в дію законом від 24 січня (7 лютого) 1722 року Петром I для встановлення ієрархії і співвіднесення різних чинів військової, статської (цивільної державної) та придворної служб. Фракталом її 14 класів донині є науково-педагогічна ієрархія посад і звань закладів вищої освіти України: аспірант, докторант, асистент, викладач, старший викладач, доцент, професор, член-кореспондент, академік у поєднанні з посадами завідувача кафедри, заступника декана, декана, проректора, ректора і т. д. Відтак наукова діяльність відображає військову, що є індикатором їх спільного тоталітарного призначення. Мета науковця і його життєве призначення перенаправляється на службу найвищим щаблям наведеної ієрархії замість служіння істині. І оцінюється з висоти цих найвищих щаблів, де критерій істини є справою особистого уподобання володаря висотного поверху піраміди. Етичний кодекс ученого України, схвалений постановою загальних зборів НАН України 15.04.2009 (протокол № 2), на цьому тлі вимагає від учених, що перебувають на нижчих щаблях посадової ієрархії, надзусиль у втіленні в життя настанов пункту 1.8 про те, що “учений має захищати свободу наукової думки, засуджувати цензуру щодо наукової творчості та будь-які намагання монополізувати ті чи інші напрями науки”, або пункту 2.3 про те, що “неприпустимим є намагання керівних осіб упереджено впливати на характер отримуваних в дослідженні даних і висновків. Учений служить лише об’єктивній істині [9]. Не дивно, що учені, які ці та інші морально-етичні настанови втілюють у життя десятками тисяч опи-

няються поза ієрархією наукових, а також науково-педагогічних посад і цим, згідно із чинним законодавством і нормативними документами України, перестають бути науковими працівниками, а отже й ученими.

Російський спосіб думання як спосіб, притаманний мешканцям Росії, що відповідно до змінюваності самоназв протягом різних епох іменувався і радянським (савецьким), і руським, і московитським та будь-яким іншим (згідно із потребою у мімікрії для приховування суб’єктів учинених злочинів), так само фрактально відображений у згаданій нами книзі Симона Шноля. До назви “Герої і лиходії російської науки” в наступних її виданнях автор додав конформістів, проголошуючи їх “істинними героями науки” “в умовах тоталітарних режимів” [6, с. 13], до яких, як бачимо, хронічно протягом століть належить і російський режим думання і його втілення незалежно від будь-яких суспільних видозмін і трансформацій.

Для зіставлення наводимо цитовані одним і тим же автором в одній і тій же книзі звернення Павлівської сесії 1950 року до “Товариша Й.В. Сталіна” і вітання на той час шістдесятилітньої давнини, 8 січня 1890 року, від 8-го з’їзду російських природознавців і лікарів до Його Імператорської Величності Російської імперії. Відмінність між цими зверненнями лише в інтерпретації історії: перше засуджується автором – “немає кращої ілюстрації брехні і лицемірства, ніж слова в цих текстах” (адресованих Й. Сталіну. – Прим. С. Болтівця), “зловісний зміст ейфоричних вигуків” [6, с. 478], а друге, яке стосується звернення, адресоване російському цареві,

безмірно возвеличується: “Як умиростворено традиційно все це звучить. Який стиль! Які слова!” І тут же властиві російському (московитському) способу думання обов’язкові протиріччя, які полягали в ненависті до царизму і любові до революційної його заміни військовим комунізмом, соціалізмом, більшовизмом і т. д., через кілька десятиліть змінюються на свою протилежність: любов до царизму і ненависть до більшовизму, соціалізму, комунізму. Виходячи з цієї закономірності, можна очікувати продовження змін полярності московитських (російських) ставлень до будь-яких подій.

З метою зіставлення наводимо обидва уривки з книги С.Е. Шноля, доповненої, за його визначенням, “справжніми героями – конформістами” – “Герої, лиходії, конформісти вітчизняної науки”. Ось текст “Звернення до Товариша Й.В. Сталіна” 1950 року:

“Учасники наукової сесії Академії наук СРСР та Академії Медичних наук СРСР шлють Вам, корифею науки, геніальному вождю й учителю героїчної партії більшовиків, радянського народу і всього прогресивного людства, прапороносцю миру, демократії і соціалізму, борцю за щастя трудящих у всьому світі, свій гарячий привіт!

Нинішня наукова сесія увійде в історію передової науки як початок нової епохи в розвитку фізіології і медицини... Ви, товаришу Сталін, продовжуючи велику справу Леніна, забезпечуєте науці більшовицьку ідейність, надаєте величезну підтримку усьому передовому, прогресивному в науці... Як корифей науки, Ви створюєте праці, рівних яким не знає історія передової науки. Ваша робота “Щодо марксизму в мовознавстві” – зразок справжньої наукової творчості, величний приклад того, як треба розвивати і рухати вперед науку. Ця робота здійснила переворот в мовознавстві, відкрила нову еру для всієї радянської науки... Радянський народ і все прогресивне людство не пробачать нам, якщо ми не використаємо належним чином багатства Павлівської спадщини.

Ми обіцяємо Вам, дорогий товаришу Сталін, докласти усіх зусиль для якнайшвидшої ліквідації недоліків у розвитку Павлівського вчення і всемірно використовуємо його в інтересах будівництва комунізму в нашій країні.

Хай живе наш улюблений учитель і вождь, слава всього трудящого людства, гордість і прапор передової науки – великий Сталін!”

“Під бурхливі, що довго не змовкають, овації учасники сесії ухвалюють текст вітального листа великому вождю і учителю Йосипу Вісаріоновичу Сталіну” [6, с. 479].

Автор описує екстаз учасників сесії, які “вигукують гасла, оглядаючись на сусідів, щоб не припинити це робити раніше інших – щоб не здатись менш відданими” [6, с. 479] і водночас нагадує про підсвідому присутність у них досвіду, пов’язаного з арештами і розстрілами 1920-1930-х років, які тривають у ці дні, охоплюючи повторно й тих, хто вже відбув свої терміни в тюрмах і концтаборах. На відміну від “темних флюїдів” [Там само, с. 479], з якими С.Е. Шноль асоціює епоху Й.В. Сталіна, повною протилежністю він представляє епоху російського царизму, возвеличуючи її. Так, “8 січня 1890 по закінченню з’їзду “Государ Император зволив прийняти в своєму кабінеті Анічкова палацу представників 8-го з’їзду, професорів А.М. Бекетова¹, Д.І. Менделєєва², М.В. Скліфосовського³, О.Г. Столетова⁴, В.В. Докучаєва⁵”. (Цікавий вибір – цар⁶, виявляється, розбирався в наукових авторитетах⁷...) “Государ Император милостиво привітався з кожним і зволив вислухати наступне привітання голови з’їзду А.М. Бекетова:

“Ваша Імператорська Величносте! Приймаємо сміливість принести Вашій Величності від лица 8-го з’їзду російських природознавців і лікарів усепідданішу вдячність за затвердження з’їзду і за дарування засобів на його влаштування. Вбачаючи в цьому Найвище заохочення працям нашим, ми твердо сподіваємось, що старанне служіння науці разом з цим становить собою службу Царю і Вітчизні. Такий незвичайно милостивий прийом, зворушивши до глибини душі..., показав, наскільки близькі серцю Монарха наука і її вжиток на користь Вітчизні...” [6, с. 37].

Зауважимо, що обидві звернення не могли б виникнути, якщо б у них не було зацікавленості обох адресатів – і Олександра III, і Й.В. Сталіна. Їхня психологічна потреба у цих зверненнях засвідчує заміщення реальності на-

¹ Бекетов Андрій Миколайович – ботанік, громадський діяч: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=39000 (прим. С. Болтвіця);

² Менделєєв Дмитро Іванович – хімік: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=66511 (прим. С. Болтвіця);

³ Скліфосовський Микола Васильович – хірург: <https://uain.press/articles/mykola-sklifosovskiy-lyudyna-epoha-vitchuznyanoyi-medytyny-1020296> (прим. С. Болтвіця);

⁴ Столетов Олександр Григорович – фізик: <http://letopis.msu.ru/peoples/1033> (прим. С. Болтвіця);

⁵ Докучаєв Василь Васильович – географ: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20533 (прим. С. Болтвіця);

⁶ Йдеться про імператора Російської імперії Олександра III (прим. С. Болтвіця).

⁷ Твердження автора про те, що імператор Російської імперії Олександр III “розбирався в наукових авторитетах”, не спростовує подібної діяльності Й.В. Сталіна, розкритої у книзі на прикладі організованих ним Павлівської та інших сесій (прим. С. Болтвіця).

зовництвом. Обое добре розуміли неспівмірність розвитку наукової сфери очолюваної ними країни з іншими, що викликало потребу хоча б на словах усунути власний дискомфорт. Найявне в актуальній свідомості багатьох народів, включаючи російський ареал, настановлення “Не хвали сам себе – хай тебе люди похвалять” явно було відкинуте обома тиранами через самовизнання того факту, що хвалити їх немає і не буде за що. Похвала організувалась серед підданих і підлеглих негайно і повномірно, не довіряючи цю справу майбутньому. Непіддані і непідлеглі подібних звернень про “науковий розквіт російської науки”, або після цих “заходів” залишили цей світ, або вони досі не знайдені.

Учення І. П. Павлова – це “не застигла догма, а наукова основа для творчого розвитку фізіології, медицини і психології...”

Винесений у підзаголовок фрагмент є частиною абзацу з повного тексту звернення “Товаришу Й.В. Сталіну”, прийнятого на науковій сесії Академії Наук СРСР та Академії медичних наук СРСР, присвяченій проблемам фізіологічного вчення І.П. Павлова, 4 липня 1950 року: “Ви, товаришу Сталін, постійно учите нас не зупинятись на досягнутому. Наслідуючи Ваш великий приклад і виконуючи Ваші вказівки, ми повністю усвідомлюємо те, що учення І.П. Павлова не застигла догма, а наукова основа для творчого розвитку фізіології, медицини і психології, раціонального харчування, фізичної культури і курортної справи, спрямованої на зміцнення здоров’я радянської людини” [2]. “Гаряче вітання”, адресоване Й.В. Сталіну, як сказано у зверненні учасників сесії, анонсує загальну спрямованість зібрання: засвідчити рабську за своєю суттю покору визначеного Й.В. Сталіним об’єкта поклоніння і подати приклад публічної розправи над можливістю будь-якого вияву незгоди з цим поклонінням. Дослідники одностайні у тому, що сам І.П. Павлов непричетний до доктринальних метаморфоз в інтерпретації і використанні його наукової спадщини та створенні посмертного культу його особи: Іван Петрович Павлов помер 27 лютого 1936 у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) на 87 році життя, не приховуючи на всіх його етапах свого неприйняття діяльності радянської влади. Ми вважаємо, що саме це і стало спонукою для Й.В. Сталіна перетворити Павлівський

критицизм до радянської влади на його протилежність – доктринальний взірць і символ радянської науки. У цьому разі названий критицизм перетворювався на радянський символізм: І.П. Павлов посмертно був віднесений Й.В. Сталіним до класиків радянської науки так само, як за життя керівні особи ВКП(б) і НКВД (“товариші”) зараховувались до партійно-державної номенклатури і так само легко вибували з неї після свого арешту і розстрілу у статусі “ворога народу”. З цього приводу С.Е. Шноль відзначає: “Схема відпрацьована. Павлов давно мертвий. Він, як і Мічурін, відповідальності за таке використання свого імені не несе” [6, с. 477].

Способи використання імені І.П. Павлова оприявлено на сесії, присвяченій його імені. У доповіді “Розвиток ідей І.П. Павлова (завдання і перспективи)” академік К.М. Биков пропонує: “Правильніше буде, якщо ми всю фізіологію розділимо на два етапи – допавлівський і павлівський. Так само можна розділити й історію психології. Психологія допавлівська побудована на ідеалістичному світогляді, психологія павлівська за сутністю своєю матеріалістична” [2]. Продовжуючи своє обґрунтування “матеріалістичної психології”, академік К.М. Биков стверджує, що створена І.П. Павловим “справжня фізіологія” мозку послужила фундаментом для матеріалістичної психології”.

Якою ж була наукова позиція І.П. Павлова? Для її з’ясування варто ознайомитись із узагальненнями, висловленими І.П. Павловим у статті “Відповідь фізіолога психологам”: “До цих пір психолог і фізіолог йшли поруч. Але далі між нами настає різка розбіжність. Психолог визнає умовність принципом навчання і, приймаючи принцип надалі цілковито, тобто таким, що не потребує подальшого дослідження, прагне все з нього вивести, всі окремі риси навчання звести в один і той же процес. Для цього він бере один фізіологічний факт, рішуче надає йому певне значення при тлумаченні окремих фактів навчання, не вимагаючи дійсного підтвердження цього значення. Фізіологу мимоволі думається при цьому, що психолог, який так недавно відособився від філософа, ще не зовсім позбувся пристрасті до філософського прийому дедукції, від чисто логічної роботи, не перевіряє кожний крок думки відповідністю її з дійсністю. Фізіолог діє цілком протилежно. В кожному моменті дослідження він намагається окремо і фактично аналізувати явище, визначаючи наскільки

ки можливо умови його існування, не довіряючи одним тільки висновкам, одним припущенням” [11].

Ця думка І.П. Павлова залишилась однією з характерних ознак філософського походження психологічних уявлень, незалежних від людини як предмета свого пізнання, але водночас продукованих самою людиною окремішньо від усіх інших. Можна навіть сказати, що це фантазії, які заміщують те, чого людина насправді не знає і лінується дізнатись. Тобто це певне заміщення дійсності напруженням уяви. Позиція І.П. Павлова відзначається первинністю сприйняття того, що виявляється і пізніше впродовж наступного століття, але, певно, на той час особливо впадала у вічі: “Оскільки я вперше виступаю у психологічній літературі, – відзначає він, – мені здається доречно, з одного боку, зупинитись на деяких тенденціях у психології, що не відповідають, на мою думку, меті успішного дослідження, а з іншої – виразніше підкреслити мою точку зору на нашу спільну справу.

Я – психолог-емпірик і психологічну літературу знаю тільки за кількома навчальними посібниками із психології і цілковито мізерній, порівняно з існуючим матеріалом, кількості прочитаних мною психологічних статей; але був з пори свідомого життя і залишаюсь постійним спостерігачем і аналітиком самого себе й інших у досяжному мені життєвому обсязі, зараховуючи до нього і художню літературу з жанровим живописом⁸.

Я рішуче заперечую і відчуваю сильну неприхильність до всякої теорії, яка претендує на повне охоплення всього того, що становить собою суб’єктивний світ, але не можу відмовитись від аналізу його, від простого розуміння його на окремих пунктах. А це розуміння повинно вести до згоди його окремих явищ з даними нашого сучасного природничо-наукового знання. Для цього необхідно постійно найбільш ретельним чином робити спроби застосовувати ці дані до всякого окремого явища. Нині, я переконаний у цьому, суто фізіологічне розуміння багато чого, що раніше називалось психічною діяльністю, стало на твердий ґрунт, і при аналізі поведінки вищої тварини до людини включно резонно докласти усіляких зусиль для розуміння явищ чисто фізіологічно, на основі встановлених фізіологічних процесів. А між тим мені ясно, що багато психологів ревниво, так би мовити,

оберігають поведінку тварини і людини від таких яскраво фізіологічних пояснень, постійно їх ігноруючи і не намагаючись застосовувати їх скільки-небудь об’єктивно” [11].

Ми навели докладне пояснення І.П. Павловим своєї наукової позиції, яка впродовж наступного ХХ століття втілювалась у бурхливий розвиток природничо-наукової психології, що має назву також *експериментальної психології*. Відзначимо принагідно, що саме лабораторні експерименти В. Вундта наприкінці ХІХ ст. призвели до виникнення і подальшого формування психології як самостійної науки. З цього приводу В.А. Роменець, характеризуючи наукову діяльність В. Вундта, відзначає: “Оскільки предметом психології є насамперед процеси, то дослідження у цій галузі знання може бути лише експериментальним спостереженням. Вундт наголошує, що цілеспрямоване спостереження за суб’єктивними фактами змінює або ж цілком знищує їх. Водночас серед основних психічних процесів немає жодного, до якого не можна було б застосувати експериментальні методи” [12, с. 208]. Цим самим можна з упевненістю стверджувати, що наукова позиція І.П. Павлова цілком відповідала утвердженню важливого для розвитку природничо-наукової психології експериментального методу та експериментальної психології, засновником якої є автор 10-томної “Фізіологічної психології” В. Вундт. З Німеччини, батьківщини В. Вундта й обґрунтованої ним психології як окремої експериментальної науки, завдяки допитливості і наполегливості його американських студентів, осереддя подальшого розвитку психологічної науки переміщується до США. Це підтверджує і сучасний дослідник головних течій у психології ХХ – ХХІ ст. Р. Трач: “У США, за винятком Вільяма Джеймса, академічна психологія від самого початку пішла природничо-науковим шляхом. Експериментальні дослідження умовних рефлексів І.П. Павловим мали вплив на засновника бігевіоризму Дж.Б. Вотсона, за теорією якого предметом вивчення у психології повинна бути поведінка людей і тварин, а не психіка чи душевне життя, які неможливо об’єктивно (себто ззовні) спостерігати. Звідси походить назва бігевіоризм (від англ. *behavior* – поведінка)” [13, с. 123].

Таким чином, наукова позиція І.П. Павлова за його життя цілком відповідала запитам часу – тенденції стрімкого становлення природничо-

⁸ Художня література і твори мистецтва цілісно входили до культури сприймання людини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., про що також свідчать щоденникові записи і психологічні праці І.О. Сікорського.

наукової, експериментальної психології на двох континентах у Європі та Америці, до творення якої він долучився на основі досвіду застосування методів, що використовувались у фізіології. Це дозволяло виокремити методи, важливі для обох наук, які, однак, визначають собою різний науковий зміст відповідно до предмета кожної з наукових дисциплін. Фізіологічна психологія, започаткована В. Вундтом, була вже не фізіологією, а психологією так само, як психологія, виходячи з дослідницької позиції І.П. Павлова, мала власну фізіологічну основу, але її предметом вивчення були психічні процеси і явища.

Ставлення І.П. Павлова до радянської влади і його посмертні метаморфози

Лише впродовж останніх десятиліть розпочалось опублікування матеріалів, які раніше мали статус секретності. З них стає все очевидніше, що Іван Павлов засуджував Жовтневий переворот, перейменованій пізніше на “революцію”: “Ми загнали цю ідею до диктатури пролетаріату. Мозок, голову поставили вниз, а ноги вгору. Те, що становить собою культуру, розумову силу нації, те знецінено, а те, що поки становить собою грубу силу, яку можна замінити машиною, те висунуто на перший план. І все це, звичайно, приречене на загибель, як сліпе заперечення дійсності. ... Що таке революція в цілому? Це є звільнення від усіх гальм..., це є повна нестримність, безвездечність. Були закони, звичаї і т.п. Все це тепер зводиться нанівець” [6, с. 484]. Далі Симон Шноль наводить уривок листа І.П. Павлова М.І. Бухаріну: “...Революція для мене – це дійсно щось жахливе за жорстокістю і насиллям навіть над наукою; адже один ваш діалектичний матеріалізм за його теперішньою життєвою постановкою ні на волосину не відрізняється від теології і космогонії інквізиції...” [Там само, с. 484].

За такі слова, як справедливо відзначає С.Е. Шноль, розстріл було забезпечено. Але почесний директор науково-дослідного інституту, нобелівський лауреат 1904 року, академік І.П. Павлов звертається до Наркомпросу і Раднаркому РРФСР з проханням дозволити зарубіжне листування і виїзд за кордон. Керуючий справами Раднаркому В.Д. Бонч-Бруєвич доповідає про це В.І. Леніну, який доручає негайно “зробити все можливе для покращення умов життя і роботи вченого” і “письмово сповістити академіка Павлова про

те, що радянська влада високо цінує його заслуги і забезпечить усім необхідним” [6, с. 485]. Однак останнього не влаштовує таке ставлення, котре ставить його у виняткове становище на тлі страждань інших учених, тому він пише у відповідь: “Тепер скажіть самі, чи можна за цих обставинах, не втративши повагу до себе, погодитись, користуючись випадковими умовами, на одержання тільки собі життя “забезпеченого у всьому, чого тільки не побажаю, щоб не відчувати в моєму житті ніяких нестатків” – (вираз із вашого листа)? Хай би я був вільний від нічних обшуків (таких у мене було три останнього часу), хай я був би спокійний стосовно насильницького вселення в мою квартиру і т.д. і т.д., але перед моєю свідомістю стояло б життя моїх близьких. І як би я міг при цьому займатися моєю науковою справою?” [6, с. 485]. З цією відповіддю І.П. Павлова В.Д. Бонч-Бруєвич ознайомлює В.І. Леніна, який у грудні 1919 року виносить це питання на розгляд Раднаркому, котрий у результаті ухвалює постанову “Про покращення побуту наукових спеціалістів”.

Але цим справу не було завершено. С.Е. Шноль з цього приводу відзначає: “У червні 1920 року Ленін особисто висловив голові Петроградського виконкому Зінов’єву прохання забезпечити Павлова усім необхідним “...як виняток, надати йому понаднормативний пайок і взагалі потурбуватись про більш-менш комфортабельну для нього обстановку, не в приклад для інших” [6, с. 485].

Масові арешти кінця 20-х – початку 30-х років, що охопили й спеціалістів очолюваного І.П. Павловим Інституту експериментальної медицини, які на клопотання керівництва інституту були відпущені на свободу. Але це не применшило обурення І.П. Павлова, з яким він звернувся до голови Раднаркому В.М. Молотова: “Безперервні і незліченні арешти роблять наше життя цілковито виключним. Я не знаю мети їх (чи є це безмірно ретельний пошук ворогів режиму, або метод залякування, або ще що-небудь), але не підлягає сумніву, що в переважній більшості випадків для арешту немає ні найменшої підстави, тобто винуватості в дійсності” [6, с. 485]. Водночас з листом проти терору і насилля І.П. Павлов звертався до наркома охорони здоров’я Г.Н. Камінського, який пізніше, на червневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року виступив з критикою репресій НКВС (“Так ми перестріляємо всю партію”) і після своєї доповіді висловив репліку Й.В. Сталіну щодо доповіді М.І. Єжо-

ва про те, що НКВС продовжує арештовувати чесних людей”, на яку Й.В. Сталін відповів: “Вони вороги, а ви пташка того ж польоту”. В той же день, 25 червня 1937, Г.Н. Камінський був виключений зі складу кандидатів у члени ЦК ВКП(б), а 8 лютого 1938 військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений до найвищої міри покарання і розстріляний 10 лютого цього ж року.

У 1934 році І.П. Павлов у листі до Г.Н. Камінського писав: “Чи думаєте Ви достатньо про те, що багатолітній терор і нестримне свавілля влади перетворює нашу, й без того азійську, натуру в ганебно рабську?.. А чи багато гарного можна зробити з рабами? – піраміди, так, але не загальне істинне людське щастя. Чи зупиняєте Ви свою увагу достатньо на тому, що недоїдання і повторюване голодування в масі населення з їхніми неодмінними супутниками – повсюдними епідеміями, підточують сили народу? В фізичному здоров’ї нації, у цій першій і неодмінній умові – міцний фундамент держави, а не тільки у численних фабриках, навчальних і вчених установах і т.д., звичайно, потрібних, але при гострій розбірливості і належній державній послідовності” [6, с. 486]. Як видно з наведеної нами майбутньої позиції Г.Н. Камінського на червеному пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року, він значною мірою поділяв ці настанови І.П. Павлова.

В числі оприлюднених листів І.П. Павлова С.Е. Шноль наводить фрагмент листа, як видно з контексту, надісланого до Раднаркому, датованого 21 грудня 1934 року, тобто написаний через 20 днів після вбивства С.М. Кірова в Ленінграді, коли соціально-психологічна напруженість у суспільній свідомості сягнула свого апогею: “,, ви сієте по всьому культурному світу не революцію, а з величезним успіхом фашизм... Ми жили і живемо під неослабним режимом терору і насилля. Якби всю нашу обивательську дійсність відтворити цілком без пропусків з усіма щоденними подорожцями, це була б жахлива картина, приголомшливе враження від якої на справжніх людей заледве б значно пом’якшилось, якщо поряд з нею поставити й іншу нашу картину з чудовим чином начебто заново виростаючими містами, дніпробудами, гігантами-заводами і численними вченими і навчальними закладами... Я всього найбільше бачу подібності нашого життя з життями стародавніх азійських деспотій... Не один же я так думаю і відчуваю? Помилуйте ж вітчизну і нас” [6, с. 486]. Як слідує з наведених документів, особисте став-

лення І.П. Павлова до змінюваного, але незмінного у своїй терористичній політиці керівництва СРСР було виразно непримиренним до його політики як масових, так й індивідуальних репресій, ідеологічного догматизму, що перешкоджав свободі наукового розвитку.

І.П. Павлов до останніх днів свого життя виявляв свою непримиренну позицію до багатолітньої деспотії – це був самотній протест ученого в тоталітарному осередді, наслідування якого було вкрай небезпечним. Можна лише уявити, яким чином І.П. Павлов поставився б до проведення “Павлівської сесії”. Однак у тому й полягає суть репресивної політики Й.В. Сталіна, який найбільше цінував місію катувальників і на цю роль у помсту за те, що вона не вдалась за життя видатного ученого, І.П. Павлов був призначений ним посмертно.

Й.В. Сталін, визнаний тодішніми ідеологами у науковій сфері “корифеєм науки, геніальним вождем й учителем”, цим самим отримував повноваження делегувати свій вплив уже мертвому І.П. Павлову, знищуючи його іменем розвиток науки, якому останній присвятив усе своє життя. Мертвий І.П. Павлов призначався підручним катом Й.В. Сталіна, прибічником радянської влади, диктатором науки. Ця метаморфоза здійснювалась Відділом науки ЦК КПРС вже з перших слів схваленого Й.В. Сталіним “Вступного слова президента Академії наук СРСР С.І. Вавілова: “Товариші, у вересні минулого року наша країна на всю широчінь від наукових установ до колгоспів з надзвичайним підйомом святкувала 100-річчя з дня народження Івана Петровича Павлова. Цей дивовижно широкий характер ювілею вченого визначився, без сумніву, зовсім особливим значенням учення Павлова не тільки для фізіології, не тільки для науки, але для усєї радянської культури і життя” [2].

Отож, “особливе значення учення” розширювалось на всю “радянську культуру і життя”, від чого І.П. Павлов ставав “радянським”, ученням якого зручно катувати не тільки одних учнів Павлова іншими його наступниками, але й інших учених, а можливо, в перспективі, і діячів будь-якої культурної або життєво важливої сфери. Це створювало надійну переконаність у тому, що “корифей науки” Й.В. Сталін до цього катування не має жодного відношення, адже вірність “Павлівському вченню” потрібно було доводити іншим призначеним ним особам.

Протиставлення Павлова і Фрейда

Комплекс неповноцінності, притаманний керівництву СРСР, значною мірою усвідомлювався ним, що виражалось в ейфоричній пристрасності до заміщення власних страхів фантазмагоричними ілюзіями переваг усього радянського як втілення російського месіанізму (“Москва – Третій Рим, а Четвертому не бувати”) над усім буржуазним. Весь зміст Павлівської сесії побудований на цій антитезі: в кожній доповіді і виступі обов’язковим є протиставлення матеріалістичного, названого Й.В. Сталіним первинним, – ідеалістичному, передового – реакційному, радянського – буржуазному. Яскравим прикладом, скажімо, є виступ віце-президента Академії медичних наук СРСР І.П. Разенкова⁹: “Під керівництвом товариша Сталіна передове мічурінське вчення, очолюване гідним учнем Мічуріна академіком Трохимом Денисовичем Лисенком, як відомо, отримало рішучу перемогу над реакційним ідеалістичним напрямом в біології – вейсманізмом¹⁰-морганізмом¹¹” [2].

І хоч лауреата Нобелівської премії 1933 року Томаса Моргану у 1932 було обрано почесним іноземним членом Академії наук СРСР, на момент проведення Павлівської сесії його вже не було серед живих, а тому керівники радянських академій вже не соромились у висловах знецінення всесвітньо значущого доробку американського вченого. Етичних обмежень не існувало – страх смерті, репресій і пов’язаних з ними знецінень їхніх життів визначав ці межі інстинктом самозбереження: “Сотні учасників сесії в екстазі, – відзначає С.Е. Шноль. – Сотні наукових діячів. Сивочолі професори і маститі академіки, бадьорі доценти і партпрацівники. Аплодують, вигукують гасла, оглядаючись на сусідів, щоб не перестати це робити раніше інших – щоб не

здатись менш відданими. Їх можна зрозуміти. В кістковому мозку в них страх і підсвідома присутність історичного досвіду – арештів, розстрілів 1920–1930-х років. У ці дні великий вождь підписав указівку про розстріл героїв оборони блокадного Ленінграда (див. “Ленінградська справа”), в тому числі свого найближчого соратника часів війни академіка М.О. Вознесенського¹². В ці дні він невідступно стежить за ходом катувань на допитах членів ЄАК.¹³ В ці дні тривають масові повторні арешти тих, хто раніше відбув свої терміни в тюрмах і концтаборах. Темні “флюїди” піднімаються в душах тих, хто волею сваволі одержує можливість за цих обставин придушити суперника, зайняти його місце, просунутись у кар’єрі” [6, с. 479]. І цей страх сублімується у головній доповіді “Розвиток ідей І.П. Павлова (завдання і перспективи)” академіка К.М. Бикова¹⁴ в розгромній критиці наперед визначеної частини колишніх учнів І.П. Павлова і знецінення учення Зигмунда Фрейда, що нестримно ширилося в медицині і соціальних науках США і Великобританії.

Причина цього, на наш погляд, не в ученні З. Фрейда і не у його особі, а в популярності серед фахівців сфери охорони психічного здоров’я цих країн, які десятиліттями безнадійно ставили собі за мету наздогнати і перегнати керманічі колишнього СРСР. І хоч З. Фрейд ніколи не позиціонував себе як фізіолог, а І.П. Павлов – як психолог і невролог, К.М. Биков у своїй доповіді визначає ворожим об’єкт у термінах “фрейдизму” і різко протиставляє другого першому: “У зв’язку з посиленням реакції, особливо в Америці та Англії, медицина останніми роками активно відроджує фрейдизм і кладе у свою основу його давно вже застарілі догми. Ось що пише з цього приводу співробітник згаданого журналу¹⁵, “визначний” науковий діяч Чикагського психоаналітичного інституту док-

⁹ Разенков Іван Петрович – фізіолог, доктор медичних наук, академік АМН СРСР (1944). Чуваш: <http://enc.cap.ru/?t=prsn&lnk=3842>

¹⁰ Вейсман (Weismann) Август – німецький біолог-еволюціоніст, зоолог, ембріолог: <https://bigenc.ru/biology/text/1903985> (прим. С. Болтвіця);

¹¹ Морган (Morgan) Томас Хант – американський біолог, один з основоположників генетики, президент Національної академії наук США (1927–31), іноземний почесний член АН СРСР (1932): <https://bigenc.ru/biology/text/2643376> (прим. С. Болтвіця);

¹² Вознесенський Микола Олексійович – доктор економічних наук, академік АН СРСР, лауреат Сталінської премії. Розстріляний 1 жовтня 1950 р.: <http://pomnipro.ru/memoriyapage20167/biography> (прим. С. Болтвіця);

¹³ ЄАК – тут Єврейський Антифашистський Комітет (прим. С. Болтвіця);

¹⁴ Биков Костянтин Михайлович — фізіолог, педагог, громадський діяч, один з найближчих учнів І.П. Павлова: <http://www.zdrav.by/istoriya-meditsiny/velikie-imena-v-istorii-fizioterapii-soobshhenie-20-akademik-k-m-bykov-issledovaniya-v-oblasti-kurortologii-i-fizioterapii/>

¹⁵ У доповіді йдеться про американський журнал “Психосоматична медицина” (прим. С. Болтвіця).

тор Франц Олександр: “Вплив Фрейда не може обмежуватись однією медициною. Всі соціальні науки одержують нові стимули від його динамічної психології”. Ось чому перед нами постає завдання зосередити критику в наших журналах і монографіях, головним чином на тих положеннях фрейдівського вчення, які підновлюються і використовуються зарубіжною медициною. Свого часу висловлювалися думки, начебто у нас, у Радянському Союзі, були спроби поєднати фрейдизм з ученням про умовні рефлексії І.П. Павлова в єдину систему “рефлексологічного фрейдизму”. До честі нашої вітчизняної фізіології, таких спроб створення “рефлексологічного фрейдизму” в дійсності майже не було і немає. Сам Іван Петрович Павлов неодноразово відмежовувався від Фрейда і піддавав його концепції різкій критиці. В листі до відомого французького психіатра П'єра Жане він, говорячи про законність фізіологічного підходу в поясненні психопатологічних явищ, писав: “Користуючись Вами ж встановленими і систематизованими фактами, я вирішую йти іншою дорогою і застосувати фізіологічне пояснення”. Павлов тут має на увазі механізм виникнення неврозів. Відтак його учням і послідовникам чужа фрейдівська концепція за своєю антинауковою природою” [2].

Як видно з наведеного уривка доповіді академіка К.М. Бикова, Й.В. Сталіну разом з усіма його ідеологами науки не вдалось віднайти в найбільш успішних країнах повоєнного періоду більш виразний образ ворога в фізіології. Тому, з одного боку, таким ворогом був призначений незрозумілий для матеріалістичного думання психолог світового рівня Зигмунд Фрейд, а з іншого – на цій основі і сама психологія у світлі Павлівського вчення могла бути переозначена у галузь, за термінологією фізіолога І.П. Павлова, “вищої нервової діяльності” як еквіваленту психічної діяльності. Однак розвиток зарубіжної психології на час Павлівської сесії сягнув такого рівня, який уже не дозволяв нехтувати цими надбаннями в окремо взятому СРСР, тобто скасувати психологію, як у 30-роках педологію, котра в той час у Західній Європі і США перебувала у процесі перетворення на спеціалізовані галузі психологічного, гігієнічного, соціального, медичного знання. Але,

незважаючи на неспроможність Павлівської сесії зупинити чи хоча б применшити світовий розвиток науки, залишалась єдина можливість висловити цю безпомічність на адресу набагато успішніших завдяки більшій науковій свободі народів. У згаданій головній доповіді академік К.М. Биков висловився з цього приводу так: “У спробах пояснити психогенію соматичних захворювань зарубіжні автори (американці, англійці, французи) виявляють повну безпорадність. Ігноруючи павлівське вчення, відкидаючи фізіологічні основи психічної діяльності, вони відходять у безпідставні ідеалістичні і спекулятивні побудови та здогади. Нам не по дорозі з їхніми психоаналітичними фрейдівськими тенденціями, тим більше, що спрямованість більшої частини американських психосоматологів у кінцевому підсумку занурюється своїм корінням у містичні концепції, які відображають розкладання буржуазного суспільства, скочування його до фашизму” [2].

Протиставлення неспівмірного є характерною властивістю доповідей Павлівської сесії, де найголовнішою метою кожного доповідача було домогтись відповідності очікуванням маси таких само, як вони, самопосвяті “корифею науки”, але не науці, застосування критики наперед визначених для неї об'єктів для власного самозбереження, а самокритики – для відведення підозрінь маси в необ'єктивності. Всі учасники названих сесій входили у колективний *обряд ініціації*, вихід з якого для них був далеко не очевидний: кому розстріл, кому позбавлення посад і звань, кому заслання, кому відкладення цього до наступної відповідної нагоди. І справді, ніхто не був забутий і нікому нічого не забуто.

Український вектор та осуд “вихваляння наукових керівників” і “схилиння перед їхніми авторитетами”

Пряма оцінка ролі “українських психіатрів”, разом із грузинськими, вперше пролунала в об'ємній доповіді “Шляхи розвитку ідей І.П. Павлова в галузі патофізіології вищої нервової діяльності” московського професора А.Г. Іванова-Смоленського¹⁶. Після запрограмованого кураторами Павлівської сесії захоплення одних учнів і послідовників І.П. Павлова та нищівної критики інших А.Г. Іванов-

¹⁶ Іванов-Смоленський Анатолій Григорович – російський психофізіолог, патофізіолог і психіатр; доктор медичних наук (1921), віце-президент Академії медичних наук СРСР (1950 – 1951 рр.): <http://www.dates.gnpbu.ru/0-5/Ivanov-Smolenskiy/ivanov-smolenskiy.html>

Смоленський принагідно охоплює цією увагою українсько-грузинський напрям: “Попутно не можна не відзначити виняткової уваги до павлівського вчення стосовно завдань клініки українських психіатрів, професорів В.П. Протопопова, К.І. Платонова, Є.О. Попова і Н.П. Татаренко, а також грузинських психіатрів, професорів А.Д. Зурабашвілі і А.Ф. Гоциридзе” [2]. Позитивне згадування в доповіді не гарантувало збереження життя, яке будь-якої миті могло бути страчене в боротьбі “за впровадження павлівського вчення в різноманітні галузі вітчизняної медицини”, що водночас було турботою “про здоров’я нашого великого народу, про благо і щастя нашої великої Вітчизни, про медичну науку, повною мірою гідну великої Сталінської епохи” [Там само]. Привид репресій не містив двозначності, а тому з Павлівської сесії ще живі професори везли з собою смертельний страх.

У заключному слові академік К.М. Биков узагальнює думку про “периферію”: “Деякі із виступаючих правильно тут вказували, що наші центральні інститути відірвані один від одного і від наших товаришів на периферії”. Цим самим московський “центр” нагадував самому собі про перспективу поширення репресій у науковій сфері на “периферію”, якою в їхніх очах виглядала і була насправді колонізована ними Україна. Власне “периферією” були усі учасники Павлівської сесії, щодо яких Й.В. Сталін засобами Відділу науки ЦК КПРС та “вірних учнів Павлова” знищить улюбленого учня І.П.Павлова – Леона Абгаровича Орбелі та призупинить наукову творчість найбільш успішних за результатами наукової роботи завдяки більшій самостійності мислення його учнів-наступників – П.К. Анохіна, О.Д. Сперанського, а також І.С. Бериташвілі, П.С. Купалова, О.Г. Гинецинського, А.В. Лебединського, А.М. Алексаняна та ін. Схема організації цькування “вірних” на “невірних” учнів І.П. Павлова цілковито відповідала примітивній природі соціалістичної рівності, у якій всі проголошуються “товаришами” до тієї миті, поки вони не будуть перейменовані на “ворогів народу” цими ж самими “товаришами”, що оточували “ворогів” зусібіч і які самі легко в них перевтілювались “товаришескими” стараннями.

Як відзначає С.Е. Шноль, “Істинних павлівців п’ятеро: головний на роль аналога Лисенка – К.М. Биков, за ним А.Г. Іванов-Смоленський, Е.Ш. Айрапетян, І.П. Разенков та Е.А. Асратян” [6, с. 478]. Останній роз-

раховував на винагороду за своє вірнопіддане цькування призначених Й.В. Сталіним “невірних” – обрання його як члена-кореспондента Академії наук СРСР дійсним членом – академіком на засіданні Біологічного відділення. “Його заслуги, – описує ситуацію С.Е. Шноль, – з трибуни у пишних виразах живописали перед голосуванням члени Відділення – академіки. Заслуги і гідності були незаперечні. Виступили майже всі. Після відкриття урни з бюлетенями виявилось, що **всі** проти! Кожний сподівався, що хоч один буде “за”...” [6, с. 487]. Дивна річ, але навіть у часи найлютіших репресій серед учених у своїй більшості зберігалась вірність честі і прагнення хай неявно, але реалізувати її в певній можливій формі, принаймні уникнути обмов й очікуваних від них звинувачень на адресу колег. На цьому тлі особливо виразною було роль кар’єристів, служак будь-якому начальству, чия доля найчастіше мала такий же швидкий кінець, як і кар’єрний злет. Перетворення “вірного товариша” на “ворога народу” ставало щораз сподіваною несподіванкою – всі це очікували, але не знали, чия черга настане раніше, а чия пізніше.

Прикрим було здивування тих, хто жив відчужено від дійсності з переконанням, що кого-кого, а його перетворення “вірного товариша” на “ворога народу” не торкнеться за визначенням: в усьому винні вороги, які приховують свою суть і тому бояться викриття, а йому чи їй боятись і приховувати нічого. Насправді ще потребує окремого дослідження психологічна робота, яка спеціально почала проводитись із засудженими перед розстрілами. В ході цієї роботи смертників роз’яснювалося, як потрібно себе поводити у такий делікатний момент, чому неприпустимим є викрикування або будь-яке згадування імені вождя – Й.В. Сталіна, оскільки це призводить до збентеження співробітників розстрільної команди НКВС, що виконують свій обов’язок.

Так само головне призначення Павлівської сесії полягало у тому, щоб не допустити самостійне, а з точки зору керівництва СРСР самовільне, зростання наукового авторитету вчених на основі їхніх особистих заслуг перед наукою, адже наука є непередбачуваною і тому небезпечною сферою в особі тих, хто у сфері цієї невизначеності працює. Такі особи, безперечно, є потенційно небезпечними для будь-якого тоталітарно влаштованого суспільного і державного устрою. Тому потрібно було знищити авторитет, заслужений конкретним

ученим служінням науці, для того щоб замінити його авторитетом служіння начальству, керівництву того начальства – вождю. Таким чином науковець ставав залежним від думки і ставлення до нього керівництва, а не від результатів його пошуку раціональної істини. Невизначеність наукової сфери цим самим ліквідовувалась керованістю управлінської гвардії, тому думка наукового начальства ставала істиною, останньою інстанцією якої було найвище державно-політичне керівництво.

Постановою Павлівської сесії спадщина І.П. Павлова зараховувалась до основ наукового розвитку держави на тій підставі, що “Комуністична партія, Радянський уряд й особисто В.І. Ленін і Й.В. Сталін, високо оцінивши наукову творчість І.П. Павлова, приділяли його розвитку виняткову увагу” [2]. Насправді, ні В.І. Ленін, ані Й.В. Сталін наукову творчість І.П. Павлова не оцінювали, а змушені були прийняти той факт, що цей видатний науковець був лауреатом Нобелівської премії і до приходу обох до влади вже мав величезний міжнародний авторитет і вплив. Нехтувати цим означало для них позбутись перспектив їхнього визнання масами, а відтак й утримання абсолютної влади. Крім цього, до контролю за науковою сферою залучався науковий авторитет, який уже не міг оскаржити або заперечити те, яким чином його спадщина і його ім’я почало використовуватись. Зокрема, авторитет І.П. Павлова був потрібен для знищення авторитету його найталановитіших учнів, серед яких найбільш успішним став Л.А. Орбелі.

Основний зміст того, чого саме треба було позбавити Л.А. Орбелі, щоб знищити його авторитет, міститься у таких двох положеннях постанови: “В науковому житті колективів, якими керував Л.А. Орбелі, не була розгорнута наукова критика і самокритика, не забезпечувалась свобода критики і боротьби думок. У цих установах панувало вихваляння наукових керівників і сліпе схиляння перед їхніми “авторитетами”. Академік Л.А. Орбелі, очоливши велику групу дослідницьких установ, кафедр, комісій, наукових журналів, наукових товариств, зайняв нетерпиме монопольне становище у фізіологічній науці, що суперечить духу радянської науки і заважає вільному її розвитку” [2]. Як впливає із цих формулювань, критика Л.А. Орбелі цим самим набувала схвалення постановою Павлівської сесії, захочувалась боротьба із ним з одночасним припиненням похвали та поваги до його науко-

вого авторитету. Перше з наведених положень служило підставою для другого положення – щодо позбавлення Л.А. Орбелі керівних посад і ролі в усіх сферах, якими він опікувався. У такий спосіб “монопольне становище” дослідництва замінялось монопольним становищем нового начальства, підконтрольного волі єдиного в СРСР вождя і “корифея науки”.

Протидія природному зростанню наукового авторитету вчених шляхом формування їхніх наукових шкіл полягала у монополізації вчення І.П. Павлова: “Сесія засуджує необґрунтовані прагнення окремих учених створювати у фізіології свої власні “школи” і “школки” і протиставляти себе тим самим загальному напрямку вчення І.П. Павлова” [2]. Гуртування науковців навколо певної ідеї, напрямку та особи вченого тим самим проголошувалось неприпустимим, оскільки загрожувало загальній цілісності монопольного становища єдиного-начального управління наукою. Обмеження, а з ним і зникнення свободи мислення учених, мало своїм наслідком припинення наукового розвитку, внаслідок чого переваги країн вільного світу ставали все більш очевидними.

Післядія семи десятиліть

“Дія завершується. Однак вчинок не завершено, – відзначає В.А. Роменець, обґрунтовуючи принцип вчинкової дії [12, с. 801]. Організатори та учасники Павлівської сесії завершили своє зібрання. Але скликана ними Павлівська сесія триває, бо, за В.А. Роменцем, “вчинкову дію треба ще пояснити, оцінити – тобто здійснити післядію” [Там само, с. 801].

Однак пояснення та оцінки самих по собі замало, оскільки вчинок продовжує тривати. “Післядія як совість вимагає самопокарання людини, – справедливо стверджує В.А. Роменець, – й тільки у цьому випадку людина постає у всій завершеності свого вчинку. Таке покарання має різні форми. Це може бути резигнація або самопокарання. Це може бути перенесення вини на іншого й покарання саме його шляхом експансії – поширення своїх намагань на іншу особу. Однак вина залишається і має бути спокутувана. Зрештою, в післядії цілком наявне все хибне коло моральних відносин” [12, с. 802].

Ця незавершеність післядії Павлівської сесії полягає не тільки у безстроковому виконанні її постанови, але й передачі з покоління в покоління науковців постколоніальних країн, котрі виникли після розпаду СРСР, способів

думання, організації взаємин і наслідувальної поведінки, яку неможливо пояснити з точки зору сучасних тенденцій розвитку пізнавальної творчості дослідників і наукового світу вільних країн.

З плином часу може здаватися, що дійство Павлівської сесії зникло з актуальної свідомості сучасників і лише занурення до історії науки може повернути уявлення про неї. Але це не так. Можна погодитись з тим, що молодшим покоління можуть бути невідомі назви, фабула і зміст тих подій, але не способи організації і впливу на сучасне і майбутнє наукове життя. Можна припускати, що нинішній науковий світ позбувся перепон та обмежень, накладених попередньою тоталітарною епохою. Але найчастіше ми стикаємось із тим, що нові покоління адміністраторів та управлінців від науки не тільки відроджують, але й доповнюють і розширюють асортимент перепон і бар'єрів, покликаний протистояти вільному розвитку цієї надважливої сфери суспільного виробництва.

Спроби визначення часових параметрів післядії Павлівської сесії, що їх здійснив С.Е. Шноль, охоплюють період від 10 до 50 років: “мракобісся тривало ще майже 10 років!” [6, с. 494] і далі: “Минуло майже півстоліття. Збитки, завдані країні цією кампанією, все ще помітні” [Там само, с. 499].

Що ж саме помітно? І чому сесії ВАСГНІЛ і Павлівська сесія були можливі не тільки змістовно – за велінням начальства, але й організаційно, – чому науковці не могли їх уникнути? Насамперед тому, що сталінська організація науки передбачала і продовжує передбачати донині її організаційне гетто – фінансовані з державного бюджету академії наук, поза якими участь у науковій роботі офіційно не визнається за винятком поодиноких випадків її визнання за певною потребою на розсуд найвищого наукового начальства. Де-факто науковець будь-якої зі сталінських академій є служником не істині, а начальству: “Радянська наука, – підтверджує це С.Е. Шноль, – була пристосована до системи радянської влади. Ієрархія наукових діячів, що склалась за 70 років, надовго переживе радянську владу. Академіки, котрі обирались за рознарядкою і погодженням із ЦК КПРС, беззаперечно підпорядковувалися цінним вказівкам

“згори”. Багатозначно піднятий вгору палець і зведені догори очі “академіка-секретаря” Н.М. Сисакяна¹⁷: “Нагорі нами невдоволені!” “Кого обирали в академіки! Бути академіком разом з “академіком” Т.Д. Лисенко... Послух – більш м'яке слово – лояльність... “Вільнодумство” в дуже вузькому колі. І то, як би не повідомили... Чи треба дивуватися відсутності принципових наукових досягнень переважної більшості радянських академіків? Де їхні імена? Де їхня посмертна слава?” [6, с. 648].

Для України наслідки цієї післядії очевидні й донині – через сім десятиліть. Як і тоді, колективізований учений є науковим працівником, допоки “провадить наукову (науково-технічну, науково-організаційну, науково-педагогічну) діяльність у наукових установах, закладах вищої освіти, наукових підрозділах установ, організацій, підприємств” [15], а отже – колгоспником, добровільно вимушеним членом колективного дослідницького господарства, оскільки поза колгоспом наукова діяльність офіційно не визнається. Для прикладу, Чарлз Дарвін в сучасній Україні за наведеним формулюванням Закону до наукових працівників зарахований не був би не тільки через індивідуалізованість способів творення ним невідомих до того наукових знань, але й через переважаність названих наукових установах академіками, основним призначенням яких є клонування собі подібних – успішних пристосуванців від науки.

Перевірена Павлівською та іншими сесіями колгоспна система організації колективістів наукового штибу буйно розквітла в Україні після розпаду СРСР, підмінивши собою відмерлі інституції контролю на науковцями. Як ніяка інша серед найбагатших країн світу, Україна втворила і фінансує шість подібних конгломератів під назвами “академії наук” з непропорційним розподілом наук між однією з них та галузевими академіями – педагогічних, медичних, аграрних, правових і мистецтв. Незалежно від усвідомлення десятками тисяч працівників наукових установ цих академії колективний страх є основним чинником продукування колективного конформізму їх працівників засобами поступового зменшення фінансування, а відтак і постійного обмеження оплати їхньої праці до 75, 50, 25% від тарифної ставки, поєднаного з обмеженням комунальних

¹⁷ Сисакян Нораір Мартиросович у 1959 - 1963 рр. академік-секретар Відділення біологічних наук АН СРСР, з 1963 по 1966 рр. – головний вчений секретар Президії АН СРСР: http://ru.hayazg.info/%D0%A1%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BA%D1%8F%D0%BD_%D0%9D%D0%BE%

платежів, зокрема тепла і світла будівель наукових установ, та наступним звільненням значної їх кількості, що ясно висвітлює наукові перспективи усім іншим. Загальна динаміка зменшення кількості науковців за галузями в України заслуговує на окреме дослідження, але очевидною є тенденція до їх багатократного вивільнення. За межами згаданих наукових установ, закладів вищої освіти, наукових підрозділів установ, організацій, підприємств та відсутності в Україні підприємств з науковими підрозділами науковий працівник, на жаль, й донині перестає ним бути. На відміну від 30 – 50-х років ХХ століття звільнення, арешт і розстріл обмежується звільненням, яке, як правило, кладе край подальшій творчій праці і сенсу наукового життя, але на щастя не життю у його фізичному та соціальному вимірах для самого інтелектуала.

Це буде тривати й надалі і чи буде спокутувана вина, а з нею чи буде розірвано хибне коло моральних відносин, до якого привернув наш погляд академік В.А. Роменець? Відзначимо, що пояснення й оцінювання, тобто здійснення післядії потребує вже не сама Павлівська сесія та всі її семидесятилітні наслідки, які є безрадісною проєкцією майбутнього української науки. В цьому поясненні та оцінюванні слід взяти до уваги застосування вперше у найбільшому масштабі колективно-господарського принципу цькування науковців як предтечі і мотивації їх наступних репресій. Господарського, бо наукова сфера розглядалась як частина єдиного господарства колишнього СРСР, хижацька орудя яким мало чим відрізнялась від способів організації в Україні вже реалізованих голодоморів 1932 – 1933 і 1946 років. Відмінність полягала лише у способах протиставлення цілеспрямовано створених “ворогів” масі “товаришів”: ворогами ставали як селяни, котрі, тримаючись за життя, намагались зберегти хліб, так і науковці, яких не обійшла доля селян у щонайменшому вираженні власної наукової самостійності. Тому метою зазначених сесій було її відібрати в учених, як у трударів селянське зерно. На відміну від колективно-господарського індивідуальне цькування і репресії фактично являли собою спосіб життя Російської імперії від часів її утворення.

Так, у доповіді на другому з’їзді вітчизняних психіатрів, що відбувся 4 – 11 вересня 1905 року в Києві І.О. Сікорський навів приклад такого цькування Миколи Пирогова:

“Сам М.І. Пирогов у своєму прощальному зверненні до студентів Університету Св. Володимира в 1861 році говорить: “Я був підготовлений до того, що мене ви не раптом зрозумієте, і ще менше зрозуміють ваші батьки і ціле суспільство”. Так і трапилось! Пирогов був звільнений від державної служби, він виявився небезпечним новатором, ідеалістом, який не знав життя” [16, с. 360]. Отож індивідуальне цькування М.І. Пирогова, який дав дозвіл на використання української мови в Києві для навчання у недільних школах для дорослих, що їх організували М. Драгоманов, П. Чубинський, М. Старицький та інші студенти Університету Святого Володимира і громадські діячі [17, с. 70], застосовано російською окупаційною владою для залякування інших науковців та освітян у Києві, оскільки ім’я і приклад М.І. Пирогова на той час був достатньо широко відомий в Україні. Іншими словами, залякування і терор в освітній і науковій сферах не припинялися в Україні протягом усього періоду її окупації та перебування у складі Російської імперії і СРСР. Павлівська сесія належить до особливо виразних проявів використання наукоподібної риторики для приховування справжніх намірів організаторів цькування учених. Ці прояви добре засвоєні в Україні і повною мірою передаються з покоління в покоління від часів СРСР донині у сфері управління психологічною наукою. Заради цього, як і в часи союзо-імперської доби, керівництву наукою виплачуються пожиттєві бюджетні доплати: “Станом на сьогодні розмір зазначеної довічної плати встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 № 1229 “Про збільшення розміру довічної плати за звання дійсного члена (академіка) та члена-кореспондента Національної академії наук і галузевих академій наук”, відповідно до якої обсяг плати за звання академіка і кореспондента НАН становить 5112 грн. та 3400 грн., за звання академіка і кореспондента національних галузевих академій – 4601 грн. та 3060 грн. відповідно” [18, с. 1–2]. Як і в окупаційні десятиліття панування радянської влади, керованої ЦК КППС з Москви, в сучасній Україні невідомою залишається робота, за яку виплачуються ці бюджетні, а отже народні, гроші, хоч де-факто академіки і члени-кореспонденти у своїй масі виконують керівні функції або функції підтримки діючого державного керівництва, утворюючи собою прошарок задоволених будь-якою політикою,

навіть спрямованою на знищення науки, якщо вона не зачіпає їхньої оплати і займаних завдяки цим званням керівних або інших важливих посад.

Страх академічного начальства перед втраченою цих та інших привілеїв породжує навчене як Павлівською сесією, так і багатьма погодженими нею прикладами, насильство над набагато менш оплачуваними працівниками наукової сфери, поза якою вони згідно із чинним законодавством перестають визнаватись належними до науки. Сталінська академічна ієрархія чинить насильство вже самим фактом існування свого кривавого спадку, який не може зникнути або бути відмитий від крові попередніх поколінь інакше, як тільки у спосіб цілковитої їх ліквідації як необхідного способу розірвання усього хибного кола моральних відносин у сфері інтелектуальної праці.

Українське суспільство має повернути собі моральне право суворо і невідворотно зажадати спокутування вини за злочини проти людяності – проти інтелекту і духу Української нації. Закриті самі у собі, відгороджені від життя суспільства комуністичними статутами і взаємозалежностями, оплачувані народними грошима сталінські академіки і члени-кореспонденти виконують ту ж місію, як і раніше за сприяння НКВД, що тягне за собою у майбутнє людські трагедії смертей, хвороб і втеч з наукової сфери й за межі України від цькування, принижень, невitreбуваності десятків, якщо не сотень тисяч нинішніх і підростаючих поколінь української наукової молоді. На відміну від вільних суспільств, в Україні академіки і члени-кореспонденти виконують не творчу роботу, яка створює суспільну вартість і наповнює народний бюджет, а оплачувану з бюджету репресивно-гальмівну роль нагляду на наукою, властиву колишньому НКВД-КДБ.

Україна повинна вивільнитись від цього комуністичного сталінського спадку, і провідна роль у цьому належить українським науковцям-психологам, оскільки йдеться про зміну соціально-психологічного клімату усїєї української науки. Психологічною післядією є совість, котра вимагає самопокарання причетних до пригнічення, репресій і терору стосовно українських науковців. Першочергово треба згадати і відновити добре ім'я усїх зацькованих, незаслужено принижених і спаплюжених творців української науки. Спостереження свідчать про ціложиттєве заціпеніння внаслідок смертельного страху трьох наступних

поколінь замученої і розстріляної людини. Але сьогодні четверте покоління, всупереч трьом попереднім, починає активно шукати й відновлювати правду і справедливість, та й воно зовсім не знає тіні ані страху, ані побоювань, ані сумнівів. Наскільки точним є це спостереження і наскільки й у якому обсязі воно властиве людській популяції, ще потрібно вивчати знову ж таки науковцям-психологам.

Створення умов для вільного наукового пошуку українських учених усїх спеціальностей потребує усунення генералізованого страху, переданого у спадок й актуалізованого нинішніми апологетами сталінського академізму. Цей страх має бути перетворено на радість творення невідомого раніше знання для духовного-інтелектуального розвою усїєї Української нації у співдружності інших націй світу. Це означає, що не замкнуті самі для власної користі і зосереджені на самих собі, від чого, як відомо, усї академіки впадають у глупе дитинство, а відкриті до широкого українського суспільства, його нинішніх і перспективних потреб та сподівань співтовариства українських учених визначатимуть розвиток і розквіт інтелектуальних домагань та можливостей нашого багатостраждального у віках і донині Українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Словник української мови: в 11 т./АН УРСР, Ордена Трудового Червоного Прапора Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1978, Т. IX. С. 539.
2. Научная сессия, посвященная проблемам физиологического учения академика И.П. Павлова. Издательство Академии наук СССР. Москва-Ленинград, 1950. 135 с. URL: <http://asenic.ru/ocrlab/pablosession1950.htm> (дата звернення: 24.11.20)
3. Сталин И.В. Письмо Ю.А. Жданову 6 октября 1949 года [Электронная публикация]. Сталин И.В. Полное собрание сочинений. 2005. Т. 18. Режим доступа: <http://sovietia.at.ua/Stalin/Tom18.html#t24> (дата звернення: 09.10.20)
4. Физиологическое учение академика И.П. Павлова в психиатрии и невропатологии. *Материалы стенографического отчета объединенного заседания расширенного Президиума АМН СССР и пленума Правления Всесоюзного общества невропатологов и психиатров 11-15 октября 1951.* Москва: Государственное издательство медицинской литературы Медгиз, 1952. 476 с. URL: <http://asenic.ru/ocrlab/pablosession1951.pdf> (дата звернення: 09.10.20)
5. Сессия ВАСХНИЛ-1948. О положении в биологической науке *Стенографический отчет.* URL: <http://lib.ru/DIALEKTIKA/washniil.txt> (дата звернення: 09.10.20)

6. Шноль С.Э. Герои, злодеи, конформисты отечественной науки. Москва: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2020. 720 с.

7. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Некоторые рассуждения о 65-летию Павловской сессии. *Вестник Ассоциации психиатров Украины*. 2016. № 1–2. С. 129–137.

8. Савенко Ю.С. 60-летие Павловской сессии 1951 г. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 3. С. 5–7.

9. Етичний кодекс ученого України (2009). *Верховна Рада України. Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text> (дата звернення: 09.01.21)

10. Не хвали себя сам, пусть тебя люди похвалят (2020). *Русско-английский словарь пословиц и поговорок*. [Електронний ресурс]. URL: https://proverbs_ru_en.academic.ru/3123/%D0%9D%D0%B5_%D1%85%D0% (дата звернення: 09.01.21).

11. Павлов И.П. Ответ физиолога психологам. [Електронний ресурс]. 1930. URL: http://dugward.ru/library/pavlov_i_p/pavlov_otvet_fiziologa.html (дата звернення: 09.01.21).

12. Роменець В.А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття: навч. посібник. Київ: Либідь, 2007. 832 с.

13. Трач Р. Людинознавча психологія: збірник статей. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2019. 188 с.

14. Жуков Б. Введение в поведение. История наук о том, что движет животными и как их правильно понимать. 2016. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=72664 (дата звернення: 09.01.21)

15. Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність”. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 04.01.21).

16. Труды второго съезда отечественных психиатров, происходившего в г. Киеве с 4-го по 11-е сентября 1905 года. Изданы на основании пункта 10-го правил Съезда под редакцией Председателя Распорядителя Комитета Проф. И.А. Сикорского Секретарем Съезда Д-ром С.М. Доброгаевым. Киев: Типография С.В. Кульженко, Пушкинская ул., дом №4. 1907. 698 с.

17. Сосюра Л.Г. Форми, методи та зміст педагогічної діяльності Михайла Драгоманова. *Сумська старовина*. 2017. №L. С. 69–79. URL: <https://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/6-%D0%A1%D0%BE%D1%81%D1%8E%D1%80%D0%B0.pdf> (дата звернення: 09.01.21).

18. Лист Міністерства освіти і науки України №1/11-1777 від 11.02.2015 р. “Про результати розгляду листа ГО “Об’єднання працівників культури України” від 22.12.2014 №00/50”. 2 с.

REFERENCES

1. Slovyk ukrayinskoyi movy (1978). [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 t./AN URSR, Ordena Trudovogo Chervonogo Prapora Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni. Kyiv: Naukova dumka, T. IX. S. 539.[In Ukrainian].

2. Nauchnaya sessiya, posvyaschennaya problemam fiziologicheskogo ucheniya akademika I.P. Pavlova(1950). [Scientific session dedicated to the problems of the physiological doctrine of academician I.P. Pavlov. Publishing house of the USSR Academy of Sciences. Moscow-Leningrad]. 135 s. URL: <http://asenic.ru/ocrlab/pablosession1950.htm> (Last accessed: 24.11.20).[In Russian].

3. Stalin I.V. (1949). Pismo YU.A. Jdanovu 6 oktyabrya 1949 goda [Elektronnaya publikatsiya]. Stalin I. V. Polnoe

sobranie sochineniy [Stalin I.V. Letter to Yu. A. Zhdanov October 6, 1949 [Electronic publication]. Stalin I.V. (2005). Complete Works. T. 18.] URL: <http://sovetaia.at.ua/Stalin/Tom18.html#t243>. (Last accessed: 09.10.20). [In Russian].

4. Fiziologicheskoe uchenie akademika I.P. Pavlova v psihiatrii i nevropatologii(1952). *Materialyi stenograficheskogo otcheta obyedinennogo zasedaniya rasshirennoho Prezidiuma AMN SSSR i plenuma Pravleniya Vsesoyuznogo obschestva nevropatologov i psihiatrov 11- 15 oktyabrya 1951*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo meditsinskoy literatury Medgiz [Physiological doctrine of academician I.P. Pavlov in psychiatry and neuropathology. *Materials of the verbatim report of the joint meeting of the enlarged Presidium of the USSR Academy of Medical Sciences and the plenum of the Board of the All-Union Society of Neuropathologists and Psychiatrists October 11-15, 1951*. Moscow: State Publishing House of Medical Literature Medgiz]. 476 s. URL: <http://asenic.ru/ocrlab/pablosession1951.pdf> (Last accessed: 09.10.20). [In Russian].

5. Sessiya VASHNIL-1948 (1948). O polozhenii v biologicheskoy nauke. *Stenograficheskii otchet*. [Session of VASKHNIL-1948(1948). On the situation in biological science *Verbatim report*]. URL: <http://lib.ru/DIALEKTIKA/washnil.txt> (Last accessed: 09.10.20). [In Russian].

6. Shnol S.E.(2020). Geroi, zlodei, konformisty otechestvennoy nauki. Moskva: Knijnyy dom “LIBROKOM”[Shnol S.E.(2020). Heroes, villains, conformists of Russian science. Moscow: Book House “LIBROKOM”]. 720 s. [In Russian].

7. Petryuk P.T., Petryuk A.P. (2016). Nekotoryie rassujdeniya o 65-letii Pavlovskoy sessii. *Vestnik Assotsiatsii psihiatrov Ukrainyi*. [Petryuk P.T., Petryuk A.P.(2016). Some reasoning about the 65th anniversary of the Pavlovsk session. *Bulletin of the Association of Psychiatrists of Ukraine*]. № 1–2. S. 129–137. [In Russian].

8. Savenko YU. S.(2011). 60-letie Pavlovskoy sessii 1951 g. *Nezavisimyy psihiatricheskii jurnal* [Savenko Yu. S.(2011). 60th anniversary of the Pavlovsk session 1951. *Independent psychiatric journal*]. № 3. S. 5–7. [In Russian].

9. Etychniy kodeks uchenoho Ukrainy(2009). *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. [Elektronnyi resurs].- [Code of Ethics of the scientist of Ukraine(2009). *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. [Electronic resource]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text> (Last accessed: 12.10.20). [In Ukrainian].

10. Не хвали себя сам, пусть тебя люди похвалят (2020). *Russko-angliyskiy slovar poslovits i pogovorok*. [Електронний ресурс]. URL: https://proverbs_ru_en.academic.ru/3123/%D0%9D%D0%B5_%D1%85%D0% (дата звернення: 09.01.21). [In Russian].

11. Pavlov I.P. (1930). Otvet fiziologa psihologam [Elektronnyi resurs]. – [Pavlov I.P.(1930). The physiologist’s answer to psychologists. [Electronic resource]. URL: http://dugward.ru/library/pavlov_i_p/pavlov_otvet_fiziologa.html URL: http://dugward.ru/library/pavlov_i_p/pavlov_otvet_fiziologa.html (Last accessed: 23.10.20) [In Russian].

12. Romenets V.A. (2007). Istoriiia psikhologii: XIX – pochatok XX stolittia: navch. Posibnyk .[Romenets VA History of psychology: XIX - early XX century: textbook. manual] Kyiv: Lybid. 832 s. [In Ukrainian].

13. Trach R. (2019). Liudynoznavcha psikhologhiia: zbirnyk statei [Trach R. Anthropological psychology: a collection of articles] Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY. 188 s. [In Ukrainian].

14. Jukov B. (2016), *Vvedenie v povedenie. Istoriya nauk o tom, chto dvijet životnyimi i kak ih pravilno ponimat* [Zhukov B. Introduction to behavior. History of the sciences about what drives animals and how to understand them correctly]. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=72664 (Last accessed: 09.01.21). [In Russian].

15. Zakon Ukrainy "Pro naukovu i naukovu-tehnicnu diialnist" (2015). *Verkhovna Rada Ukrainy* [Law of Ukraine "On Scientific and Scientific-Technical Activity" (2015). Verkhovna Rada of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (Last accessed: 04.01.21). [In Ukrainian].

16. Trudyi vtorogo syezda otechestvennyih psichiatrov, proshodivshogo v g. Kieve s 4-go po 11-e sentyabrya 1905 goda. Izdani na osnovanii punkta 10-go pravil Syezda pod redaktsiyey Predsedatelya Rasporyaditelya Komiteta Prof. I.A. Sikorskogo Sekretarem Syezda D-rom S.M. Dobrogaevym (1907). [Proceedings of the second congress of domestic psychiatrists, which took place in Kiev from September 4 to 11, 1905. Published on the basis of clause 10 of the Rules of the Congress, edited by the Chairman of the Steward of the Committee Prof. IA Sikorsky Secretary of the Congress Dr. S.M. Dobrogaev]. Kyiv: Tipografiya S.V. Kuljenko, Pushkinskaya ul., dom №4. 698 s. [In Russian].

17. Sosiura L.H. (2017). *Formy, metody ta zmist pedahohichnoi diialnosti Mykhaila Drahomanova. Sumska starovyna*. 2017. №L. S.69–79. [Saussure L.G. (2017). Forms, methods and content of pedagogical activity of Mikhail Drahomanov. *Sumy antiquity*]. URL: <https://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/6-%D0%A1%D0%BE%D1%81%D1%8E%D1%80%D0%B0.pdf> (Last accessed: 09.01.21). [In Ukrainian].

18. Lyst Ministerstva osvity i nauky Ukrainy №1/11-1777 vid 11.02.2015 r. "Pro rezultaty rozghliadu lysta HO "Obiednannia pratsivnykiv kultury Ukrainy" vid 22.12.2014 №00/50. (2015). [Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1 / 11-1777 dated 11.02.2015 "On the results of consideration of the letter of the NGO" Association of Cultural Workers of Ukraine "dated 22.12.2014 №00 / 50(2015)] 2 s. [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Болтівець Сергій Іванович.

Павлівська сесія тривас: роковини семи десятиліть для психології в Україні.

Стаття розкриває історичні умови, зміст і наслідки "Наукової сесії, присвяченої проблемам фізіологічного вчення академіка І.П. Павлова", що відбулася 28 червня – 4 липня 1950 року й утворювала керівну роль кори великих півкуль головного мозку з підпорядкуванням їй усіх фізіологічних процесів, відображених у визначених цим видатним ученим умовних рефlekсах. Але в дійсності такий зміст являв собою тільки звнішню фабулу сценарію Й.В. Сталіна, який полягав у приборканні науковців засобами цькування однієї їхньої групи на іншу. Ролі викривачів та обвинувачених у невірності вченню І.П. Павлова були визначені Й.В. Сталіном заздалегідь із числа учнів вченого, а його науковий авторитет було перетворено на засіб дорікань і звинувачень. Насправді й основні доповіді, і виступи, і дискусії лише позірно проголошували свою відповідність меті розгляду заявленої теми – проблемам фізіологічного вчення академіка І.П. Павлова. Вочевидь ці проблеми були лише засобом звинувачень групи вчених, насамперед улюблених і найближчих до

нього учнів, з метою їхньої компрометації та подальшого репресування. Проголошення на цій сесії фактичного культу особи І.П. Павлова на ділі було засобом знецінення цього вчення, оскільки ним обмежувався подальший розвиток фізіологічного, а з ним і психологічного, генетичного, медичного, знання в колишньому СРСР. Психіатричне продовження було реалізоване в подальшій подібній сесії під назвою: "Фізіологічне вчення академіка І.П. Павлова у психіатрії і невропатології", яка тривала з 11 по 15 жовтня наступного, 1951, року. Обом сесіям передувала сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В.І. Леніна 31 липня 1948 року, на якій було здійснено знищення генетики. Цим самим на декілька десятиліть було перервано розвиток генетики, фізіології, психології, психіатрії. Репресії охоплювали низку розгромів: художньої літератури (Постанова ЦК ВКП(б) про журнали "Звезда" і "Ленінград", серпень 1946), музичної культури (Постанова "Про декадентські тенденції в радянській музиці" 10 лютого 1948), досліджень з історії (вересень 1946 і 1949), біології (сесія "ВАСГНІЛ" 1948), фізіології (Павлівська сесія, 1950), досліджень економістів (стаття Сталіна "Економічні проблеми соціалізму в СРСР"), мовознавства (стаття Сталіна "Марксистизм і проблеми мовознавства" 1959), хімії (1951), медицини ("Справа лікарів-убивць 1952–1953). Розкрито контрастність способу думання, характерного для мешканців Росії, на основі якого стали можливі репресії і небачена переконаність у моральності вбивства та інших форм насильства в СРСР. У результаті мета науковця і його життєве призначення перенаправляється на службу найвищим щаблям владної ієрархії замість служіння істині й оцінюється з висоти цих керманців, де критерій істини є справою особистого уподобання володаря найвищого поверху державної управлінської піраміди. Наведено способи використання імені І.П. Павлова на сесії, присвяченій його імені, а також позицію самого вченого у його ставленні до влади і до психологів. Розкрито невідповідне змістом і науковими сферами, у яких працювали учені, протиставлення доробку І.П. Павлова працям З. Фрейда, Т. Моргані та інших науковців інших країн. Висвітлено українсько-грузинський напрям Павлівської сесії, який розглядався як суто периферійний з точки зору призначених Й.В. Сталіним московських доповідачів. Виходячи з принципу вчинкової дії В.А. Роменця, представлені основні наслідки післядії семи десятиліть. До них належить незавершеність післядії Павлівської сесії, що полягає не тільки у безстроковому виконанні її постанови, але й передачі з покоління в покоління науковців постколоніальних країн, що виникли після розпаду СРСР, способів думання, організації взаємин і наслідувальної поведінки, яку неможливо пояснити з погляду сучасних тенденцій наукового світу вільних країн. Розкрито механізми перевірених Павлівською та іншими сесіями системи організації наукової діяльності, які після розпаду СРСР підмінюють собою відмерлі інституції контролю на науковцями. У висновках наведено положення про те, що Україна повинна вивільнитись від комуністичного сталінського спадку і провідна роль у цьому належить українським науковцям-психологам, оскільки потрібно світоглядно оздоровити психологічний клімат усієї української науки. Відзначено, що творення умов для вільного наукового пошуку українських учених усіх спеціальностей потребує усунення генералізованого страху, переданого у спадок й актуалізованого нишніми апологетами сталінського академізму. Цей

страх має бути перетворено на радість творення невідомого раніше знання для духовного-інтелектуального розквіту Української нації в співдружності інших націй світу.

Ключові слова: *вчення І.П. Павлова, приборкання науковців, звинувачення вчених, розвиток психології, насильство в СРСР, владна ієрархія, післядія десятиліть, генералізований страх, духовно-інтелектуальний розквіт.*

ANNOTATION

Sergii Boltivets.

The Pavlov's session continues: the anniversary of seven decades for psychology in Ukraine.

The article reveals the historical conditions, content and consequences of the "Scientific session on the problems of physiological teaching of Academician I.P. Pavlov" June 28 - July 4, 1950, which aimed to establish the leading role of the cerebral cortex with the subordination of all physiological processes reflected in the conditioned reflexes determined by IP Pavlov. But in reality, such a meaning was only the external plot of J.V. Stalin's script, which consisted in taming scientists by means of harassing one of their groups on another. The roles of whistleblowers and accused of infidelity to the teachings of I.P. Pavlov were determined by J.V. Stalin in advance from among the students of the scientist, and his scientific authority was turned into a means of reproach and accusation. In fact, the main reports, speeches and discussions only seemingly proclaimed their relevance to the purpose of the stated topic – the problems of physiological teaching of Academician I.P. Pavlov. These problems were only a means of accusing a group of scientists, first of all the favorite and closest to I.P. Pavlov of his students in order to discredit them and further repression. The proclamation at the session of June 28 - July 4, 1950 of the actual cult of personality of Pavlov was actually a means of devaluing this doctrine, as it limited the further development of physiological, and with it psychological, genetic, medical knowledge in the former USSR. The psychiatric continuation was realized in a subsequent similar session entitled: "Physiological teachings of Academician I.P. Pavlov in psychiatry and neuropathology", which lasted from 11 to 15 October of the following year, 1951. Both sessions were preceded by a session of the All-Union Academy of Agricultural Sciences named after V.I. Lenin (in the Russian original abbreviation "VASHNIL – All-Union Academy of Agricultural Sciences named after V.I. Lenin") July 31 – 1948, which was the destruction of genetics. Thus, the development of genetics, physiology, psychology, and psychiatry was interrupted for several decades. Repressions included the defeat of fiction (Resolution of the Central Committee of the VKP (b) on the magazines "Zvezda" and "Leningrad", August 1946), the defeat of musical culture (Resolution "On decadent tendencies in Soviet music" on February 10, 1948), the defeat of research history (September 1946, September 1949), the defeat of biology (session "VASHNIL" in 1948), the defeat of physiology (Pavlov's session, 1950), another defeat of economists'

research (Stalin's article "Economic problems of socialism in the USSR"), the defeat of linguistics (Stalin's article "Marxism and the problems of linguistics" in 1959), the defeat of chemistry (1951), the defeat of medicine (The case of the murderous doctors 1952 – 1953). The contrast of the way of thinking characteristic of the people of Russia is revealed, on the basis of which repressions and an unprecedented conviction in the morality of murder and other forms of violence in the USSR became possible. As a result, the purpose of the scientist and his life purpose is redirected to serve the highest levels of power instead of serving the truth and evaluated from the height of these higher levels, where the criterion of truth is a matter of personal preference of the ruler of the top floor of the pyramid. The ways of using IP Pavlov's name at the session dedicated to his name, as well as I.P. Pavlov's position in relation to the authorities and psychologists are given. The opposition of the work of I.P. Pavlov to the works of Z. Freud, T. Morgan and other scientists, which is not justified by the content and scientific spheres in which scientists worked, is revealed. The Ukrainian-Georgian direction of the Pavlov's session, which was considered peripheral from the point of view of the Moscow speakers appointed by J.V. Stalin, is covered. Based on the principle of action of V.A. Romanets, the main consequences of the aftereffect of seven decades are presented. These include the incompleteness of the aftermath of the Pavlov's session, which consists not only in the indefinite implementation of its resolution, but also the transmission from generation to generation of scholars of postcolonial countries that emerged after the collapse of the USSR, ways of thinking, organizing relationships and imitative behavior that cannot be explained modern trends in the scientific world of free countries. The mechanisms of the system of organization of scientific activity tested by Pavlovskaya and other sessions, which after the collapse of the USSR replace the dead institutions of control over scientists, are revealed. The conclusions state that Ukraine must free itself from the communist Stalinist legacy, and that Ukrainian psychologists play a leading role in this, as the psychological climate of all Ukrainian science needs to change. It is noted that the creation of conditions for the free scientific search of Ukrainian scientists of all specialties requires the elimination of generalized fear, inherited and actualized by the current apologists of Stalinist academism. This fear must be transformed into the joy of creating previously unknown knowledge for the spiritual and intellectual prosperity of the Ukrainian nation in the community of other nations of the world.

Key words: *teachings of I.P. Pavlov, restraint of scientists, accusations of scientists, development of psychology, violence in the USSR, hierarchy of power, aftereffects of decades, generalized fear, spiritual and intellectual flourishing.*

Рецензенти:

**к. психол. н., доц. М'ясоїд П.А.,
д. психол. н., проф. Савчин М.В.**

Надійшла до редакції 10.01.2021.

Підписано до друку 08.02.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С.І. Павлівська сесія триває: роковини семи десятиліть для психології в Україні. Психологія і суспільство. 2021. №1. С. 132–149. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.132>

Роман ТРАЧ

ПСИХОАНАЛІЗ ЗИГМУНДА ФРОЙДА ЯК ОСНОВА ЛЮДИНОЗНАВСТВА

Roman TRATCH

SIGMUND FREUD'S PSYCHOANALYSIS AS THE BASIS OF ANTHROPOLOGY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.150>

УДК: 159.964

І справді, “Історію культури кінця ХІХ початку ХХ століття неможливо собі уявити без постаті Фройда...”. Такими словами Карл Густав Юнг розпочав свою розлогу поминальну статтю “Пам’яті Зигмунда Фройда”, опубліковану першого жовтня 1939 р. [15, с.38]. Фройд помер того року в Лондоні, адже як єврей він був змушений залишити Відень, коли Австрія “об’єдналась” із нацистською Німеччиною в 1938.

Окремо зауважимо, що психоаналіз є водночас чотирма різними реаліями.

По-перше, психоаналіз є одним із видів **психотерапії**, тобто методом лікування неврозів та інших психічних розладів винятково вербальним способом. З. Фройд проводив свої консультації наступним чином. Щоби пацієнти могли розслабитись, він пропонував їм лягти на кушетку в його кабінеті (ця кушетка стала своєрідним “брендом” фройдистського психоаналізу) та говорити усе, що їм спадало на думку, незалежно від того, чи сказане мало сенс чи ні, чи було “пристойне” чи ні. Сидячи збоку, щоб не потрапляти в поле зору пацієнта, Фройд час від часу ставив запитання або інтерпретував таку “вільну асоціацію думок” пацієнта. Він також вимагав, щоби пацієнти записували свої сновидіння і приносили їх для інтерпретації під час консультацій. Такі консультації відбувались декілька разів у тиждень і звичайно тривали 50 хвилин. Весь процес психотерапії займав від двох до п’яти років. Вільна асоціація думок та інтерпретація

сновидінь ставали шляхом до розуміння того, що відбувалось у підсвідомості пацієнта, і що, за Фройдом, саме й спричиняло його психічний розлад. Усвідомлення “витіснених” із свідомості душевних переживань пацієнта було метою психоаналізу. Як це все відбувалось у випадку одного пацієнта, англomовний читач може прочитати у книжці “Історія мого психоаналізу” [21].

По-друге, психоаналіз є також **теорією особистості** (характеру). Тут зустрічаємо такі поняття, як “витіснення”, “сублімація”, “Я”, “Воно”, “Над-Я” та різні механізми захисту “Я”, які є, власне кажучи, несвідомими механізмами самообману. Наголошується на значущості несвідомого душевного життя особи, в якому, за Фройдом, панують “інстинкти” сексу та агресії. Зокрема, тут головним рушієм є *лібідо*, тобто сексуальний потяг. Оскільки наша цивілізація нав’язує людям почуття провини та сорому щодо цього потягу, то енергія лібідо перетворюється підсвідомими механізмами душі на щось інше, а саме на прийнятні для суспільства вияви психічної енергії, такі як фізична, інтелектуальна чи мистецька діяльність. Так постає людська цивілізація. Фройд придумав термін “сублімація”, згідно з яким енергія лібідо перетворюється у корисну суспільну діяльність за аналогією до фізичного закону збереження енергії і до її перетворення з одного виду в інший (скажімо, електричної у світло, тепло чи кінетичну енергію). Проте у деяких людей,

передусім через незадовільні переживання у дитинстві (наприклад, брак любові з боку батьків), цей процес сублимації не є успішним, тому енергія лібідо, замість того, щоби проявляти себе в нормальному житті, “витискається” у підсвідомість особи, де ті витіснення, особливо коли їх багато, ведуть до різних психічних розладів. Симптоми таких розладів, а саме тривожні стани, фобії, депресія та різні психосоматичні хвороби, є сигналами, що не все впорядку у “психічному підвалі” пацієнта.

По-третє, психоаналіз є водночас **критикою західної цивілізації**. Фройд вважав, що після Ренесансу в історії Європи західна людина пережила три зневаги своєї самосвідомості, три шоківі удари по її самоповазі. До Коперника ця людина жила у геоцентричному космосі, де Земля, була у центрі всього, і все крутилось навколо неї. Після Коперника земля була понижена до статусу якоїсь малої краплинки десь у Чумацькому (Молочному) Шляху. Цей удар по самоповазі європейської людини Фройд назвав космічним шоком. Після цього залишилась принаймні ілюзія, що homo sapiens є унікальною живою істотою на Землі, відмінною від усіх інших живих істот. Проте Дарвін та біологічні еволюціоністи знищили і цю ілюзію: людина виявилась лише випадковим продуктом сліпого біологічного процесу, останньою ланкою в ланцюгу тварин. Це був, за Фройдом, біологічний шок. До слова, деякі американські релігійні консервативні громади ще й досі не можуть пережити “дарвінський шок” й уперто борються за те, щоби у середніх школах заборонити вивчати теорію еволюції, або, принаймні, вказати, що це є “лише теорія” і що дітей треба також навчати і біблійному розумінню походження людини, що поіменовується як “креаціонізм”. Отож із приходом психоаналізу виявилось, що людина не є раціональною істотою, яка керує своїм життям, як капітан кораблем. Навпаки, під тонким цивілізаційним шаром людського інтелекту криється великий підвал несвідомого та підсвідомого душевного життя, де правлять інстинкти сексу та агресивності. Це був третій, власне психологічний, шок.

По-четверте, психоаналіз – це ще й **самобуття філософія**, тобто така система відрефлексованих наукових знань про світ, людину, мислення та Абсолют, що розширює формат світогляду людства ось уже більше сотні років. І хоч К. Юнг у посмертній промові зазначає, що “Психологія Фройда працює у вузьких рамках наукового матеріалізму XIX століття.

Вона ніколи не перевіряла свого філософського підґрунтя, що, напевне, було пов’язано з недостатністю філософського мислення самого метра...” [15, с. 44], все ж сьогодні є аргументовані підстави вважати “фройдизм однією з основних світоглядних систем XX століття нарівні з марксизмом і християнством” [6, с. 12]. Цей науковий напрям літературознавчих позицій особливо плідно в останні роки розвиває відомий український учений, доктор філологічних наук, академік Юрій Кузнецов (нар. 1947) у низці фундаментальних праць [5-7], до ознайомлення з якими ми й запрошуємо читачів.

Фройд не був першим хто зрозумів роль несвідомого у житті людини. Французький філософ Блез Паскаль (1623-1662) ще у XVII столітті писав, що “серце має свої потреби, про які наш розум не знає”, а німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844-1900) був великим руйнівником ілюзій людей стосовно себе самих. Проте мало хто читав Паскаля і мало хто розумів Ніцше. Фройд мав хист писати для широкого кола читачів і за це він отримав престижну літературну нагороду ім. Гете, хоча він сам та його послідовники були переконані, що заслуговував на премію Нобеля.

Щонайперше Зигмунд Фройд був лікарем-неврологом, і на його теоріях лежить виразне тавро лікарського кабінету. “Постійною точкою відліку для Фройда є невротично спотворена душа. ... Та оскільки невротичний пацієнт... є також виразником локального і сучасного йому менталітету, то існує міст... між поглядом лікаря та певними загальними культурними припущеннями. Наявність цього мосту дозволила Фройдю не обмежуватись вузькими рамками лікарського кабінету і спрямувати свою інтуїцію у широкий світ моральних, філософських і релігійних припущень, які, на жаль, фатально виявились такими, що заслуговують критичного дослідження.” [15, с. 38].

Пацієнтами Фройда були здебільшого особи середнього і вище середнього класу під кінець XIX та на початку XX століття, причому жінки частіше, ніж чоловіки. Ці особи проявляли симптоми різноманітних хворіб, що не можна було пояснити організмичними змінами, тобто фізичними недугами. Таких пацієнтів тоді називали “істеричними невротиками” (сучасна назва – “соматоформні розлади”).

Як початківець лікар-невролог, Фройд один рік стажувався у французького психіатра Жана Шарко (1825-1893) у його клініці “Саль-

петр'єр" у Парижі. Шарко досліджував причини істеричних неврозів за допомогою гіпнозизму та сугестії (навіювання). Він показував, як за допомогою гіпнозу можна "вилікувати" істеричні симптоми (скажімо, параліч руки) і як штучно створювати такий самий симптом у здорової людини. Він вважав, що істеричні симптоми – це наслідок певних уявлень, що "заволоділи мозком хворого". Учень Шарко П'єр Жане (1859-1947) розвинув далі ідею про те, що "щось заволоділо мозком хворого". І це "щось" він назвав "обсесивними неврозами" (обсесія, як відомо, – нав'язлива, невідчепна думка).

На молодого Фрейда Шаркові експерименти здійснили величезне враження. Повернувшись до Відня, він почав працювати разом зі своїм старшим за віком колегою Йозефом Броєром (1842-1925), застосовуючи з певним успіхом теорію Шарко про гіпноз до своїх пацієнтів.

Виголошуючи промову в Кларкському університеті у США в 1909 році з нагоди 20-ліття університету, З. Фрейд розповів про початки психоаналітичного вчення. Він твердив, що засновником психоаналізу треба вважати Броєра, навмисне називаючи історію пацієнтки Анни О.

Анна О., інтелігентна молода особа, була пацієнткою Броєра. Їй виповнилося 21 рік, коли вона потерпала від сильного нервового кашлю, паралічу правої стопи та правої долоні. Її первісний лікар не зміг знайти фізичних причин тих симптомів і скерував її до Броєра, тому що той спеціалізувався у лікуванні істеричних захворювань. Броєр встановив у неї ще й інші симптоми, а також факт, що ці симптоми з'явилися після смерті батька, якого вона весь час віддано доглядала. Впродовж багатьох візитів Броєр виявив, що коли Анна зуміла докладно розповісти про початок та перебіг якогось одного зі своїх симптомів, то той симптом зникав сам собою. Це здивувало Броєра, і він почав заохочувати Анну докладно розповідати, одна за одною, історії своїх симптомів. Її "ставало від того краще", симптоми зникали (хоча не всі). Вона сама поіменувала цей спосіб "лікуванням розмовою", і жартівливо називала це також "сажотрусом". Така процедура має технічну назву "катарсис" (очищення). На його основі Броєр побудував теорію, про яку Фрейд пізніше сказав, що вона "збігається із середньовічним поглядом, замінивши лише демона священницької фантазії психологічною формулою витіснення" [15, с. 39]. У будь-якому разі молодий Фрейд сильно зацікавився пацієнткою Анною і весь час розмовляв про неї зі своїм старшим і поважаним учителем Броєром. Це була перша "професійна асоціація", яка стала початком розвитку психоаналізу.

Наступний крок у започаткуванні теорії психоаналізу полягав у прагненні виявити чинник, який породжує нововиявлену одержимість. Броєр першим встановив, що патогенні

"уявлення" є спогадами про певні випадки, які він визначив як *травматичні*. К. Юнг пише: "Уже відразу (1893 року) обидва дослідники оцінили далекосяжне *практичне* значення своїх знахідок. Вони зрозуміли, що дія "уявлень", які викликають симптоми, ґрунтується на *афекті*. Цей афект має таку особливість, що ніколи реально не виходить на поверхню свідомості й тому ніколи реально не усвідомлюється. Отже, завдання терапевта полягало в тому, щоб допомогти пацієнтові "відреагувати" на цей "защемлений афект" [15, с. 39].

Обидва дослідники опублікували свої дискусії у книжці "Дослідження істерії" [16], де описали історію Анни О. та історії ще декілька інших із своїх істеричних пацієнтів. Цю книжку слушно вважати зародком психоаналізу. Хоча тут ще не подано ані метод "вільної асоціації думок", ані концепцію "витіснення" (вони прийшли згодом, після припинення їхньої співпраці, як нововведення, що їх пізніше зробив уже сам Фрейд). Вживаючи метод "катарсису", обидва автори отримали революційне розуміння про зв'язок *між подіями у житті пацієнтів* та їхніми невротичними симптомами.

Через деякий час З. Фрейд збагнув, що травматичні моменти в житті пацієнта не усвідомлюються, тому що вони пов'язані із сексуальною сферою, й тому вони були витіснені зі свідомості, "забуті". Щоб їх віднайти і пригадати, він й застосовував метод "вільної асоціації думок". У його кабінеті пацієнт лежав на кушетці та мав висловлювати всі думки, що мимоволі приходили йому до голови, причому незалежно від того, чи вони мали якийсь сенс, чи були дурні, чи непристойні – все це пацієнт вчився висловлювати. Терапевт лише час від часу задавав якесь запитання, роз'яснюючи чи інтерпретуючи той чи інший омовлений момент.

У роки після публікації їхньої спільної праці, Броєр ставав чимраз невдоволенішим тим, що Фрейд наполягав на ролі сексуальності в етіології неврозів. На його думку, сексуальні проблеми не становлять єдину причину неврозів, є багато інших чинників, разом із різними травмами. Їх остаточне розірвання стосунків сталося 1895 р. В листі до одного колеги Броєр писав, що "Фрейд є людиною, яка прагне мати абсолютну та ексклюзивну формулу: ця психологічна потреба, на мою думку, веде до надмірних узагальнень" [19, с. 156].

Через деякий час Фройд помітив, що пацієнти охоче переповідають свої сновидіння, і він став просити клієнтів записувати їх і розповідати про них під час терапевтичної сесії. Він вважав, що у сновидіннях проявляється несвідоме особи, виявляються її бажання або страхи. Тому інтерпретація сновидінь слугує найкращим шляхом до розуміння сфери несвідомого пацієнта. Для ілюстрації подаю приклад з мого особистого досвіду.

Впродовж одного року я, тоді “щойно спечений”, молодий психолог, жив у спільному помешканні із молодим, теж таким самим лікарем. Ми зустрічались тричі на день, при харчуванні. Дуже часто мали дискусії про душевне життя людини. Лікар обстоював погляд, що все психічне треба пояснювати з точки зору природничих наук, у яких він почувався “знавцем”. Я не був згідним з ним й обстоював думку, що треба брати до уваги не лише фізіологію людини, а й усі науки, що мають стосунок до людини. Наші дискусії була іноді досить “гарячі”, і лікар був невдоволений, що не переконував мене своїми аргументами. Одного ранку він прийшов на сніданок та із задоволенням сказав: “Романе, мені снилося, що ми з тобою вели боксерський матч, я виграв і сильно тебе побив!”

Інтерпретація цього сну мені була очевидна: мій товариш дуже хотів перемогти мене в інтелектуальному поединку, й отримав символічне задоволення у сновидінні із перемоги у боксі.

Проте більшість змістів сновидіння є набагато більше “завуальованими”, їх треба інтерпретувати методом розкривання несвідомого людини. Фройд вважав, що несвідоме є тим місцем, куди витісняються “непристойні” думки про секс. Їх треба підносити до свідомості особи, себто туди, де на місце “Вонно” (власне несвідомого) прийшло наше “Я”, тобто наш інтелект. Відтак завданням психоаналізу полягало в тому, щоб зробити несвідоме свідомим і таким чином вийти на шлях до душевного здоров’я, вийти із неврозу, який мучить конкретну особу. У цьому методі “розвуальовувань” сновидінь виявляється те, за що критики Фрейда називають його теорію людської мотивації “пансексуалізмом”.

Як би там не було, але праця Фрейда “Тлумачення сновидінь”, що була опублікована в 1900 р., є, мабуть, найвидатнішим його твором. І це констатує К. Юнг: “Для нас, тоді ще молодих психіатрів, цей твір був джерелом осяяння, а для наших старших колег — пред-

метом глузувань.... Нам, молодим психіатрам, тоді найбільше імпонувала не сама техніка чи теорія, ... а той факт, що хтось взагалі наважився серйозно досліджувати такий непопулярний предмет, як сновидіння”. [15, с. 41]

Ідея та концепція витіснення стали центральним ядром фрейдистської психології. Це вчення було застосоване до щоденного життя нормальних людей, що знайшло відображення у творах під назвою “Психопатологія буденного життя” (1901) та “Дотеп і його стосунок до несвідомого” (1905). Обидві праці цікаві і для нефакхівців. Проте книжки Фрейда на непсихологічні теми, такі як його “Майбутнє однієї ілюзії” (1927) про релігію, де він застосовував вчення про витіснення, показали, що “...авторові бракує розуміння суті релігійності.” [15, с. 42]. Те саме можна сказати про Фрейдіву працю про Мойсея. За Юнгом, “Фройд був “одержимою людиною”, яка одного разу побачила світло надзвичайної сили, що заволодило його душею і вже не відпускало. Це була зустріч із ідеями Шарко, які віджили у його уяві... образ опанованої демонами душі та запалили пристрасний потяг до пізнання... А те, що смішні забобони минулих епох здавалися демонічним злим духом, він прагнув розвінчати як ілюзію: маска злого духа була зірвана,.. а сам цей злий дух перетворений на психологічну формулу витіснення” [Там само, с. 44].

Зауважимо, що смішні забобони минулих епох не були такими для людей, які у минулих епохах поводитись дивно, аномально і незрозуміло для більшості. Засновник протестантської реформації Мартін Лютер (1483-1546) написав на цю тему таке: “Найбільша Божа кара грішникам — це здати їх на поталу Сатани, який, із дозволу Бога, вбиває їх або спричиняє їм усілякі муки” [17, с. 48]. Такі особи були дослівно “божевільними”. Тоді одержимість лікували “екзорцизмом” (релігійна практика вигнання злих духів-демонів). Така практика існує і в нас час, що показано в американському художньому фільмі “Екзорцист” (Exorcist, 1973), у якому католицький священник “виганяє диявола” із 12-літньої дівчинки, яку не змогливилікувати медичними та психіатричними способами.

3. Фройд був скептичним відносно майже усіх ідеалів ХІХ століття, і його вчення потрібно розглядати на тому культурному тлі. Він був великим руйнівником, адже із його світу думок приходять до нас спустошувально-песимістичне, а саме “це є ніщо інше, як

лише...” (“Nichts als”). “Фроїда часто порівнювали із зубним лікарем, який руйнівним бором в найбільш неприємний спосіб видаляє пошкоджені карієсом ділянки. Досі аналогія є доречною, проте вона кульгає, якщо очікувати, що у порожнину вставляють золоту пломбу. Фроїдистська психологія не пропонує жодної заміни для втраченої субстанції. Якщо критичний розум каже нам, що ми у певному сенсі є інфантильними і нерозумними, або що всі релігійні надії становлять ілюзії, *то що ми маємо робити з нашою нерозумністю і чим замінити наші зруйновані ілюзії?*”. Фроїдистська психологія не має відповіді на ці запитання. ““Психологічна формула” є лише позірною заміною життєвого, що спричинює невроз. Насправді лише дух здатний виганяти “духів”, а не інтелект, який у найкращому випадку є тут помічником” [15, с. 45].

Як психоаналітична система знань про витіснення може надаватися для розуміння деяких творів белетристики, хочу показати на прикладі короткого оповідання, що його написав англійський письменник Сомерсет Моєм (1874-1965). Це оповідання вважається одним з його найкращих. Первинно назване “Сейді Томпсон”, воно було перетворене на дуже успішну п’єсу під назвою “Дощ”, яку ставили 648 разів у Нью-Йоркському театрі на Бродвеї. На основі оповідання були зняті три американські фільми “Sadie Thompson” (1928), “Rain” (1932) і “Miss Sadie Thompson” (1953).

Дія оповідання відбувається в готелі на одному із малих островів групи Самоа, що у південній частині Тихого океану. Постояльцями готелю є лікар Мекфейл із дружиною, призначений на державну службу на одному з островів цієї групи, та протестантський пастор Дейвідсон з дружиною, які їдуть на місіонерську працю серед тубільців. Через епідемію кору на острові вони поки що не можуть їхати далі. Через сильний дощ вони сидять в готелі та розмовляють. Слухаючи розмову між лікарем та пастором Дейвідсоном, ми довідуємося про екстремальні релігійні погляди останнього. Для нього найбільшим гріхом є секс і все пов’язане з ним. Ось чому, до прикладу, Дейвідсон везе із собою велику кількість бюстгальтерів для тубільних жінок, щоби вони не гуляли грішно напівголі.

В готелі знаходиться також молода жінка “легкої поведінки” (повія) Сайді Томпсон. Як стає зрозумілим пізніше, вона переховується від судового переслідування у США і планує виїхати до Австралії, де на неї чекає праця. Вона слухає голосну музику на своєму патефоні і голосно співає. Ввечері її відвідують

американські солдати, що служать на острові, вони разом п’ють і танцюють під музику патефону. Така поведінка Сейді сильно обурює пастора Дейвідсона, він їде до неї і вимагає припинити “грішну поведінку”. У відповідь, Сейді та солдати “посилають його до чорта та викидають за двері. Однак Дейвідсон не здається, він їде до губернатора острова, скаржиться на непристойну поведінку Сейді і домагається рішення, яке загрожує їй арештом та поверненням до США. Такий розвиток подій сильно перелякав Сейді і вона припинила. Однак цього не було досить для Дейвідсона: він вирішив, що повинен також подбати про спасіння її душі, повернути її на правильний життєвий шлях, відмовитися від гріхів. Перелякана через загрозу депортації та під сильним психологічним тиском пастора Дейвідсона Сейді погоджується брати в нього щоденні приватні уроки катехизму, тобто вчення про християнський стиль життя. Сильна особистість пастора-проповідника впливає на Сейді і вона починає змінюватися. Раніше вона була веселою, галасливою і крикливою жінкою, яка одягалася у тісні плаття яскравих кольорів, а тепер на ній сіра довга суконка до стопи, вона розмовляє тихо, її вираз обличчя стає сумним і зажуреним. Словом, стала “доброю християнкою” в розумінні Дейвідсона.

Проте одного ранку знаходять Дейвідсона мертвим на березі моря — він поповнив шерг самогубств, підірвавши собі горло. Коли дружина Дейвідсона і лікар Мекфейл хотіли розпитати Сейді про те, що сталося, вона плюнула жінці в обличчя, а лікареві кинула слова: “Ви мужчини! Ви мерзотні падлюки! Ви всі однакові, ви всі! Падлюки! Падлюки!”

Для психоаналітика випадок зрозумілий: під час уроків катехизму Дейвідсон відчув сексуальний потяг до Сейді і це було таким важким ударом по його самоповазі, що він не зміг цього пережити. Він усе своє життя борювався проти сексу, як найгіршого гріха, а тут раптом усвідомив, що той чорт сидить у ньому самому. Його “Над-Я” (сумління) не змогло з тим погодитись.

У журналі “Критика” за вересень 1998 року Соломія Павличко (1958-1999) опублікувала статтю під назвою “Сто років без Фроїда” [10]. Це була рецензія на дві книги фундатора психоаналізу “Вступ до психоаналізу”, перекладений Петром Таращуком [12], та “Історія психоаналізу в Україні” [4]. Основну частину статті присвячено останньому питанню. Центрами психоаналізу в дореволюційній Росії були два українські міста — Одеса та Харків, де зосереджувались російськомовні науковці-медики. Проте, за Павличко, цю традицію не можна назвати українським психоаналізом, і не тільки через російську мову цих вчених. Так, вони жили та працювали в Україні, але їхня праця не вписувалась в український інтелектуальний дискурс, а була частиною російської культури. Після революції ця традиція

продовжувалась, аж поки не була знищена Сталіним у 1930-х роках. Єдиним винятком Павличко називає Степана Балея (1885-1952), професора Варшавського університету, який один із перших в 1916 році застосував принципи психоаналізу, досліджуючи творчість Тараса Шевченка у книжці “З психології творчості Шевченка”. Проте пізніше він залишив психоаналіз на користь філософії та логіки.

С. Павличко пише: “Сам Фройд бачив психоаналіз фундаментом психології. І хоча сьогодні питання “фундаменту психології” різні школи цієї науки вирішують по-різному, все ж усі вважають Фройда психологом номер один. За винятком авторів українських, “трансформованих” “Основ психології” (йдеться про книжку “Основи психології”, виданою за ред. О.В. Киричука і В.А. Роменця [9]). Однак така критика на адресу редакторів вищеназваної книги не зовсім виправдана, тому що сьогоднішня наукова психологія та ортодоксальний (фрейдистський) психоаналіз – це дві різні дисципліни, між якими є мало спільного. Більше того, те, що публікується сьогодні під назвою “психологія”, є настільки різноманітне, що створилася ситуація, подібна до міфічної Вавилонської вежі, де одні не розуміють інших. Американський психолог та історик психології Зигмунд Коч дійшов висновку, що сьогоднішня психологія є не однією наукою, а колекцією дуже різноманітних досліджень, з яких лише деякі можна вважати науковими [22].

У США психоаналіз як форма психотерапії розвивався повільно. Представники психіатричної професії (лікарі), намагаючись застосувати будь-яку психотерапію лише у своєму професійному колі, запровадили серйозні вимоги щодо кваліфікації охочих стати психоаналітиком. Кандидат спершу мав бути психіатром або клінічним психологом, щоби мати право вступати на студії до одного із психоаналітичних інститутів, яких є всього декілька. Там кандидат, окрім теоретичних дисциплін, повинен також успішно пройти особистий “навчальний аналіз” в одного із викладачів інституту, щоб позбутися своїх власних комплексів і відчутти та зрозуміти “на власній шкірі” переживання пацієнта під час психоаналітичної процедури, котра є довготривалою, оскільки класична психоаналітична терапія триває від двох до п’яти років з 50-хвилинними сесіями п’ять разів на тиждень.

Психоаналітики гуртуються у своїх незалежних організаціях, видають свої незалежні журнали і книги, у яких користуються своєю

власною термінологією, що має мало спільного з термінологією академічної наукової психології. Окремі з них продукують популярну літературу для широкого читача й у такий спосіб сприяють тому, що теорії психоаналізу з часом входять до західноєвропейської та американської культур.

Оскільки гуманітарії не отримували допомоги від академічної психології (у сенсі кращого осягнення душевного життя людини), то вони із великим зацікавленням звернулися до психоаналізу Фройда, який обіцяв глибше розуміння людини та її життя у сучасній цивілізації, тим більше, що він сам писав на різні гуманітарні теми. Одна із його статей під назвою “Поет і фантазування” була в 1996 році перекладена на українську мову [14].

А ще раніше, в 1990 році, в журналі “Радянська школа” побачили світ уперше перекладені на українську мову засадничі наукові праці Зигмунда Фройда “Три нариси з теорії сексуальності” (№2, с. 37-41; №3, с. 49-57; №4, с. 53-62; №5, с. 50-59; №6, с. 42-52; №7, с. 39-46), “Про особливий тип “вибору об’єкта” в чоловіків” (№9, с. 38-41) і “Про приниження сексуального об’єкта чоловіками” (№10, с. 46-51), а в 1991-1992 – відомі лекції Анни Фройд (1895-1982) “Вступ до техніки дитячого психоаналізу” (№6, с. 43-47; №7, с. 42-46; №11, с. 22-26; №1, с. 90-95). Всі ці праці перекладені з німецької мови та супроводжені детальними коментарями Юрієм Кузнецовим, Анатолієм Фурманом, Олександром Івановим.

Втім, уже на самому початку становлення психоаналізу серйозні психоаналітики почали критично ставитись до окремих теоретичних положень Фройда, зокрема до його пансексуалізму. Їхня критика не була прихильно зустрита самим засновником, і такі відомі психоаналітики, як К.Г. Юнг (1875-1951) та А. Адлер (1870-1937), були змушені вийти із членства у Міжнародній психоаналітичній асоціації та, згідно із правилом, не могли продовжувати називати свої вчення “психоаналітичними”. Тому Юнг назвав свою психологію “аналітичною”, а Адлер – “індивідуальною”. Відтак термін “психоаналіз” залишився тісно пов’язаним із теорією Фройда.

Твори Фройда є перекладені на всі основні мови світу. Через брак україномовних перекладів, українські читачі ознайомились із Фройдом через російськомовні видання, де його прізвище чомусь називають “Фрейд”. Відрадно констатувати, що й журнал “Психологія і суспільство” долучився до популяризації творчої спадщини цього талановитого

мислителя. Так, у 2008 році в новій редакції акад. Ю. Кузнецова і проф. А.В. Фурмана надруковані дві праці – Анни Фройд [11] і Зигмунда Фрейда [13].

Наукова (експериментальна) психологія базується на способі мислення та дослідженнях, що є характерними для природничих наук. Її засновником вважається німецький філософ і психолог Вільгельм Вундт (1832-1920), який у 1879 році заснував першу у світі психологічну лабораторію у Ляйпцігському університеті. Знаменно, що його головний твір має назву “Основи фізіологічної психології” [24]. Відокремившись від філософії, частиною якої вона була до того часу, нова психологія формувалася за зразком надзвичайно успішних у ХІХ столітті природничих наук і пристосовувала властивий їм методичний підхід до вивчення предмета своїх студій – психічних процесів людини. За прикладом Вундта пішли психологи інших країн, і сьогодні така психологія переважає в академічних колах майже всіх країн світу.

У Росії саме таку психологію започаткував свого часу фізіолог І.П.Павлов своїми експериментами над умовними рефlekсами собак. Під його впливом американський психолог Дж.Б. Вотсон (1875-1958) почав пропагувати *бігевіоризм* (від слова *behavior* – поведінка), згідно з яким душевне життя людини неможливо вивчати науковими методами. За Вотсоном, лише *поведінка* людей може бути легітимним предметом психологічних досліджень, бо тільки поведінку можна об’єктивно спостерігати і досліджувати науковими методами, притаманними природничим наукам. Душевне життя людини до сказаного не додається, і тому воно залишалося поза увагою бігевіористів. Найвідомішим представником цього напрямку у ХХ столітті був довгорічний професор Гарвардського університету Б.Ф. Скіннер (1904-1990).

Сьогодні панівною у науковій психології є нейропсихологія і т.зв. “*когнітивна психологія*”, яка досліджує перебіг психічних процесів, таких як сприймання, увага, мислення, мова та пам’ять, виходячи головним чином із висновків, що сліднують із вивчення поведінки людей. Вона також співвідносить мислення людини, яке бігевіоризм раніше викинув із психології, з обчислювальними (комп’ютерними) процедурами та операціями.

В 1950-х роках у США набула поширення професія психолога як психотерапевта і консультанта. Стало звичним дивитись на психолога як приналежного до однієї із двох груп:

він є *або* консультативним (найчастіше “клінічним”), *або* теоретичним (академічним, часто експериментальним) працівником. Теоретично зорієнтовані психологи обстоювали або бігевіористський підхід у психології, або когнітивний. У четвертому виданні широкоживаного підручника психології авторства Ф.Г. Зімбардо (нар. 1933), професора Стенфордського університету, який у 2003 році був президентом Американської психологічної асоціації, знаходимо наступне визначення психологічної науки: “Психологія – це наука із численними під-розділами, які групуються у двох основних категоріях – експериментальна психологія і прикладна психологія [25, с. 6]. Теоретичні психологи розвивали науку вперед, перевіряючи гіпотези у своїх лабораторіях, або у польових дослідженнях, на кшталт того, як це роблять, скажімо, біологи. Цей автор став загальновідомим завдяки здійсненому “в’язничному експерименту”, в якому групу студентів-волонтерів було поділено на “в’язнів” та “наглядачів” і кинуту у спеціально побудовану в’язницю в підвалі університету. Наглядачам було наказано робити все для того, щоб тримати в’язнів у “відповідній дисципліні”. Через тиждень Зімбардо був змушений припинити експеримент, бо деякі наглядачі стали поводитись як брутальні садисти. Цей експеримент емпірично довів, на що здатні нормальні люди, коли їм дається повна влада над іншими людьми за умови, що певна авторитетна інституція (у цьому випадку університет), або авторитетна особа (професор Зімбардо), дає на це дозвіл: мовляв, це потрібно для прогресу науки.

Для особи, бодай трохи історично й гуманітарно освіченої, такого “наукового доказу” не потрібно. Тим, хто знає про владу Сталіна і Гітлера і поведінку підлеглих їм осіб та організацій, така наука видається несерйозною. В 2004 р. ми мали змогу довідатись, як американські солдати по-садистськи поводитися з іракськими в’язнями, над якими мали повну владу у в’язниці Абу-Грейб в Багдаді [20].

Воднораз скептицизм і критика експериментального підходу до вивчення душевних процесів людини з’явилися вже під кінець ХІХ ст. Німецький філософ Вільгельм Дільтай (1833-1911) у праці “Думки про описову й пояснювальну психологію” [18] розкритикував експериментальний підхід тодішніх психологів. На його думку, існує істотна відмінність у вивченні явищ природного світу та явищ людського душевного життя. Перші вимагають наукового *пояснення* (наприклад, чому вода замерзає при температурі 0 градусів Цельсія),

зате другі, такі як душевне життя і світ людини та її культурні надбання, потребують зовсім іншого наукового підходу, який Дільтай пов'язує з поняттям **розуміння**. Хоча деякі аспекти людських душевних станів можна вивчати експериментальними методами, однак його центральні й найважливіші аспекти треба намагатись інтуїтивно зрозуміти та феноменологічно осягнути у сенсі Гусерля, тобто досліджувати й описувати. Таку психологію Дільтай назвав "описовою психологією". Вона також отримала назву "гуманітарна психологія" (*geisteswissenschaftliche Psychologie*). Її продовжували, між іншими, такі видатні психологи, як голандець Ф.Й.Й. Бойтендайк (1877-1974) та німці Карл Ясперс (1833-1969), Едвард Шпрангер (1882-1963) і Філіп Лерш (1898-1972). Зокрема, книга Лерша "*Структура особи*" [8], що витримала одинадцять видань, залишається неперевершеною у подачі адекватного образу людини. *Ось що пише цей дослідник про психологічну науку*: "Те, що внутрішньо відбувається в нас, піднімаючись із глибин нашої душі і підживляючись зустрічами із зовнішнім світом, — це зміни наших почуттів і настроїв, наші хвилювання і пристрасті, наші імпульси і прагнення, наші рішення і вчинки, гра наших уявлень і думок, якими ми намагаємось охопити всі виміри простору і часу, і все це є тим середовищем, у якому розвивається і реалізує себе наше "буття-у-світі" від народження до смерті... Е. Гусерль (1859-1938) — німецький філософ, фундатор феноменології вивчення душевного життя, водночас є засновником психологічної науки [8, с. 6].

Через різні історичні перипетії твори Лерша, на жаль, є досі невідомими поза вузьким кругом учених у німецькомовних країнах (див. [2, с. 91-93]). А для його теоретизувань є феноменологічний підхід до вивчення душевного життя людини. "Феноменологія, — пише він, — це як спершу розумів Гусерль, дескриптивна психологія, опис того, що присутнє в переживанні. Завдання феноменологічного роз'яснення — розглядати неначе внутрішнє обличчя змістів душевних переживань так, як вони безпосередньо дані, та визначати їхні істотні ознаки" [8, с. 54]. Таку психологію я називаю "**людинознавчою наукою**" (*human science*), а психоаналіз вважаю її основою. Водночас підтримую утвердження раціогуманістичної орієнтації в методології людинознавства, запропоновану Г.О. Балом (1936-2016) [1].

Ось що пише німецький філософ Г.Г. Гадамер (1900-2002) на цю тему: "Все, що стосується пам'яті, фантазії, такту, здатності сприймати музику, життєвого досвіду, є, звісно, іншим, ніж апаратура натураліста, але це так само своєрідний інструментарій, хіба що його годі придбати, лише можна виростити, вмістивши себе у великий контекст людської історії" [3, с. 58-59].

Феноменологічний підхід є нелегким для розуміння, і в цьому полягає одна з причин, чому Лершове вчення так мало знане, помимо того, що його книга вже перекладена іспанською, японською, нідерландською та українською мовами. Не кожний психолог може бути добрим феноменологом, так само як не кожна людина може бути поетом. В сучасній психології панує природничо-науковий та експериментальний підходи, а вони, як відомо, не вимагають феноменологічних здібностей дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства. Київ: вид. ПП "ОКД", 2017. 204 с.
2. Гуманістична психологія: антологія: в 3-х т. / за ред. Р. Трача, Г. Балла. Київ: вид-во "Пульсари", 2001. Т. 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. 252 с.
3. Гадамер Г. Г. Істина в гуманітарних науках. *Гуманістична психологія: антологія: в 3-х т. / за ред. Р. Трача, Г. Балла. Київ: вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. Т. 2. Психологія і духовність. С. 58-64.*
4. Історія психоаналіза в Україні / сост. И. И. Кутько, Л. И. Бондаренко, П. Т. Петрюк. Харьков: Основа, 1996.
5. Кузнецов Ю. Б. Від художнього психологізму до художнього психоаналізу. Київ: УОВЦ "Оріон", 2020. 544 с.
6. Кузнецов Ю. Зигмунд Фройд: народження нової філософії. *Психологія і суспільство*. 2016. №4. С. 6-16.
7. Кузнецов Ю. Психоаналіз як метод дослідження літератури (прикладний аспект). *Психологія і суспільство*. 2014. №4. С. 104-113.
8. Лерш Ф. Структура особи: пер. з нім. Київ: вид-во "Пульсари", 2014. 560 с.
9. Основи психології: підр. / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ: Либідь, 1995. 632 с.
10. Павлико С. Сто років без Фрейда. *Критика*. 1998. Вересень.
11. Фройд А. Техніка дитячого психоаналізу. *Психологія і суспільство*. 2008. №3. С. 93-115.
12. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. П. Тарашук. Київ: Основа, 1998. 714 с.
13. Фройд З. Три нариси з теорії сексуальності. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 45-91.
14. Фройд З. Поет і фантазування / пер. з нім. І.

Герасим. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 85-90.

15. Юнг К. Г. Пам'яті Зигмунда Фрейда. *Гуманістична психологія*: антологія: в 3-х т. / за ред. Р. Трача, Г. Балла. Київ: вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. Т. 2. Психологія і духовність. С. 38-45.

16. Breuer I & Freud S. Studien Uber Hysterie. Vien, 1895.

17. Carson R. C. & Butcher J. N. Abnormal psychology and modern life, 9th Edition. New York: HarperCollins, 1992.

18. Dilthey W. Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie. In "Gesammelte Schriften", Bd. 5. Leipzig: Teubner, 1931.

19. Eidelberg L. (Ed.). Encyclopedia of psychoanalysis. Toronto: Collier-Macmillan, 1968.

20. Hersch S. M. Chain of command: The road from 9/11 to Abu Ghraib. 2005.

21. Knight J. The Story of my psychoanalysis. New York: Paper Books, 1952.

22. Koch S. "Psychology" or "psychological studies"? *American Psychologist*. 1993. Vol. 48. P. 902-904.

23. Maugham W. S. Rain. 2013 (Paperback).

24. Wundt W. Grundzüge der physiologischen Psychologie. Leipzig: Engelmann, 1874.

25. Zimbardo P. G., Weber, A. L. & Johnson R. L. (2003). Psychology: Core concepts, 4th Ed. New York: Allyn & Bacon.

REFERENCES

1. Ball H.O. Ratsiohumanistyczna orientacja w metodologii ludoznawstwa. Kyiv: vyd. PP "OKD", 2017. 204 s.

2. Humanistyczna psychologia: antologia: v 3-kh t. / za red. R. Tracha, H. Balla. Kyiv: vyd-vo "Pulsary" 2001. Т. 1. Humanistyczne podkody v zachodniej psychologii ХХ ст. 252 s.

3. Gadamer G. Istyna v humanitarnykh naukakh. Humanistyczna psychologia: antologia: v 3-kh t. / za red. R. Tracha, H. Balla. Kyiv: vyd-vo PULSARY, 2005. Т. 2. Psychologia i duchownist. S. 58-64.

4. Istoryia psykoanaliza v Ukraine / sost. Y. Y. Kutko, L. Y. Bondarenko, P. T. Petriuk. Kharkov: Osнова, 1996.

5. Kuznetsov Yu. B. Vid khudozhnoho psykolohizmu do khudozhnoho psykoanalizu. Kyiv: UOVTs "Orion", 2020. 544 s.

6. Kuznetsov Yu. Sigmund Freud: narodzhennia novoi filosofii. Psychologia i suspilstvo. 2016. №4. S. 6-16.

7. Kuznetsov Yu. Psykoanaliz yak metod doslidzhennia literatury (prykładnyi aspekt). Psychologia i suspilstvo. 2014. №4. S. 104-113.

8. Lersh F. Struktura osoby: per. z nim. Kyiv: vyd-vo "Pulsary", 2014. 560 s.

9. Osnovy psychologii: pidr. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv: Lybid, 1995. 632 s.

10. Pavlyko S. Sto rokiv bez Freuda. Krytyka. 1998. Veresen.

11. Freud A. Tekhnika dytiachoho psykoanalizu. Psychologia i suspilstvo. 2008. №3. S. 93-115.

12. Freud S. Vstup do psykoanalizu / per. z nim. P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy, 1998. 714 s.

13. Freud S. Try narysy z teorii seksualnosti. Psychologia i suspilstvo. 2008. №4. S. 45-91.

14. Freud S. Poet i fantazuvannia / per. z nim. I. Herasym. Antologia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky ХХ ст. / za red. M. Zubrytskoi. Lviv: Litopys, 1996. S. 85-90.

15. Yung K. Pamiati Zygmunnda Froida. Humanistyczna psychologia: antologia: v 3-kh t. / za red. R. Tracha, H. Balla. Kyiv: vyd-vo PULSARY, 2005. Т. 2. Psychologia i duchovnist. S. 38-45.16.

16. Breuer I & Freud S. Studien Uber Hysterie. Vien, 1895.

17. Carson R. C. & Butcher J. N. Abnormal psychology and modern life, 9th Edition. New York: HarperCollins, 1992.

18. Dilthey W. Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie. In "Gesammelte Schriften", Bd. 5. Leipzig: Teubner, 1931.

19. Eidelberg L. (Ed.). Encyclopedia of psychoanalysis. Toronto: Collier-Macmillan, 1968.

20. Hersch S. M. Chain of command: The road from 9/11 to Abu Ghraib. 2005.

21. Knight J. The Story of my psychoanalysis. New York: Paper Books, 1952.

22. Koch S. "Psychology" or "psychological studies"? *American Psychologist*. 1993. Vol. 48. P. 902-904.

23. Maugham W. S. Rain. 2013 (Paperback).

24. Wundt W. Grundzüge der physiologischen Psychologie. Leipzig: Engelmann, 1874.

25. Zimbardo P. G., Weber, A. L. & Johnson R. L. (2003). Psychology: Core concepts, 4th Ed. New York: Allyn & Bacon.

АНОТАЦІЯ

Трач Роман Станіславович.

Психоаналіз Зигмунда Фрейда як основа людинознавства.

В історико-психологічному дослідженні аргументована наявність чотирьох напрямків у реалізації психологічного методу лікування неврозів та інших психічних розладів винятково вербальним способом; як теорії особистості, себто як системи наукових знань про формування характеру людини; як системної, часто шокуючої, критики західної цивілізації і як нової філософії й відтак своєрідного світогляду, що проливає світло істини на несвідому сферу її життя. Висвітлено історичний шлях становлення психоаналізу Зигмунда Фрейда як окремої, біологічно зумовленої, природничо центрованої та культурно впливової, течії психологічної науки ХХ століття і вказано на спонукальний вплив концептів і тематизмів Б. Паскаля, Ф. Ніцше й особливо Ж. Шарко на це становлення спочатку як ідеї і дослідницької програми, далі як теорії і способу психотерапевтичного практикування. Підкреслено виняткове значення творчої співпраці Фрейда із старшим за віком колегою Йозефом Броєром, плідність якої підтверджує спільно видана у 1895 році книга "Дослідження істерії". Саме вона започатковує розлогий психоаналітичний дискурс. Зауважено, що ідея та концепція витіснення стали центральним ядром фрейдистської психології та уможливили розуміння як

окремих витворів белетристики, так і класичних художніх творів. Констатовано, що переклади вибраних праць Фрейда на рідну мову українські науковці отримали тільки під кінець минулого століття, що, проте, аж ніяк не применшує важливість психоаналізу як теоретико-емпіричного фундаменту людинознавства. Насамкінець, спираючись на багату спадщину Філіпа Лерша, сформульовано висновок про перспективність феноменологічного підходу до пізнання душевного життя людини в контексті нагальних завдань як теоретичної психології, так і прикладної, практико-орієнтованої.

Ключові слова: психоаналіз, психотерапія, характер, лібідо, витіснення, сублимація, критика цивілізації, психоаналіз як філософія, душевне життя, невроз, несвідоме, сексуальність, сновидіння, бігевіоризм, когнітивна психологія, феноменологічний підхід, З. Фрейд, Й. Бросер, К. Г. Юнг, С. Балей, Ф. Лерш.

ANNOTATION

Roman Tratch.

Sigmund Freud's psychoanalysis as the basis of anthropology.

The existence of four directions of psychoanalysis realization in modern psychology is argued in the historical-psychological research, that is as an original method of treatment of neuroses and other mental disorders exclusively in a verbal way; as a theory of personality, that is, as a system of scientific knowledge about the formation of human character; as a systemic, often shocking, critique of Western civilization and as a new philosophy and thus a kind of worldview that sheds the light of truth on the unconscious sphere of its life. The historical way of formation of Sigmund Freud's psychoanalysis as a separate, biologically determined, naturally centered and culturally influential current of psychological science of the XX

century is highlighted and the motivating influence of concepts and themes of B. Pascal, F. Nietzsche and especially J. Charcot is indicated on this formation, firstly as an idea and research program, then as a theory and method of psychotherapeutic practice. The exceptional importance of Freud's creative collaboration with his older colleague Joseph Brier is emphasized, the productivity of which is confirmed by the jointly published book "The Study of Hysteria" published in 1895. It is it which initiates the expansive psychoanalytic discourse. It is noted that the idea and concept of displacement became the central core of Freudian psychology and made it possible to understand both individual works of fiction and classical works of art. It is stated that translations of selected Freud's works into the native language were received by Ukrainian scientists only at the end of the last century, which, however, does not diminish the importance of psychoanalysis as a theoretical-empirical foundation of anthropology. Finally, based on the rich legacy of Philip Lersch, a conclusion is formulated about the prospects of a phenomenological approach to the cognition of human mental life in the context of urgent tasks of both theoretical psychology and applied, practice-oriented.

Key words: psychoanalysis, psychotherapy, character, libido displacement, sublimation, critique of civilization, psychoanalysis as philosophy, mental life, neurosis, unconscious, sexuality, dreams, behaviorism, cognitive psychology, phenomenological approach, S. Freud, J. G. Jung, S. Baley, F. Lersch.

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Болтівець С.І.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.

Надійшла до редакції 05.01.2020.
Підписана до друку 25.12.2020.

Бібліографічний опис для цитування:

Трач Р.С. Психоаналіз Зигмунда Фрейда як основа людинознавства. Психологія і суспільство. 2021. №1. С. 150–159. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.150>

Програмово-методичний інструментарій

Анатолій В. ФУРМАН

**АВТОРСЬКА ПРОГРАМА ІЗ ДИСЦИПЛІНИ
“ПСИХОЛОГІЯ ЯК СФЕРА МИСЛІДІЯЛЬНОСТІ”**

Anatoliy V. FURMAN

**AUTHOR'S PROGRAM OF THE DISCIPLINE
“PSYCHOLOGY AS A SPHERE OF THINKING ACTIVITY”**DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.160>

УДК: 159.9.018

Пропонована розробка підготовлена на початку 2017 року, неодноразово доопрацьовувалася і пройшла успішну апробацію на третьому (освітньо-науковому) рівні підготовки упродовж наступних чотирьох років з академічного вишколу докторів філософії зі спеціальності 053 “Психологія”, котра була успішно акредитована у червні 2020 р. Відповідний Сертифікат про акредитацію освітньої програми виданий Західноукраїнському національному університеті Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти (дата видачі 16.10.2020 за № 647. Голова Квіт С.М.).

ВСТУП

“...психологія – не наука, а щось значно більше: це й певне бачення світу, й разом із тим увесь світ, узятий в окремому розвороті, певному ракурсі”. Це ще й “особливий світогляд..., тобто бачення всього у фокусі людини, де її нинішній розвиток відображає особливу заклопотаність станом особи, фактично всього людства”.

*Георгій Щедровицький**(Психологія і суспільство. 2000. №2. С. 14, 17)*

Пропонований для підготовки вищого (третього) рівня професійної кваліфікації психологів як докторів філософії авторський курс – це повною мірою альтернативне до традиційного, суто природничо-наукового чи гуманістично центрованого, розуміння психології як системи раціональних знань про психіку, принципи, закономірності, поняття і феномени її розвитку в комах і тварин та в онтогенезі особи як суб’єкта, особистості, індивідуальності. Ця альтернативність джерелить від ідеї Георгія Щедровицького (1929–1994), висвітленої ним у публічній лекції ще в 1980 році,

розглядати психологію не як науку, що має свій предмет і метод, а як “увесь світ, сприйнятий із певної точки зору”, й відтак “не лише як сукупність окремих наукових дисциплін, а й як увесь універсум людської життєдіяльності, взятий за певного повороту, ракурсу, з певним технічним і практичним відношенням” (див. *Психологія і суспільство. 2000. №2. С. 6*).

У будь-якому разі на психологію можна і доречно подивитися не тільки як на науку з її рожевими окулярами бачити психіку і людське життя як багатопредметний об’єкт дослідження та вивчати чи мисленнево конструювати його

у своєму – відеально атомізованому, ковітально позаконтекстному, стало незмінно-му від пізнавальної діяльності і світогляду дослідника – вигляді. Вочевидь усе це рафіновано обмежене постулатами наукового методу розуміння психології, за якого вона постає вкрай штучним організмом серед інших форм упорядкування людського знання (досвідного, міфологічного, мистецького, теологічного, не-явного, езотеричного та ін.) і його різноаспектного діяльнісного використання. Тому існує нагальна потреба перейти від одиничного, виняткового, штучного до загального, всюдисущого, реального, тобто розширити компетентнісний горизонт впливу психології як на особисте і суспільне життя людей, так і на культурний ландшафт розвитку глобалізованої сучасності.

У нашому досвіді рефлексивної мислєдіяльності це *надзавдання* втілено за логікою й відтак принципами, закономірностями і нормативами авторського *циклічно-вчинкового підходу*, де за основу взята канонічна оргсхема розгортання вчинку (за теорією В.А. Роменця). У результаті отримано чотири компоненти-етапи персонального вчинення на цьому еволюційному шляху перетворення Психології із Попелюшки на Принцесу, три перших із яких зафіксовані у тематиці та змісті рекомендованої тут програми, а четвертий пропонується пройти кожному здобувачеві доктора філософії у післядіяльній спосіб – під час підготовки і написання власної кваліфікаційної роботи із психології. Отож, *внутрішня методологія курсу* охоплює кватерний цикл проектно-освітньої діяльності у вигляді чотирьох **дослідницьких стратегем**.

А. С и т у а ц і я: *психологія як сфера*, передусім як таке епістемно збалансоване утворення у свідомості науковця чи практика, що вказує на форму організації психологічних знань у форматі мислєдіяльності, комунікації та кооперації, у цільових рамках яких власне і здійснюється *психологічна робота* будь-якого спрямування. У цьому витлумаченні психологія – це особливий світогляд, самобутнє бачення світу і його багатоманітних свідоцтво-оприявнень у фокусі людини. Для цього треба працювати з конкретною особою і забезпечувати її необхідною *технікою психологування* – реабілітаційною, корекційною, психотерапевтичною, антропотехнікою, техніками комунікації, соціального впливу, мислення та ін., себто потрібно оперувати діяльно зорганізованими психологічними знаннями, причому значно складнішими за своєю формальною структурою, ніж усі наявні взірці раціонального природничого знання.

Зазначену (ситуаційну) *дослідницьку стратегему* реалізує освітній матеріал **змістового модуля 1** “Сфера психології як форма конструювання світу і спосіб життєздійснення людини в культурі і суспільстві”, що тематично охоплює п’ять блоків, логічно аргументованих за принципом поетапного нарощування складності, філософсько-психологічних знань:

а) спочатку розвиток психології розглядається у двох альтернативних напрямках – як соціогуманітарної науки природничо-предметного спрямування і в найширшому контексті світобачення – як сфери самобутньої мислєдіяльності;

б) тоді схарактеризовується схема мислєдіяльності Г.П. Щедровицького, що створена у 1980 році як осереддя оргдіяльнісного імітаційно-вчинкового здійснення різновекторних рефлексивних практик і будь-якої компетентної методологічної роботи загалом та розглядаються можливості її застосування у психології;

в) потім висвітлюються структура, зміст та особливості шестирівневої базової моделі професійного методологування А.В. Фурмана, а також її евристичні спроможності у психологічному пізнанні і різних формах психологічного практикування;

г) далі обґрунтовується нещодавно запропонований нами неологізм “мислєвчинення”, обговорюються логіко-психологічна структура вчинку і мислєвчинкова організація канонічної психології В.А. Роменця;

д) насамкінець вводиться авторське визначення парадигмально-дослідної карти у психології, аналізується генеза метапарадигм психологічного знання в контексті сучасної епістемології, що спричиняє стрімке нарощування його складності за останні півтора століття (позитивізм, критицизм, конструктивізм, методологізм) й узасаднюється парадигмально-дослідні рівні та форми його організації в лоні сьогочасної культури.

Б. М о т и в а ц і я: психологія як сфера не функціонує спонтанно чи самоплинно, а має, точніше – мала б мати, чітку *методологічну організацію*, котра, на жаль, у сьогоденних українських суспільних реаліях далека від цільового досягнення головної мети – згармонізувати психологічні дослідження, техніки і практики у єдиний, фактично вселенський, живий організм інтенсивного і скоординованого розвитку всієї мислєдіяльності її активаторів, носіїв, прибічників. Основна суперечність, яка при цьому виникає під час розбудови саме такої психології, полягає у тім, що психіка і психодуховне як окремі пласти людської буттєвості не належать скільки-небудь повно

онтологічній картині природи, яка узасаднена на різнотипних інваріантах уможливлення наукової раціональності як взірця організації науково-предметних знань. Тому виникає нагальна проблема: “Як бути із психологією?” і далі: “Що з нею робити взагалі, якщо вона квазі- чи псевдоприродна?”.

Головний мотиваційний стрижень відшукання адекватного способу розв’язання цієї проблеми знаходиться у діаметрально протилежній зміні світоглядної позиції: психологія – не наука, а сфера людської життєдіяльності і групового та індивідуального мислевчинення. А це означає, що тільки через живу комунікацію, неформальний і діловий обопільні обміни всіх учасників безпосередньої та опосередкованої взаємодії є можливість творити найкращим чином соціально забезпечений і культурно значущий розвиток цієї сфери й усього психологічного співтовариства, причому не лише в межах суверенної України, а й у міжнародному масштабі глобалізованої сучасності. Мовиться про задіяння кожного психолога і всіх тих, кого цікавить психологічна компетентність (священиків, лікарів, педагогів, політиків, управлінців, батьків та ін.), й фактично – все суспільство, до організації та умістовлення вказаного сферного розвитку. І тут потрібна різноспрямована – критична, конструктивна, творча, психологічна, методологічна – компетентна рефлексія всіма вмотивовано причетними до психології як сфери життєздійснення. Але все це на початку цього шляху можливо тільки у справжніх, штучно виплеканих, оазах мислєдіяльності (до прикладу, в нашій науковій школі на методологічних семінарах і сесіях та під час проведення оргучинкових ігор), де конструюється й уреальнюється живодаймо напружене зіткнення і протистояння різних уявлень, поглядів, позицій, тематизмів, методологем. Причому ці конфліктні зіткнення у сфері дійсного групового мислєдіяння, коли сумлінно ведеться інтенсивна дослідницька праця, всього-на-всього фіксують різнопредметні уявлення присутніх, хоча насправді сферна ковітальна єдність повноактуалізованих мислєдіяльності і мислєвчинення феноменологічно й екзистенційно не розрізнена на психологічну, логічну, мовознавчу, соціологічну, власне філософську види інтелектуальної роботи. Тому вона виходить за межі різноманітних предметних визначень (у тому числі й науково-психологічних) у безкраї буттєві горизонти розуміння того, що реально відбувається довкола. А якщо зазначене відбувається у цілеспрямовано сконструйованому просторі методологічних семінарів чи імітаційно-вчин-

кових форм комунікування, то це насамперед вимагає від кожного учасника розуміння осягнення виголошуваних іншими текстів, висловлювань, а потім перенесення їх у рефлексивну площину життєпотіку власної свідомості та опрацювання непередметних, оргдіяльнісних засобів описання і фіксації феноменального багатоманіття психодуховних станів і ціннісно-сміслових важелів тих чи інших опозиціонерів, їхнього ставлення один до одного, бачення способів примирення заради підтримки командної праці чи освоєння шляхів взаємного узгодження позицій і далі фіксування у вигляді мислєнєвих і проєктних схем їхніх думок, суджень, знань, учинкових дій. Інакше кажучи, коли ми вивільняємося із “предметних кайданів” психології і починаємо її організовувати та розвивати як атрибутивну для людини і людства сферу мислєдіяльності, то постають питання про самоцінність нашого психологічного (рівно як життєвого, досвідного, особистісного) знання, про його точне мовлєнєве, знакове, схематичне, графічне та інше відтворення, а також про адекватне розуміння й рефлексивне використання іншими в груповій комунікації та кооперації у щоденному психологічному практикуванні всіх і кожного.

Тільки-но аргументовану (мотиваційну) дослідницьку стратегію в обстоюваній тут авторській програмі реалізує освітній матеріал **змістового модуля 2** “Основні складові психології як сфери мислєдіяльності і професійного методологування у вітакультурному обґрунтуванні”, що тематично усистемнює п’ять логічно вивіренних за принципом поетапного нарощування складності філософсько-психологічних знань і відповідних їм здатностей:

а) спочатку висвітлюється центральна ланка сферної організації психології як неозорої царини мислєдіяльності – сутність, зміст, функції та інші особливості психологічної роботи, котра розгортається у широких межах реалізації, а саме від теоретизування, методологування, програмування, проєктування і конструювання до різних видів, форм, технік і процедур психологічного практикування (діагностування, консультування, корегування і т. ін.);

б) тоді з’ясовуються організаційні та формозмістові ресурси психологічної мислєкомунікації як такої діяльності, що має свої мету і завдання, цінності та норми, методи і засоби, зокрема деталізуються методологічні уявлення про *пояс думки-комунікації* як поле боротьби думок, поглядів, позицій, про структуру та умови виникнення проблемно-діалогічної ситуації та сутнісне визначення проблемного діалогу;

в) потім розглядається психологічне мислєнє як енергоресурс сфери мислєдіяльності,

його засоби та інструменти, особливості розвитку й функціонування у царині дискурсивних і спеціалізованих практик, а також невербальні свідоцтва чи маркери досягнення його чистоти-ідеальності у життєпоточці колективної та індивідуальної свідомої діяльності і можливості проникнення його у світ прагматично зорієнтованої психологічної роботи;

г) далі характеризується *психологічна миследіяльність* як особливе за інтенційністю свідомої здатності відгалуження від загальної сфери людської миследіяльності, описується трипоясова модель її оргкомунікативного рефлексивного творення, канали і способи ситуаційно-групової актуалізації, категорії і показники продуктивності та результативності;

д) насамкінець аргументується нещодавно введений нами у філософсько-психологічний дискурс неологізм “мислевчинення” (див. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34–49) і висвітлюються його концептні й суто поняттєві смислові горизонти, аналізуються ідеали, форми та умови конструювання *психологічного мислевчинення* і, головне, обґрунтовується його канонічний (четвірний) набір поясів (практичної миследіяльності, концепт-інтенціювання, думки-комунікації, чистого мислення) у психософському практикуванні різних спрямування, інтелектуального статусу та способів рефлексивного оприявнення (оргдіяльнісного, дискусійного, імітаційно-вчинкового, методологічного та ін.).

В. Учинкова д і я: психологія на цьому етапі життєреалізування професійних груп і колективів актуалізується й утверджується як особлива, вже сформована й розвинена, *сфера миследіяльності*, що протистоїть науковому підходу до розгляду психодуховної дійсності чи, конкретніше, займає альтернативну позицію до схеми лавиноподібного примноження все нових і нових наукових предметів у психології. Вона, сутнісно обіймаючи незбагнений універсум життєдіяльності і людського вчинення, первинно цікавиться інтенціями (намірами), *цілями і цінностями* здійснюваної як професіоналами, так і фахівцями суміжних спеціальностей чи любителями, *психологічної роботи*, причому від роботи індивідуальної до групової та колективної (зокрема й усього співтовариства людей, котрі відносять себе до цієї сфери). Тому в даному разі психологія охоплює не тільки і не стільки наявне багатоманіття течій, напрямків, теорій і концепцій, а набагато більше – увесь соціум із різноманітними прикладними психотехніками і масивами психологічних практик і процедур, досвідних діянь та особистісних самопрезентацій. Але головне тут полягає в

тому, що психологія в особі непересічних персоналій, психологічних шкіл і всього професійного товариства покликана створити простір для конструктивної роботи-діяльності, вирішуючи при цьому найважливіше для себе питання: як найкраще і найефективніше організувати й утілювати у повсякдення свій сталий сферний розвиток?

Іншими словами, треба задіяти неформальне (а не номенклатурне!) співтовариство психологів України як живий психосоціальний організм до спільного рефлексивного опрацювання багатоманітних форм збалансування знань і миследіяльності, які вже виробили національні та світові достойники, а також актуалізувати техніки і досвід тих майже неозорих ділянок психологічного практикування, котрі вже захоплені компетентним впливом і які ще тільки можливі у “зоні найближчого розвитку” практико зорієнтованого психологування, і, звісно, наявну множинність (що за різними даними наближається до сотні) наукових предметів психології. І головне: у результативному підсумку, бодай програмно – стратегічно і тактично, окреслити горизонти та можливості розвитку сфери психології як життєдатного організму в усьому спектрі чинників та їх взаємопроникнень, що визначають близьке і віддалене майбутнє цієї сфери щонайменше *у чотирьох вимірах здійснення психологічної роботи*: у царині розвитку психологічного знання (епістемна складова), в аспекті-модусі розвитку чистого мислення (теоретична складова), в напрямку розвитку психологічної миследіяльності (практична складова) і на рівні розробки та компетентного використання психологічного інструментарію (засобово-методична складова).

Щойно висвітлену і багато в чому визначальну (вчинково-діяльну) *дослідницьку стратегію* у нижче запропонованій авторській програмі реалізує освітній матеріал **змістового модуля 3** “*Сферна організація психологічних практик миследіяльності і мислевчинення*”, що тематично охоплює п’ять логічно аргументованих за принципом поетапного спадання складності здійснюваної психологічної роботи:

а) спочатку обґрунтовуються мета, місце і значення *теоретичної роботи* у психології та описуються її ознаки, функції, отриманий результат і теж саме здійснюється у лоні системного порівняння стосовно сутності, атрибутивних характеристик, особливостей і спроможностей *методологічної роботи*, яка відмінна від теоретичної за спрямуванням, цілями, домінантами функціонування і кінцевими продуктами;

б) тоді окреслюються стан і перспективи розвитку *науково-проектної миследіяльності*

у психології, зокрема розглядається її головне знаряддя – *психологічний проєкт*, який, пов'язуючи теорію і практику, природне і штучне, актуальне й потенційне, є умова і гарант конструювання і творення для людини, групи, соціуму кращого майбутнього в усіх його благодатних модусах – психічно здорового, гуманно насиченого, розвитково узмістовленого і духовно збагаченого особистісного та суспільного життя; крім того, аналітично з'ясовуються ознаки, організованості та можливі продукти *науково-проєктної роботи*;

в) потім узасаднюється різноликий *світ прикладної психології* як сфери інтелектуального психологічного практикування, котре здійснюється як у рамках численних індивідуальних практик (від науково й емпірично вивірених до езотеричних, екзистенційних, духовних), так й у форматі різних психологічних служб, центрів, шкіл, співтовариств; при цьому *психологічна робота* та її методичне і технічне забезпечення здійснюються у межах виконання або діяльно-прикладних функцій (діагностичної, колекційної, реабілітаційної, психотерапевтичної, оргтехнологічної та психотехнічної), або змістово-аналітичних (прогностичної, профілактичної, експериментальної, просвітницької і засобово-інструментальної);

г) далі характеризується *емпірична психологія* як важливий напрям-сегмент мислєдіяльного зреалізування психолога й, зокрема, описуються особливості досвідно здійснюваної ним психологічної роботи, у якій головну роль відіграють спостереження, соціальне комунікування та експериментування над обставинами та умовами власної і навколишніх психічної активності, що є джерелом добування практико зорієнтованих психологічних знань, котрі піддані певній раціональній обробці з допомогою наявних у філософії, культурі, науці семантичних засобів; крім того, аргументуються мета і завдання, методологія і методи, можливості та ресурси *експериментальної психології* як сфери дослідницько-проєктної мислєдіяльності, подаються концептуальні визначення експериментального методу або експерименту у психології, з'ясовуються ознаки, функції та отримуваний результат *експериментальної роботи*, а також окреслюються перспективи розвитку психологічних програм і проєктів компетентного експериментування;

д) на завершення обґрунтовуються визначення культури, методологічної і власне *психологічної культури*, аналізуються форми організації останньої, її еволюційні складові (ступені розвитку), внутрішні чинники і зовнішні (соціокультурні) умови формування;

водночас стисло висвітлюється авторська концепція *психокультури* (на прикладі української ментальності та інноваційних соціосистем) як синтетичного світоглядного напрямку мислєдіяльності й оглядово описуються психологічні практики духовного мислєвчинення (служіння, молитви, посту, вірності та ін.).

Четвертий – п і с л я д я л ь н и й – етап розвитку сфери психології залишаємо для самостійного опрацювання здобувачами третього (доктор філософії) рівня підготовки у проблемно-дискурсивному напрямку розробки власних дисертаційних тем. Вочевидь окремий здобувач, котрий сумлінно виконав освітні завдання попередніх трьох змістових модулів й максимально розширив світоглядні горизонти власного бачення психодуховного й осягнув набагато ширше соціальне призначення і більш вагоме культуротворче покликання психології, передусім у взаємоузгодженні формулює мету свого пошуку як більш-менш чітке уявлення про кінцевий результат мислєдіяльності, диференціює її на похідні цілі і завдання, виявляє й контурно окреслює об'єкт свого дослідження, конструює й кількразово уточнює у свідомісному просторі перебігу власної думки-комунікації його предмет, формулює адекватні останньому припущення і гіпотези, а також здійснює відбір найбільш прийнятних методів і засобів психологічного пізнання, проєктування та емпіричного практикування у самозаданому предметному форматі мислєдіяння. Головне, що відтепер він не вивчає і не описує виокремлений упредметнений об'єкт (тобто певний фрагмент, аспект чи властивість психічної реальності) як зовнішній, природничий сторонній щодо нього, а своєю мислєдіяльністю охоплює в пульсуючих екзистенціалах власної буттєвості і через свідомісні фільтри пропускає крізь себе увесь час обновлюваний і збагачуваний психодуховний матеріал, створюючи як нові форми самоцінної внутрішньої і зовнішньої комунікації, так і семантично та знаково фіксований простір того, що особистісно приймається, самісно переживається й учинково твориться (див. *Психологія і суспільство*. 2020. №1. С. 56–77). Отож, на передній план дослідницьки зорієнтованої мислєдіяльності у майбутнього доктора філософії із психології має виходити майже *безперервна рефлексія* власного мислєвчинкового творення свого багатовидового світу психологічного практикування й відтак і постійні аналіз, усвідомлення та конструювання досвіду своєї психологічної роботи і добування нових особистісних, а не запозичених із різних літературних джерел, знань і компетентностей.

Окремо зауважимо, що введене в науковий обіг на початку ХХ століття М.М. Ланге і підтримане під його завершення А.В. і В.А. Петровськими поняття “психосфера”, покликане охопити багатоманіття феноменів психології як науки. Тому, незважаючи на всю його категорійну евристичність, усе ж воно має свою, бодай унікальну, предметність, що вказує на розгляд психіки як природного явища в соціальній реальності людського життя. І навіть те, що психосфера “інтегрує у перетвореному вигляді процеси, здійснювані в біосфері та ноосфері, тяжіючи в одних випадках до першої, в інших – до другої”, не змінює її світоглядного статусу, який залишається у рамках психологічного дискурсу, що обмежений рафінованими ідеальними конструкціями наукового методу.

Насамкінець відмежуємося й від відомого підходу до методології вивчення і текстового викладу психології одного з відомих представників філософської школи Г.П. Щедровицького Вадима Розіна (нар. 1937 р.), що здійснений в напрямку розробки “Методологічних основ психології” (див. Розін В.М. Психология: теория и практика: учеб. пос. Москва, 2005. 544 с.). Річ у тім, що цей автор справді прагне втілити у життя *ненатуралістичний, тобто власне методологічний, підхід*, який передбачає критичний погляд на течії, напрями і школи наявного наукового розуміння психічної реальності й одночасно вимагає ґрунтовної рефлексії усіх (зокрема і його власних) теоретичних побудов у психології, а також має супроводжуватися окремою методологічною реконструкцією способів роботи і мислення психологів. Однак він зреалізовує цей “ненатуралістичний підхід” як “особливий методолог, методолог з обмеженою відповідальністю”, тому що діє у *кооперації з предметником* (ученим, педагогом, психологом, проєктувальником та ін.), виконуючи при цьому суто дорадчі функції: радить йому, як мислити і діяти, але не тому, що знає справжню реальність, а постає в ролі фахівця, який вивчає і конструює мислення.

Отож, В.М. Розін, вибудовуючи власну версію психології, вчиняє не як методолог-мислитель і психолог-творець психодуховної дійсності в одній непересічній особі, а як дистанційований від методологічної сфери психології окремішній методолог, котрий, хоча й використовує весь арсенал методологічних засобів і способів діяння, усе ж розгортає свою роботу як обслуговувач психологів-предметників, підказуючи їм як розмірковувати і діяти у ситуаціях наукової кризи, відповідає на їхні запити, враховуючи їх бачення психічної ре-

альності й нагальних проблем психологічного дискурсу, веде з ними рівноправний діалог. Ось чому запропонований названим дослідником навчальний посібник змістовно вирішує п’ять тематичних завдань:

а) аналізує деякі міфи, що утруднюють адекватне розуміння психологами власних реальних способів роботи і мислення;

б) пропонує варіанти генези психології як самостійної дисципліни;

в) висвітлює способи мислення у психологічній науці і практиці;

г) формулює ідеали і критерії, які можна застосовувати до дослідження та розробки у психологічній науці і практиці;

д) викладає авторські уявлення про психіку та її розвиток, охоплюючи й аналіз здібностей людини (несвідоме, емоції, мислення, уява, рефлексія), а також формування особистості.

У будь-якому разі обстоюваний нами кардинально інший погляд на розуміння і витлумачення психології, а саме як на вселенську, буттєво атрибутивну для усупільненої й окультуреної людини, сферу мислєдїяльності і мислєвчинення, є вповні альтернативним до всіх добре і мало відомих, інклюзивно витончених інтелектуальною акробатикою окремих теоретизувань, підходів – природничо-наукового, гуманістично-предметного, специфічно-методологічного, культурно-історичного, антропологічного і, врешті-решт, будь-якого іншого, головне – системно та рефлексивно аргументованого у лоні предметного багатоголосся сучасної соціогуманітарної науки. Ця цілкова альтернативність ідейно задана Г.П. Щедровицьким сорок років тому і стосується, як слідує з усього вище викладеного, виходу психології із нав’язливих залізних обіймів наукового методу, який фатально редукує психодуховне до природничого явища й відтак продукує про нього хибне чи, принаймні, ілюзорне предметно-раціональне знання. Попри те, що термін “психологія” містить “логос” (що означає слово і думку, поняття і смисл у їх взаємодоповненні), все ж здатне охоплювати не тільки і не стільки царину відкаліброваних ідеалів/типів класичної, некласичної чи постнекласичної наукової раціональності. Його змістовий ландшафт набагато ширший, фактично глобальний, всеосяжний, адже це ще й знання практико зорієнтоване, й історичне, й міфологічне, й морально-етичне, й художньо-естетичне, й соцієтальне, й особистісне, і суто досвідне, життєве, ковітальне.

Розуміючи так психологію, а саме як людиноствердну сферу життєактивності і мислєвчинення, Г.П. Щедровицький слушно

ставити питання про її *зорганізування* та логічно доводить, що ця сфера може бути *впорядкована методологічно*. При цьому він розуміє методологію не просто як учення про методи і засоби людських мислення і діяльності, а як універсальну форму організації і навіть створення нових інтелектуальних і діяльних видів практикування й у цьому сенсі вона становить *рамкову умову*, себто межу та обшир одночасно, усієї мислєдїяльності і життєздїйснення людей. У заданому розрізі світобачення її компетентність має два взаємопрониклих сферних центри: з одного боку, це *методологічне мислення*, через яке переломлюється весь світ людської буттєвості і яке рефлексивно охоплює всі інші форми і типи мислення, з іншого – *методологічна робота* в наступності її шести атрибутивних ознак (вона передбачає критику, проблематизацію, дослідження проектування, програмування, нормування; спрямована головним чином на організацію й унормування діяльності та мислення, обслуговує універсум активної присутності людини у світі схемами, проектами і прописами; має поліпрофесійний і надпредметний характер; поєднує знання про діяльність і мислення зі знаннями про їх об'єкти; загалом синтез різних знань у методологуванні здійснюється не за схемами об'єкта діяльності, а за схемами самої діяльності; обов'язковим є

врахування відмінності та множинності різних рефлексивних позицій діяча відносно об'єкта дослідження, проектування чи творення та ін.).

Таким чином, у нашій версії психології як сфери мислєдїяльності мовиться не про "методологію з обмеженою відповідальністю" (В.М. Розін), а про *методологію з повною відповідальністю* стосовно благодатного ковітального майбутнього психології, котра змістовно співпадає й у сутнісному визначенні стає *психософією*. Однак це тема окремого детального опрацювання.

Насамкінець підкреслимо конструктивність позиції Вадима Розіна в аспекті долучення до психологічної науки і практики такої визначальної для компетентнісної зрілості психолога сфери, як *психологічна культура*. Не вдаючись у понятійні подробиці, лише зазначимо, що нами виокремлено й охарактеризовано за принципом зростаючої складності шість основних складових або ступенів еволюції психологічної культури:

- психологічна грамотність,
- психологічна спроможність,
- світоглядна, насамперед ціннісно-смилова, готовність,
- рефлексивна психологічна компетентність,
- культуротворча психологічна продуктивність,
- психокультурна досконалість (зрілість).

СИЛАБУС ДИСЦИПЛІНИ

ПСИХОЛОГІЯ ЯК СФЕРА МИСЛЄДІЯЛЬНОСТІ

Рівень вищої освіти – третій (освітньо-науковий)
Освітньо-наукова програма Психологія

Рік навчання: I
Семестр: II

Кількість кредитів: 5
Мова викладання: українська

Керівник

ПІБ

завідувач кафедри психології та соціальної роботи, д.психол.н., професор
Фурман Анатолій Васильович

Контактна
інформація

anatoliy.furman@yahoo.com +380974427595

Опис дисципліни

Дисципліна “Психологія як сфера миследіяльності” спрямована на забезпечення майбутніх докторів філософії системою раціогуманітарних знань і фахових компетенцій стосовно розширеного світоглядного розуміння психології як особливої, вже сформованої і розвиненої, сфери миследіяльності, котра сутнісно обіймає незбагнений універсум людської життє-активності, увесь соціум із багатоманіттям наукових предметів і різновидів технік (антропо-технік, психотехнік, культуртехнік, соціотехнік) і цілу низку практик психосоціальної взаємодії, мислекомунікації, роботи в команді, а також як каналу особистісного конструювання світу і життєреалізування людини у вітакультурному плинні повсякдення та з використанням різноманітних психологічних дискурсів колективного й індивідуального мислевчинення.

Структура дисципліни

Години	Тема	Результати навчання	Завдання
4	ТЕМА 1. Психологія як наука і як сфера миследіяльності: альтернативність розгляду	Демонструвати розуміння відмінностей у поясненні психології як науки і як сфери миследіяльності; аргументувати переваги у розумінні психології як сфери, котра не обмежується предметними рамками цієї науки, а становить весь універсум життєдіяльності людини	Поточне опитування, проблемні завдання, тести на створення інтелект-карти
2	ТЕМА 2. Схема миследіяльності Г.П. Щедровицького та можливості її застосування у психології	Давати детальну характеристику трьом основним поясам схеми миследіяльності Г.П. Щедровицького – практичній роботі групи, думки-комунікації і чистого мислення, а також аргументовано визначати можливості їх конструктивного застосування у психологічному пізнанні і практикуванні	Командні проекти; критичний і конструктивний аналіз наявних дослідницьких програм у сфері психології
4	ТЕМА 3. Модель професійного методологування А.В. Фурмана та конструктивні можливості її застосування у психологічному пізнанні і практикуванні	Охарактеризувати евристичні можливості застосування шестирівневої моделі професійного методологування А.В. Фурмана у психологічній роботі теоретичного, прикладного та суто емпіричного спрямування; визначати умови і засоби здійснення психологічного аналізу у процесі миследіяльності психолога	Аналітичні звіти, реферати; проблемні практичні завдання; створення мислесхем як інструментів власної миследіяльності дослідника
4	ТЕМА 4. Мислевчинкова організація канонічної психології В.А. Роменця	Демонструвати обізнаність у царині новітніх напрямів розвитку сучасної психології як сфери миследіяльності; визначати предметне поле канонічної психології В.А. Роменця і перспективи розвитку психософії вчинку	Презентації результатів виконаних завдань та досліджень; проблемні завдання, тести на створення інтелект-карти
2	ТЕМА 5. Психологічні знання і парадигмально-дослідницькі рівні його організації	Демонструвати навички рефлексивного розуміння розмежування знань і досвіду про психічне та власне психологічних знань; описувати антропологічну специфіку раціогуманітарного знання та парадигмально-дослідницькі рівні його функціонування, розвитку, самоорганізації	Поточне опитування, виступи на наукових заходах, проблемні запитання ситуаційного характеру
2	ТЕМА 6. Сутність, зміст і функції психологічної роботи-діяльності	Чітко й аргументовано визначати сутнісні ознаки, змістове наповнення та функціональне поле психологічної роботи-діяльності; описувати внутрішній і зовнішній контури структурної побудови психологічної діяльності	Аналітичні звіти, реферати; презентації результатів виконаних завдань та досліджень

Години	Тема	Результати навчання	Завдання
2	ТЕМА 7. Психологічна мислекомунікація як діяльність, її форми, методи, засоби	Рефлексувати можливості та обмеження психологічної мислекомунікації, а також форми, методи і засоби її продуктивного (діалогічного, толерантного тощо) здійснення у професійній діяльності психолога	Стандартизовані тести; проблемні практичні завдання, критичні самозвіти опрацьованих наукових текстів
4	ТЕМА 8. Психологічне мислення, його засоби та інструменти, особливості розвитку і функціонування	Знати сутнісні характеристики психологічного мислення як свідомісної здатності людини відображати світ і створювати його ідеальні картини; розуміти його природу та особливості актуалізації і розвитку	Презентації результатів виконаних завдань та досліджень; створення мислесхем як інструментів власної миследіяльності дослідника
2	ТЕМА 9. Психологічна миследіяльність, її пояси і способи ситуаційно-групової актуалізації	Демонструвати здатність здійснювати власну психологічну миследіяльність на освоєний предмет дослідження чи практикування; описувати пояси і способи ситуаційно-групової актуалізації вказаної миследіяльності	Поточне опитування, командні проекти; побудова категорійних схем, методологічних моделей і поняттєво-категорійних таблиць
4	ТЕМА 10. Психологічне мислевчинення, ідеали, форми та умови його продукування	Аргументовано висловлюватись про можливості і засоби психологічного мислевчинення, про його ідеали в історії психології, а також про форми та умови його особистісного здійснення	Презентації результатів виконаних завдань та досліджень; імітаційно-вчинкові ситуації колективної миследіяльності
4	ТЕМА 11. Теоретична і методологічна роботи у сфері психології, їх ознаки, функції, результати	Чітко розрізняти теоретичну і методологічну види роботи у сфері психології, виокремлювати сутнісні ознаки кожної із них та описувати їх взаємодоповнення у психологічній миследіяльності і власному досвіді здійснення психологічної роботи	Розрахункові та розрахунково-графічні роботи; критичний і конструктивний аналіз наявних дослідницьких програм у сфері психології
2	ТЕМА 12. Науково-проектна миследіяльність у сфері психології, її ознаки, організованості, продукти	Знати рівні розуміння оперування, сутнісні ознаки і призначення науково-проектної миследіяльності, яка може здійснюватись у сфері психології; охарактеризувати психологічні проекти як продукти відповідно спрямованої миследіяльності	Командні проекти; виступи на наукових заходах; система проблемних кейсових завдань і вправ; побудова мислесхем
3	ТЕМА 13. Прикладна психологія як окрема важлива сфера інтелектуального практикування і психологічної роботи та її методичне забезпечення	Визначати та детально описувати предметну специфіку, функції і завдання прикладної психології як сфери миследіяльного практикування та окремої психологічної роботи; розуміти особливості методичного забезпечення прикладних досліджень і розробок у сфері психології	Розрахункові та розрахунково-графічні роботи; проблемні практичні завдання, критичні самозвіти опрацьованих наукових текстів
2	ТЕМА 14. Емпірична психологія як важливий напрям-сегмент миследіяльності фахівця-психолога. Методи і програми зреалізування експериментальної психології	Виокремлювати та розуміти сутність, цілі і завдання емпіричної психології як важливого напрямку миследіяльності професійного психолога; аргументувати мету, зміст та особливості експериментальної психології, аргументувати її методи та програми зреалізування; кількісно та якісно оформляти результати психологічного експериментування	Презентації результатів виконаних завдань та досліджень; система проблемних кейсових завдань і вправ; поточне опитування
4	ТЕМА 15. Психологічна культура, її сутність, складові, чинники розвитку та умови формування	Виокремлювати і розуміти психологічну культуру як складну систему ментально й духовно опрацьованих людством схем, моделей, програм і способів життєактивності (поведінки, діяльності, спілкування, вчинення), що забезпечують відтворення і зміну всеможливих символів і форм психосоціального життя і самореалізації особистості, а також характеризувати шість ступенів (складників) еволюції названої культури та психосоціальні умови переходу особи на вищі щаблі	Презентації результатів виконаних завдань та досліджень; виступи на психологічних заходах; екзамен

Літературні джерела

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб.ст./упоряд. П.А. М'ясоїд; відп.ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
2. Анисимов О.С. Методология: функция, сущность, становление. Москва: ЛМА, 1996. 380 с.
3. Балл Г. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 60-74.
4. Бахтін М.М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5-34.
5. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
6. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование. Выготский Л.С. Психология. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С.14-120.
7. Гусельцева М. Мережевий плюралізм у психології: перспективи поліметодології і трансдисциплінарності. *Психологія і суспільство*. 2020. № 2. С. 36-54.
8. Гусельцева М. Методології оновлення психологічної науки. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 27-37.
9. Гусельцева М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): монография. Москва: Акрополь, 2013. 367 с.
10. Георгий Петрович Щедровицкий / под ред. П.Г. Щедровицкого, В.Л. Даниловой. Москва: РОССПЕН, 2010. 600 с.
11. Зеличенко А.И. Психология духовности. Москва: Трансперсональный институт, 1996. 400 с.
12. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. Москва: Языки славянских культур, 2010. 592 с.
13. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-е вид., переробл., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника", 2015. 720 с.
14. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 320 с.
15. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
16. М'ясоїд П. Метатеоретичний аналіз у психології. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 54-82.
17. М'ясоїд П. Принципи історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4. С. 38-72.
18. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
19. М'ясоїд П. Теорія в історичному поступі психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2021. № 1. С. 31-52.
20. Основы психологии: підр./ за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. 6-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
21. Петровський А.В. Ярошевський М.Г. Теоретическая психология: уч. пос. Москва: Изд. Центр "Академия", 2001. 496 с.
22. Психология вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб.ст./упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
23. Розин В.М. Психология: наука и практика: учеб. пос. Москва: РГГУ; Омега-Л, 2005. 544 с.
24. Роменець В.А. Історія психології ХІХ- початку ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 2007. 832 с.
25. Роменець В. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 140-185.
26. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. пос. 2-е вид. Київ: Либідь, 2017. 1056 с.
27. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6-27.
28. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
29. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 712 с.
30. Савчин М.В. Методологія психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 224 с. (Серія "Монограф").
31. Савчин М. Постмодерністський світогляд і проблемний контекст психологічного пізнання особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С. 7-23.
32. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність особистості: монографія. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2016. 596 с.
33. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах /упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с.; Т. 2. 344 с.; Т. 3. 400 с.; Т. 4. 388 с.
34. Самойлов О. Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 5-32.
35. Стьопін В. Наука. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 28-30.
36. Степин В.С. Теоретическое знание: структура, история, эволюция. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.
37. Ткаченко О. Принципи, категорії і методологічні проблеми психології. *Психологія і суспільство*. 2009. № 1. С. 45-133.
38. Тульчинский Г.Л. Философия поступка: самоопределение личности в современном обществе. Санкт-Петербург: Алетей, 2020. 826 с.
39. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 5-34.
40. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
41. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії (частина перша). *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 5-26.
42. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. *Психологія і суспільство*. 2013. № 4. С. 18-36.
43. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
44. Фурман А.В. Категорійна матриця теоретичної

психології. *Психологія і суспільство*. 2020. № 2. С. 13-51.

45. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-50. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>

46. Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 5-11. DOI:<https://doi.org/10.15330/ps.9.1.5-11>

47. Фурман А.В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019. №1(10). С. 5-17. DOI:<https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-17>

48. Фурман А.В. Методологічна схема відновлення предметного поля канонічної психології. *Вітакультурний млин*. 2019. Модуль 21. С.4-27.

49. Фурман А.В. Методолог – професія майбутнього. *Психологія і суспільство*. 2016. №1. С. 16-42.

50. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальної психології. *Психологія і суспільство*. 2012. №4. С. 78-125.

51. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4. С. 5-37.

52. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 40-69.

53. Фурман А.В. Модульно-розвивальний орг-простір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34-49.

54. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 72-85.

55. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С. 16-38.

56. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-дїяльнїснї ігри у вищїй школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ 2014. 272 с.

57. Фурман (Гуменюк) О.Є. Методологія пізнання

освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 47-81.

58. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

59. Фурман О. Простір і час у психологічному дискурсі. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 79-132.

60. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 38-67. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2018.1.38>

61. Щєдровицький Г.П. Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископель, Л.П. Щєдровицький. Москва: Шк. культ. политики, 1995. 760 с.

62. Щєдровицький Г. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок. *Психологія і суспільство*. 2004. №2. С. 30-49.

63. Щєдровицький Г. Методологічна організація сфери психології. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 6-24.

64. Щєдровицький Г.П. Синтез знань: проблеми і методи. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 61-83.

65. Щєдровицький Г. Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення, зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 29-39.

66. Щєдровицький Г.П. Філософія. Наука. Методологія. Москва: Шк. культ. политики, 1997. 656 с.

67. Anita Woolfolk (2018). Educational Psychology. 768 p.

68. Beth Morling (2017). Research Methods in Psychology: Evaluating a Word of Information. 656 p.

69. David G. Myer (2017). Psychology. 896 p.

70. Dennis Coon, John O. Mitterer, Tanya S. Martini (2018). Introduction to Psychology: Getaways to Mind and Behavior. 736 p.

71. Sandra E. Hockenbury, Susan A. Nolan (2018). Psychology. 848 p.

72. Teo T. Outline of Theoretical Psychology (Critical Investigations). McMillan, 2018. 316 p.

Політика оцінювання

■ **Політика щодо дедлайнів та перескладання.** Роботи, які здаються із порушенням термінів без поважних причин, оцінюються на нижчу оцінку (-20 балів). Перескладання модулів відбувається із дозволу деканату за наявності поважних причин (до прикладу, лікарняний).

■ **Політика щодо академічної доброчесності.** Усі письмові роботи перевіряються на наявність плагіату і допускаються до захисту із коректними текстовими запозиченнями не більше 20%. Списування під час контрольних робіт та екзаменів заборонені (в т.ч. із використанням мобільних девайсів). Мобільні пристрої дозволяється використовувати лише під час он-лайн тестування (скажімо, програма Kahoot).

■ **Політика щодо відвідування.** Відвідування занять є обов'язковим компонентом оцінювання, за яке нараховуються бали. За об'єктивних причин (наприклад, хвороба, міжнародне стажування) навчання може відбуватись в он-лайн формі за погодженням із керівником курсу.

Оцінювання

Остаточна оцінка за дисципліну розраховується за шкалою оцінювання: екзамен (1-15 теми 100% від остаточної оцінки)

Шкала оцінювання студентів:

ECTS	Бали	Зміст
A	90-100	відмінно
B	85-89	дуже добре
C	75-84	добре
D	65-74	задовільно
E	60-64	достатньо
FX	35-59	незадовільно з можливістю повторного складання
F	1-34	незадовільно з обов'язковим повторним курсом

РОБОЧА ПРОГРАМА

**з дисципліни «Психологія як сфера миследіяльності»
рівень вищої освіти – третій (освітньо-науковий)
галузь знань – 05 «Соціальні та поведінкові науки»
спеціальність – 053 «Психологія»
освітньо-наукова програма – «Психологія»**

кафедра психології та соціальної роботи

Форма навчання	Курс	Семестр	Лекції (год.)	Практ. (семін.) (год.)	ІРС (год.)	Тренінг (год.)	Самост. робота студ. (год.)	Разом (год.)	Залік (сем.)	Екз. (сем.)
Денна	1	2	30	15	-	-	105	150	-	2

Структура робочої програми навчальної дисципліни «ПСИХОЛОГІЯ ЯК СФЕРА МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ»

1. Опис дисципліни «Методологія наукових досліджень»

Дисципліна “Психологія як сфера миследіяльності”	Галузь знань, спеціальність, СВО	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів ECTS – 5	галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки»	Статус дисципліни обов'язкова Мова навчання українська
Кількість залікових модулів – 1	спеціальність 053 – «Психологія»	Рік підготовки – 1 курс <i>Денна – 1</i> Семестр: <i>Денна – 2</i>
Кількість змістових модулів – 3	рівень вищої освіти – третій (освітньо-науковий)	Аудиторні години - 45
Загальна кількість годин – 150		Самостійна робота: <i>Денна – 105</i>
Тижневих годин: Денна форма навчання – 10, з них аудиторних – 3		Вид підсумкового контролю – екзамен

2. Мета і завдання дисципліни “Психологія як сфера мислєдїяльностї”

2.1. Мета вивчення дисципліни.

Авторська дисципліна розроблена і викладається для здобувачів вищої освіти третього рівня підготовки із спеціальностї 053 “Психологія” – докторів філософії. Його методологічна концепція обстоює взаємозалежне логіко-змістове висвітлення чотирьох системних тематичних блоків розширеного розуміння психології, а саме не тільки і не стільки як науки, скільки як сфери мислєдїяльностї, що охоплює увесь універсум людської життєактивностї, увесь соціум із багатоманїттям наукових предметів, різноманїтних технік майстерного виконання завдань і низку психологічних практик (комунікативних, тренінгових, терапевтичних, політичних, управлінських, правових, освітніх та ін.), а саме:

а) *теоретичне уявлення-знання* про сферу психології, яке, крім того що перебуває в опозиції до розуміння психології як науки, ставить принципово інші, фундаментальні в аспекті змісту і сенсу людського життя, питання (“Якою є форма організації особистих знань і персональної мислєдїяльностї? Які цілі і цінностї буденної психологічної роботи кожного з нас? Навіщо і заради чого ми нею займаємося, організуючи або долучаючись до спілкування, кооперації, взаємодопомоги чи боротьби один з одним?” та ін.);

б) *методологічне знання* про сферу мислєдїяльностї, що охоплює пояси практичної роботи, концепт-інтенціювання, думки-комунікації і чистого мислення, а також про сферно-універсумну організацію світу психології із її базовими вимірами-континентами – психологічною діяльністю, психологічною взаємодією, психологічним мисленням, психологічним мислєдїянням;

в) *психологічне конструювання* світу і життєреалізування людини в оргформах, технологіях та імітаційно-вчинкових практиках колективної й індивідуальної мислєдїяльностї, що об’єктивуються в таких особистісних продуктах, як мислєсхема, модель-конфігуратор, програма, проєкт, сценарій, методологічна план-карта, парадигмально-дослідницька карта, категорійна матриця;

г) *психологічні практики* мислєдїяльностї і мислєдїяння у таких сферних сегментах-напрямах розвитку сучасної психології, як теоретична, прикладна, емпірична, професійна

психологічна практика, актуалізований психодуховний досвід та його екзистенціали в контексті створення сприятливих зовнішніх умов (передусім освітніх, ділових) та актуалізації внутрішніх чинників прискореного розвитку і компетентісного збагачення психологічної культури особистостї.

Отож сутнісно *мета вивчення дисципліни* – це забезпечення майбутніх докторів філософії системою раціогуманітарних знань і фахових компетенцій стосовно розширеного світоглядного розуміння психології як особливої, вже сформованої і розвиненої, сфери мислєдїяльностї, котра сутнісно обіймає незбагненний універсум людської життєактивностї, увесь соціум із багатоманїттям наукових предметів і різновидів технік (антропотехнік, психотехнік, культуртехнік, соціотехнік) і цілу низку практик психосоціальної взаємодії, мислєкомунікації, роботи в команді, а також як каналу особистісного конструювання світу і життєреалізування людини у вітакультурному плині повсякдення та з використанням різноманїтних психологічних дискурсів колективного й індивідуального мислєдїяння.

2.2. Завдання вивчення дисципліни.

Для досягнення визначеної багатоцільової мети запропонованої авторської навчальної дисципліни треба, щоб здобувачі третього (освітньо-наукового) рівня підготовки:

- опанували на мислєдїяльному рівні теоретичними уявленнями про психологію не лише як про науку людинознавчого спрямування та раціогуманітарного змісту, а й як про особливу, сформовану і розвинену, сферу мислєдїяльностї, що обіймає незбагненний універсум життєреалізування людини і соціуму;

- особистісно привласнили систему методологічних знань про пояси та форми організації мислєдїяльностї у сфері психології, а саме про взаємодоповнення психологічної роботи, концептизації-усвідомлення, думки-комунікації і чистого мислення при вирішенні будь-яких психосоціальних завдань чи проблем;

- освоїли та особисто прийняли до компетентного використання у професійній діяльності сферно-універсумну організацію світу сучасної психології у взаємозалежному здійсненні психологічної роботи, психологічної взаємодії-комунікації, психологічного мис-

лення і психологічного мислевчинення;

- навчилися осмисленому психологічному конструюванні як соціальних ситуацій і подій навколо себе, так і внутрішніх умов (передусім психодуховних станів) власного особистісного зростання і позитивного життєздійснення;

- рефлексивно опанували прийомами продуктивної участі в колективній миследіяльності (тобто роботи в команді) й у спільному створенні інтелектуальних продуктів – мислесхем, моделей-конфігураторів, програм, проєктів, сценаріїв, методологічних план-карт, категорійних матриць, психодуховних самопрезентацій;

- у синтетичному підсумку підвищити свою психологічну культуру як важливу інтегральну умову розвитку і збагачення їх власної професійної компетентності.

2.3. Передумови для вивчення дисципліни.

Перелік дисциплін, які мають бути вивчені раніше: Філософія науки, Методологія та організація наукових досліджень, Інформаційно-аналітичні технології в наукових пошуках, Основи педагогіки та психології вищої школи, Психологія вікового розвитку.

Раніше здобуті результати навчання: мати передові концептуальні та методологічні знання з психології і на межі предметних галузей, а також дослідницькі навички, достатні для проведення наукових і прикладних досліджень на рівні останніх світових досягнень з відповідного напрямку, для отримання нових знань та/або здійснення інновацій; розробляти та досліджувати концептуальні, математичні і комп'ютерні моделі процесів і систем, ефективно використовувати їх для отримання нових знань та/або створення інноваційних продуктів у психології та дотичних міждисциплінарних напрямках; глибоко розуміти загальні принципи та методи психологічних наук, а також методологію наукових досліджень, застосувати їх у власних дослідженнях у сфері психології та у викладацькій практиці.

2.4. Найменування та опис компетентностей, формування котрих забезпечує вивчення дисципліни.

1. Здатність аналізувати психодуховні явища з погляду фундаментальних психологічних принципів і знань, класичних та новітніх методологічних підходів і дослідницьких стратегій, а також на основі дієвих методів і способів психологічного практикування.

2. Здатність здійснювати методологічно вивірену миследіяльність у сфері психології як у самотньому універсумі людського (ковітального) життєздійснення і свідомісного практикування повсякдення на особистісному рівні комунікації і самореалізування.

3. Здатність якісно виконувати психологічну роботу дослідного, проєктного і суто практичного спрямування, ефективно здійснювати психологічні миследіяльність і мислевчинення теоретичного і прикладного характеру, а також оформляти отримані результати у вигляді наукових звітів (тез, статей) і практичних рекомендацій.

2.5. Результати навчання:

- аналізувати, порівнювати і класифікувати як різні течії, напрями, школи у психології, так і безмежне багатоманіття психодуховних феноменів (явищ, властивостей, характеристик);

- володіти розширеною системою світобачення, у якій осереддя становить сфера психології як канал конструювання світу і спосіб життєздійснення людини в культурі та суспільстві;

- знати і компетентно практикувати основні складові психології як сфери миследіяльності і професійного методологування (роботодіяльності, мислекомунікації, психологічного мислення, мислевчинення) під час постановки і розв'язання психологічних проблем і завдань дослідницького, проєктного, емпіричного і практичного характеру та оформляти отримувані результати у вигляді рефлексивних звітів державною та іноземною мовами;

- глибоко розуміти і керуватися у психологічній роботі різного спрямування (теоретичного, методологічного, проєктного, прикладного, експериментального, методичного, експертного, досвідного та ін.) сферною організацією миследіяльності, передусім принципами, методами, способами та інструментами імітаційно-вчинкового практикування (ділові та оргдіяльнісні ігри, розвивально-діагностичні обстеження, психоконсультаційні сесії, психологічні тренінги тощо).

- демонструвати мислевчинкові схем-взірці психологічної культури, професійної етики, академічної доброчесності, міжетнічної толерантності та особистісної відповідальності за здійснювану у сфері психології миследіяльність соціального і самісного унапрямування.

3. Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1

Сфера психології як канал конструювання світу і спосіб життєздійснення людини в культурі і суспільстві.

Психологія як наука і як сфера мислєдїяльностї: альтернативностї розгляду. Об'єкт, предмет і метод психології як науки, а з іншого боку – світ психології як сфери теоретичної і практичної діяльностї та життєзреалїзування людини. Трипоясова схема мислєдїяльностї Г.П. Щєдровицького та можливостї її застосування у психології. Модель професійного методологування і чотирипоясова схема мислєвчинення А.В. Фурмана та евристичні можливостї їх застосування у сфері психології. Схема психологічного канону і мислєвчинкова організація канонічної психології В.А. Роменця. Функції та особливостї психологічного знання. Емпіричний, діалогічний, теоретичний і мета-теоретичний парадигмально-дослїдницький рівні його організації.

ТЕМА 1. Психологія як наука і як сфера мислєдїяльностї: альтернативностї розгляду.

Психологія як гуманітарно-поведінкова наука, напрям розвитку людинознавства, наукова дисциплїна і сфера мислєдїяльностї. Об'єкт, предмет, метод і завдання психологічної науки на сучасному етапі розвитку. Світ психології як сфери теоретичної, прикладної, емпіричної і практичної діяльностї та життєзреалїзування людини. Поняття про мислєдїяльностї і про два світи (їдеальний, свїдомїсний, мислєннєвий і реальний, діяльнїсний, ковїтальний), у яких проживає людина і які забезпечують сферу психології психодуховним матеріалом.

Ключові поняття: наука, психологія, людинознавство, дисциплїна, сфера, світ психології, життєзреалїзування, людина, мислєдїяльностї, психодуховне.

[2; 9; 13; 17; 28; 43; 52; 70; 69; 79; 90; 123].

ТЕМА 2. Схема мислєдїяльностї Г.П. Щєдровицького та можливостї її застосування у психології.

Засновки та історичні умови виникнення схеми мислєдїяльностї в роботі Московського методологічного гуртка. Трипоясова робоча схема мислєдїяльностї Г.П. Щєдровицького та її системно-функціональна структура. Значення і змістова характеристика поясів назва-

ної робочої схеми – практичної мислєдїяльностї, думки-комунїкації, чистого мислєння і наскрїзних процесів – розуміння, інтерпретації і рефлексії. Проекти і сценарії мислєдїяльностї розв'язання складних проблем, нагальних завдань психологічної науки, їх підготовка та умови зреалїзування. Програми і способи вирїшення життєвих проблем клієнта у груповій мислєдїяльностї психологів.

Ключові поняття: схема мислєдїяльностї, думка-комунїкація, чисте мислєння, розуміння, інтерпретація, рефлексія, групова мислєдїяльностї психологів.

[3; 10; 12; 38; 91; 106; 115; 121; 125-127].

ТЕМА 3. Модель професійного методологування А.В. Фурмана та конструктивні можливостї її застосування у психологічному пізнанні і практикуванні.

Рівні та критерії методологування у професійному здїйсненні науково-дослїдної діяльностї. Змістова характеристика методологічних аналізу, рефлексії, розуміння, мислєння, роботи та діяльностї як рівнів методологування у психології. Взаємодоповнення поясів мислєдїяльностї і професійного методологування у психологічному пізнанні і практикуванні. Методологічний аналіз як базовий рівень методологування. Ознаки методологічної роботи, їх мислєсхеми та пояснювальні функції. Конструктивні можливостї застосування шестирівневої моделі професійного методологування А.В. Фурмана у сфері психології і соціогуманітарних науках.

Ключові поняття: методологування, методологічний аналіз, психологічна рефлексія, порозуміння, методологічне мислєння, методологічна робота, мислєсхема, принцип кватерностї.

[10; 39; 88; 91; 96; 101; 103; 106; 113; 116].

ТЕМА 4. Мислєвчинкова організація канонічної психології В.А. Роменця.

Предметне поле, принципи і постулати канонічної психології. Полїдисциплїнарна побудова психології. Канонічна психологія як діалектичний синтез-підсумок розвитку теоретичних дисциплїн психологічної науки. Чотирипостасна логічна структура психологічного канону в концепції В.А. Роменця. Логіко-змістова визначення головних сегментів упредметнення канонічної психології як теоретичної системи і сфери мислєдїяльностї.

Вчинково-канонічна схема організації гуманітарного пізнання і мислєдїяльнїсного практикування. Постаннїя психософїї вчинку.

Ключові поняття: канонїчна психологія, психологічна структура вчинку, теоретична дисциплїна, психологічний канон, метатеоретизування, психософія.

[1; 32; 39; 45; 61-63; 84; 95; 97; 102].

ТЕМА 5. Психологічні знання і парадигмально-дослїдницькї рівнї його організації.

Психологічне пізнання в наукознавчому вимїрі: позиції М.Г. Ярошевського, О.М. Ткаченка, А.В. Юревича, Г.О. Балла. Психологічне пізнання як містерїальнї пошуки істини: школи Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, В.А. Роменця, А.В. Фурмана. Психологічне пізнання як мислєдїяльнїсть: від імітаційно-їгрових практик Г.П. Щєдровицького до компетентного методологування у психологїї А.В. Фурмана. Особливості змісту, структури та рівнїв розвїткового функціонування психологічного знання. Поняття про парадигмально-дослїдницькї рівнї його організації. Типологія парадигмально-дослїдницьких методологїй у сучаснїй психологїї А.В. Фурмана (емпірична, діалогїчна, теоретична, метатеоретична).

Ключові поняття: психологічне пізнання, наукова школа, імітаційно-їгрова форма, психологічне знання, парадигмально-дослїдницька методологія, типологія.

[5; 11; 16; 24; 29; 44; 66; 75; 80; 104; 129; 134].

Змістовий модуль 2

Основнї складові психологїї як сфери мислєдїяльнїстї і професїйного методологування у вітакультурному обґрунтуванні.

Системно-структурна організація сфери психологїї у взаємодоповненнї та діалектичнїй сутностї психологічної роботи-дїяльностї, психологічної взаємодїї-комунїкації, психологічного мислення, психологічної мислєдїяльностї і психологічного мислєвчиненнї. Форми, методи, інструменти, особливості розвїтку і функціонування методологічного мислення у сферї психологїї. Психологічна мислєдїяльнїсть, її форми, пояси і способи актуалїзації на рівнї особи, групи, колективу. Схема модульно-розвивального оргпросто-ру психологічно зорїєнтованого методологування А.В. Фурмана та умови-можливостї її групового мислєвчинкового зреалїзування. Поняття про методологічний модуль і про методологеми психологічної науки. Типи методологічних модулїв у психологічному пізнаннї та конструюванні фрагментїв психодуховної дїйсностї.

ТЕМА 6. Сутнїсть, зміст і функції психологічної роботи-дїяльностї.

Психологічна робота як витрата психїчної енергїї. Формат здїйснення психологічної роботи: із людьми рїзних віку, статї, життєвого досвїду, віросповідання та ін., із формальними і неформальними групами чи колективами-зібраннїями, самого психолога над собою (особистїсним зростанням, духовним оздоровленнїям, самовдосконаленням тощо). Атрибутивнї ознаки психологічної роботи та їх детальна характеристика. Фаховий логїко-змістовний перехїд від психологічної роботи до психологічної дїяльностї. Внутрїшнї і зовнїшнї структурно-функціональнї контури психологічної дїяльностї: *потреба* ξ *мотив* ξ *мета* ξ *внутрїшнї умови і предмет* ξ *метод (спосїб)* ξ *засоби (інструменти)* ξ *результат (продукт)*.

Ключові поняття: психологічна робота, психїчна енергїя, атрибутивнї ознаки, психологічна дїяльнїсть, її структура, функції, продуктивнїсть.

[9; 22; 55; 59; 66; 85; 110-111; 119; 132; 134].

ТЕМА 7. Психологічна мислєкомунїкація як дїяльнїсть, її форми, методи, засоби.

Психологічна взаємодїя, її структура, види, рівнї функціонування. Класи психосоціального впливу в теорїї інноваційно-психологічного клімату О.Є. Фурман (Гуменюк). Думка-комунїкація як осереддїя групової мислєдїяльностї. Дїалог, диспут, дискусїя, дискурс як базовї методи-форми групової та колективної мислєкомунїкації. Поняття про проблемно-діалогїчну ситуацію як джерело рефлексивної мислєкомунїкації та про умови їх проєктування і створеннїя. Інтелектуальнї засоби та інструменти продуктивної мислєкомунїкації.

Ключові поняття: психологічна взаємодїя, психосоціальний вплив, думка-комунїкація, методи-форми групової мислєкомунїкації, проблемно-діалогїчна ситуація, інтелектуальнї засоби.

[6; 18; 54; 72; 73; 109; 113-117; 120-121; 124; 135].

ТЕМА 8. Психологічне мислення, його засоби та інструменти, особливості розвїтку і функціонування.

Наукова раціональнїсть і психологічне мислення. Перехїд від класичного до не-класичного і далї до постнекласичного й пост-постнекласичного психологічного мислення. Антропологічна сутнїсть, гуманїстична спрямованїсть, ковїтальне вкорїння і культуро-

логічний формат психологічного мислення. Проблемно-діалогічна ситуація як інтегральна умова актуалізації-розвитку психологічного мислення. Мислення психолога – це багато-канальний процес різносвідомісних розмірковувань-роздумів, у якому охоплюється пізнавально-сміслові потоки пізнання ним світу, окремих людей, самого себе і свого місця у соціумі.

Ключові поняття: наукова раціональність, психологічне мислення, антропологія, гуманізм, ковітальність, культурологія, психічне як спосіб людського буття.

[3; 11; 16-18; 29; 35; 42; 57-58; 72; 83; 123; 131].

ТЕМА 9. Психологічна мислєдіяльність, її пояси і способи ситуаційно-групової актуалізації.

Поняття про діалектичну єдність психологічного мислення і психологічної діяльності і про аналітичне виокремлення їх форм та умов вияву (параметрів, показників, маркерів, індикаторів, ознак). Практична (конкретна група) психологічна робота, думка-комунікація і чисте мислення, здійснювані на психодуховному матеріалі, як засадничі пояси сферної цілісності психологічної мислєдіяльності. Горизонт форм імітаційно-ігрового здійснення психологічно зорієнтованої мислєдіяльності: від фрагментів і сценок інтелектуальної гри до повноцінних організаційно-діяльнісних ігор.

Ключові поняття: пояси мислєдіяльності, імітація, гра, інтелектуальна гра, мислєдіяльність індивідуальна і групова.

[5; 10; 12; 39; 73; 87; 91; 98; 102; 120; 123; 127].

ТЕМА 10. Психологічне мислєвчинення, ідеали, форми та умови його продукування.

Теоретичний світ В.А. Роменця: від ідеї вчинку до ідеї його психософії та канонічної психології, від учинкового принципу в психології до філософського-психологічної теорії вчинку і методу вчинкової діалектики. Ідея мислєвчинення, його пояси та організованості у сфері психології: практична групова взаємодія, концепт-інтенціювання, думка-комунікація, невербальні продукти чистого мислення. Структура, зміст і значення схеми модульно-розвивального організаційного простору психологічного методологування А.В. Фурмана. Поняття про методологічний модуль психологічної науки. Типи методологічних модулів у психологічному пізнанні і конструюванні та їх багатометрична характеристика.

Ключові поняття: вчинок, учинковий

принцип, психософія вчинку, канонічна психологія, теорія вчинку, метод учинкової діалектики, мислєвчинення, концепт, інтенційність, психологічне методологування, методологічний модуль.

[1; 38; 39; 43; 45; 53; 61-63; 73; 95-97; 103].

Змістовний модуль 3

Сферна організація психологічних практик мислєдіяльності і мислєвчинення в контексті культури.

Мислєдіяльнісні сегменти розвитку сучасної психології: теоретична, прикладна, емпірична, професійна психологічна практика, актуалізований психодуховний досвід особи та його екзистенціали. Сутнісні ознаки теоретичної, методологічної, науково-проектної та експериментальної видів роботи у психології. Методологічна план-карта дослідження психодуховних феноменів як ефективний засіб мислєдіяльності у сфері психології. Категорійна матриця як канонічний інструмент мислєвчинення у психологічному пізнанні, творенні, практикуванні. Організаційно-діялісна гра як новий метод та інтегральна умова розвитку колективної мислєдіяльності. Психологічна культура, її сутність і ступені еволюції у філо- та онтогенезі, чинники та умови формування.

ТЕМА 11. Теоретична і методологічна роботи у сфері психології, їх ознаки, функції, результати.

Теорія як основна форма організації різноманітних психологічних знань і досвіду мислєдіяльності. Теоретична робота – виокремлення й конструювання ідеальних об'єктів та їх багатоаспектних упереджень у психодуховному вимірі людського життя. Сутнісні ознаки та результат теоретичної роботи. Взаємозалежність і взаємопереходи теоретизування і практикування у психологічній мислєдіяльності. Шість атрибутивних ознак методологічної роботи Г.П. Щєдровицького, їх мислєсхеми та пояснювальні можливості у рефлексивній проекції на сферу психології.

Ключові поняття: теорія, теоретична робота, ідеальний об'єкт, предмет дослідження, практичне як утілення свободи думання, методологічна робота, методологічне знання.

[10; 15; 23; 38; 48; 56; 65; 73; 80; 82; 117; 135].

ТЕМА 12. Науково-проектна мислєдіяльність у сфері психології, її ознаки, організованості, продукти.

Наукове проектування як практико зорієнтована мислєдїяльність, що спрямована на створення такого знаряддя конструювання майбутнього, як проект. Сутнісні ознаки та результат науково-проектної роботи у сфері психології. Різновиди психологічних проектів як продуктів мислєдїяльності. Психосоціальний проект – “прокладений місток” між теорією і практикою, важлива форма організації раціогуманітарного знання та його зв’язку із напрямками і видами психологічного практикування, універсальний канал чи спосіб психодуховного конструювання (збагачення) світу, майбутньотворення. Аксіопсихологічне проектування життєвого шляху особистості та її суспільних (зокрема професійних, творчих) досягнень.

Ключові поняття: науково-проектна мислєдїяльність, науково-проектна робота, психосоціальної проект, проект як спосіб конструювання майбутнього, психологічне самопроекткування, особистість, аксіопсихологічний проект.

[12; 57; 73; 88; 91; 93; 98; 104; 112; 115; 121; 126].

ТЕМА 13. Прикладна психологія як окрема важлива сфера інтелектуального практикування і психологічної роботи та її методичне забезпечення.

Предметні поля теоретичної, загальної та прикладної психології, їх відмінності, схожість і взаємодоповнення. Форми, методи і засоби мислєдїяльності прикладних психологів. Напрями, види і способи професійного психологічного практикування як умова розширення сфери психології. Актуалізований психодуховний досвід особи, групи, трудового колективу, товариства, етносу, нації, людства. Сфера психології у її дихотомійних вимірах “філософія (психософія) – соціальний досвід”, “культура – життя”, “теорія – практика”, “наука – мистецтво”. Методична робота як умова практичного зорієнтування психологічної мислєдїяльності. Методичне забезпечення психологічних практик (процедур, технік, учинкових дій, технологій).

Ключові поняття: теоретична психологія, загальна психологія, прикладна психологія, предметне поле дисципліни, психологічна практика, психодуховний досвід, методична робота.

[17-18; 22; 37; 47; 54; 99; 118; 119; 122; 129; 130; 132; 134].

ТЕМА 14. Емпірична психологія як важливий напрям-сегмент мислєдїяльності фа-

хівця-психолога. Методи і програми зреалізування експериментальної психології.

Предметні поля емпіричної та експериментальної психології, їх сутнісна тотожність і локальна відмінність. Феноменальний світ емпіричної психології і можливості його мислєдїяльнісного освоєння. Ознаки та результат експериментальної роботи у сфері психології. Масштабність психологічного експериментування: від лабораторних дослідів до фундаментального соціально-психологічного експерименту в межах країни. Методи дослідницької роботи експериментального спрямування. Типи експериментів і технологія підготовки психоекспериментальних програм і проектів. Оргтехнологічні принципи, умови і засоби проведення психологічного експерименту. Структура цілісного експериментального дослідження у сфері психології. Психологічний аналіз, систематизація та оформлення результатів психологічного експериментування як мислєдїяльнісна робота. Кількісний і якісний психологічний аналіз отриманих результатів. Правила та вимоги до психологічних узагальнень.

Ключові поняття: емпірична психологія, експериментальна психологія, експериментальна робота, психологічний феномен, психологічні практики, методи експериментування, експериментальна програма, експериментальний проект, типи психологічних експериментів, продуктивність психологічного експериментування.

[16; 18; 46; 55; 59; 108-110; 124; 131; 133].

ТЕМА 15. Психологічна культура, її сутність, складові, чинники розвитку та умови формування.

Культура як система опрацьованих людством надбіологічних схем, моделей, програм і способів життєактивності особи, що забезпечують відтворення і розвиток соціального життя у його всеможливих проявах. Сутнісне визначення психологічної культури, характеристика її засадничих аспектів розуміння-розгляду – пізнавального, регуляційного (мислєдїяльнісного), особистісно-інструментального, самоактуалізаційно-рефлексивного. Поведінка, спілкування, діяльність, учинок як базові форми організації культури. Основні ступені еволюції і водночас складові зазначеної культури: психологічна грамотність, психологічна спроможність, світоглядна (передусім ціннісно-сміслова) готовність, мислєрефлексивна компетентність, культуротворча (зокрема й духовна) продуктивність, психокульт-

турна зрілість. Концепція психокультури А.В. Фурмана як синтетичного світоглядного напрямку, що згармонізовує такі сфери мислєдїяльності, як психологія, соціологія, культурологія і професійне методологування. Психологічні практики духовного мислєвчинення (служіння, молитва, піст, вірність, подвиг, жертвність та ін.) та їх розвитковий

потенціал у становленні людини як особистості, індивідуальності, універсуму.

Ключові поняття: культура, психологічна культура, культуротворення, духовна культура, психокультура, духовне мислєвчинення, індивідуальність, людина як універсум. [5; 19; 27; 35; 60; 67; 68; 71; 76; 78; 105; 112].

4. Структура залікового кредиту з дисципліни “Психологія як сфера мислєдїяльності” денна форма навчання

Тематика	Кількість годин	
	Аудиторні години	Самостійна робота
Змістовий модуль 1 Сфера психології як форма конструювання світу і спосіб життєздійснення людини в культурі і суспільстві		
ТЕМА 1. Психологія як наука і як сфера мислєдїяльності: альтернативність розгляду.	4	7
ТЕМА 2. Схема мислєдїяльності Г.П. Щедровицького та можливості її застосування у психології.	2	7
ТЕМА 3. Модель професійного методологування А.В. Фурмана та конструктивні можливості її застосування у психологічному пізнанні і практикуванні.	4	7
ТЕМА 4. Мислєвчинкова організація канонічної психології В.А. Роменця.	4	7
ТЕМА 5. Психологічні знання і парадигмально-дослідницькі рівні його організації.	2	7
Змістовий модуль 2 Основні складові психології як сфери мислєдїяльності і професійного методологування у вітакультурному обґрунтуванні		
ТЕМА 6. Сутність, зміст і функції психологічної роботи-діяльності.	2	7
ТЕМА 7. Психологічна мислєкомунікація як діяльність, її форми, методи, засоби.	2	7
ТЕМА 8. Психологічне мислення, його засоби та інструменти, особливості розвитку і функціонування.	4	7
ТЕМА 9. Психологічна мислєдїяльність, її пояси і способи ситуаційно-групової актуалізації.	2	7
ТЕМА 10. Психологічне мислєвчинення, ідеали, форми та умови його продукування.	4	7
Змістовий модуль 3 Сферна організація психологічних практик мислєдїяльності і мислєвчинення в контексті культури		
ТЕМА 11. Теоретична і методологічна роботи у сфері психології, їх ознаки, функції, результати.	4	7
ТЕМА 12. Науково-проектна мислєдїяльність у сфері психології, її ознаки, організованості, продукти.	2	7
ТЕМА 13. Прикладна психологія як окрема важлива сфера інтелектуального практикування і психологічної роботи та її методичне забезпечення.	3	7
ТЕМА 14. Емпірична психологія як важливий напрям-сегмент мислєдїяльності фахівця-психолога. Методи і програми зреалізування експериментальної психології.	2	7
ТЕМА 15. Психологічна культура, її сутність, складові, чинники розвитку та умови формування.	4	7
Разом	45	105

5. Самостійна робота студентів

№ п/п	Тематика	К-сть годин
1	ТЕМА 1. Психологія як наука і як сфера миследіяльності: альтернативність розгляду.	7
2	ТЕМА 2. Схема миследіяльності Г.П. Щедровицького та можливості її застосування у психології.	7
3	ТЕМА 3. Модель професійного методологування А.В. Фурмана та конструктивні можливості її застосування у психологічному пізнанні і практикуванні.	7
4	ТЕМА 4. Мислевчинкова організація канонічної психології В.А. Роменця.	7
5	ТЕМА 5. Психологічні знання і парадигмально-дослідницькі рівні його організації.	7
6	ТЕМА 6. Сутність, зміст і функції психологічної роботи-діяльності.	7
7	ТЕМА 7. Психологічна мислекомунікація як діяльність, її форми, методи, засоби.	7
8	ТЕМА 8. Психологічне мислення, його засоби та інструменти, особливості розвитку і функціонування.	7
9	ТЕМА 9. Психологічна миследіяльність, її пояси і способи ситуаційно-групової актуалізації.	7
10	ТЕМА 10. Психологічне мислевчинення, ідеали, форми та умови його продукування.	7
11	ТЕМА 11. Теоретична і методологічна роботи у сфері психології, їх ознаки, функції, результати.	7
12	ТЕМА 12. Науково-проектна миследіяльність у сфері психології, її ознаки, організованості, продукти.	7
13	ТЕМА 13. Прикладна психологія як окрема важлива сфера інтелектуального практикування і психологічної роботи та її методичне забезпечення.	7
14	ТЕМА 14. Емпірична психологія як важливий напрям-сегмент миследіяльності фахівця-психолога. Методи і програми зреалізування експериментальної психології.	7
15	ТЕМА 15. Психологічна культура, її сутність, складові, чинники розвитку та умови формування.	7
Разом		105

6. Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

У процесі вивчення дисципліни “Психологія як сфера миследіяльності” використовуються такі засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання:

- стандартизовані і дидактичні тести;
- поточне опитування;
- командні проекти психологічної миследіяльності;

- аналітичні звіти, реферати, психологічні розвідки;
- презентації результатів виконаних завдань та досліджень;
- кватерні мислесхеми, методологічні моделі;
- групова рефлексивна мислекомунікація;
- проблемні практичні завдання, критичні самозвіти опрацьованих наукових текстів;

- моделювання психологічної роботи з людьми у різних життєвих ситуаціях;
- критичний і конструктивний аналіз наявних дослідницьких програм у сфері психології;
- створення мислесхем як інструментів власної миследіяльності дослідника;

- імітаційно-вчинкові ситуації колективної миследіяльності, спрямовані на створення проєктів і мінісценаріїв організаційно-діяльнісних ігор із психологічної проблематики;
- інші види індивідуальних та групових завдань різноаспектного психологічного практикування.

7. Критерії, форми поточного та підсумкового контролю

Підсумковий бал (за 100-бальною шкалою) з дисципліни “Психологія як сфера мисле- діяльності” визначається за шкалою оцінювання:

За шкалою університету	За національною шкалою	За шкалою ECTS
90–100	відмінно	A (відмінно)
85–89	добре	B (дуже добре)
75–84		C (добре)
65–74	задовільно	D (задовільно)
60–64		E (достатньо)
35–59	незадовільно	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)
1–34		F (незадовільно з обов’язковим повторним курсом)

8. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення, використання яких передбачає навчальна дисципліна

№ п/п	Найменування	Номер теми
1	Силабус дисципліни	1-15
2	Робоча навчальна програма	1-15
3	Модульно-розвивальний підручник	1-15
4	Хрестоматія праць із дисципліни	1-15
5	Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 4. 388 с.	1-15
6	Щедровицький Г.П. Методологічна організація сфери психології. <i>Психологія і суспільство</i> . 2000. № 2. С. 6-24	1-2 7-9 11-12
7	Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.	1, 3, 5, 8, 10-12, 14
8	Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація миследіяльності – схема професійного методологування. <i>Психологія і суспільство</i> . 2005. № 4. С. 40-69	3, 5, 9, 12, 14
9	Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. <i>Психологія і суспільство</i> . 2017. № 1. С. 34-49.	3-4, 7-8, 10-11, 15
10	Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ТНЕУ, 2011. 168 с.	1, 5, 15
11	Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.	3, 6-8, 15

12	Панок В.Г. Прикладна психологія: теоретичні проблеми: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2017. 188 с.	13-14
13	Предмет и метод психологии: антология / под ред. Е.Б. Старовойтенко. Москва. Акад. проект: Гаудеамус, 2005. 512 с.	1, 5, 11
14	Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця. Зб.ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.	4, 10, 15
15	Щедровицький Г.П. Схема мислєдїяльностї – системно-структурна будова значення і зміст. <i>Психологія і суспільство</i> . 2005. № 4. С. 29-39	2, 6-9
16	Екзаменаційні запитання з дисципліни	1-15

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб.ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп.ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 288 с.
3. Анисимов О.С. Методология: функция, сущность, становление. Москва: ЛМА, 1996. 380 с.
4. Балл Г. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 60-74.
5. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: монографія. Київ: Вид. ПП "СКД", 2017. 204 с.
6. Бахтін М.М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5-34.
7. Бердяев Н.А. О назначении челове. Москва: Республика, 1993, 383 с.
8. Бердяев М. Проблема етичного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2016. № 4. С. 17-29.
9. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. Москва: МГППУ; Смысл, 2003. 240 с.
10. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
11. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование. Выготский Л.С. Психология. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С.14-120.
12. Георгий Петрович Щедровицький / под ред. П.Г. Щедровицкого, В.Л. Даниловой. Москва: РОССПЕН, 2010. 600 с.
13. Гроф. С. Структура наукових революцій. *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 105-112.
14. Гусельцева М. Мережевий плюралізм у психології: перспективи поліметодології і трансдисциплінарності. *Психологія і суспільство*. 2020. № 2. С. 36-54.
15. Гусельцева М. Методології оновлення психологічної науки. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 27-37.
16. Гусельцева М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): монография. Москва: Акрополь, 2013. 367 с.
17. Гуманістична психологія: Антологія: навч. пос. у 3-х т. / упорядн. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2001. Том 1: Гуманістичні підходи у західній психології ХХ ст. 252 с.
18. Гуманістична психологія: Антологія: навч. пос. у 3-х т. / упорядн. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2001. Том 2: Психологія і духовність: (світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). 2005. 279 с.
19. Зеліченко А.И. Психология духовности. Москва: Трансперсональный институт, 1996. 400 с.
20. Зинченко В.П. Теоретический мир психологи. *Вопросы психологии*. 2003. № 5. С. 3-17.
21. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. Москва: Языки славянских культур, 2010. 592 с.
22. Казміренко В. Соціально-психологічна регуляція діяльності організації. *Психологія і суспільство*. 2004. № 2. С. 5-29.
23. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. 2-е вид., переробл., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника", 2015. 720 с.
24. Копилов Г. Про природу "наукових революцій". *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 113-127.
25. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 320 с.
26. Кримський С. Пізнання як трансценденція софії і спокуса практикою. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 28-32.
27. Кузнецов Ю. Феномен художньої деталі: методологічні виміри пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 4-29.
28. Кун Т. Структура научных революций: пер. с англ. / сост. В.Ю. Кузнецов. Москва: ООО "Изд-во АСТ", 2002. 608 с.
29. Лакатош І. Історія науки та її раціональні реконструкції. *Психологія і суспільство*. 2016. № 3. С. 13-23.
30. Лакатош І. Методологія наукових дослідницьких програм: сутність і структура. *Психологія і суспільство*. 2007. № 4. С.11-29.
31. Лосев О. Історія естетичних учень: внутрішня методологія курсу. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С. 148-162.
32. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: зб. ст. / за заг. ред. В.О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. 360 с.
33. Мазилев В.А. Методология психологической науки: история и современность. Ярославль: РИО ЯГУ, 2017. 419 с.
34. Мамардашвілі М. Проблема свідомості і філо-

- софське покликання. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 19-27.
35. Мацумото Д. Психологія і культура / пер. с англ. О. Голубева, Н. Миронов, Л. Ордановская. Т. Пешкова: Прайм-ЄВРОЗНАК, 2002. 416 с.
36. Мединська Ю. Вітакультурна парадигма і пост-модернізм. *Психологія і суспільство*. 2006. № 1. С. 47-52.
37. Менегетти А. Система і людина / пер. с італ. Изд. 2-е. Москва: ННБФ "Онтотсихологія", 2003. 328 с.
38. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
39. Методологування як практика рефлексивної мислєдїяльності (круглий стіл). *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 11-33.
40. Микешина Л.А. Філософія науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: уч. пос. Москва: Прогресс-традиция; МПСН; Флинта, 2005. 464 с.
41. М'ясоїд П. Метатеоретичний аналіз у психології. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 54-82.
42. М'ясоїд П. Принципи історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4. С. 38-72.
43. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
44. М'ясоїд П. Теорія в історичному поступі психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2021. № 1. С. 31-52.
45. Основи психології: підр./ за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. 6-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
46. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій. Київ: Наукова думка, 1996. 210 с.
47. Панок В.Г. Прикладна психологія: теоретичні проблеми: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2017. 188 с.
48. Петровський А.В. Ярошевський М.Г. Теоретическая психология: уч. пос. Москва: Изд. Центр "Академия", 2001. 496 с.
49. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 436 с.
50. Поппер К. Логика и рост научного знания; пер. с англ. Москва: Прогресс, 1983. 392 с.
51. Порус В.Н. Рыцарь Ratio. *Вопросы философии*. 1995. № 4. С. 127-134.
52. Психологія: підручник / кол. авторів; за ред. І.Ф. Прокопенка. Харків: Фоліо, 2012. 863 с.
53. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб.ст./упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
54. Психологія спілкування: підручник / автор М.М. Філоненко. Київ: Центр учб. літ., 2008. 224 с.
55. Психологія соціальної роботи: уч. пос. / колл. авторів; под ред. М.А. Гулиной. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 351 с.
56. Рикер П. Конфлікт інтерпретацій: Очерки о герменевтике. Москва: Медиум, 1995. 416 с.
57. Розин В.М. Психологія: наука і практика: учеб. пос. Москва: РГГУ; Омега-Л, 2005. 544 с.
58. Розин В.М. Типы и дискурсы научного мышления: монографія. Изд. 2-е. Москва: Эдиториал УРСС, 2004. 248 с.
59. Роджерс К.Г. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. Москва: Изд. группа "Прогресс", "Универс", 1994. 480 с.
60. Роменець В. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 140-185.
61. Роменець В.А. Історія психології ХІХ- початку ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 2007. 832 с.
62. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. пос. 2-е вид. Київ: Либідь, 2017. 1056 с.
63. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6-27.
64. Роменець В.А. Психологія творчості: навч. посібник. 2-е вид., доп. Київ: Либідь, 2001. 288 с.
65. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
66. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 712 с.
67. Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
68. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: монографія. Вид. 2-е, пер. доп. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 508 с.
69. Савчин М.В. Методологія психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 224 с. (Серія "Монограф").
70. Савчин М. Постмодерністський світогляд і проблемний контекст психологічного пізнання особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С. 7-23.
71. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність особистості: монографія. Херсон: ПП Вищемирський В.С., 2016. 596 с.
72. Самойлов О. Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 5-32.
73. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с.; Т. 2. 344 с.; Т. 3. 400 с.; Т. 4. 388 с.
74. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: уч. пос. Москва: Школа-Пресс, 1995. 384 с.
75. Смит Н. Современные системы психологии / пер. с англ. Н. Миронов, С. Рысев; под. общ. ред. А.А. Алексеева. Санкт-Петербург: Прайм-ЄВРОЗНАК, 2003. 384 с.
76. Соціологія культури: навч. посіб.; за ред. О.М. Семашка, В.М. Пічі. Київ: Каравела, Львів: Новий світ-2000, 2002. 334 с.
77. Старовойтенко Е.Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. Москва: Акад. Проект, 2001. 544 с.
78. Стьопін В. Культура. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 16-25.
79. Стьопін В. Наука. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 28-30.
80. Степин В.С. Теоретическое знание: структура, история, эволюция. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.
81. Татенко В.О. Сучасна психологія. Теоретико-

методологічні проблеми: навч. посіб. Київ: Вид-во НАУ, 2009. 288 с.

82. Теория и методология психологии: Постнекласическая перспектива / отв. ред. А.Л. Журавлев, А.В. Юревич. Москва: Изд-во “Ин-т психологии РАН”, 2007. 528 с.

83. Ткаченко О. Принципи, категорії і методологічні проблеми психології. *Психологія і суспільство*. 2009. № 1. С. 45-133.

84. Тульчинский Г.Л. Философия поступка: самоопределение личности в современном обществе. Санкт-Петербург: Алетей, 2020. 826 с.

85. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. *Избранные труды*: в 11 т. Т. 8. М.: Изд. АПН РСФСР, 1950. 776 с.

86. Фуко М. Археология знания; пер. с фр. Санкт-Петербург: ИЦ “Гуманитарная академия”, “Унив. книга”, 2004. 416 с.

87. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 5-34.

88. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

89. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії (частина перша). *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 5-26.

90. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. *Психологія і суспільство*. 2013. № 4. С. 18-36.

91. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

92. Фурман А.В. Категорійна матриця теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2020. № 2. С. 13-51.

93. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-50. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>

94. Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 5-11. DOI:<https://doi.org/10.15330/ps.9.1.5-11>

95. Фурман А.В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019. №1(10). С. 5-17. DOI:<https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-17>

96. Фурман А.В. Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи раціонально-вчинкової організації теорії як метасистеми. *Вітакультурний млин*. 2017. Модуль 19. С. 4-15.

97. Фурман А.В. Методологічна схема відновлення предметного поля канонічної психології. *Вітакультурний млин*. 2019. Модуль 21. С. 4-27.

98. Фурман А.В. Методолог – професія майбутнього. *Психологія і суспільство*. 2016. №1. С. 16-42.

99. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології. *Психологія і суспільство*. 2012. №4. С. 78-125.

100. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4. С. 5-37.

101. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія. Київ: Інститут політичної і соціальної психології; Тернопіль:

Економічна думка, 2013. 100 с.

102. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 40-69.

103. Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34-49.

104. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 72-85.

105. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ТНЕУ, 2011. 168 с.

106. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С. 16-38.

107. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 47-60.

108. Фурман А.В. Фундаментальний соціально-психологічний експеримент у школах України: анатомія пошуку. *Освіта і управління*. 1991. Т. 1. № 3. С. 35-54.

109. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-дїяльніснї ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ 2014. 272 с.

110. Фурман А.В., Надвичина Т. Діагностичний напрям узмістовлення дїяльності психологічної служби університету. *Психологія і суспільство*. 2014. № 3. С. 69-101.

111. Фурман А.В., Надвичина Т. Психологічна служба університету: від моделі до технології. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 80-104.

112. Фурман А.В., Ревасевич І. Програма авторського курсу “Психокультура інноваційних соціосистем”. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 221-235.

113. Фурман (Гуменюк) О. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 70-83.

114. Фурман (Гуменюк) О.Є. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 47-81.

115. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

116. Фурман О. Простір і час у психологічному дискурсі. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 79-132.

117. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 38-67. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2018.1.38>

118. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение); пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой. Санкт-Петербург: Питер-Пресс, 1997. 608 с.

119. Шандрук С.К. Психологія професійних творчих здібностей: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2015. 357 с.

120. Школы в науке / под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. Москва: Наука, 1977. 523 с.

121. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископфель, Л.П. Щедровицкий. Москва:

Шк. культ. політики, 1995. 760 с.

122. Щедровицький Г. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок. *Психологія і суспільство*. 2004. №2. С. 30-49.

123. Щедровицький Г. Методологічна організація сфери психології. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 6-24.

124. Щедровицький Г. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдїяльності. *Психологія і суспільство*. 2006. № 3. С. 58-69.

125. Щедровицький Г.П. Синтез знань: проблеми і методи. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 61-83.

126. Щедровицький Г. Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення, зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 29-39.

127. Щедровицький Г.П. Філософія. Наука. Методологія. Москва: Шк. культ. політики, 1997. 656 с.

128. Юрєвич А.В. Методологія і соціологія психології. Москва: Изд. “Институт психологии РАН”, 2010. 272 с.

129. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию: уч. пособ. Минск: АСААР, 2005. 768 с.

130. Anita Woolfolk (2018). *Educational Psychology*. 768 p.

131. Beth Morling (2017). *Research Methods in Psychology: Evaluating a Word of Information*. 656 p.

132. David G. Myer (2017). *Psychology*. 896 p.

133. Dennis Coon, John O. Mitterer, Tanya S. Martini (2018). *Introduction to Psychology: Getaways to Mind and Behavior*. 736 p.

134. Sandra E. Hockenbury, Susan A. Nolan (2018). *Psychology*. 848 p.

135. Teo T. *Outline of Theoretical Psychology (Critical Investigations)*. McMillan, 2018. 316 p.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ЗАПИТАННЯ з дисципліни “Психологія як сфера мислєдїяльності” для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти – доктор філософії спеціальності 053 “Психологія”

1. Психологія як гуманітарно-поведінкова наука, напрям розвитку людинознавства, наукова дисципліна і сфера мислєдїяльності.

2. Об'єкт, предмет, метод і завдання психологічної науки на сучасному етапі розвитку.

3. Світ психології як сфери теоретичної, прикладної, емпіричної і практичної діяльності та життєзреалізування людини.

4. Поняття про мислєдїяльність і про два світи (ідеальний, свідомісний, мисленнєвий і реальний, діяльнісний, ковітальний) людського життя.

5. Триполюсова робоча схема мислєдїяльності Г.П. Щедровицького та її системно-функціональна структура.

6. Проекти і сценарії мислєдїяльнісного розв'язання складних проблем або завдань психологічної науки, їх підготовка та умови зреалізування.

7. Програми і способи вирішення життєвих проблем клієнта у груповій мислєдїяльності психологів.

8. Рівні та критерії методологування у професійному здійсненні науково-дослідної діяльності психологів.

9. Змістова характеристика методологічних аналізу, рефлексії, розуміння, мислення, роботи та діяльності як рівнів методологування у психології.

10. Методологічний аналіз як базовий рівень методологування.

11. Ознаки методологічної роботи, їх мислєсхеми та пояснювальні функції.

12. Конструктивні можливості застосування шестирівневої моделі професійного методологування А.В. Фурмана у сфері психології і соціогуманітарних науках.

13. Предметне поле, принципи і постулати канонічної психології.

14. Канонічна психологія як діалектичний синтез-підсумок розвитку теоретичних дисциплін психологічної науки.

15. Чотирипостасна логічна структура психологічного канону в концепції В.А. Роменця.

16. Вчинково-канонічна схема організації гуманітарного пізнання і мислєдїяльнісного практикування.

17. Постанова психософії вчинку як методології пізнання сутносні людського буття.

18. Психологічне пізнання в наукознавчому вимірі: позиції М.Г. Ярошевського, О.М. Ткаченка, А.В. Юрєвича, Г.О. Балла.

19. Психологічне пізнання як містеріальні пошуки істини: школи Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, В.А. Роменця, А.В. Фурмана.

20. Психологічне пізнання як мислєдїяльність: від імітаційно-ігрових практик Г.П. Щедровицького до методологування у психології А.В. Фурмана.

21. Особливості змісту, структури та рівнів розв'язального функціонування психологічного знання.

22. Поняття про парадигмальні-дослідницькі рівні організації психологічного знання.

23. Типологія парадигмально-дослідницьких методологій у сучасній психології А.В. Фурмана (емпірична, діалогічна, теоретична, метатеоретична).

24. Психологічна робота як витрата психічної енергії.

25. Формат здійснення психологічної роботи та її атрибутивні ознаки.

26. Психологічна взаємодія, її структура, види, рівні функціонування.

27. Класи психосоціального впливу в теорії інноваційно-психологічного клімату О.Є. Фурман (Гуменюк).

28. Думка-комунікація як осереддя групової мислєдїяльності.

29. Діалог, диспут, дискусія, дискурс як базові методи-форми групової та колективної мислєкомунікації.

30. Поняття про проблемно-діалогічну ситуацію як джерело рефлексивної мислєкомунікації та про умови їх проєкування і створення.

31. Інтелектуальні засоби та інструменти продуктивної мислєкомунікації.

32. Наукова раціональність і психологічне мислення.

33. Антропологічна сутність, гуманістична спрямованість, ковітальне вкоріння і культурологічний формат психологічного мислення.

34. Проблемно-діалогічна ситуація як інтегральна умова актуалізації-розвитку психологічного мислення.

35. Поняття про діалектичну єдність психологічного мислення і психологічної діяльності.

36. Практична (конкретна групова) психологічна робота, думка-комунікація і чисте мислення.

37. Ідея мислевчинення, його пояси та організованості у сфері психології: практична групова взаємодія, концепт-інтенціювання, думка-комунікація, невербальні продукти чистого мислення.

38. Структура, зміст і значення схеми модульно-розвивального організаційного простору психологічного методологування А. В. Фурмана.

39. Поняття про методологічний модуль психологічної науки.

40. Типи методологічних модулів у психологічному пізнанні і конструюванні та їх багатометрична характеристика.

41. Теорія як основна форма організації різноманітних психологічних знань і досвіду миследіяльності.

42. Сутнісні ознаки та результат теоретичної роботи.

43. Наукове проєктування як практико зорієнтована миследіяльність, що спрямована на створення такого знаряддя конструювання майбутнього, як проєкт.

44. Сутнісні ознаки та результат науково-проєктної роботи у сфері психології.

45. Різновиди психологічних проєктів як продуктів миследіяльності.

46. Форми, методи і засоби миследіяльності прикладних психологів.

47. Напрями, види і способи професійного психологічного практикування як умова розширення сфери психології.

48. Методична робота як умова практичного зорієнтування психологічної миследіяльності.

49. Інноваційно-методичне забезпечення психологічних практик.

50. Предметні поля емпіричної та експериментальної психології, їх сутнісна тотожність і локальна відмінність.

51. Ознаки та результат експериментальної роботи у сфері психології.

52. Загальнонаукові методи дослідницької роботи експериментального спрямування.

53. Типи експериментів і технологія підготовки психоекспериментальних програм і проєктів.

54. Оргтехнологічні принципи, умови і засоби проведення психологічного експерименту.

55. Структура цілісного експериментального дослідження у сфері психології.

56. Психологічний аналіз, систематизація та оформлення результатів психологічного експериментування як миследіяльнісна робота.

57. Фундаментальний соціально-психологічний експеримент в освітньому просторі України: умови реалізації та критерії ефективності.

58. Загальна, методологічна і психологічна культура як миследіяльнісні виміри суспільного життя.

59. Сутність та оргдіяльнісні форми психологічної культури.

60. Ступені еволюції (онтогенетичні складові) психологічної культури і постановня психокультури як її мислевчинкового підсумку.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
д. психол. н., проф. Савчин М.В.**

Надійшла до редакції 15.02.2021.

Підписана до друку 25.02.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

**Фурман А.В. Авторська програма із дисципліни “Психологія як сфера миследіяльності”.
Психологія і суспільство. 2021. №1. С. 160–185. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.160>**

Оголошення

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ПРОГРАМА
П'ятнадцятої авторської наукової школи
професора Анатолія В. ФУРМАНА
на тему:
«ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА І ЯК СФЕРА МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ:
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ»

10 червня 2021 року
Конференцзал соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ

Тернопіль
Західноукраїнський національний університет
2021

Мета – із позицій вітакультурної методології висвітлення засадничих тенденцій розвитку психології як у предметних межах природничо-наукового підходу, так і в більш широкому форматі розуміння психології як сфери мислєдіяльності та окремого світогляду у форматі людини, можливостей і ресурсів її психодуховного розвитку.

З а в д а н н я:

1. Аналітично виявити і рефлексивно аргументувати головні тенденції розвитку психології як науки і як сфери мислєдіяльності, послуговуючись оптиками вітакультурного і циклічно-вчинкового методологування.
2. Обґрунтувати методологічні стратегії пізнання психодуховної дійсності в індивідуальній, груповій і масовій формах людської буттєвості.
3. Системно аргументувати тенденції і напрямки розвитку прикладної (зокрема емпіричної та експериментальної) психології як практико зорієнтованої науки і як сфери мислєдіяльності.
4. Відрефлексувати мислєдіяльнісну продуктивність і культурну вагомість авторського методологічного інструментарію пізнання-конструювання-творення психодуховних організованостей людського життя (мислєсхем, методологічних моделей і план-карт, категорійних матриць, парадигмально-дослідницьких карт і програм).

Об'єктом колективного методологічного опрацювання є сфера психології як ковітальний часопростір мислєдіяльності, мислєвчинення і професійного методологування, що за умов їх ефективного (майстерного, компетентного тощо) здійснення уможлиблює постання *психософії* як шляху до мудрості та натхненного особистісного життєреалізування.

Часопростір мислєдіяльного упредметнення актуалізує кілька найважливіших вимірів *теоретичної, методологічної і суто психологічної роботи* наукового зібрання:

- від психології як науки до психології як сфери мислєдіяльності та окремого світогляду;
- від психології як сфери мислєдіяльності до психософії як мудрості мислєвчинення;
- від дослідницьких стратегій у психології до форм, методів, засобів та інструментів методологування у сфері психології;
- від принципів і методів психологічного дослідження до авторських методологічних підходів і методологічних оптик (передусім постнекласичних і метамодерністських) пізнання психодуховної дійсності.

ОРГКОМІТЕТ

Гірняк Андрій Несторович – голова, к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи;
Фурман Оксана Євстахіївна – заступник голови, д. психол. н., професор, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”;

Гірняк Галина Степанівна – к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи;
Бугерко Ярослава Миколаївна – к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи;
Москаль Юрій Володимирович – випусковий редактор журналу “Психологія і суспільство”.

ЗАПРОШЕНІ

Задорожний Зеновій-Михайло Васильович – д. е. н., професор, проректор з наукової роботи ЗУНУ;
Гомолюк Оксана Євгенівна – д. істор. н., професор, декан соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ;
Болтівець Сергій Іванович – д. психол. н., професор, голова Українського товариства гіпнозу;
Шандрук Сергій Костянтинович – д. психол. н., професор, професор кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ;

кафедра психології та соціальної роботи та керівники структурних підрозділів ЗУНУ.

ПОРЯДОК РОБОТИ: 10 червня 2021 року (четвер)

11:30 – 11:59 – реєстрація учасників

12:00 – 12:10 – вітальне слово проректора з наукової роботи ЗУНУ, д.е.н., професора Задорожного З.-М.В.

12:11 – 12:20 – вітальне слово декана соціально-гуманітарного факультету, д. істор. н., професора Гомолюк О.Є.

12:21 – 12:30 – вітальне слово керівника реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голови Українського товариства гіпнозу, заступника головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, д. психол. н., професора Болтівця С.І.

12:31 – 13:15 – Засаднича доповідь:

“СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СФЕРИ ПСИХОЛОГІЇ В ОПТИЦІ ВІТАКУЛЬТУРНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ”,

Анатолій В. ФУРМАН, д. психол. н., професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ, головний редактор журналу “Психологія і суспільство” (м. Тернопіль);

13:16 – 17:15 – Д о п о в і д і (з перервою на брейк-каву):

“АЛГОРИТМ СТВОРЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПЛАН-КАРТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ ОРГАНІЗАЦІЇ”,

Оксана ФУРМАН, д. психол. н., професор, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство” (м. Тернопіль);

“МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ МАТРИЦІ ПІЗНАННЯ СМИСЛОЖИТТЄВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ”,

Анатолій А. ФУРМАН, д. психол. н., доцент, декан соціально-гуманітарного факультету ДЗ “Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського” (м. Одеса);

“ОНТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ”,

Вадим КОМИССАРОВ, к. пед. н., директор Запорізького академічного ліцею (м. Запоріжжя);

“МЕТОДОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ІГРОВОГО МОДЕЛЮВАННЯ СУБ’ЄКТА В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ”,

Олег ХАЙРУЛІН, к. психол. н., доцент, доцент гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ);

“МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ”,

Андрій ГІРНЯК, к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ (м. Тернопіль);

“КОНТУРИ ПСИХОСОФІЇ ВЧИНКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ”,

Ольга ШАЮК, к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ (м. Тернопіль);

“ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВА ДИНАМІКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ”,

Ярослава БУГЕРКО, к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ (м. Тернопіль);

“ІДЕЯ І ЗМІСТ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО БАГАТОПАРАМЕТРИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ”,

Галина ГІРНЯК, к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ (м. Тернопіль);

“ОСОБИСТІТЬ ПСИХОЛОГА ЯК ФАХІВЦЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ УНІВЕРСИТЕТУ”,

Тетяна НАДВИНИЧНА, к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, завідувачка психологічної служби ЗУНУ (м. Тернопіль);

“ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІЙНЕ ПОЛЕ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ”,

Арсен ЛІПКА, аспірант кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ (м. Тернопіль);

“КВІНТЕСЕНЦІЯ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ”,

Тамара КОЗЛОВА, заступниця директора з науково-методичної роботи ліцею №157 (м. Київ);

“ЕТАПИ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОГО ЦИКЛУ: ВІД ЗДИВУВАННЯ ДО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ”,

Олена СУЛЯВА, вчитель-методист ліцею №157 (м. Київ);

“ВЗАЄМОПРИЧИНЕНА ГЕНЕЗА КОГНІТИВНИХ ОРГАНІЗОВАНОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ”,

Мар’яна ЛІПКА аспірант кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ (м. Тернопіль).

НАШІ АВТОРИ

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник українського і зарубіжного козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Петро М'ясоїд – кандидат психологічних наук, доцент, психолог Полтавської спеціалізованої школи-інтернату № 2, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Полтава.

pmjasojid@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6564-2368

Володимир Сабадуха – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, м. Івано-Франківськ.

ukrainian_idea@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9208-2661

Олексій Сабадуха – кандидат філософських наук, директор ГО “Українська асоціація психосоматичної терапії”, м. Житомир.

ukrainian_idea@ukr.net

Олег Хайрулін – кандидат психологічних наук, доцент гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського,

постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, генерал-майор запасу, м. Київ.

oleg_hairulin@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7042-7948

Віктор Москалець – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Івано-Франківськ.

bober.if@gmail.com

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Роман Троч – американський учений-психолог українського походження, доктор філософії, професор, член Національної академії педагогічних наук України, член Американської психологічної асоціації (АРА), член Асоціації гуманістичної психології (АНР), професор психології Національного університету “Кієво-Могилянська академія”, заслужений професор психології у Сент Джон Фішер коледжі, член Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ-А), постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, США.

roman_tratch@yahoo.com

OUR AUTHORS

Anatoliy V. Furman – doctor of psychological sciences, professor, academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, head of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Sociological Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Colonel-General of Ukrainian and foreign Cossacks, editor of the Psychology and Society journal, Ternopil.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Petro Myasoid – candidate of psychological sciences, docent, Psychologist of Poltava Specialized Boarding School № 2, the member of the editorial board and permanent author of the Psychology and Society journal, Poltava.

pmjasojid@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6564-2368

Volodymyr Sabadukha – candidate of philosophical sciences, docent, docent of the Philosophy Department of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk.

ukrainian_idea@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9208-2661

Oleksii Sabadukha – candidate of philosophical sciences, Director of the PO “Ukrainian Association of Psychosomatic Therapy”, Zhytomyr.

ukrainian_idea@ukr.net

Oleh Khairulin – candidate of psychological sciences, docent of the Humanities Institute of National University

of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy, permanent author of the “Psychology and Society” journal, major-general of the reserve, Kyiv.

oleg_hairulin@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7042-7948

Viktor Moskalets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the General and Clinical Psychology Department of Prykarpatskiy National University named after Vasyl Stefanyk, the member of the editorial board and permanent author of the Psychology and Society journal, Ivano-Frankivsk.

bober.if@gmail.com

Sergii Boltivets – doctor of psychological sciences, professor, Head of Rehabilitation Programs of the Special Conditions Active Therapy Clinic, Head of the Ukrainian Hypnosis Society, co-editor and permanent author of the Psychology and Society journal, Kyiv.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Roman Tratch – American scientist-psychologist of Ukrainian descent, Doctor of Philosophy, professor, the member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, the member of the American Psychological Association (APA), the member of the Association of Humanistic Psychology (AHP), professor of Psychology of National University “Kyiv-Mohyla Academy”, Honored Professor of Psychology at St. John Fisher College, the member of the Taras Shevchenko Scientific Society, permanent author and the member of the editorial board of the Psychology and Society journal, USA.

roman_tratch@yahoo.com

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **West Ukrainian National University****Editorial board:***Chairman of editorial advice:* **Krysovatyi Andriy** (Professor, Doctor of Economics, West Ukrainian National University)*Chief Editor:* **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)*Editor:* **Furman Anatoliy V.** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)*Co-editor:* **Boltivets Sergii** (Professor, Doctor of Psychology, bureau UNESCO),*Co-editor:* **Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)*Executive editor:* **Moskal Yurii** (West Ukrainian national university)*English language editor:* **Lypka Mariana** (West Ukrainian National University)**Kalamazh Ruslana** (Professor, Doctor of Psychology, National University Ostroh Academy),**Karpenko Zinoviya** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Maksymenko Yurii** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Moskalets Viktor** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Myasoyid Petro** (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),**Panok Vitalii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),**Polunin Oleksiy** (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics),**Savchyn Myroslav** (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),**Sannikova Olha** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named
after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Tomchuk Mykhaylo** (Professor, Doctor of Psychology, Vinnytsia Academy of Continuous Education),**Furman Anatolii A.** (Associate Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Shandruk Serhiy** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),**Shevchenko Nataliya** (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia National University),**Shcherban Tetiana** (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo State University),**Yatsenko Tamara** (Professor, Doctor of Psychology, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University),**Báčová Viera** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of Experimental Psychology of AS Slovakia),**Guseltseva Marina** (Professor, Doctor of Psychology, Psychological institute RAE, Russian Federation),**Kluwe Rayner H.** (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg University, Germany),**Racu Igor** (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),**Tratch Roman** (Professor, Doctor of Psychology, American Psychological Association, USA)*Editorial advice:* **Danyiuk Ivan, Sliusarevskyy Mykola** (vice chairmans), **Bakirov Vil', Kuznetsov Yurii,**
Pasichnyk Ihor, Rybachenko Viktor, Chebykin Oleksiy, Yakovenko Yirii**Address:**

Lvivska Street, 5a, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@wunu.edu.ua;<http://pis.wunu.edu.ua>

Registration: KV # 24738-14678 PR (2021.23.03)

ISSN 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print), DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Subscription index: 21985